

НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ

Українське філософсько-економічне наукове товариство

ФІЛОСОФІЯ ГРОШЕЙ В ЕПОХУ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Монографія

За редакцією

*доктора економічних наук, професора Т. С. Смовженко,
доктора філософських наук, професора З. Е. Скринник*

Київ
УБС НБУ
2010

Колектив авторів:

О. І. Агеев, В. Д. Базилевич, В. Г. Бодров, Д. В. Бодрова, А. А. Гриценко, Л. Гузар, О. Т. Гуз, Л. В. Діденко, О. О. Другов, Г. Я. Дутка, М. С. Дмитрієва, І. В. Жеребило, О. С. Зотова, В. В. Ільїн, В. В. Липов, М. В. Ліпін, В. П. Мельник, Н. Ю. Олійник, Ю. М. Осипов, С. В. Пролеєв, Т. С. Смовженко, В. С. Стельмах, С. В. Синяков, В. Г. Скотний, П. В. Скотний, З. Е. Скринник, Є. Ф. Сластенко, В. В. Світлична, Д. М. Скринник-Миська, Г. Ф. Хоружий, Т. О. Чистіліна, О. О. Шморгун

Рецензенти:

А. Ф. Карась, доктор філософських наук, професор
М. В. Кашуба, доктор філософських наук, професор
В. П. Лисий, доктор філософських наук, професор

*Затверджено до друку вченою радою
Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ),
протокол № 2 від 17 листопада 2010 року*

УДК 124.5:336.741.23:17.023.36

Філософія грошей в епоху фінансової цивілізації : монографія / кол. авторів ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко, д-ра філос. наук, проф. З. Е. Скринник. – К. : УБС НБУ, 2010. – 463 с.

ISBN 978-966-484-107-5

Природа грошей як соціокультурного феномена стала темою філософського дискурсу вже понад сто років тому. Проте за цей час невпізнавано змінилися і гроші, і філософія, і сама людина.

У пропонованій читачеві монографії репрезентовані дослідження представницького співтовариства українських, російських і польських філософів та економістів, які протягом останніх трьох років спільно працювали над проблемою: до чого провадять сучасні гроші людину та її життєвий світ. Полеми для реалізації синергетичного ефекту їхніх досліджень є щорічні Міжнародні філософсько-економічні читання Університету банківської справи Національного банку України. Українська філософська думка щойно підійшла до усвідомлення глибини тектонічних зсувів у фундаментальних основах людського буття, викликаних сучасними грошима. Поліфонію підходів, репрезентованих у нашій спільній праці, об'єднує усвідомлення проблеми: гроші неможливо розглядати лише як економічний інструмент, вони перетворилися на провідний цивілізаційний чинник. Свідченням цього є нинішня світова фінансова криза – її корені мають позафінансову, позаекономічну природу.

ЗМІСТ

Колектив авторів	5
ВСТУПНЕ СЛОВО	8
Розділ 1. ГРОШІ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ	17
1.1. Гроші в історії людства: культурологічний аспект	18
1.2. Онтологія грошей в інтерпретації філософії господарства	33
1.3. Соціальне буття грошей: діалектика суб'єктивного та об'єктивного	45
1.4. Феномен грошей у парадигмі комунікативної філософії	55
1.5. Гроші як соціальний інститут фінансової цивілізації	65
Розділ 2. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЕФЕКТ ГРОШЕЙ	79
2.1. Теоретичний сенс концепту «фінансова цивілізація»	80
2.2. Соціокультурний статус грошей	86
2.3. Гуманістичний потенціал фінансової цивілізації	89
2.4. Тоталізація фінансизму як сутність сучасної цивілізації	102
2.5. Техніко-економічна раціональність у цивілізаційних контекстах	111
2.6. Феномен «економічного дива»: системно-стадіальні механізми	133
2.7. Постіндустріальна філософія як інтелектуальна програма економічної модернізації	147
2.8. Гроші в системах політичної влади	158
Розділ 3. ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ В ПАРАДИГМІ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ..	171
3.1. Концепт філософії економіки: на перетині філософського та економічного знання	172
3.2. Філософські смисли фінансового буття	178
3.3. Філософія економіки: рефлексія про субстанційні основи господарювання	185
3.4. Інтеграція філософського та економічного знання – зміна «лідера культури»?	194
3.5. Гуманістичний вимір економічного буття	201
3.6. Економічне знання у світлі філософії економіки	205
3.7. Філософія економіки <i>versus</i> філософія господарства?	211
3.8. Методологічний дискурс філософії економіки	217
Розділ 4. ФІНАНСОВА КРИЗА ЯК МАНІФЕСТАЦІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПОВОРОТУ	227
4.1. Позаекономічні чинники фінансової кризи	228
4.2. Криза фінансоміки як способу господарювання: чи існують альтернативи?	231

4.3. Кредитна сутність грошей – механізм надексплуатації майбутнього	241
4.4. Сучасний глобалізм у пошуку антикризової стратегії	246
4.5. Державне регулювання економіки в процесі глобальних трансформацій світового господарства	258
4.6. Україна в постіндустріальних контекстах: концепція економічної реформи	269
4.7. Реформування фінансово-банківської системи в умовах кризи: модель стратегії	277
4.8. Довіра як основа грошово-фінансової системи	282
4.9. Інноваційні алгоритми посткризового розвитку України	290
Розділ 5. ЛАБИРИНТИ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ЛЮДИНА ЕКОНОМІЧНА CONTRA ЛЮДИНА ЕТИЧНА	303
5.1. Гроші мають служити людині	304
5.2. Криза людського егоїзму в економічному контексті	307
5.3. Людиновимірні проблеми фінансової цивілізації в інтерпретації церкви	312
5.4. Ринкове господарство у світлі християнської етики	317
5.5. Морально-етичні виміри професійної банківської діяльності	331
5.6. «Людина економічна» і «людина етична»: чи можливий синтез?	340
5.7. Меценатство як модель соціальної відповідальності бізнесу	349
5.8. Мистецтво в пастці фінансового успіху: дилема артринку	361
5.9. Жінка на українському ринку праці: самореалізація чи заробітчанство?	370
5.10. Від «людини економічної» до «людини ринку»: комплексний підхід до економічного суб'єкта	383
Розділ 6. ФІНАНСОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ГОРИЗОНТИ ОЧІКУВАНЬ	391
6.1. Кінець «економічного імперіалізму»?	392
6.2. Постіндустріальні трансформації економічної культури	397
6.3. «Інтелектуальна економіка» як чинник соціальної мобільності	401
6.4. Соціальний суб'єкт в українському економічному контексті: проблема ідентифікації	411
6.5. Довіра до грошової системи як соціальний капітал	419
6.6. Фінансова система і людина: новий рівень взаємодії	430
ВИСНОВКИ	438
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	451

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

О. І. Агеєв, доктор економічних наук, професор, генеральний директор Інституту економічних стратегій, президент Міжнародної академії досліджень майбутнього, головний редактор журналу «Економічні стратегії», м. Москва, Російська Федерація (*підрозділ 2.3*)

В. Д. Базилевич, доктор економічних наук, професор, декан економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент НАН України, м. Київ (*підрозділ 3.1*)

В. Г. Бодров, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри економічної теорії та історії економіки Національної академії державного управління при Президентові України, м. Київ (*підрозділи 4.5 і 4.9*)

Д. В. Бодрова (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, економічний факультет, м. Київ) (*підрозділ 2.7*)

А. А. Гриценко, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту економіки та прогнозування НАН України, м. Київ (*підрозділи 1.3 і 4.8*)

Кардинал **Любомир Гузар**, Верховний архієпископ Києво-Галицький, доктор богослов'я, Глава Української греко-католицької церкви, м. Київ (*підрозділ 5.1*)

О. Т. Гуз, доктор габілітований, професор Люблінського католицького університету імені Івана Павла II, декан факультету правничих та економічних наук, м. Томашув-Любельський, Республіка Польща (*підрозділ 5.4*)

Л. В. Діденко, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного університету харчових технологій, м. Київ (*підрозділ 6.3*)

М. С. Дмитрієва, професор, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, м. Одеса (*підрозділ 5.10*)

О. О. Другов, кандидат економічних наук, доцент, заступник директора Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України, м. Львів (*підрозділ 6.6*)

Г. Я. Дутка, доктор педагогічних наук, доцент, директор Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України, м. Львів (*підрозділ 5.5*)

І. В. Жеребило, кандидат філософських наук, доцент, заступник директора Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України, м. Львів (*підрозділ 5.7*)

О. С. Зотова, кандидат економічних наук, академік-секретар Академії філософії господарства, член-кореспондент Академії гуманітарних наук, провідний науковий співробітник, заступник директора Центру суспільних наук Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, заступник головного редактора журналу «Філософія господарства», м. Москва, Російська Федерація (*підрозділ 4.3*)

В. В. Ільїн, доктор філософських наук, професор кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, президент Українського філософсько-економічного наукового товариства, м. Київ (*підрозділи 2.4, 2.8 і 3.2*)

В. В. Липов, кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки та менеджменту Харківського національного економічного університету, м. Харків (*підрозділи 1.5 і 6.5*)

М. В. Ліпін, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету, м. Київ (*підрозділи 5.6 і 6.1*)

В. П. Мельник, доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів (*підрозділ 2.5*)

Н. Ю. Олійник, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України, м. Львів (*підрозділ 5.9*)

Ю. М. Осипов, доктор економічних наук, професор, президент Академії філософії господарства, віце-президент Академії гуманітарних наук, дійсний член Російської академії природничих наук, керівник Центру суспільних наук Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, головний редактор журналу «Філософія господарства», м. Москва, Російська Федерація (*підрозділи 1.2 і 4.2*)

С. В. Пролєєв, доктор філософських наук, професор, президент Українського філософського фонду, м. Київ (*підрозділи 2.1, 2.2 і 4.1*)

Т. С. Смовженко, доктор економічних наук, професор, ректор Університету банківської справи Національного банку України, м. Київ (*Вступне слово, Висновки, загальна редакція*)

В. С. Стельмах, кандидат економічних наук, Голова Національного банку України, м. Київ (*підрозділ 1.1*)

В. В. Світлична, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України, м. Харків (*підрозділ 6.2*)

С. В. Синяков, професор, доктор філософських наук, професор кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (*підрозділи 3.3, 3.7 і 4.7*)

В. Г. Скотний, доктор філософських наук, професор, ректор Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич (*підрозділи 3.4 і 3.5*)

П. В. Скотний, кандидат економічних наук, старший викладач кафедри економіки та менеджменту Дрогобицького державного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич (*підрозділи 3.6 і 3.8*)

З. Е. Скринник, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України, м. Львів (*підрозділи 1.4 і 4.3; загальна редакція; пер. з російської підрозділів 1.2, 1.3, 2.3, 4.2, 4.8 і 5.10; пер. з польської підрозділу 5.4*)

Д. М. Скринник-Миська, кандидат філософських наук, викладач Львівського державного коледжу декоративно-ужиткового мистецтва ім. Івана Труша, м. Львів (*підрозділ 5.8*)

Є. Ф. Сластенко, професор, кандидат філософських наук, професор кафедри філософії Київського національного авіаційного університету, м. Київ (*підрозділ 3.3*)

Г. Ф. Хоружий, доктор філософських наук, професор, проректор Університету банківської справи Національного банку України, м. Київ (*підрозділи 5.2 і 5.3*)

Т. О. Чистіліна, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України, м. Харків (*підрозділ 6.4*)

О. О. Шморгун, кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, старший науковий співробітник Інституту обдарованої дитини АПН України, м. Київ (*підрозділи 2.6, 4.4 і 4.6*)

ВСТУПНЕ СЛОВО

З ініціативи Національного банку України вже майже десять років у Львівському інституті банківської справи НБУ, а нині – в Університеті банківської справи Національного банку України (м. Київ) досліджуються проблеми соціальної природи та функцій грошей. За цей час нагромаджено цінні, часом унікальні спостереження, узагальнення, висновки щодо впливу грошей та грошових взаємин на людину, соціальне життя, ментальні парадигми та ціннісні орієнтації. Особливо цікавило нас коло методологічних проблем, що вимагають поглиблення взаємодії філософського та економічного знання. Ми бачимо перспективу продовження роботи над темою в поєднанні компетенцій та підходів представників цих, начебто віддалених одна від одної галузей науки.

За роки роботи над цією темою, опублікувавши десятки статей, кілька монографій та навчальних посібників, ми відчули розуміння і підтримку з боку як наукової, так і фінансово-банківської еліти, а також з боку Національного банку України. Збираючи зацікавлених дослідників на щорічних Міжнародних філософсько-економічних читаннях «Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей» для обміну результатами нашої наукової роботи, ми виявили багато однодумців у Києві, Львові, Донецьку, Тернополі, Чернівцях, Черкасах, Харкові, Дрогобичі, Одесі, інших містах та регіонах України, а також і за кордоном. Це органічно вилилося в утворення в березні 2010 року Українського філософсько-економічного наукового товариства як партнерської організації у складі Українського філософського фонду. Ми розвиваємо творчу співпрацю з Російською академією філософії господарства під керівництвом Ю. М. Осипова, іншими науковцями Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, а також Фінансовою академією при Уряді Російської Федерації, з ученими Люблінського католицького університету, Вищої професійної школи в м. Ярославі (Республіка Польща).

У постановці проблеми ми виходили з того, що гроші перестали бути лише економічною категорією, вони є цивілізаційним чинником.

Термін «фінансова цивілізація» не лише конституювався в сучасному мисленні, а й став предметом активного дослідження.

У ХІХ–ХХ століттях саме під впливом монетарних механізмів відбулися глибокі зміни у традиційних соціальних та духовних структурах західного суспільства. Людина опинилася у світі, в якому поставлені під сумнів фундаментальні моральні цінності, дискредитоване науково обґрунтоване освоєння світу, раціональні моделі поведінки загрожують утратою «всього святого», а її власне життя зведене до нескінченної гонитви за грошима. Гроші перетворилися з інструменту економічної діяльності на один із вимірів людської долі, позаяк багатство і бідність – не лише зовнішні обставини життя, а й діапазон екзистенційних моделей, у якому людина переживає своє буття у світі, «почуття тріумфу» або почуття приниженості і стан фрустрації.

Зокрема в Україні ядром соціальних змін, поряд із процесом розбудови незалежної держави, а нерідко й випереджаючи цей процес, став демонтаж економічної системи, що мала в ході свого розвитку втілити в собі проект безгрошового соціуму. Гроші, які в радянській економіці виконували свої функції в неповному, урізаному обсязі, позаяк не існувало повноцінного ринку, були не лише економічно «реабілітовані», але раптово, навалюю і агресивно почали завойовувати величезні простори життєвого світу колишніх радянських людей. Як у публіцистичній, так і в науковій літературі цей процес дістав означення «шокової терапії». Цей шок мав не тільки економічний аспект, а й ідеологічний: це був крах на лише ідеологічної доктрини, а й переконань мільйонів реальних людей, які втратили не просто роботу, заощадження, добробут, а й упевненість у впорядкованості, стабільності, розумності та моральності свого життєвого світу. Стара система цінностей була зруйнована, нова ще не сформувалася, цей вакуум «втягує» на місце несформованих смисложиттєвих цінностей простий, зрозумілий, спокусливий сурогат життєвого успіху в його грошовому еквіваленті. Нерідко це сприймається як «утрата всього святого». Коли бідність перетворюється на норму й правило життя більшості членів суспільства, це не лише послаблює економічні передумови зростання в майбутньому, а й розповсюджує суспільну психологію бідних людей, характерні риси якої – депресивність, заздрість, занижена оцінка власної значущості, примітивізація потреб та інтересів, фетишизація

багатства й грошей, страх перед ними. Різке зростання маси грошей, яка пронизує каналами свого обігу всі сфери соціального організму, перетворення на товари все нових явищ соціальної дійсності, які дотепер не мали грошового еквіваленту, кількісне і якісне підвищення грошових стандартів добробуту обертаються для людини все більшою залежністю, уніфікацією, витонченістю соціального контролю над усіма її життєвими проявами.

Чи знайшли ці проблеми у вітчизняній економічній теорії та соціальному знанні своє місце, адекватне тому світоглядному катаклізмові, який переживає українська людина за умов докорінної зміни життєвих орієнтирів? Безперечно, потрібний час для осмислення змін і вироблення узагальненого, концептуального, не обтяженого кон'юнктурними моментами розуміння проблеми. За роки незалежності та реформування економіки в Україні на рівні буденної свідомості процес адаптації до нових соціально-економічних реалій відбувався достатньо інтенсивно, що, зокрема, знайшло свій вираз у формуванні так званої «монетаристської свідомості».

На жаль, на нашу думку, теоретично-світоглядне осмислення зрушень у системі цінностей, соціальних практиках, світоглядних позиціях української людини, породжених новим місцем грошей в її житті, відбувається менш помітними темпами. Навіть якщо врахувати першочергову актуальність іншого кола проблем, пов'язаних із процесами національно-духовного відродження, то однак варто не випускати з-під уваги, що ринкова трансформація і проблеми національної ідентичності заторкують життя одних і тих самих людей, переплітаючись і взаємно накладаючись в їхній свідомості й породжуючи світоглядні колізії. За результатами досліджень американської асоціації психологів та психіатрів, три чверті населення економічно розвинених країн щоденно переживають стрес, основною причиною якого є брак грошей та часу. При цьому існує стійка кореляція між прийняттям способу життя західного комерційного суспільства і наростанням напруженості.

Нинішня соціально-економічна трансформація України – це повернення до суспільної моделі, в якій гроші посідають серед інших соціальних механізмів саме те місце, яке було вироблене всім попереднім розвитком господарської діяльності й людського суспільства в цілому, хоча, звичайно, зміни системи цінностей і самі

економічні перетворення протягом цього періоду далеко не повною мірою відповідали назрілим потребам. У сучасному світі економічне не проникає на всі рівні соціокультурного буття людини, змінює суспільну свідомість. Ментальність такого типу нерідко називають монетаристською. Смысл цього поняття в тому, що суттєво зростає роль грошових інтенцій у формуванні моралі, ієрархії цінностей, визначенні сенсу життя людини. За таких умов неправомірно сприймати гроші лише як вимушений елемент реальності, економічний інструмент.

Необхідний аналіз головних аспектів життєдіяльності людини, в яких виявляється безпосередній вплив грошей: власності, праці, моралі. Це виводить нас на проблему духовності – експансія грошей свідчить про виснаженість духовних енергій сучасного соціуму.

Саме ця проблема: *який духовний ресурс соціуму і яким саме чином може протистояти експансії грошей в усі сфери життєвого світу людини* – має бути центральною в дослідженні соціальної природи грошей, і на ній ми хочемо зосередити увагу дослідників, які прилучилися до створення в Університеті банківської справи Національного банку України (м. Київ) наукової школи філософії грошей. Для її дослідження ми вважаємо за необхідне глибше зрозуміти соціокультурну природу грошей, грошових відносин, їх вплив на соціальні процеси. Така постановка завдання зумовлює необхідність синтезу підходів, вироблених не лише в рамках філософського знання, а й багатьох суміжних сфер наукових досліджень.

Як наукову основу для такої співпраці ми розробили свою методологічну базу. Ми інтерпретуємо гроші як медіум соціальних комунікацій, тому за методологічний апарат дослідження обрано комунікативну практичну філософію. На такий підхід гроші постають як система комунікативних дій, яка своїм змістом чинить потужний вплив на поведінку окремих індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому. Розуміння механізмів цього впливу є необхідною умовою для правильної інтерпретації мотивації дій людей, розуміння взаємозалежності їхніх інтересів, виявлення притаманних їм стереотипів сприйняття соціальної дійсності, визначення рівня їх інформаційної забезпеченості у сфері економічної діяльності. Комунікативний підхід дозволяє побачити існування економіки як складну систему взаємодії реальних людей, їх інтересів та ціннісних орієнтацій, підсистему надскладних самоорганізованих систем – суспільства та універсуму.

Для неї характерні такі риси, як самоорганізація, відкритість, нелінійність, інтенсивні взаємодії її складових елементів, активний метаболізм, поєднання негативних і позитивних зворотних зв'язків, взаємозв'язок мінливості, спадковості та відбору. Гроші в цій системі відіграють роль одного з найважливіших і найуніверсальніших механізмів саморегуляції та саморозвитку.

На наше переконання, щоб дати вичерпну характеристику соціальної функції грошей, потрібно розглядати соціальну проблему грошей не лише в ракурсі «людина – гроші», в якому людина узята в найбільш узагальненому варіанті, зокрема абстрагована від тих соціальних контекстів, які опосередковують її взаємозв'язок із грошима. Бо гроші в такому разі протистоятимуть їй як самодостатня субстанція, абсолютна, вічна й незмінна. Насправді гроші не є історично незмінними і, звісно ж, гроші не є «причина самої себе». Їх причиною, тобто інстанцією, яка їх творить, легітимуює, забезпечує нормальне функціонування, є держава. Якщо розглядати взаємозв'язок людини і грошей поза цим контекстом, тоді справді гроші постають як надлюдська стихія, фатальна за силою та наслідками свого впливу на особистість. Якщо ж ввести в контекст аналізу роль держави, то стає помітно, що роль грошей у сучасному суспільстві залежить від її фінансової політики принциповим чином. Справжнє питання в тому, які вищі життєві орієнтири і за допомогою яких соціальних механізмів може «добудувати» над прагматичними орієнтаціями людини сучасна цивілізація.

На рубежі 60–70-х років ХХ століття постмодернізм, маючи широкий вплив на всі сфери соціального життя, призвів до серйозних зрушень як у філософському знанні, так і в економічній науці, що спричинило, зокрема, специфічний спосіб концептуального осмислення економічної дійсності. Виникає потреба по-новому осмислити доктрину економічного розвитку. Як кейнсіанська, так і ліберальна концепції мають на меті економічне зростання й зміцнення фінансового стану держави, проте їх орієнтація на людину, яка є суб'єктом економічних відносин, суттєво відмінна. Кейнсіанська модель, що стимулює попит, розрахована на людину-споживача, пріоритетом якої є одержання благ, саме її обирають тією ланкою, з якої починається зростання суспільного багатства. Ліберальна ж схема виходить із бачення людини-підприємця, для якої домінантою є можливість

реалізувати свій потенціал у бізнесовій діяльності, корисній для неї самої та суспільства. Хоча обидві ці схеми уже не є сьогодні безпосередніми програмами діяльності конкретних урядів, позаяк сучасна економічна реальність, передусім пов'язана з глобалізацією, суттєво змінила орієнтири, однак утверджені ними підходи таким або інакшим чином присутні у стратегіях економічної політики. Для розроблення цих стратегій залишається актуальним питання про те, на яку людину з її потребами, ціннісними орієнтаціями, життєвими проектами орієнтується економічна наука і практика. Отже, економічна наука, як і будь-яка інша соціальна дисципліна, не в змозі визначити свій предмет поза рамками філософії, поза усвідомленням соціальних, політичних і духовно-моральних передумов економічних систем, зокрема, етики постіндустріального суспільства.

Рух економічного знання в цьому напрямі призвів до відповідного розширення сфери досліджень соціальної природи і функцій грошей. У коло проблем тих галузей знань, які традиційно мають своїм предметом гроші та грошові відносини, включаються філософські аспекти – цінність людської особистості, благо, права і свободи людини. Теоретики економічної науки прагнуть доповнити дескриптивний опис існуючих реалій, який використовує методи теоретичного дискурсу, експериментів, соціологічних та економетричних досліджень, нормативним аналізом. У нормативному підході на перший план виступають ціннісні критерії, що дозволяють розглядати економічні процеси у світлі певних етичних ідеалів.

Звернення економічного знання до людиновимірних аспектів господарської діяльності мало глибокі підстави: стає все більш зрозумілим, що економічна діяльність, не зорієнтована на гуманітарні параметри, втрачає не лише людський смисл, а й прагматичну ефективність. Тому сучасна фінансова наука, поряд із «чистою» теорією фінансів, репрезентована і низкою підходів, орієнтованих на реалізацію ідеалів загального блага, справедливості, щастя, гармонізації взаємостосунків економіки і культури. Суть цього напряму фінансової думки можна виразити поняттями «фінансова аксіологія», «фінансова антропологія», яку розглядають як підсистему більш широких сфер економічного знання – «філософії економіки» «економічної антропології» або «економічної аксіології». Їх відмінність від традиційної економічної науки новітнього часу, яка ігнорує філософські, політичні

та етичні аспекти господарської діяльності, полягає в урахуванні таких вимірів виробництва, розподілу і споживання благ, як вплив світоглядних позицій, соціально-політичних платформ, суб'єктивні мотивації економічної поведінки людей, морально-етичні імперативи. Фінансова антропология оформилася в самостійну течію фінансової думки протягом ХХ століття завдяки працям Р. Гольдштейна, Р. Масгрейва, Г. Мюрдаля, Ф. Ноймарка, Й. Шумпетера, Г. Хінрічса. Підхід до фінансів із позицій соціального аналізу привів цих теоретиків до висновку, що розв'язання проблеми суспільного добробуту за допомогою державних фінансів передбачає вибір світоглядної, політичної і соціальної позиції. Тому нормативні оцінні міркування становлять необхідний елемент економічної та фінансової теорії, бо реальна економіка, а тим більше державні фінанси, перебувають під впливом політичних переконань і соціальних уподобань суб'єктів фінансово-господарської діяльності.

Складність такого дослідження полягає в тому, що економічне знання спирається у своїй методології на інструментальну раціональність як засіб, який дозволяє найкращим чином збалансовувати витрати і доходи і досягати прагматично вмотивованих результатів. Однак ціннісні міркування мають своєю основою світоглядні та психологічні мотивації, які нерідко суперечать раціональному розрахункові і важко піддаються логічному впорядкуванню на основі єдиної системи аксіоматичних принципів. Тому, ступаючи на ґрунт морально-етичних, аксіологічних, психологічних чинників економічних, і, зокрема, фінансових дій людей, фінансова антропология має заново віднайти критерії доцільності, правильності рішень щодо фінансової політики. Ці критерії, як виявилось, лежать далеко поза межами економічної науки – у сфері компетенції філософії, політології, соціології. Так, А. Пігу для визначення економіки добробуту, використовує принцип «найбільшого щастя для найбільшої кількості людей», запропонований свого часу І. Бентамом. Суспільний добробут він намагається виразити через певний стан людських почуттів, викликаний сукупним задоволенням потреб завдяки дії системи оподаткування. Цей стан вимірюється через грошові еталони: система податків і бюджетних виплат виконує роль організованої державною владою соціальної філантропії.

Поряд із концептом «найбільшого щастя», дуже важливу роль у фінансовій антропології відіграє ще одна категорія, яка належить

скоріше до апарату соціальної філософії та етики, – «соціальна справедливість». Грошовий вимір соціальної справедливості постає як антиномія, в якій альтернативами є, з одного боку, вигоди суспільного добробуту, а з другого – сума індивідуальних багатств. Баланс між цими альтернативами становить своєрідну філософію фінансової діяльності: власне філософський її аспект полягає в тому, що в основі цієї діяльності лежить проблема морального вибору.

Ці проблеми була предметом наших досліджень у 2002–2010 роках: ми проаналізували соціокультурні механізми, через які монетарні відносини спричинюють тоталізацію інструментальної раціональності в життєвому світі людини, та передумови, за яких можливо протистояти такій тоталізації у процесі ринкової трансформації в Україні. Велику увагу було приділено історичному аспектові соціального буття грошей: ми побачили особливості узагальнення, абстрагування та ідеалізації в процесі еволюції грошей як спеціалізованої мови, виявили причини та наслідки перетворення метамови грошей у специфічну матрицю культурної реальності, її вплив на розвиток та утвердження раціоналістичних засад у соціальному житті. На цій основі розкрили роль грошей у процесі системної колонізації життєвого світу людини в добу модерну та постмодерну. Учасники наших філософсько-економічних читань дослідили місце і роль феномена грошей у системі соціальних та індивідуальних цінностей, проаналізували передумови еволюції «людини економічної» у напрямку до «людини етичної».

Ми сердечно вдячні всім, хто долучив свої зусилля до дослідження соціальної природи грошей, чиї наукові ідеї увійшли до цієї монографії. Завдяки об'єднаній праці філософів та економістів уже можна стверджувати, що в Україні формується наукова школа філософії грошей.

Т. С. Смовженко,
*доктор економічних наук, професор,
ректор Університету банківської справи
Національного банку України (м. Київ)*

РОЗДІЛ 1

**ГРОШІ
ЯК ПРЕДМЕТ
ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ**

1.1. ГРОШІ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Змістом процесу виникнення та еволюції грошей у культурологічному аспекті є смислоутворення, тобто вироблення і кодування у знаковій формі нових, до того часу не чинних значень речей, віднині включених у життєвий світ людини. У семіосфері тих спільнот, у яких формувалися первісні форми товарно-грошових відносин між людьми, почали вироблятися нові вербальні, поведінкові, ситуативно-речові коди, змістом яких стали конвенційно прийняті правила, що регулювали нові форми поведінки.

Перші кроки цього процесу, які датуються восьмим-сьомим тисячоліттями до нашої ери, мали для розвитку свідомості людини та людства, можливо, не менше значення, ніж у попередні історичні епохи використання знарядь праці. Це був великий крок уперед у розвитку здатності до узагальнення та абстрагування, в якій принциповим бар'єром є необхідність «відірвати» значення від його звичного носія і перенести на інший предмет, замітник, який із часом стане знаком. Потрібні були потужні життєві стимули для того, щоб людина навчилася утворювати поняття високого рівня загальності, «впізнавати» спільні значення і співвідношення речей на принципово іншому рівні абстрагування. Виникнення грошей і стало рушієм саме здатності людини до узагальнення, до ототожнення значення різних за своєю природою предметів. Вирішальну роль у цьому процесі відіграло виникнення господарського обміну. Дві необхідні умови його появи – розподіл праці й формування приватної власності.

Первісною в історії формою переходу майна від одного господаря до іншого було насильство, коли в боротьбі між різними племенами захоплювалася здобич. Оскільки насильство породжувало нове насильство, воно було взаємним і це стало першою, найпримітивнішою історичною формою обміну матеріальними благами.

Другим етапом можна вважати зміну власності на майно від одного господаря до іншого через одностороннє волевиявлення – дарування. Важливо побачити, що в цій формі намічається новий, цивілізаційно вищий тип відносин між сторонніми одне для одного,

тобто не пов'язаними кровною спорідненістю людьми, які раніше розглядали одне одного лише як «чужого», тобто «поганого», «ворога»: ненасильницький, добровільний характер переходу власності. Другий дуже важливий момент, для появи якого також був необхідний тривалий історичний період, – це раціональний розрахунок, який з часом (але не із самого початку!) починає супроводжувати такі «вияви доброї волі». Так поступово одnobічний акт перетворюється на двобічний: подарунок – віддяка. Наприклад, К. Бюхер у праці «Четыре очерка народного хозяйства»¹ відзначає, що у племені дігери в Центральній Австралії той, кому зробили подарунок, носить на шиї мотузок доти, доки не віддячиться за подарунок. П. Струве в роботі «Хозяйство и цена»² зауважує, що в ірокезів, якщо дарувальник вважає віддяку обдарованого недостатньою, він спокійно повертає її господареві і вимагає повернення свого дарунка.

Важливо побачити, що виникнення цих принципово нових різновидів життєвої практики було результатом інтерсуб'єктивної взаємодії між учасниками діяльності: господарський обмін став каталізатором власне соціального зв'язку, тобто відносин, заснованих не на кровній спорідненості або насильстві, а на партнерстві та співпраці. Цей новий смисл людських стосунків кодується в новому, досі не чинному значенні речей, включених у відносини між людьми: ці речі здобувають здатність до обміну одна на одну.

На третьому етапі виділяються конкретні пари продуктів, що підлягають обміну: наприклад, щити обмінюються лише на пояси, і навпаки, але не можуть обмінюватися на щось інше. У цій ситуації спрацьовує така особливість новоутворених значень, як їх залежність від інтерпретації: сприйняття значення опосередковане процесом ідентифікації об'єкта, експектаціями стосовно нього, почуттям стосовно об'єкта і способами мотивації щодо реакції на нього.

Смисли речей, що викристалізувалися у процесах обміну в певних господарських спільнотах, залежали від спільного досвіду практичних дій, у ході яких вироблялася мережа однакових схем, що регулярно повторювалися різними учасниками господарської діяльності. Ці схеми не лише упорядковували життєвий світ спільноти, а й глибоко перебудовували загальне світовідчужання та переживання

¹ Бюхер К. Четыре очерка народного хозяйства. – СПб., 1898. – С. 126.

² Струве П. Хозяйство и цена. – М., 1913. – Ч. 1. – С. 107, прим.

людини. Розуміння і дотримання цих схем конкретною людиною ставало необхідною умовою участі в соціальному житті.

Мережа однакових для даної спільноти схем обмінної діяльності зрештою виливається у форму єдиного для даної культури символу-еквіваленту, з яким співвимірюється і через який виражається значущість будь-якого представленого на ринку товару. Це четвертий етап – поява місцевих натуральних грошей: шкірки куниць, соболів, білок, бобрів; худоба, сіль, риба, хліб, маїс, оливкова олія, мушлі (як прикраси), янтар. Так, у Давній Русі одиницею «хутряної» грошової системи стала куна – куниче хутро. Хутра мали значення грошей навіть у середньовічній Росії. Свідченням того, наскільки історично тривкою була ця первісна форма, може слугувати факт, що ще 1610 року в захопленій ворогами російській скарбниці було 5 450 руб. сріблом та 7 000 руб. *звіриними шкурками*. Дж. Везерфорд, з книги якого запозичені ці факти³, відзначає, що навіть сама людська істота слугувала мірою грошей. У давній Ірландії дівчата-рабині були загальноприйнятою мірою вартості, за якою визначалася вартість таких товарів, як корова, човен, будинок. Чоловіки цінувалися значно нижче. У районах екваторіальної Африки, навпаки, високо цінували рабів-чоловіків, а ціна жінки або дитини становила лише часточку ціни чоловіка. З усіх форм грошей раби виявилися найменш надійною формою через високу смертність і схильність до втечі.

Крок до появи місцевих натуральних грошей, як і попередні, був зумовлений потребами господарського життя: ускладнення та диференціація видів господарської діяльності включали в систему обміну величезний розмаї різнорідних предметів, які треба було прирівняти одне до одного, звести до «спільного знаменника», виявити їх спільну субстанцію, економічну першооснову. На роль такої першооснови висувається товар, який має найвищу споживну вартість, на який існує найбільший попит, а тому він може бути легко обмінаний на будь-яке інше необхідне в даний момент благо. Такий товар у силу свого специфічного становища на ринку виявляє своє додаткове значення – значення загального еквіваленту, засобу обміну всіх інших товарів. Тепер у ньому «мирно співіснують» два відмінні одне від одного значення: споживчі якості як матеріального блага і його

³ Везерфорд Джек. История денег. Борьба за деньги от песчаника до киберпространства. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. – С. 28–30.

значення як загального еквіваленту. Про той період в еволюції грошей свідчать сліди, що залишилися в мовах різних народів. Наприклад, англійське слово *salary* – заробітна плата, а також італійське, іспанське і португальське слово *salario* походять від латинського слова *sal* – сіль, а точніше *salrius* – зроблений із солі. Це відгомін порядку виплати римським воїнам у формі видачі солі або грошей для купівлі солі.

Два різні значення: значення загального еквіваленту або власне споживче значення почергово активізуються в натуральних грошах залежно від обставин. Так, наприклад, у Мексиці, де як натуральні гроші використовувалися какао-боби, вони служили засобом обміну та міри вартості всіх інших товарів, але в разі потреби ці гроші (без лапок!) їх власники мололи, збивали з водою в пасту і виготовляли напій, який був дуже популярний. Як відбувається розходження у свідомості людини двох різних значень, добре видно у факті фальсифікації цих грошей: зі стручків какао забирали боби, заповнювали їх грязюкою, зліплювали й домішували до справжніх стручків. Втрачаючи значення споживної вартості, сфальсифіковані «гроші» продовжували виконувати функцію засобу обміну, тобто зберігали своє значення еквіваленту інших товарів. Однак це нове, символічне значення має іншу природу, не зумовлену значенням споживчої вартості (хоча і пов'язане з ним). Символічне значення існує лише для того, хто знає зміст, зашифрований у символічному коді. Так, відомий випадок, коли пірати, які не знали, що таке какао, і не уявляли його функції місцевої валюти, викинули в море весь вантаж какао з трюмів захопленого корабля, прийнявши його за послід кроликів.

Серед великої кількості різних товарів, що силою історичних обставин були висунуті на роль місцевих натуральних грошей, чільне місце посідала худоба. Це пояснюється потребами та вимогами, які висував ринок до знакової форми натуральних грошей: вони мали бути транспортабельними, мобільними, придатними до тривалого використання, а водночас мати високу споживчу вартість і господарську корисність. Про те, що ринкове значення худоби як грошей відділилося від її прямого господарського значення, свідчить семантика слова «худоба» у мовах багатьох народів, де воно має архаїчне додаткове значення «скарб», «багатство», «капітал», добро як таке. Так, англійське слово *pecuniary*, що означає «грошовитий», походить від латинського *pecuniarius*, що означає «багатий худобою». Перша

римська монета – ас – була еквівалентна одній сотій частині вартості корови.

Дж. Везерфорд у своєму дослідженні історії грошей влучно зауважує, що «Іліада» Гомера оспівує людські почуття і пристрасті, проте не містить слова «гроші». Однак слід зазначити, що вже в «Іліаді» худоба постійно згадується в тому значенні, в якому пізніше постануть гроші. Отже, у першому в людській історії літературному творі доцільно вбачати не «нульову» точку відліку в історії грошей, коли вони ще не існували, а стан, коли значення універсального еквіваленту всіх товарів ще не відділилося від натурального значення і не набуло самостійного статусу у свідомості людей. Проте це значення вже реально існувало і реалізувалося у здатності натуральних грошей виконувати базові грошові функції – засобу вимірювання вартості та засобу обігу. Таким чином у системі суспільної комунікації сформувалася нова підсистема, код, який у символічній формі репрезентував у смисловому полі динаміки продуктів людської діяльності соціальну значущість кожного представленого на ринку товару. Створення спеціального символу і цілої символічної системи, що обслуговувала товарообмінну діяльність, відкрило нові можливості в раціональній формі виражати співвідношення між товарами, фіксувати такі поняття, для яких у звичайній мові не існує вербальних відповідників, досягати точності та однозначності в господарських розрахунках, розширило спектр, просторові та часові рамки обмінних операцій.

Відділення значення універсального еквіваленту від натуральної основи і конституювання його як самостійної предметної реальності пов'язане з переходом до металевих грошей – початково олова та свинцю, потім заліза та міді і, нарешті, золота і срібла у формі зливків. Ці процеси знаменують собою п'ятий етап розвитку грошової комунікації: товар-гроші набирає загальнообов'язкової форми. Зливки цінних металів в обмін на товари почали використовувати в кінці III тисячоліття до н. е. жителі Месопотамії. Ці уніфіковані по вазі зливки золота і срібла називалися *minas*, *shekeles*, *talents*⁴. Про закономірний, а не випадковий характер цієї зміни свідчать численні історичні джерела, що фіксують застосування металів, зокрема золота і срібла, в ролі грошей у різних регіонах світу: такі згадки є в давньоіндійських Ведах,

⁴ Везерфорд Джек. История денег. Борьба за деньги от песчаника до киберпространства. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. – С. 36.

у Біблії Іову в кінці його страждань брати і сестри дарують срібло і золоті персні, є свідчення, що в Китаї срібні гроші циркулювали у II тисячолітті до н. е.

Виділення єдиного товару в ролі грошей означає, що сформувався організована воля спільноти у відповідь на практичну потребу в певній рахунковій одиниці, до якої кратними були б усі конкретні кількості продукту – загального еквіваленту.

Те, що золото і срібло набули символічного значення, підкреслює їх використання як свідчень особистої значущості їх власника: якщо раніше воїн прикрашав себе скальпом переможеного ворога, засвідчуючи тим свою силу і хоробрість, то тепер він репрезентує свої чесноти дорогоцінними металами – знаками багатства. Недоліком цієї форми грошей була їх недоступність для «простої» людини, яка здійснює дрібні торговельні операції. Проблеми, які стимулювали подальшу еволюцію грошей, добре ілюструє К. Менгер, описуючи технологію застосування металевих грошей у безмонетній формі.

Коли в Бірмі йдуть на ринок, то беруть шматок срібла, молоток, різець, вагу та гирі. Покупець показує продавцеві гроші, той на око визначає якість металу і конкретну кількість його як плату за товар і дає покупцеві маленьке ковадло. Покупець відділяє на ньому потрібну кількість срібла, зважає на власній вазі (бо вазі продавця довіряти не можна) і додає або віднімає додаткові обрізки срібла, поки не отримає потрібної ваги. Звичайно, багато срібла втрачається в дрібних уламках. При великих угодах, коли платять високопробним сріблом, викликають ще фахівця, який підтверджує його пробу⁵.

Ці труднощі до певної міри пом'якшувалися функціонуванням металів у ролі грошей в обробленому вигляді: персні, браслети, кульчики; у Київській Русі – гривни як нашійні прикраси. Однак радикально проблема відповідності металевих грошей потребам ринкового обігу була розв'язана лише на шостому етапі, з виникненням та використанням *монет*. Ідея монети породжена потребою в портативних грошах, легко поділюваних, але водночас стабільних, здатних відновлювати потрібну форму, надійних у сенсі тривалого збереження фізичних якостей, грошей, які б мали високу питому вартість і здатні були довгий час утримувати її на незмінному рівні. Це мав бути зливok, але засвідчений щодо якості і ваги авторитетною інстанцією.

⁵ Менгер К. Основания политической экономии. – Одесса, 1903. – С. 272–274.

Сама традиційна форма монети була зумовлена тим, що круглі зливки металу розплющувалися, коли на них молоточком наносили печать, що засвідчувала їх вартість. За свідченням Геродота, перші монети з благородних металів з'явилися у VII ст. до н. е. Їх випускали лідійці. Як стверджує Дж. Везерфорд⁶, виникнення монетних грошей мало місце в історії людства лише один раз, саме з давньої Лідії почалося їх поширення по цілому світу. У цій формі гроші набули здатності задовольняти будь-яку потребу людини, знеособлену абстрактну людську потребу як таку, і при цьому самі набули граничного для повноцінних грошей рівня абстракції, а також граничного рівня репрезентації організованої суспільної волі, оскільки тією інстанцією, яка гарантувала своєю печаттю якість і вагу монет, тобто забезпечення їх вартості, була держава.

Поява монет завершила процес «розходження» двох значень, які дотепер співіснували в товарних грошах: значення окремого товару та значення універсального еквіваленту всіх товарів. Відтепер вони уособлюють самостійне буття соціального символу, протиставленого всім іншим речам, який не має (як правило) іншого застосування, ніж представництво соціальних значень інших речей. Таким чином завершується процес формування грошей як своєрідної мови, що забезпечує комунікацію в людській практичній діяльності. Таким чином завершується процес формування грошей і починається власна історія цієї специфічної, універсальної форми соціальної реальності.

У процесі історичного буття грошей можна виділити, виходячи з критеріїв еволюції їх семантичної природи, *три самостійні періоди*, у кожному з яких принципово змінювалася знакова форма і характер її взаємодії зі смисловим наповненням грошових знаків. Природа грошей як інструменту господарської діяльності та соціальної комунікації при цьому залишалася стабільною, а специфіка змін у цій сфері полягає в тому, що *сутність грошей виявлялася в усе більш адекватній формі, звільнялася від позірної нерозривності з природними характеристиками знаків, у яких закодована їх, грошей, значущість, і виявляла себе як чиста соціальність*.

Монетні гроші – перший із цих періодів, який за своєю тривалістю значно перевершує наступні, оскільки в міру свого історичного

⁶ Везерфорд Джек. История денег. Борьба за деньги от песчаника до киберпространства. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. – С. 28–30.

поступу гроші вдосконалюватимуться і змінюватимуть свою знакову форму з наростаючим прискоренням. Як уже було наголошено, монетні гроші мають конкретне призначення – виражати в символічній формі значущість будь-якої іншої речі, бути соціальним символом інших речей. У досліджуваному аспекті їх основна характеристика – це *нерозчленованість знаку та значення*. Вона виявляється в тому, що *забезпечення цих грошей має природну основу – це власна вартість металу, з якого вони виготовлені*. Знак (металевий диск із викарбуваною на ньому печаттю) має значущість (ринкову вартість), зумовлену природними властивостями металу: його рідкісністю, хімічною та фізичною стійкістю.

Однак розходження, *відділення знаку від значення* починає виявлятися уже від самої появи монетних грошей і навіть раніше, на стадії натуральних грошей-товарів – згадаймо фальсифікації какао-грошей. Власне, перші кроки до усвідомлення відмінності між знаком і значенням були здійснені саме через намагання фальсифікувати гроші, тобто змінити їх природний вміст, не змінюючи при цьому соціальну значущість. Уявлення про те, наскільки великого поширення набула така практика, дають історичні свідчення. Наприклад, в Індії в I столітті до нашої ери закони Ману передбачали, що майстер, винний у фальсифікації золота за допомогою домішування в нього сторонніх металів, був приречений до особливо жорстокої страти – його мали розрізати бритвами. Усвідомлення фальсифікованого характеру грошей, що перебувають в обігу і разом з тим успішно виконують функції «справжніх» грошей, поступово привчало учасників ринку до розуміння, що смислова значущість грошей насправді визначається не їх природним вмістом, а чимось іншим – *конвенційно встановленими правилами їх обігу*.

Виникнення монет було тим чинником, який нерозривно пов'язав гроші, що досі еволюціонували як ланка стихійного процесу економічного розвитку, з діяльністю *держави, її свідомим втручанням у сферу грошового обігу*. Це сприяло прискоренню процесу *ідеалізації грошей*, який досі відбувався спорадично, як безсистемні акти фальсифікації, та спонтанно, унаслідок того, що випущені монети у процесі обігу змінюють свій металевий вміст – стираються і поступово їх символічне значення віддаляється від власної вартості вміщеного в них металу. Держава швидко навчилася використовувати процес

ідеалізації у своїх цілях. Державна влада перейшла до свідомого псування монет, знижуючи вміст у них благородного металу в той чи інший спосіб. Зі зміцненням державної регалії, тобто монополії на карбування монетних грошей, якість монет ставала дедалі гіршою. Те, що грошовий обіг за таких умов неухильно розвивався, відбувалося не завдяки державному втручанням, а всупереч йому.

Виникнення *банкнот, зроблених з паперу*, було зумовлене економічними причинами, зокрема розвитком банківських механізмів, і знаменувало дальший розвиток соціальної природи грошей. Спонукальним мотивом до їх появи було прагнення запобігти підробці або псуванню монет у процесі їх повсякчасного використання, коли вони зношувалися, втрачаючи вміст дорогоцінних металів, або могли бути підмінені фальшивими. Щоб забезпечити гроші при розрахунках, купці Середземномор'я почали запечатувати золоті монети в маленький гаманець із зазначенням на його зовнішньому боці точної вартості й типу монет. Таким чином учасники грошових операцій поступово звикали мати справу з *монетами, яких вони не могли побачити і торкнутися*, ринкова значущість яких була засвідчена лише печаттю особи, яка першою запечатала гаманець, – іншого купця, урядового чиновника або банкіра. Так був зроблений крок до того, що забезпеченням грошей стала *не їх природна сутність, а довіра* до конкретної особи або соціальної інстанції, що є суб'єктом ринкових операцій.

Наступним цілком логічним ходом була ідея зберігати золоті монети в надійному місці, а замість них пустити в обіг самі лише ярлики на гаманцях. Однак це був лише перший крок на досить складному і довгому шляху, адже золоте забезпечення паперових банкнот зберігало повністю свою значущість і було необхідною умовою виконання грошима їх функцій. Суть зміни, яка відбулася – *фізичне відділення у просторі і часі грошового знаку*, який тепер здійснює свій обіг у формі паперу, засвідченого певним законним чином, *від його значення*, тобто золотого забезпечення, яке при цьому залишається нерухомим у надійному сховищі. Грошовий знак у формі паперової банкноти змінив свою форму, але по суті лишився так само фізичною чуттєвою річчю. *Разом з тим він втратив значущість самостійного товару*, адже власна вартість паперу настільки мала, що не береться до розрахунку. Таким чином можна чітко побачити тенденцію, пов'язану в цьому

разі з появою банкнот, але по суті стабільну протягом усієї еволюції грошей: *гроші стають усе більш абстрактними*, віддаляються від їх первісної природної форми і розкривають закладене в них *соціальне наповнення*.

Трансформація грошей відкрила нові можливості в реалізації мети, до якої люди, власне, з їх допомогою прагнули одвічно: гроші мають створювати нові гроші. Коли монетні гроші, щоб мати з них «навар», держава мусила псувати, зменшуючи тим самим вміст дорогоцінних металів, то паперових грошей уряд або банк, що відповідав за їх випуск, міг просто друкувати більше, ніж мав золота для їх забезпечення. Вони й робили це постійно і неухильно. Так розпочався процес девальвації, який, незалежно від *конкретних* причин, уже ніколи більше не припинявся і розкручувався по спіралі.

Таким чином, новоутворена дистанція між знаком і значенням грошей відкрила простір для діяльності, якою раніше протягом століть самовіддано і фанатично займалися алхіміки: витворення субстанції багатства з «усього, що є під рукою» за допомогою маніпуляцій на противагу традиційному способу одержання її природним шляхом. Не випадково речовина, яка, за легендою, має перетворювати всі метали на золото, називалася «філософським каменем» – у цьому понятті виявився здогад про те, що золото алхіміків має іншу, ніж золото природне, онтологічну сутність: воно метафізичне, бо його першопочаток перебуває поза межами емпіричного досвіду, чуттєвої реальності. Справжнім «філософським каменем» виявився папір: зроблені за його допомогою незабезпечені гроші насправді не мали за собою жодної чуттєвої реальності.

Понад те: якщо підробка монетних грошей була пов'язана з погіршенням їх якості і її можна було порівняно легко виявити, випуск незабезпечених банкнот ніяк не позначався на якості грошових знаків, їх фізичній реальності, така фальсифікація у принципі не могла бути встановлена жодним предметно-чуттєвим способом. Однак вона цілком відчутно виявляла себе у сфері соціальної дійсності, оскільки ринок чуйно реагує на зміни вартісного наповнення грошей. Таким чином, фальсифікація тепер стосувалася вже не фізичної природи грошових знаків, а їх соціальної значущості, бо субстанція економічного життя, яку підривав випуск незабезпечених банкнот, – довіра громадян до держави, що здійснює емісію грошей. Так була

започаткована одна із сутнісних суперечностей, яка надалі визначатиме природу і функціонування грошей: хоча без паперу банківська система, яка виникла п'ятсот років тому на Заході, імовірно, ніколи б не розвинулася, паперові гроші завжди є джерелом небезпеки, пов'язаної з «напомповуванням» економіки незабезпеченими грошовими знаками, повітрям, витворення ілюзорної економічної реальності.

Наступним винаходом, що суттєво змінив природу грошей, став обмінний вексель. Його появу в XIV столітті спричинив пошук технічних способів для подолання релігійної заборони на лихварство. Оскільки християнська церква забороняла лихварство, тобто одержання відсотків з позички, а реальна потреба в наданні й одержанні таких позичок постійно зростала, банкіри придумали, по суті, нові банківські гроші. Це був письмовий документ, який гарантував виплату певної суми в певному місці певній особі, яка, буцім, не позичає в банкіра гроші за певні відсотки, а купує один вид грошей за інший, яким буде здійснена оплата. Відповідно до угоди той, хто одержав суму грошей, має через певний час в іншому місті повернути її в іншій валюті.

Нова форма грошей тягне за собою нові грошові взаємини між людьми:

- Виникло певне розшарування як у середовищі людей, що професійно забезпечували грошовий обіг, так і серед інших учасників ринку: банкіри стали давати позички багатим, тоді як лихварі – бідним.
- Перестала бути перешкодою для розвитку ринку незручність громіздких та важких монет і операцій з їх великою кількістю. Монети, які легко було вкрасти, підробити, які були в постійній небезпеці на землях корумпованих дворян, погано захищених дорогах, ринках та ярмарках, замінив компактний документ. Його вартість від 8 до 12 відсотків була хоча й чималою, але меншою за вартість озброєної охорони для перевезення золотих чи срібних монет і зливків. Таким чином, банківські гроші надали новий імпульс розвитку комерції за рахунок їх швидкого і безпечного пересування.
- З грошей було зняте обмеження однієї певної валюти – векселі не залежали від наявності золота і срібла в певній країні, більшою мірою вони залежали від того, наскільки їм довіряли

торговці. Якщо торговці втрачали довіру до валюти тої чи тої країни, вони могли легко переключитися на іншу.

Таким чином, *фізичне і соціальне буття паперових грошей стали не просто відмінні одне від одного – вони зробилися неспіввимірними.* Разом з тим валюта залишалася заснованою на золоті, а це означає, що вона завжди обмежена фізичною кількістю золота у світі, а отже, залежна від кожної нової знахідки природного золота і кожної технічної новації в розробці його родовищ. Залежність від золота відіграє стабілізуючу роль, оскільки необхідність перетворення грошей у золото на вимогу громадян не дозволяє урядам робити забагато позичок або випускати забагато грошей для розв'язання кон'юктурних політичних проблем. Монетарна система, заснована на золоті, є більш опірною до зловживань: право громадян перетворювати свої паперові гроші в золото є, по суті, правом голосу в питанні про те, як працює монетарна система і наскільки проста людина може довіряти політикам своєї країни. Адже, втративши довіру до випущених урядом грошей, вони можуть перетворити паперові банкноти на золото, і папір утратить будь-яку значущість.

Кінець великої епохи світової валютної системи, заснованої на золоті, а тим самим початок другого етапу еволюції грошей пов'язаний з Першою світовою війною. Його змістом була, власне, *відмова від золотого забезпечення паперових грошей.* Конкретною причиною масового випуску банкнот, не забезпечених золотом, були потреби воєнного стану у величезних грошових витратах. Однак внутрішньою пружиною руйнування прив'язки до золотого стандарту було споконвічне прагнення будь-якого уряду порушити на свою користь баланс між можливостями державного втручання та відносно незалежною сферою економіки, передати додаткові важелі впливу в руки політиків і урядових адміністраторів. Про це свідчить, зокрема, той факт, що по закінченні війни уряди продовжували друкування паперових грошей у понаддостатній кількості.

Відмова від золотого стандарту зруйнувала монетарний космополітизм, монетарна солідарність практично зникла. Уряди провідних держав світу не бажали повертатися до золотого стандарту і тим самим поступатися тільки-но завойованою владою. Починаються пошуки нових систем, в основі яких лежить політична воля, замість старої, заснованої на забезпечених золотим стандартом універсальних

механізмах економічної саморегуляції. Однак раз розпочатий процес демонетизації, тобто втрату золотого вмісту грошей, уже ніщо не могло повернути у зворотному напрямку, оскільки контроль держави над грошима незмірно розширив обрії політичної влади.

Демонетизація мала своїм наслідком відмову також і від таких досі обов'язкових умов функціонування грошей, як їх еластичність і стійкість обігу. Розмінні на золото паперові засоби надають грошовому обігові еластичність, при їх використанні надмірність грошового обігу виникнути не може. Не забезпечені золотом банкноти нееластичні за своєю природою. Зберегти постійність їх вартості абсолютно неможливо, паперово-грошовий обіг виключає стійкість обігу. При циркуляції нерозмінних на золото паперових коштів легко виникає їх надмірність. Наслідком того, що банкнота стала нерозмінною на золото, було розходження цін товарів у золотому еквіваленті та в банкнотах. Був утрачений безпосередній зв'язок емісії банкнот із процесом реального відтворення. Унаслідок цих процесів перетворюється в загальне правило економічної системи, заснованої на не забезпечених золотом грошах, те, що в минулому, при золотому забезпеченні, було аномалією: *інфляція*. Як наслідок закономірного і тривалого процесу еволюції грошей у напрямку від золотого забезпечення, сучасна інфляція відзначається винятковою інтенсивністю та глибиною.

Прихід епохи паперових грошей означав появу цілком нової економічної реальності. Цю реальність потрібно побачити в єдності двох взаємовиключних характеристик. З одного боку, незмірно зросли можливості довільного втручання соціальних структур, зокрема держави, у процеси функціонування грошей. З другого – гроші не змінили свою суть, вони і надалі є *способом буття соціальної, зокрема економічної необхідності*. Тому позірна легкість, з якою грошові механізми використовуються для реалізації волонтаристських цілей та інтересів тих чи тих соціальних сил, обертається зростанням та загостренням низки економічних і соціальних проблем.

Третя епоха в еволюції грошей пов'язана з появою електронних грошей та кредитних карток. Зміни, які відбуваються, насамперед торкаються знакової природи грошей – це *втрата ними традиційної предметно-чуттєвої форми*. Ці знаки реально існують, але їх продукують, сприймають, ідентифікують, обробляють і трансформують у доступну для людини форму лише технічні пристрої. Разом з тим

набуває нової значущості смислове наповнення феномена грошей, їх метафізична природа. Кредитні картки та електронні гроші перевели цей феномен у принципово нову площину існування – вони зробили гроші *віртуальною реальністю*.

Поява і поширення електронних грошей у певному сенсі являє собою завершення процесу їх еволюції: *організована інформація перетворюється в субстанційну основу сучасної економічної реальності*. Відповідно банківські технології стають потужною інформаційною системою, що органічно вписується в нову економічну реальність, яку сьогодні все частіше характеризують як інформаційну економіку, або економіку знань. У другій половині двадцятого століття інформаційно-комунікаційні технології стали вирішальним фактором не лише економічного життя, а й соціального прогресу в цілому, а інформаційна економіка перетворилася на основоположний елемент інформаційного суспільства.

Мова грошей, після того, як люди її винайшли й освоїли, глибоко змінила їх світосприйняття, мислення, поведінку. По суті, вона створила нову культуру, докорінно відмінну від культури безгрошового соціуму. Як свого часу відзначив О. Потебня, існує закон: усякий витвір людської діяльності стає однією з обставин, що зумовлює дальшу діяльність самого діяча. Гроші, витворені людиною з цілком конкретною прагматичною метою, стали одним з вимірів «проміжного світу», в якому сама людина стала невпізнанно іншою.

Перетворення мови грошей у самодостатню реальність виразно виявляється у світлі концепції «симуляції» (Ж. Бодріяр, Р. Барт, М. Багай, Б. Старт). Методологічні засади теорії симуляції цілковито застосовні до аналізу знакової природи грошей і дозволяють глибше зрозуміти трансформації в життєвому світі, викликані їх появою та еволюцією. На такий підхід гроші постають як «симулякр» – позাপонятійний спосіб фіксації досвіду, особливістю якого є відсутність референції з реальними об'єктами. Симулякр – це «порожній знак», «точна копія, оригінал якої ніколи не існував». Причина, з якої гроші постають як «псевдореальність», «порожній знак», позбавлений об'єктивного наповнення, полягає в тому, що їх функція як еквіваленту *всіх, кожної, будь-якої реальності* робить референтність із кожною конкретною річчю неістотною, такою, якою можна знехтувати. На перший план у смисловому наповненні знакової форми грошей

натомість виходить реконструювання в ході комунікації партнерів суто коннотативних смислів їх комунікативних дій. У процесі симуляції через знакову реальність грошей відбувається культивуація та екстраполяція на всі сфери соціального життя презумпції «порожнього знаку». Єдина ознака цієї нової реальності – операціональність. Її уже не можна розглядати як реальність, інформація вже більше не продукує смисл, а імітує його, підмінюючи собою як комунікацію («поглинає комунікацію»), так і саму реальність. Ця трансформація відбувається непомітно, і культура вже в режимі симуляції продовжує виробництво по видимості реального й референтного, а по суті лише гіперболізованих знаків реальності.

Таким чином виробництво стає семіотичною сферою: воно орієнтується на значущість товарів перш за все не в аспекті споживчої або мінової вартості, а в аспекті вартості знакової. За тими ж правилами, але в зустрічному напрямку, відбувається квазісеміотизація феноменів культури: вони трансформуються в товар і перетворюються на образи самих себе. Відповідно грошова знакова система, вплетена в цю гіперреальність, сприймається людиною як самодостатня, звільнена від укоріненості в безпосередні життєві контексти. Таким чином знакова природа грошей утворює передумови для підпорядкування всього багатства людського життєвого світу єдиній субстанції монетарних стосунків, але разом з тим породжує і потенціал заперечення їх легітимності як соціокультурного феномена.

1.2. ОНТОЛОГІЯ ГРОШЕЙ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФІЛОСОФІЇ ГОСПОДАРСТВА

Що б не говорили про економіку теоретики і практики, учені і підприємці, глави урядів і домогосподарки, усе в економіці зводиться до грошей. Без грошей в економіці нічого немає, усе в ній обумовлено грошима і виражено грошима, починається з грошей і грошима ж закінчується. Економіка – царство грошей! Економіка – огрошевлене господарство, опосередковане грошима, грошам ж і підлегло. Нічого іншого власне економічного, окрім грошей і грошово виражених цін, як і всього з ними безпосередньо пов'язаного (капіталу, кредиту, прибутку, відсотка, ренти, цінних паперів і т. д.) в економіці немає і бути не може.

Господарство без грошей – не економіка! Це не економічне, а, скажімо так, натуральне господарство, яке зовсім не в якомусь родоплемінному минулому людства, а в найсправжнісінькому теперішньому часі – воно навколо, бо велика частина життєвої дійсності, будучи власне господарством: виробництво, робота, праця, навчання, народження людей, їх виховання, читання, турбота про здоров'я, рух, дозвілля, розвага коротше, усе, що завгодно, – не економіка! Останнє має місце лише в тій частині життєвої дійсності людини – а це по суті і є господарство, – яка обумовлена грошима, їм повністю віддалася, ними обслуговується і управляється.

Що ж це таке – гроші? З одного боку, всі це начебто добре знають, бо гроші – це особливого роду папірці (квитки), на які можна за нормальних умов купити все, що завгодно, тільки відповідно до кількості грошей, що є в розпорядженні покупця, а точніше, з їх (sic!) купівельною спроможністю, тобто їх економічною значущістю (потужністю). І ось тут уже виникають питання: а як же визначається ця сама купівельна спроможність, від чого вона залежить, та й у чому вона безпосередньо виражена?

Ні, не в розмірі папірців і не в їх вазі, а всього лише... у цифрах, на них написаних, а купівельна спроможність цих цифр (не папірців!)

залежить, з одного боку, від поставлених на папірці цифр, а з іншого – від визнання цих цифр усім світом як цін, які теж є усього лише грошовими цифрами, що виникають в обмінному, або купівельно-продажному, русі, який якраз і єсть рух різних прив'язаних до товарно-грошової реальності грошових цифр.

Зрозуміло, явище товарних цін, як і ціни самих грошей, точніше ціни грошової одиниці, залежить і від багатьох неекономічних обставин, уміло враховуваних суб'єктно опосередкованим обігом товарів, товарних цін, грошей і цін самих грошей.

Гроші – усього лише цифри, правда, не взагалі цифри, а цифри... грошові – що нанесені на грошах або ж... самі по собі гроші, бо, окрім паперових грошей, існують і гроші у вигляді записів на рахунках, причому не лише на паперових, але й на тих самих комп'ютерних. Гроші – цифри, вони ж і шифри, і нічого більш, проте особливого роду цифри-шифри, які визнані всім огрошевленим співтовариством господарських суб'єктів саме за грошові цифри, які виконують особливу соціо-господарську роль – грошей!

Звідки беруться ці грошові цифри, яка їх власна природа, що являє собою, висловлюючись філософічно, онтологія грошей? Відповідь тут найпростіша, але така, що чомусь ніяк не визнається глибокодумною наукою: цифри ці беруться не звідкись, а прямо з голів людських – іншого джерела для них просто не існує, мало того, вони там і лише там якраз і існують, а тому початкова природа грошових цифр, яка визначає всю їх онтологію, абсолютно суб'єктно-суб'єктивна і об'єктивність свою вона віднаходить уже в ході практичної реалізації грошей і всієї економіки, проте... теж за допомогою голів людських, бо розміститися діючим грошовим цифрам просто й ніде: поза головами, тобто на папірцях, на рахунках, у комп'ютерах, на цінниках і т. д. вони існують лише як такі, що вийшли з голів, від них відображені і якимось потім опредметнені всі ті ж цифри «з голови».

Людина – найвищої складності обліково-рахунково-обчислювальна машина, що має не тільки механічну, не тільки біологічну, не тільки навіть соціальну, а ще й метафізичну, мало того, трансцендентну, природу. Саме людина все в економіці обліковує, рахує й обчислює, хоча весь цей процес обліку, рахунку й обчислень реалізується як процес неодмінно й об'єктивний (міжлюдський, міжцентровий, середовищний), при цьому в чомусь неодмінно і стихійний, а якоюсь мірою і

просто прихований. Треба відзначити також, що і сам по собі суб'єкт, або внутрішньосуб'єктний обліково-рахунково-обчислювальний процес, також має свою внутрішню об'єктивність, стихійність і потаємність, бо людина як особистість – цілий мікрокосм, у безмежних просторах якого, м'яко кажучи, усього вистачає.

Економіка – надзвичайної складності людино-соціальна обліково-рахунково-обчислювальна машина, вона ж є і процес, що працює й реалізується не де-небудь, а безпосередньо в головах людей – за допомогою зняття, руху, розподілу й переробки різноманітної (необмеженої) інформації і відображення цієї інформації в особливим чином витвореному нескінченному числі грошових цифр (відповідно й чисел), які набувають і зовнішнього втілення, доступного для сприйняття та робочого використання.

Ціна самих грошей, їх цінність, або ж купівельна спроможність грошей, мінлива. В економіці, а краще сказати – в економічному, немає нічого постійного, немає й ніякої постійної відправної, або опорної, величини. І якщо цінність грошей рухлива, то вже цінність цін – тим більше, при цьому цікаво, що цінність грошей і товарних цін може змінюватися незалежно від тих цифр, що стоять на грошах і цінниках: цифри неначебто залишаються одні і ті ж, а цінність грошей і товарів, на жаль, змінюється. Непостійність цінності грошей і товарів, їх мінливість незалежно від їх ціннісного номіналу – важливе для розуміння ества грошей і цін смислове утруднення: якщо це так, то всі ціни, включаючи й ціну грошей, – не більше ніж довільні суб'єктно-суб'єктивні оцінки, які хоча й зазнають своєрідного тиску одне на одного, проте рівною мірою ураховують так чи інакше будь-яку зовнішню об'єктивність.

Ціни грошей і товарів довільні – і цей висновок напрошується незалежно від їх суб'єктивно-об'єктивної обґрунтованості, включаючи вплив відтворювальної цілісності господарства й економіки, як і самого життя. Ціни довільні і одночасно обґрунтовані, проте в розумінні феномена ціни важливо мати на увазі первинність і повторюваність її обґрунтованості. Звідси ціна може бути загалом будь-якою, але при цьому і... не якою завгодно! – золоте, можна сказати, правило ціни, яке дуже корисно б засвоїти кожному економістові.

Ціна, у тому числі й ціна грошей, – вираховується, виводиться, визначається, як і утворюється, виникає, з'являється, але вона неодмінно

завжди... призначається – суб'єктом ціни, а також і так само неодмінно вона... самопризначається. Зрозуміти феномен ціни – значить зрозуміти те, що вона призначається і вона ж самопризначається, вона залежить від певних чинників, насамперед від волі суб'єкта, як також і від обставин, але при тому і має певну автономність.

Ціну завжди призначають, але ціна завжди і самопризначається! Воля і стихія, знання і таємниця, відвертість і темрява – усе це присутнє в ціноутворенні, яке поєднує в собі цінопризначення з ціноавтономією. Ціна визначувана, і при цьому вільно визначувана, хоча свобода ця чимось, як правило, й обмежується, але так само і самовизначувана – теж, по можливості, вільно, хоча і утискають її з усіх боків – усілякою об'єктивністю і необхідністю. Тільки за таких умов може працювати економічна обліково-рахунково-обчислювальна машина – свободи і несвободи одночасно.

Гроші й ціни, ціна грошей і грошові у своєму вираженні ціни – цифри (числа, величини). Їх походження суб'єктне, а буття – суб'єктивно-об'єктивне. Це якийсь океан взаємопов'язаних цифр, справжній цифровий космос. І проте це не самі лише цифри – щонайсправжні-сінька ідеальність! – але й певне з'єднання цифр, певна цифрова відповідність, а тому і певна... субстанція. Ідеальна і невидима, реалізована десь там у глибинах свідомості... по суті повне ніщо – саме так ніщо! – бо це лише цифри, ще й абсолютно абстрактні, начебто й не існуючі цифри. Утворена з цифр ноосфера або ноосфера цифр! Там, у свідомості, разом, зрозуміло, із підсвідомістю і надсвідомістю, нанизані на певне щось, яке при цьому є й ніщо.

Так, люди здатні обліковувати, рахувати й вирішувати – як різно, осібно, так і разом, спільно, як спілкуючись безпосередньо один з одним, так і вступаючи в прямий діалоговий контакт, як об'єднуючись у спільноту, так і розлітаючись у різні боки, як вимушено співпрацюючи, так і вельми охоче змагаючись. Люди завжди становлять співтовариство людей, а в даному разі – економічне співтовариство, яке все якраз і виробляє, або ж в якому все якраз і відбувається: облік, обчислення, вирішення.

З'являються гроші, їх кількість і цінність, вигулькують міріади цін, які безперервно рухаються, міняються, взаємно одна до одної пристосовуються, намагаючи в результаті цілісну відтворювальну відповідність, яку можна помітити і навіть зобразити модельно, але ніко-

ли не відтворити свідомо й практично, тим більше з одного керівного центру, бо законом досягнення цієї відповідності є постійна наявність і дія... невідповідності, через постійну динаміку якої і йде пошук відтворювальної відповідності, яка досягається, ніколи при цьому не будучи досягнутою.

Нічим не замінити цю суперскладну, невизначену і таємничу, можна сказати навіть – езотеричну, машину, яка в один і той самий час є і процес, званий економікою, огрошевленим господарством, товарним господарством, ринковим господарством, як там ще? Про таку мегамашину-мегапроцес, або супермашину-суперпроцес, можна глибокодумно судити, можна практично брати участь в її роботі, навіть контролювати цю роботу, або й керувати нею, але... замінити цю супермашину-суперпроцес ніяк не можна, більш того, обов'язково треба рахуватися з її, хай і обмеженою, але свободою, в усякому разі з деякою мірою свободи, яка добре уміє давати про себе знати за допомогою всіляких негараздів і втрат, банкрутств, інфляції, криз, а на крайній випадок і якої-небудь більш серйозної катастрофи.

Цифрова, оцифрована, числова субстанція, яка виявляється в грошах і цінах, є не що інше як вартість, яка виявляється також, – або полягає, або вселяється, або втілюється, – у будь-яких економічних параметрах: капіталі, кредиті, затратах, витратах, прибутках, цінних паперах, інвестиціях, бюджетах. Усе економічне навколо не більше ніж цифри, які означають цінність, або, що те ж саме, відносну значущість, будь-якого економічного явища-параметра, тобто це ціннісні цифри, а сама по собі сукупність (у жодному разі не сума!) взаємодіючих ціннісних цифр – не більше ніж сукупна, але не сумарна, вартість. Кожна ціннісна цифра – вартість, але і вся сукупність таких взаємодіючих цифр – теж вартість.

Вартість – оцінка і світ оцінок, але це ще й те, що оцінюється і оцінює. За цифрами приховується якась єдина субстанція – цілковито ідеальна, духовна, абстрактна, а тому й ніяка, і ця субстанція не має потреби ні в якій іншій субстанції, окрім самої себе, як і окрім тієї, яка якраз і виражена в ціннісних цифрах. Шукати тут якусь особливу субстанцію для субстанції, або субстанцію субстанції, тим більше матеріальну, тим більше речовинну – згубна справа! Вартість – сама собі субстанція, що народжується з економічних відносин і перебуває в економічних параметрах.

Вартість завжди настановлюється – людьми, економічними суб'єктами, їх рішеннями, але, поставлена, вона вже і сама працює, настановляючись в економічні параметри. Ті ж, наприклад, витрати вартості неодмінно виявляються, як віддзеркалення витраченої вартості, у виникаючій наново вартості. До витраченої вартості начебто додається нова вартість, про що свідчить той самий прибуток, або перевищення виниклої вартості над витраченою, що породжує ілюзію начебто виробництва нової вартості, лише засвідчуваної купівельно-продажною акцією. Насправді ж вартість виникає лише в момент самої купівельно-продажної акції, яка підтверджує своїм виникненням як витрачену вартість, так і очікувану додаткову вартість. Встановлення вартості і тут має місце, але відбувається воно з урахуванням витраченої вартості і очікуваної додаткової вартості. Наново виникла вартість може всього цього й не підтвердити, як може і підтвердити раптом цілковито несподівану вартість.

Вартість має, скажімо так, розміри (числа, величини), але вона не має маси (вага), а тому сума всіх по економічному співтовариству грошових і товарних цифр (тих же цін) ні про що не говорить, окрім... механічної суми цих цифр (чисел, величин). Підсумовувати такого роду цифри і тим більше порівнювати їх тотальні суми за часом і простором – даремна справа! Інша річ – підсумовувати ці цифри за структурними частинами цілісного вартісного поля і порівнювати ці приватні суми між собою – хоч за часом, хоч щодо простору, – таке цілком можливе і доцільно, що, до речі, постійно на практиці і робиться.

Ціна грошей, особливо сучасних, залежить від чого завгодно, але тільки не від матеріалу грошей – тут панує чистий номіналізм, який враховує в ході функціонування грошей лише кількість грошей в обігу, що відображається і в динаміці ціни грошей. Ось чому для сучасності характерна понад усе інфляція, тобто зростання цін товарів при знеціненні грошей, хоча можлива і тимчасова дефляція, але вже не цін, які падати всерйоз і надовго ніколи не будуть, а лише грошей, кількість яких може виявитися в обігу недостатньою, а цінність діючих грошей може від цього зрости.

Як цінність паперових грошей не залежить від їх носія – паперу, так і ціни будь-яких благ-товарів не визначаються власне зовнішніми властивостями благ-товарів, хоча і залежать від цих останніх. Ціна не виходить із блага-товару, а сходиться на благо-товар, урахо-

вуючи, звичайно, речові властивості блага-товару, обставини його відтворювання, як і буття його – цього блага-товару – суб'єкта, а також насиченість попиту на благо-товар, його рідкісність, якість, умови конкуренції і т. д. При цьому ціна враховує багато такого, що ніяк не виходить від блага-товару, його речових характеристик, як наприклад, загальний стан економіки, господарства й суспільства, різні перерозподільчі процеси, зокрема, оподаткування, трансакції, кредитні виплати, хабарі і т. п. Можливість віддзеркалення в товарній ціні всього, чого завгодно, ще сильніше підтверджує певну самостійність ціни щодо блага-товару, хоча, зрозуміло, тиск з боку блага-товару завжди має місце.

Як же виходить так, що цінність грошей і ціни товарів якось узгоджуються одне з одним і забезпечують у результаті весь суспільно цілісний господарський та економічний процес? Відповідь тут така: відбувається це начебто само собою, у взаємодії всіх економічних величин одна з одною, але неодмінно під впливом двох відтворювальних процесів тиску: мікронатиску (від агентів благ-товарів, окремих речей, параметрів і процесів) і макронатиску (всього співтовариства агентів, усього світу благ-товарів, усієї сукупності параметрів і процесів), бо все індивідуальне, приватне, відособлене має належність і обов'язок відтворюватися, а краще сказати, вижити, проіснувати, пробити, зрозуміло, з втратами, надбаннями, процвітаннями та вибуттями, і все цілісне, суспільне, сумісне теж має належність і необхідність відтворитися, як і вижити, проіснувати, пробити, теж, зрозуміло, не без втрат, надбань, зменшень та збільшень, звужень і розширень.

Маючи у своєму розпорядженні гроші, їх цінність, хай і змінну, економічні агенти діють так, щоб неодмінно себе відтворити, знаходячи, у підсумку з втратами, надбаннями, зменшеннями і т. д., і загальну відтворювальну відповідність усіх економічних параметрів. Відтворювання економічних цифр, пов'язане з відтворюванням благ-товарів і їх суб'єктів, як і навпаки, відтворювання суб'єктів та їх благ-товарів, пов'язане з відтворюванням економічних цифр, дають у результаті загальне господарське, а в даному разі й економічне, відтворювання. Самі ж вирішальні взаємодії мікро- та макропочатків, їх обов'язкові переходи одне в одного, їх тимчасове відтворювальне узгодження відбуваються десь у зоні невидимого і незбагненого, про що прийнято також говорити як про «чорний ящик».

Економіка – світ грошей, а сьогодні це найсправжніснє царство грошей, мало того, гроші там і є царі-самодержавці. Гроші – інститут, що дуже важливо зрозуміти і постійно мати на увазі, цілком ідентичний такому знаменитому інституті, як самі собою царі-самодержавці – недаремно ж на металевих і паперових грошах досі красуються портрети коронованих володарів і некоронованих правителів країн-держав. Гроші – неодмінно, хоча і не без винятків, державний знак, в усякому разі, владний знак, знак влади. І самі по собі гроші – влада, система влади, владна машина, що володіє і управляє економічним простором, як, власне, і економічним часом, усім економічним життям, та й самою економічною історією.

Здається, що гроші всього лише вимірювач, посередник, знаряддя, інструмент, загалом щось допоміжне, але це далеко не так: гроші – саме влада! Це та сама субстанція, яка, існуючи начебто паралельно з господарством, життям, буттям, пронизує ці останні і примушує їх реалізовуватися... в її інтересах. Так, гроші обслуговують господарство, життя, буття людське, але таким чином, що й підпорядковують собі господарство, життя, буття людське, яке мало того, що реалізується за допомогою грошей, але ще і на користь грошей і насамперед грошей.

Зазвичай люблять міркувати про корисність благ, товарів, техніки, виробництв, але найменше міркують про корисність грошей, у складі якої вирішальне значення мають якраз влада, підкорення, управління, а потім уже все інше: вимірювання, посередництво, різноманітна допоміжна функціональність.

Немає грошей – нічого немає, є гроші – є все!

Не господарство веде гроші, а гроші ведуть господарство!

Гроші – суб'єкт господарювання, здатний вразити уяву кого завгодно. І в цього мало не об'єктивного суб'єкта є ще й найсправжніша суб'єктивна суб'єктність – виробники і тримачі грошей, суб'єкти грошей, грошові суб'єкти, серед яких є і насправді великі (могутні) суб'єкти, які здійснюють владу не просто над великими масами і потоками грошей, але й над усіма грошима, що перебувають в обігу, їх системою. Саме ці суб'єкти все й вирішують в огрошевленому світі і все головне в ньому визначають: гроші – царі-самодержавці, але й у грошей є свої царі-самодержавці, що розпоряджаються не просто великими грошима, але і самою можливістю керувати всім грошовим світом, як, утім, негрошовим теж.

Гроші – феномен кредитний, як, власне, і все економічне в економіці. Кредит – довір'я, але, зрозуміло, не милосердне, цілком вимушене, навіть насильницьке. Кредит як потреба, кредит як насильство! Відповідальність тут лише в середній ланці. Випуск грошей в обіг, як і будь-яка грошова інвестиція, не кажучи вже про грошові позики, – це все кредит, кредитні взаємини й акції. Спочатку, на початках економіки, гроші виглядали всього лише продуктом товарообміну, призначеним його натурально обслуговувати, а тому й цілком підлеглим товарному світові. Але так тривало лише до певного часу: тількино економіка встала, що називається, на ноги, гроші посіли в ній провідне місце і, продовжуючи обслуговувати загальний (цілісний) товарообмін, уже почали просто самі вести господарство.

І ось тоді виявилася не просто обслуговуюча, а саме кредитна роль грошей: не товари визначали гроші, а гроші визначали товари. Грубо кажучи: «На тобі, друже, гроші і відпрацюй за них за повною програмою!» І неважливо, хто виявлявся тут наймитом: підприємець, найнятий ним робітник або той самий держслужбовець. Кредитна природа грошей виявляється сьогодні вже з граничною ясністю: весь господарський світ забезпечується грошима в кредит, і господарський світ зобов'язаний відзвітувати за цей кредит живим продуктом, який лише набуває в ході свого народження і буття необхідного грошового вигляду. «Я тобі 1 000 од., а ти мені поверни 2 000, але... через посередництво реального виробництва реального продукту» – ось і вся тут хитрість! Гроші, неначебто, у всіх, але... це зовсім не гроші тих усіх, а ними, цими всіма, лише запозичені, точніше, їм дані, а краще сказати, нав'язані їм у борг.

Гроші – багатство, причому багатство найбеззмістовніше, по-рожнє, ефемерне, але при цьому й найефективніше, дієве й діяльне. Це цифрове багатство, що перетворюється на реальне негрошове багатство, мало того створює це реальне негрошове багатство – цілком корисне, змістовне і дієве.

Гроші – перевертень!

Золото – не гроші, грошима є лише цифра, пов'язана із золотом, що висунуте на роль грошей, і що обов'язково визнається всім цілісним співтовариством (світом) товарних і грошових агентів, як і власне світом товарів і грошей. Цифри на золоті – сама вага золота, а цінність цих цифр визначається вже не вагою золото, а

купівельною спроможністю даної ваги золота, зрозуміло, у даній економічній обстановці. Інфляція і дефляція золотих грошей – явне тому підтвердження. Головне тут – стан усієї економічної системи, її внутрішня відтворювальна відповідність, її довір'я до самої себе, її загальна кредитоспроможність. Ніяке золото не зробить економіку ні цілісною, ні продуктивною, ні кредитоспроможною, такою її робить сама економіка, точніше, обумовлене і здійснюване нею господарство.

Економіка – не просто мережа, а мережа, влаштована ієрархічно і пірамідально. Це різнорівнева конусоподібна система, що має центр. Грошовий світ – такий самий! І ніяким іншим він бути не може. У нього неодмінно є центр, ієрархічні рівні, пірамідальність. Потоки грошей ідуть як горизонтально, так і вертикально; гроші розтікаються зверху і з центру простором, неодмінно повертаючись, не без утрат, але з прибутком, вгору і в центр; світ грошей – найскладніший організм, вбудований в організм економіки, у свою чергу, вбудований в організм господарства; гроші – інформація, енергія, кров, що вливається і в інформацію, енергію і кров господарства, що їх перетворюють і ними керують. Гроші творять дива: вони розставляють, виробляють, розподіляють, перерозподіляють, спонукають, експлуатують, убивають. Вони це вміють робити і роблять самі, але головним чином усе-таки чинять це за суб'єктно-суб'єктивною вказівкою – згори і з центру.

Економіка без господарства, як і гроші без господарства, – ніщо! Однак економіка, оснащена грошима, здатна гнати вперед господарство, правда, і саме собою вже зорієнтоване на таку гонку. Використовуючи або кредитуючи гроші, економіка проковує розширення господарства, зростання його продуктивності, примноження різноманітності, якісні зміни, загальний розвиток. Економіка з грошима – джин, випущений із пляшки, Прометей, який дарує людям вогонь, біс, що вабить невідомо куди. Реалізована повною мірою, економіка не знає меж. Саме вона змогла забезпечити, зрештою, не природою створений споживчий достаток, хай і не для всіх рівною мірою, але все ж таки для великих людських мас, але вона ж викликала й те, що сьогодні називається великою екологічною проблемою. Гроші, господарюючи, ведуть до достатку продуктів, але вони поки що ведуть і до екологічної катастрофи.

Що ж тоді, як вийти із зачарованого кола? І з достатком благ не хочеться розлучатися, і в катастрофу потрапляти щось не хочеться.

Вихід людство шукає, по-перше, на шляхах приборкання грошей і навіть їх скасування (соціалізм, комунізм), по-друге, на шляхах технічного прогресу (сцієнтизм, технологізм, технократія), по-третє, на шляхах переходу до іншого взагалі світу (телеологізм, есхатологізм), а вже хто там з людми перейде в нього, а хто всього лише перетворитися на гній історії – сама історія і вирішить, зрозуміло, не без впливу розумного та винахідливого суб'єктивного чинника (вельми скромного і дуже вже централізованого). Гроші, коротше кажучи, під великим питанням, але це не заважає їм поки що панувати у світі, ставши вже і грошима світу.

Гроші сьогодні – гроші світу!

Вони освоїли весь світ, увівши в дію вже по-справжньому світові гроші, або світові валюти. Національно-державні валюти й такі ж грошові центри ще залишилися, але вони вже відіграють підлеглу роль. Верховенство захопила одна валюта – долар, що перебуває під контролем Федеральній резервної системи, а по суті – центрального загальносвітового грошового штабу, причому, що особливо важливо, недержавного.

Гроші тепер – самі собі держава!

І що цікаво; монополія американського долара одразу ж стала позначатися на... кредиті; США позичають у всього світу і всіх же примушують цей борг оплачувати! Піднялася і діє головна грошово-кредитна піраміда, парадоксально побудована дуально: як конусом вгору, так і конусом вниз. Емісія світових грошей у руках США, які є головним кредитором світу, але при цьому США і головний споживач миру.

Узагалі грошей зараз дуже багато, бо продуктивність сучасного господарства надзвичайно велика. Гроші сьогодні зосереджені, крім управління виробництвом, господарством і економікою, ще й на перерозподілі: себе самих і всього негрошового. Гроші давно не обумовлені реальним господарством Вони дуже, зараз особливо, самі по собі. Світ грошей сьогодні – велике казино, в якому фішками виступають і такі «штучки», які за звичкою все ще називаються, наприклад, цінними паперами, а насправді це якісь ефемерні права, зобов'язання, угоди, загалом, чортзна-що, але... цілком дієве. Сиди собі удома і грай собі на здоров'я у світовому економічному просторі, звичайно ж, не без помилок і втрат, але... з прибутком. А що вже казати про великих гравців та про господарів цього всесвітнього казино!

Нині економіка не просто з грошима, навіть і не просто з пріоритетом грошей, це вже найсправжнісінька фінансова економіка – фінансоміка, в якій усе підпорядковане не просто грошовому початку, але... начебто вже й подвійно грошовому, а може й супергрошовому, коли гроші діють винятково заради грошей, а господарство цьому «заради» покійно і наполегливо служить.

Грошей зараз багато, дуже багато, фінанси у величезному надлишку, – і все тепер віртуальне, чисто цифрове, без жодних видимих носіїв (золото – усього лише один із цінних товарів, для грошей абсолютно вже не потрібний, але необхідний у ролі скарбу, товарного і, звичайно ж... грошового!.. резерву). Усі чекають зараз великого фінансово-грошового краху. Але крах цей усе ніяк не настає, більш того, уся світова економіка, зміцнювана високопродуктивним господарством, підтримує гігантську, ніби не співвимірну з господарством, грошово-фінансову бульбашку, не уникаючи зростання товарних цін, особливо на природні ресурси, енергію, сировину, але також і на землю, надра, і... нерухомість. Усе природне і все фундаментальне нині дорожче за штучне і швидкоплинне – така помста природи і основ життя всьому економічному, всьому неприродному. Не за горами й помста з боку власне господарства – воно ж бо, напевно, уже зведе рахунки з економікою! Постекономіка – хоча і не реальність ще, але не така вже й порожня вигадка. Але поки що... поки економіка, вона явно нависоті, ще вище від економіки – фінансоміка, а ще вище... гроші.

Весь господарський світ підпорядкований світові грошей – грошей світу!

Підтримуючи цей ненормальний (а може, і цілком нормальний!) стан, світ шукає виходу, спрямувавши всю надію в русло... регіонального монетаризму. Європейське євро – перша ластівка, хоча, можливо, вилетіла вона з того ж гнізда, що й улюблений світом долар, але... на черзі вже азійська валюта, потім, можливо, латиноамериканська, а там, дивися, і євразійська, тобто російська. Звичайним національним валютам, у всякому разі переважній їх більшості, немає нині місця в глобальній економіці, як немає для них і ніякої перспективи. Залишаються валюти регіональні – ось вони і прагнуть на світ Божий – пора, пора!

Не всі сьогодні усвідомили, що з фінансомікою, яка не може не бути фінансовим капіталізмом, лихварством, латифундизмом,

імперіалізмом, загалом – глобальним експлуатизмом, пора покінчити, а дехто із задоволених, ще й сильних світу цього, такого кінця, звичайно ж, постарається не допустити, але із зухвалим фінансизмом у головах, який давно вже є по суті глобальний фінансократизм, людству навряд чи вдасться уникнути всесвітньої аутокатастрофи, яка й стане блискучим підтвердженням природженої порочності світу грошово-фінансового добробуту – самого якраз антилюдського!

1.3. СОЦІАЛЬНЕ БУТТЯ ГРОШЕЙ: ДІАЛЕКТИКА СУБ'ЄКТИВНОГО ТА ОБ'ЄКТИВНОГО

Гроші – одна з найбільших світових загадок, над якою сушили голову найкращі голови людства. Але що більше було відомо про гроші, то більше вони були пізнані, більше відкривалося в них невідомого й непізнаного.

Гроші, так чи інакше, потрапляють у сферу інтересів різних наук: економіки і фінансів, соціології і філософії, історії та археології, етики, права і т. д. І скрізь вони одержують якийсь новий вимір, нове звучання, відіграють нову роль. У чому секрет такої різноманітності і багатства функціональних форм, якщо самі по собі вони гранично прості й абстрактні? Вони не містять у собі багатства товарного світу з його споживчими властивостями, фізичними, хімічними та іншими характеристиками, формою, смаком, запахом, кольором і т. д., але вони мають здатність у все це перетворюватися.

Гроші – це загальний посередник, ключ до всієї різноманітності світу. Гроші – це спосіб перетворення абстрактного в конкретне, отже, спосіб збагачення. У грошах, як у дзеркалі, відображається і висвічується все багатство світу. Його там немає, воно тільки

висвічується. Але таким чином гроші вказують шлях до багатства і озброюють засобами його досягнення.

Самі по собі гроші ніщо: купа металу, шматок паперу або електронний запис на рахунку. Але це *ніщо* не тільки може перетворитися на *щось*, воно може перетворитися на все. Більш того, всяке *щось* тільки завдяки цьому перетворенню, завдяки цьому *ніщо* і стає реальною річчю, доступною людині.

Світ перевернувся. Щось абстрактне і зі споживацького погляду даремне стає важливішим за конкретне благо, здатне безпосередньо задовольняти якусь людську потребу. Воно стає неодмінною умовою доступу до різноманітних благ, а значить, і перешкодою на шляху до них. І питання – де взяти блага? – заміщується питанням: де взяти гроші? Вони стають головним ресурсом і найдефіцитнішою річчю.

І в цій своїй властивості гроші починають підпорядковувати собі поведінку людини. Вона поводиться так, щоб отримати гроші і потім реалізувати свої власні людські потреби. Але, здобуваючи гроші, людина перестає бути власне людиною. Вона стає засобом для себе і для іншого, механізмом добування грошей.

Підпорядкувавши собі поведінку людини, гроші стають паном, суб'єктом, який сам уже має свої власні, нелюдські цілі і використовує людину як засіб їх досягнення. Відбувається взаємне обернення суб'єкта і об'єкта. Те, що було суб'єктом (людина з її потребами, цілями й діяльністю) стає об'єктом і засобом реалізації самопокладання грошей як цілі для самих себе, їх безмежного самозростання. У цьому процесі гроші стають капіталом – усепоглинаючим і всемогутнім суб'єктом. Формально це знаходить вираз у зміні формули $T - D - T$ (товар – гроші – товар) формулою $D - T - D'$ (гроші – товар – гроші-штрих), де гроші мають суто кількісний приріст. Усі якісні відмінності у грошах зникли. Вони можуть змінюватися тільки кількісно – зростати.

Цим вже створена основа для фінансової цивілізації, але ще не вона сама. Первинний рух грошей проходить різні стадії, основний з яких є виробництво, де створюються нові матеріальні цінності. Це економічний процес виробництва, в якому людина бере участь як безпосередня продуктивна сила. Але в міру зростання продуктивності праці й витіснення людини з безпосереднього матеріального виробництва останнє все більше перетворюється на технічний процес.

А економічна складова, пов'язана з рухом вартості, витісняється у фінансову сферу, яка поступово стає підставою всякого руху у сфері економіки. І ось уже з'являються терміни «фінансономіка», «фінансова цивілізація», які певним чином відображають цю змінену реальність.

Фінансова цивілізація фіксує той факт, що не тільки господарство, а й усе суспільство стало грошовим. Усе може бути вимірне грошима і опосередковується рухом грошей. Коли людина страхує своє життя, то вона об'єктивно виражає свою цінність у грошах. Це зовсім не заперечує того, що цінність людського життя безмежна і не може бути зведена до грошового виразу, але в той самий час це зведення і грошовий вираз існує цілком реально як загальний момент. Коли говорять: «Сміт коштує 100 мільйонів» – то дають узагальнену грошову оцінку всього його минулого життя. Так, Сміт – порядна людина, зразковий сім'янин, він любить свою дружину, у нього прекрасні діти, він грає в теніс і любить подорожувати, і ще дуже багато різних конкретних рис характеризують цю людину. Але вся ця конкретика не може відмінити тієї обставини, що в суспільство він інтегрується на основі стомільйонного свого стану, який і визначає його вагу в суспільстві і різноманітність його конкретних характеристик.

Власне кажучи, людина в грошовому суспільстві виступає лише органом вартості – цього загального всюдисущого матеріального і в той же час ненаочного капітального тіла суспільства. Здається, що капіталіст є суб'єктом, а капітал об'єктом його діяльності. Капіталіст вирішує, куди вкладати гроші, як вести справу і т. д. Але це лише зовнішня видимість. Насправді капітал відповідно до своєї логіки життя примушує капіталіста робити так чи інакше. І якщо він не виконуватиме вимогу капіталу, то в ході конкурентної боротьби втрачить його. Капітал замінить цю людину на іншу людину (капіталіста), яка мислитиме і діяти більш адекватно природі капіталу. Тим самим капітал знаходить себе як справжній суб'єкт, що ставить і реалізує свої цілі і використовує мізки й здібності капіталіста як свої власні мізки і здібності капіталу.

Суб'єкт і об'єкт у грошовому капітальному господарстві стають лише моментами своєї загальної єдності, взаємопроникнення і взаємоперетворення. Немає суб'єкта і об'єкта, а є суб'єкт-об'єкт як якесь розчленоване, але неподільне ціле. Ця діалектика становить

основну колізію сучасної фінансової цивілізації, її головну перевагу, що відкриває простір загального розвитку, і її головний недолік, що відкриває перспективу розкладання й деградації людства, зведення людського буття до технічної функції.

Сама цивілізація за своєю сутністю є людською цивілізацією, що характеризує ступінь розвитку людини, і якщо вона одержує визначеність фінансової, то це говорить про процес заміщення людини грошима. Світ грошей розчиняє в собі світ людини, робить його похідним і підлеглим. Чи здатна людина підпорядкувати світ грошей собі, перетворивши його у власний, а не чужий їй і пануючий над нею світ? Ось основне питання сучасної цивілізаційної історії. І це питання ще не вирішене. Але воно розв'язується зараз і скрізь усім людством і кожною людиною зокрема.

Звичайно, філософські, соціологічні й інші знання про гроші мають свою специфіку, особливий ракурс бачення предмета. Але вони повинні спиратися на економічні знання як на базові, які відтворюють реальний спосіб породження цього явища, що поєднує в собі і соціальні, й ідеологічні, й інші початки, що відокремилися від економічної основи і розвинулися в особливу реальність лише згодом, у ході історичного розвитку. Без цього філософствування набуває схоластичного й суб'єктивного смислу, позбавленого справжньої істинності.

Це особливо небезпечно в сучасних умовах, коли кожний за наявності грошей може опублікувати що завгодно. Можна описувати те, що гроші роблять у кожному окремому випадку, оголошувати це відкриттям нових функцій, нічого не додаючи в розуміння грошей і вводячи в обман недосвідченого читача. У літературі можна, наприклад, прочитати про відкриття державної, кримінальної, військової, миротворчої та інших функцій грошей як про нове слово в науці про гроші. Насправді це простий опис того факту, що гроші можуть використовуватися в найрізноманітніших цілях. Ніякого стосунку це до поглиблення наукового розуміння грошей не має.

Люди завжди намагалися зрозуміти природу грошей, описати їх властивості. Ці прагнення історично втілювалися в різних теоріях, що описують феномен грошей із різних сторін.

Наукове визначення сутності грошей, з одного боку, в узагальненій формі повинне виразити всю їх історію, з іншого – повинне

знаходити підтвердження в кожній конкретній формі. Власне, розгляд виникнення і розвитку грошей у процесі історичного руху форм обміну й розкриває сутність грошей. У визначенні грошей необхідно тільки стисло й логічно узагальнено виразити це.

Гроші виникають у процесі розвитку обміну як представник еквіваленту вартості товару. Ця вартість може бути представлена і особливим реальним товаром (наприклад, фунт срібла), і знаком (наприклад, гривнею) і т. д. Але сам еквівалент повинен бути реальним. Тому обґрунтованим буде таке визначення грошей: гроші – *це представник вартості як еквіваленту в обміні*.

Представлення вартості тут має розумітися не як уявний образ суб'єкта, а як складне співвідношення її матеріального й ідеального буття. Це ідеальне буття одного предмета (що представляється) в іншому (представляючому). Наприклад, театральна вистава є реальними діями акторів на сцені, проте вони представляють не своє власне життя, а життя своїх героїв, реально існуюче або створене уявою письменника. На сцені реального життя героїв немає, воно існує лише *ідеально*, у грі акторів. Але сама гра є реальними діями акторів, отже, життя героїв у грі акторів представлено *реально*. Діалектика тут полягає в тому, що того, що представляється, як такого вже немає, воно має лише *ідеальне існування* в процесі вистави, але оскільки останнє існує реально, то воно *також має реальне існування* за допомогою цієї вистави.

Таким самим є і представлення вартості у грошах. Гроші спочатку виникають як особливий товар, у якому втілена вартість, яку він представляє. Але оскільки представляти вартість може не тільки реальний товар, а й будь-який інший знак або символ, то поступово в процесі історичного розвитку матеріальність представника зникає і залишається лише його ідеальний образ. Ідеальний у двох значеннях: як нематеріальний і як найдосконаліший, що досяг граничної відповідності своїй сутності. Якщо об'єктивними вимогами до грошей були однорідність, подільність, збережуваність і портативність, і на певному етапі розвитку суспільного виробництва цим властивостям відповідало золото як реальний грошовий товар, то в сучасних умовах глобалізованого виробництва таким вимогам відповідають ідеальні гроші. Через свою нематеріальність вони абсолютно однорідні, абсолютно подільні, збережувані й портативні. В ідеальних грошах

сутність грошей знайшла свою найадекватнішу (ідеальну) форму існування.

Не меншою історичною і логічною загадкою є вартість, яку представляють гроші. Вартість – одна з найфундаментальних категорій економічної теорії, початковий пункт найістотніших відмінностей у концепціях різних економічних шкіл і предмет найгостріших дискусій. Кажучи про політичну економію, Д. Рикардо відзначав: «Ніщо не породило так багато помилок і розбіжностей в цій науці, як саме невизначеність понять, які пов'язувалися із словом «вартість»⁷. Проблема вартості виникає при перших спробах виявити істотні економічні зв'язки, закономірності обміну, відношення еквівалентності. На вимоги еквівалентності обміну звертав увагу вже Аристотель у «Никомаховій етиці», про це міркували схоласти⁸ і т. д.

Незважаючи на велику різноманітність концепцій вартості, методологічно їх можна звести до двох основоположних напрямів: трудової теорії вартості і маржиналізму. Трудова теорія визначає вартість витратами праці, а маржиналізм – граничною корисністю благ. Вивчення формування цих двох напрямів показує, що вони створювалися незалежно один від одного і в один і той самий час⁹. Проте реальні відносини, пов'язані із суб'єктивною оцінкою вартості та її об'єктивними підставами, існували задовго до того, як стали предметом теоретичного аналізу. Можна говорити про певну еволюцію вартості в процесі історичного розвитку економіки.

Вартість, з одного боку, є об'єктивною реальністю, незалежною від волі і свідомості людей. Але ця реальність ненаочна, вона не містить ні грама речовини, хоча і втілюється в речах і без цього втілення не існує. У цій властивості вона невловима, непізнана до кінця, трансцендентна. Вона – загадка, що постійно вирішується і постійно виникає. Розвиваючись, вартість перетворюється на капітал, стає реальним суб'єктом, що підпорядковує собі поведінку людей і робить їх засобом свого самовираження в безперервному процесі самозростання. З другого боку, вартість цілком ідеальна і суб'єктивна, оскільки вона не існує без ідеального буття в мінових відносинах,

⁷ Рикардо Д. Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1941. – Т. 1. – С. 3.

⁸ Блаут М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело Лтд, 1994. – С. 26.

⁹ Гриценко А. Маржинализм и трудовая теория стоимости: возможен ли синтез? // Экономика Украины. – 1996. – № 1. – С. 74.

у ціні, у свідомості людини, в її оцінках величини вартості. У цій діалектиці матеріального та ідеального буття вартості – ключ до її сучасної віртуалізації і розуміння механізмів розгортання фінансово-економічних криз.

Узагальнення історії розвитку вартості й історичного процесу її пізнання дозволяє обґрунтувати соціально-часову теорію вартості, що спирається на розуміння діалектики соціального часу і простору.

Соціально-часова теорія вартості розглядає соціальний час і простір як взаємопов'язані характеристики єдиної економічної реальності, інтегрує методологічні підходи трудової теорії вартості і маржиналізму і трактує вартість як *просторово локалізований суспільно необхідний час відтворювання благ, корисність яких перевищує граничну*. Від трудової теорії її відрізняє те, що вартість вона пов'язує не з витратами праці, а безпосередньо з часом відтворювання блага, який у процесі історичного розвитку поступово перестає характеризувати витрати праці, відділяється від них і набуває самостійної форми існування. Маржиналізм вона розглядає як окремих випадок знаходження підстави суб'єктивного вибору блага, коли цей вибір ще не обтяжений необхідністю співвідносити його з втратою альтернативного блага, що вже є. У буденному житті цьому відповідає ситуація вибору блага з можливих до того, як людина подивиться на їх ціни. Соціально-часова теорія вартості також зв'язує вільний, необхідний і додатковий час в єдину реальність, що історично розвиваються і змінює форми своєї єдності, що дозволяє більш адекватно зрозуміти і оцінити значення як минулих, так і майбутніх їх взаємоперетворень. У більш розгорненому плані вартість можна визначити як *підставу вибору блага, гранична корисність якого дорівнює корисності вільного часу, від якого необхідно відмовитися, перетворивши його в суспільно необхідний робочий час, опредметнений і просторово локалізований у товарах, а потім у своєму русі як особлива форма єдності економічного простору і часу, що відокремилася від матеріально-речових благ і витрат праці і стала у формі грошей еквівалентом часу відтворювання блага*.

Природним продовженням і синтезом соціально-часової теорії вартості і представницької теорії грошей є *рефлексивна теорія ціни*, в якій вартість і гроші взаємно відсвічують і проникають одне в одного. У ціні вартість за допомогою грошей пізнає саму себе і повертається

до себе як виміряна і представлена певною сумою грошей. Вартість, таким чином, знімає свою трансцендентальність і виступає як вельми буденна і практична річ. Ця обставина відіграє достатньо підступну роль в історії людства. Вона, з одного боку, живить ілюзії, що визначення ціни і є безпосереднім визначенням вартості, а аналіз грошових потоків дозволяє повністю відобразити її рух, з другого боку, створює основи для практичного ігнорування відриву руху вартості, *представленої* на фінансових ринках, від його реальної вартісної підстави.

Але рефлексивною є не тільки ціна, а й усі взаємозв'язки в трикутнику «вартість – гроші – ціна». У розвинутій економіці вартість не може себе знайти інакше, як через представлення її грошима, що і становить феномен ціни, а гроші є сам процес відсвічування вартості в ціні. Така рефлексивність має практичні наслідки. Так, підвищення цін вимагає збільшення кількості грошей в обігу для реалізації даної маси товарів, а збільшення кількості грошей в обігу за наявності попередньої збалансованості обігу приводить до підвищення цін. Вартість при цьому залишається реальною підставою рефлексії і кількісною межею різноманітних цінових коливань. Реальна вартість і вартість, представлена грошима, можуть не збігатися. Тоді частина представленої грошима вартості набуває фіктивного характеру. У подальшому русі вона входить в обіг як реальна, тому що обмінюється на реальний еквівалент. Фіктивна вартість, що потрапила в реальний обіг, стає реально-нереальною, віртуальною вартістю. Фіктивна вартість може мати як позитивне, так і негативне значення. Наприклад, частина вартості нерухомості, яка через змінені умови не може бути реалізована на ринку за своєю реальною вартістю, перетворюється на фіктивну вартість, що взагалі випадає з ринкового обігу.

Рух і накопичення віртуальної вартості є передумовою фінансових криз, які відсікають фіктивну вартість і приводять цінові пропорції у відповідність до реальних. Тому сучасні фінансові кризи є не що інше, як форма реалізації закону вартості в умовах збільшеної ролі фінансових ринків. Це підтверджується тією обставиною, що достатньо часто при потрясіннях на фінансових ринках, у результаті яких суб'єкти цього ринку втрачають сотні мільярдів доларів, реальний відтворювальний процес мало змінюється.

Сучасна система грошового обігу, емісії грошей і накопичення влаштована таким чином, що зайвий випуск грошей в економіку не

призводить відразу до відповідного зростання споживчих цін. Існують резервуари, які першими поглинають цей надлишок. Це фінансовий ринок, ціни на нерухомість, монопольні товари. Переповнення цих каналів викликає процеси, що призводять до кризових явищ і зсувів у структурі цін.

Одним із механізмів накопичення диспропорцій і віртуалізації вартості є механізм капіталізації. Якщо якийсь сектор економіки динамічно розвивається, то він має високі прибутки, відповідно до цього збільшується капіталізація, зростають можливості залучення нових ресурсів, збільшення кредитування і т. д. Але вартість компаній, яка визначається котируванням їх акцій, і реальна вартість, втілена у виробничому потенціалі, у засобах виробництва, трудових ресурсах, є різними величинами. Вартість, визначена за капіталізацією, включає фіктивну вартість, яка починає згортатися, обмінюватися на реальну вартість, набуває віртуального характеру. Під цю фіктивну вартість видаються кредити, випускаються цінні папери, і процес усе більше відривається від реальної основи. Урешті-решт, усе це призводить до фінансової кризи.

Інший канал накопичення диспропорцій у світовій економіці пов'язаний із рефлексивністю ціни, попиту і пропозиції і механізмами емісії світових грошей. Якщо економіка збалансована і стабільна, то рефлексивність взаємозв'язків ціни, попиту і пропозиції не виявляє себе. Її складові неначе розпадаються на відносно самостійні зв'язки, що локалізуються в просторі і розводяться в часі. Але якщо виникає істотна незбалансованість, то ціни і попит починають стимулювати одне одного і запускається інфляційна спіраль. Що в ній може бути стабілізуючим якорем? Безумовно, гроші. У них утілюється ціна. Вони представляють попит на ринку. Тому якщо гроші емітуються відповідно до зростання реальної вартості, то стабільність не порушується.

Проте механізм емісії світових грошей, якими виступає, перш за все, долар США, не пов'язаний безпосередньо із створенням реальної вартості. Він більше пов'язаний з попитом на гроші, представленим як реальною, так і фіктивною вартістю. Тому існує механізм накопичення «зайвих» грошей в економіці.

У розвинутих країнах додаткові доходи населення не викидаються на споживчий ринок, тому що споживчі потреби в основному задоволені. Ці доходи інвестуються в банки, нерухомість, цінні папери.

«Надлишок» грошей в економіці приводить не до зростання споживчих цін, а до зростання капіталізації і цін на нерухомість. Під більш дорогою нерухомістю і більш дорогі цінні папери виходять великі кредити і т. д. Диспропорції нагромаджуються і в певній точці починаються зсуви, які приводять структуру цін у відповідність із реальними пропорціями.

Цей механізм дозволяє зрозуміти, як може бути так, що ціни, наприклад, на нафту без істотних змін у витратах виробництва зростають у декілька разів, а потім істотно знижуються. У першому випадку починає працювати рефлексивний взаємозв'язок ціни і попиту, що спирається на неадекватні зростанню реальної вартості механізми грошової емісії. У другому випадку відбувається приведення цінових пропорцій до реальних вартісних співвідношень.

Механізм емісії долара як світової валюти не дозволяє підтримувати стабільність у довгостроковому періоді, але він дає можливість вирішувати проблеми американської економіки за рахунок інших країн. Це також відображає одну з фундаментальних диспропорцій сучасного економічного світу.

Таким чином, кризи пов'язані з фундаментальними механізмами функціонування капіталу. Глибина і масштабність сучасної кризи пов'язана з її архітектонічним характером. Це не тільки фінансова, а й економічна криза, вона не локальна, що стосується окремих ринків і регіонів, а загальна, вона має риси циклічної, але не вміщається в ці характеристики. Це криза фінансово-економічної архітектоники світу, світового економічного устрою. Вихід з неї в довгостроковій перспективі буде пов'язаний зі встановленням адекватного зв'язку фінансових ринків, мультиплікації капіталів із реальним процесом зростання вартості; з утворенням регіональних валют, кожна з яких частково візьме світові функції з тенденцією подальшої інтеграції; з посиленням міжнародних стандартів; з глобалізацією системи регулювання фінансових ринків; з обліком в економічній політиці змінного змісту макроекономічної залежності у процесі становлення інформаційно-мережевого суспільства.

У тріаді «вартість – гроші – ціна» саме гроші є моментом, що сполучує об'єктивне і суб'єктивне, матеріальне й ідеальне, доступне і неприступне впливу людини. Вартість сама по собі неприступна безпосередньому впливу людини. До неї можна підібратися тільки

опосередковано, через зміну матеріального світу, що вимагає великих витрат і часу. Ціна, навпаки, легко доступна суб'єктивній дії через свою ідеальність. Але без грошей вона ніщо, чиста фікція. І лише гроші є доступним засобом адекватного впливу на економіку за умови знання і обліку законів руху вартості і цін. Саме тому в умовах кризи не вартість і не ціни, а саме гроші стали засобом порятунку банків і компаній, регулювання функціонування економіки. Та варто цьому надати самостійного значення і загордитися, що за допомогою грошей можна вирішувати економічні проблеми, як відразу виявиться, що гроші без вартості ніщо, порох, папір, електронний знак, який нічого не означає і т. д. Невміле використання грошей загрожує їх знеціненням, інфляцією. І в цьому відіграють роль не тільки об'єктивно-економічні, а й суб'єктивно-психологічні чинники: очікування, настрої, знання, довіра і т. д. Тому так важливо, щоб знання про гроші, їх природу, роль, значення були в усіх громадян відповідно до їх місця і функцій у суспільстві.

1.4. ФЕНОМЕН ГРОШЕЙ У ПАРАДИГМІ КОМУНІКАТИВНОЇ ФІЛОСОФІЇ

У чому полягає сутність грошей як соціокультурного феномена? Щоб відповісти на це питання, ми пропонуємо розглянути гроші як медіум обмінних процесів між людьми, за допомогою якого вони досягають порозуміння. Виходячи з таких засад, за методологічну базу дослідження може бути використана комунікативна філософія. Це зумовлює такі концептуальні підходи.

- Соціальні процеси за своєю природою є процеси комунікативні, позаяк єдність будь-якої спільноти досягається через консенсус.

- На місце об'єктивного розуму надіндивідуальної суспільної свідомості комунікативна філософія ставить інтерсуб'єктивний розум.
- Аналогічно у філософському розумінні грошей застосування комунікативного підходу означає перехід від інтерпретації грошей як соціальної субстанції-суб'єкта до їх статусу як опосередковувальної ланки в універсальній міжособистісній комунікації.

Така інтерпретація є принциповою передумовою для відходу від фетишизованого сприйняття грошей як самодостатньої сили, що диктує свою волю людині та суспільству. На відміну від розповсюдженого підходу до грошей, який акцентує в їх функціонуванні момент самовідчуження людини, ми наголошуємо на присутності в грошових відносинах аспекту комунікативного порозуміння між людьми.

Як медіум комунікації гроші являють собою знак, символ. У ході своєї історичної еволюції вони утворили специфічну підсистему комунікативної системи соціуму, варіант спрощеної спеціалізованої мови, замітник природної мови у стандартизованих діях обміну.

Існує тенденція до подальшого перетворення грошей у метамову універсального спілкування необмеженої комунікативної спільноти. Л. Вітгенштайн стверджував: «Межі моєї мови окреслюють межі мого світу». Які межі людського світу окреслює мова грошей?

На це питання можна одержати відповідь, простеживши виразну кореляцію між еволюцією грошових відносин та змістом культурної реальності історичних епох розвитку людства:

• Безгрошова доба • Доба натуральних грошей	Великі культури Стародавнього світу
• 640–630 роки до н. е. • Винайдені монетні гроші • У Греції розвивається ринкове господарство	«Близько 500 р. до н. е., 800–200 роки до н. е.» (К. Ясперс). Осьовий час: виникає нова культурна реальність – раціональне усвідомлення людиною буття в цілому, самої себе, своїх меж
І тисячоліття н. е. Безгрошовий період – натуральне господарство, перехід власності через успадкування	Доба патристики в середньовічній духовній культурі. Провідною тенденцією є неоплатонізм

XI–XIII ст. В Європі зароджується і розвивається перша у світі банківська система	Рання та зріла схоластика. Звернення філософської думки до аристотелізму. Тома Аквінський обґрунтовує місце розуму в життєвому світі людини
XIV–XVI ст. У містах Південної Італії банкірські родини-новобогатки, наслідуючи взірці життя римських патрициїв, ініціюють звернення до античної культурної спадщини	• Дискусія між реалізмом та номіналізмом торує дорогу для розвитку наукового пізнання • Гуманізм доби Відродження • Протестантизм утверджує трудову етику
XVII – XIX ст. Індустріальне суспільство розвивається на ринковій основі, у грошовій системі координат у рамки прагматичного розрахунку. А. Сміт формулює концепт «людини економічної»	• Просвітники декларують ідеал суспільного життя – царство Розуму. Із життєвого світу людини елімінується все, що не вкладається в рамки раціональності • К. Маркс висуває проєкт відновлення «реального гуманізму» через знищення капіталу і його субстанційної основи – грошей
XX ст. Гроші переходять під контроль державної політики, стають віртуальною реальністю, перетворюються в наддержавну стихію завдяки Інтернету і глобалізації	Раціональність набирає тотального характеру. Формується «одновимірна людина»

Можна побачити з цього зіставлення, що гроші були рушійною силою розвитку й тоталізації раціональності в життєвому світі людини. Ця раціональність визначає моральні засади модерної доби ставленням до грошей. Так, М. Вебер наводить у своїй відомій праці моральні принципи капіталізму за Б. Франкліном: «Пам'ятай, що час – гроші...» «Пам'ятай, що кредит – гроші...» «Пам'ятай, що гроші за природою своєю плодоносні і здатні породжувати нові гроші...» «Той, хто марнує одну монету в п'ять шилінгів, убиває все, що вона могла б породити: цілі колони фунтів...» «Веди точний облік своїм витратам і прибуткам...» Усе існування людини має бути спрямоване на примноження грошей, яке стало метою її життя.

Соціальне буття грошей багатовимірне, ми розглядаємо його в онтологічному, аксіологічному, епістемологічному аспектах.

Онтологічний вимір соціокультурного буття грошей – це їх роль у процесах життєвого світу людини. Вона полягає в роз'єднанні суспільства на дві сфери:

Життєвий світ	Система
Життя, кероване системою смислів, ретрансльованих людині традиціями та культурними взірцями	Сформовані на засадах інструментальної раціональності спеціалізовані соціальні структури для маніпулювання соціальними процесами

У ході історичного розвитку економіка і державний апарат, спираючись на два основні ресурси: гроші та адміністративну владу, поступово перетворюються на єдину системну сутність, яка протистоїть життєвому світові й неухильно колонізує та маргіналізує його:

- Відбувається вивільнення політичної та економічної сфер від нормативних приписів життєвого світу, підпорядкування їх виключно прагматичному розрахункові.
- Формується економічна система, яка регулює свої взаємини з неекономічними сферами соціуму через монетарні канали – наростає експансія грошових відносин у позаекономічні сфери, насамперед у сферу державного управління, влада прирівнюється до грошей.
- Як соціальна протидія загрозам, що їх створюють керована монетарними кодами економіка та керована владними кодами адміністративна система, консолідується громадянське суспільство.

В *аксіологічному аспекті* гроші як явище культури є ціннісним феноменом. Як і кожен ціннісний феномен, вони постають як об'єктивована форма соціальних зв'язків і в такий спосіб виступають чинником інтеграції соціуму:

- єдина грошова система призвела на місце родоплемінних спільнот державні об'єднання, інтегровані ринком та системою податків;
- національна валюта є реальним чинником і символом національного суверенітету;
- людство було вперше організаційно об'єднане міжнародною валютною системою, заснованою на золотому стандарті;

- нині каталізатором процесів глобалізації є електронна світова система грошового обігу, в якій легко долаються обмеження простору, часу, відмінностей між національними валютами, контроль урядів;
- проте, паралельно зі світовою інтеграцією, ці процеси різко поглиблюють диференціацію розвинених і відсталих регіонів світу.

Сепецифічним є вплив грошей на систему соціальних відносин у сучасній Україні. Ринкова трансформація здійснюється з розрахунком на значний соціально-економічний вигравш від приведення суспільних відносин у відповідність до принципів, вироблених у процесі цивілізаційного поступу людства. Проте ринково-грошові відносини були раптово «десантовані» в суспільство, не готове для цього:

- політично – не була сформована протипага соціальної сваволі ринку, якою може бути громадянське суспільство;
- морально – не сформована трудова мораль, яку в країнах Заходу утвердив протестантизм;
- світоглядно – у свідомості багатьох поколінь радянських людей утвердженій ідеологічний стереотип, за яким для «будівництва світлого майбутнього» гроші мають відмерти;
- економічно – вихід із рублевої зони супроводжувався катастрофічними процесами, унаслідок яких був витворений образ вітчизняних грошей як «грошей для бідних».

Наклавшись на сформоване марксистською ідеологією переконання «гроші – соціальне зло», ці процеси вже в добу незалежності створили в Україні морально-психологічну атмосферу негативного ставлення до грошей, фінансової діяльності та ринкової економіки в цілому.

Щоб подолати ці психологічні бар'єри, потрібний виважений підхід до формування сприйняття грошей у масовій свідомості:

- краще розуміти їх сутність і механізми функціонування, бо найбільший страх викликає те, чого ми не розуміємо;
- образ грошей має бути ідеологічно нейтральним: це не демонічна сила, а дуже ефективний інструмент для високопрофесійної діяльності;
- пересічна людина має відійти від позиції жертви всевладдя грошей і стати повноцінним суб'єктом грошових відносин;

- зрозуміти непродуктивність намагань сформувати духовно багату та морально відповідальну особистість без урахування грошових інтенцій в її мотиваційній сфері.

Нерідко стикаємося з аргументом: утвердження грошових відносин загрожує розмиванням моральних засад людського життя, то хіба ж не є справедливою їх оцінка як безперечного морального зла? Проте існують вагомі аргументи на користь моральної легітимації грошей.

- Лише заснована на ринково-грошових засадах економіка здатна створити такий рівень добробуту людей, який відповідає стандартам сучасної цивілізації.
- Гроші створюють передумову для рівного ставлення до рівних на соціальному тлі фактичної нерівності.
- Грошові відносини виконують роль «невидимої руки», яка за умов корисливої поведінки кожного учасника ринку витворює спільне благо для всіх.

У морально-етичному дискурсі визначення місця грошей в особистій системі цінностей людини, як правило, засноване на протиставленні духовних та матеріальних вимірів буття, що веде до дихотомічної типології особистих ціннісних систем:

- нижчий тип, у якого гроші мають достатньо важливе значення;
- вищий, в якого грошові інтенції втрачають своє значення, будучи витіснені вищими цінностями.

На нашу думку, такий дихотомічний підхід надзвичайно примітивізує і спотворює реальне місце грошей у системі цінностей сучасної людини. Насправді грошові інтенції за нормальних (не екстремальних) умов не витісняються з мотиваційної сфери особистості, а можуть лише, не втрачаючи актуальності, бути підпорядковані побудованим над ними постматеріальним цінностям. Спроможність людини до ефективних грошових відносин не може слугувати підставою для виключення її з кола духовно багатих особистостей. Якщо ж урахувати взаємодію грошових інтенцій у мотиваційній сфері особистості з іншими її екзистенційними рисами, слід визнати, що типологія особистісного ставлення до грошей може мати досить розгалужену структуру.

Як відправний пункт для подальшого аналізу цих питань можна запропонувати типологію особистісного ставлення до грошей, побудовану на основі концепції продуктивності характеру Е. Фрома:

Спрямованість	Непродуктивний тип		Продуктивний тип	
орієнтація	спосіб поведінки	риса характеру	спосіб поведінки	риса характеру
Рецептивний	Відбирає	Сервильність	Одержує	Залежність
Експлуататорський	Експлуатує	Агресивне панування і використання влади для збагачення	Використовує	Авторитарність
Накопичувальний	Накопичує	Скнарність	Зберігає	Ощадливість
Ринковий	Продає	Шахрайство	Вимінює	Самовпевненість, дипломатичність

Також, визначаючи вплив грошових відносин на людську особистість, слід урахувати домінуючі в конкретному соціумі в конкретний історичний період тенденції. У сучасних економічно розвинених країнах дослідники виділяють такі тенденції у ставленні до грошей:

- посилення постматеріалістичних ціннісних орієнтацій, що призводить до більш поміркованої оцінки значущості грошей у системі цінностей;
- посилення гедоністичної спрямованості поведінки людей;
- посилення маніпуляцій поведінкою людей;
- зростання плюралізму в значущості грошей для різних соціальних і демографічних верств;
- поглиблення диференціації у сприйнятті грошей, зумовленої соціально-культурною ідентичністю;
- зростання компонентів особистого самовираження у грошових відносинах;
- експлуататорська і накопичувальна доміанти поступаються місцем споживацькій та вимінювальній.

В Україні картина суттєво відрізняється:

- різкіше виражений гедоністичний ухил;
- брак культури багатого життя. Паралельно зі «стратегією виживання» переважної маси населення у верстві новобогатків поширені стереотипи демонстративного престижного витрачання «шалених грошей»;

- тривалий час увага «пересічного» громадянина концентрується на грошах у силу їх відсутності або недостатності, тому має місце не зниження, а перебільшення значущості грошей.

Безперечно, головною умовою оптимізації сприйняття грошей у масовій свідомості в Україні може бути лише така соціально-політична та економічна модель, за якою гроші для гідного життя можна заробляти чесною працею.

Таким чином, інструментальні схеми монетаристської свідомості та поведінки не є чимось випадковим або несуттєвим у соціальних процесах. Вони зумовлені довготривалим процесом історичного розвитку, природою сучасного соціуму, потребами людського життя. Комунікативна система грошових відносин має винятково високу здатність до саморегуляції, самозбереження, саморозвитку. Людина завжди житиме у світі, де гроші відіграватимуть велику й, імовірно, дедалі зростаючу роль; вона завжди буде в небезпеці потрапити в залежність від грошей. Від цієї відповідальності неможливо ухилитися, проте соціальну стихію грошей можна приборкати ціною значних та постійних зусиль.

Передумови розв'язання моральних проблем, породжених грошима, пов'язані зі спробою комунікативної філософії обґрунтувати етику відповідальності. К.-О. Апель стверджував: сучасна кризова ситуація людства – «етична проблема». Необхідно поєднати цілераціональність «фінансової цивілізації» зі спільною моральною відповідальністю людей за наслідки своєї діяльності в глобальному масштабі – витворити метаетику:

- обґрунтувати основоположні моральні цінності не за допомогою традицій, а на засадах самого розуму;
- інтерпретувати сферу моральної практики як інтерсуб'єктивне спілкування.

Тоді моральний обов'язок людини виникає із взаємних вимог відповідальності людей одне перед одним у межах комунікативної спільноти. Категоричний імператив комунікативної етики – вимога до кожної людини діяти так, наче вона є членом необмеженої комунікативної спільноти: людина несе зобов'язання в комунікативній взаємодії з усім людством. Грошові відносини, які самою своєю суттю «вписані» в систему комунікативних практик, за певних соціальних

умов можуть бути об'єктом взаємних вимог відповідальності людей одного перед одним.

Епістемологічний вимір соціокультурного буття грошей – це їх роль у формуванні та утвердженні раціональності. Головна ознака раціональності, породженої грошима, – її інструментальний характер, що робить її антиподом смисложиттєвих цінностей. Ця раціональність будує людські взаємини зі світом на засадах калькуляції прибутків і збитків. Під її впливом формується «одновимірна» людина як витвір нового виду тоталітаризму – джерелом інструментальної раціональності стає сам виробничий механізм. Гроші стають універсальним посередником, що пов'язує людину, яка керується раціональним вибором, з усіма формами споживання, а по суті формами соціального контролю над нею. Матеріальні культурні об'єкти для такої людини перетворюються на товари, що зводять усе багатство її життєвого світу до грошей. Проте породжена економічною раціональністю «людина економічна» – історичний тип, що вичерпав себе. Його неможливо просто усунути й замінити іншою моделлю. Потрібно над структурами монетарної цілераціональності розбудувати ціннісно-раціональну сферу взаємної відповідальності.

Епістемологічний підхід до феномена грошей передбачає також теоретичне осмислення граничних засад їх функціонування. Економічне знання сьогодні, після тривалого періоду розриву з морально-філософськими методологічними засадами, повертається до розуміння того факту, що граничні підстави економічної діяльності лежать поза її межами, у полі компетенції гуманітарного знання: соціальної та моральної філософії, соціології, психології, філософської антропології. Виникають «фінансова антропологія», «економічна аксіологія» тощо. Проте, попри спроби узгодити засади економічного та соціального вибору, у сучасному економічному мисленні залишається вагомим переконання в тому, що економічна ефективність і моральні імперативи взаємно виключають одне одне.

Традиційно альтернативою щодо стихійних впливів монетарних кодів на суспільство вважали державну політику. Проте в постмодерному суспільстві стирається відмінність між інструментарієм політичних і ринкових відносин, політика стає продовженням ринку. Держава не протистоїть впливові принципу купівлі-продажу на суспільні процеси, а ретранслює його в позаекономічні сфери. Постає

проблема: що потрібно, щоб держава, розпоряджаючись грошима своїх громадян, не підривала основи соціальної солідарності та моралі? Проблема взаємовпливу державних і ринкових механізмів переходить на філософський рівень: наскільки держава спроможна виконувати роль виразника організованої волі суспільства? Це можливо настільки, наскільки в суспільстві розбудовані бар'єри стримування у взаємодії між системою і життєвим світом. Проект держави суспільного добробуту має бути спрямований на приборкання не лише стихії ринково-грошових відносин, а й самої адміністративної влади. В Україні очікування радикальних змін у політичній та економічній сферах у постпомаранчевий період («чесної» влади, «чистої» економіки) породжені екстраполяцією імперативів нормативної волі громадянського суспільства, вираженої Майданом, на «ігрове поле» системи. Проте система керується принципово іншими правилами – інструментальною раціональністю. Це насправді різні сфери, причому коди грошей і влади в системі вкорінені глибше, ніж у національному життєвому світі укорінені винищені протягом століть моделі солідарності.

Єдиним обмежувачем для соціальної стихії грошей є організована воля громадянського суспільства. Вона конститується через механізми деліберативної демократії, в якій легітимність загальної волі досягається через відкрите обговорення та обмін аргументами між рівноправними громадянами. Результатом цього процесу є суспільний вибір, в якому прийняття рішень щодо виробництва та розподілу суспільних благ виведене за рамки ринкових відносин. Іншими словами: ми даремно очікуємо від держави, що вона перестане будувати свою політику за моделлю монополіста на політичному ринку. Гроші і влада добровільно ніколи не відділяться одне від одного. Рамки, які можуть обмежити сваволю олігархів та корупцію, може створити лише громадянське суспільство. Таким чином, граничні засади економічних процесів слід шукати не в економічній політиці держави, а в конституційному та постконституційному виборі громадянського суспільства.

За умов неухильного зростання частки й абсолютної маси грошей, які перебувають у віданні держав та урядів, можна виділити дві моделі поведінки держави, яка розпоряджається грошима своїх громадян:

- фінансова діяльність держави, де забезпечений неринковий характер конституційного і постконституційного вибору;
- фінансова діяльність держави, яка має змогу діяти у власних інтересах як монополіст на політичному ринку.

У першому варіанті гроші можуть бути соціально креативною силою, що діє в інтересах людини. У другому – монетарна система стає джерелом деформацій у різних аспектах соціального життя. У добу глобалізації держава, під тиском наднаціональних і транснаціональних чинників, змушена шукати граничні засади легітимності своєї влади в ресурсів життєвого світу – національно орієнтованій економічній політиці, знаходячи протипагу загрозам монетарної інструментальності в контекстах національної ідентичності, підтримуваних громадянським суспільством. Репрезентований грошима код системи та репрезентовані національними й громадянськими цінностями моделі життєвого світу взаємно пов'язані, але не однопорядкові за значущістю: коди системи потребують легітимації, тоді як цінності життєвого світу самодостатні.

1.5. ГРОШІ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Глобалізація й інформатизація суттєво впливають на функціонування грошових систем як окремих країн, так і на всю світову валютну систему. Вже в кінці двадцятого століття золотовалютні резерви всіх центральних банків країн світу були майже у два рази меншими, ніж загальний обсяг міжнародних валютних операцій лише за один день. Цікаво, що за два роки до трагедії 11 вересня 2001 року Б. Ліетар так описував загрозу для світової валютної системи, яка виникає через швидке зростання обсягів неконтрольованих спекулятивних валютних

операцій: «У разі серйозних негараздів центральні банки всього світу виявляться подібними до Нью-Йоркського департаменту пожежної охорони, який намагається упоратися з пеклом, що палає в Центрі міжнародної торгівлі, використовуючи лише мідні ручні насоси!»¹⁰ У нових умовах стабільність національних грошових систем виявляється тісно пов'язаною із ситуацією на світових фінансових ринках. Імпорт інфляції через падіння курсу провідних валют, зростання світових цін на енергоносії, продовольство стає загрозою розвитку національних економік, України зокрема.

У зв'язку з цим набуває особливо важливого значення проблема забезпечення стабільності функціонування як світової валютної системи, так і грошових систем окремих країн. Одночасно шляхи досягнення цієї мети значно ускладнюються. Адже держава вимушена мати справу з чинниками, як зовнішніми, так і внутрішніми, які перебувають поза зоною прямого і безпосереднього впливу.

Існує широкий спектр теорій грошей. Серед них, перш за все, слід виділити теорії, що описують вплив грошової маси на економіку (кількісна теорія у класичному, кембриджському варіантах, сучасний монетаризм). Зберігають популярність функціональна теорія грошей, теорії, що концентрують увагу на сутнісній характеристиці грошей (товарна, металева, номіналістична, державна, інформаційна). Але чи в змозі загальноновизнані класичні теорії грошей, узяті відокремлено, дати відповіді на виклики, які породжує глобалізація фінансової системи? Наскільки вони здатні охопити всі сторони функціонування грошового механізму?

У *табл. 1.1* наведено дані про динаміку появи та поширення окремих елементів грошової маси з початку нашої ери до 2000 року.

Таблиця 1.1

Динаміка зміни частки основних форм грошей (0 – 2000 рр.)

Форми грошей	Рік											
	0	1000	1300	1450	1769	1815	1850	1875	1913	1940	1980	2000
Споживчі товари	80	60	30	23	10	8	7	4	3	2	1	3
Металеві зливки	20	10	5	5	4	4	4	3	3	2	2	3
Монети з дорогоцінних металів	0	27	52	44	37	30	25	15	10	1	1	0

¹⁰ Лієтгар Б. А. Будущее денег. – М.: АСТ, 2007. – С. 73.

Форми грошей	Рік											
	0	1000	1300	1450	1769	1815	1850	1875	1913	1940	1980	2000
Комерційні векселі	0	3	10	10	20	13	10	5	2	1	1	1
Банкноти приватних банків	0	0	1	3	5	10	5	4	3	1	0	0
Державні банкноти	0	0	0	0	5	17	20	20	20	17	13	10
Монети з номінальною вартістю	0	0	2	15	16	6	5	3	2	1	1	1
Депозитні гроші	0	0	0	0	1	6	10	23	25	36	25	16
Квазігроші	0	0	0	0	1	4	9	14	20	23	27	29
Акції	0	0	0	0	1	2	5	9	12	15	29	37

Швидко зростає частка таких елементів грошової маси, як акції, квазігроші – грошові кошти на строкових рахунках, державні казначейські зобов'язання; депозитні гроші (рис. 1.1).

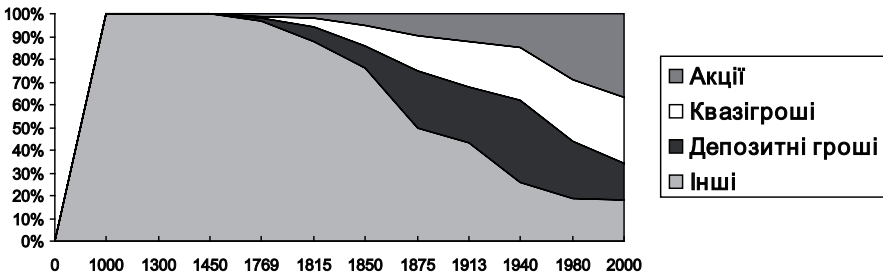

Рис. 1.1. Зростання у структурі грошової маси акцій, квазігрошей і депозитних грошей

Поширення набувають операції з електронними, віртуальними грошима. У загальній грошовій масі скорочується частка грошей, які емітує і безпосередньо контролює держава. Зростає вплив і значення не лише в міжнародних розрахунках, а й у процесі функціонування національних економічних систем іноземних валют. Відповідно зменшуються можливості оперативного та дієвого втручання держави у функціонування грошової системи. Виникає потреба в розробленні

нових, більш дієвих інструментів грошової політики, які б, з одного боку, урахували особливості окремих елементів грошової маси, а з другого – забезпечували довіру населення як до державних, так і до «приватних грошей», їх надійність. Зростає увага вчених до дослідження інституціональної природи грошей.

Економісти звертаються до творчого доробку у сфері дослідження грошей антропологів, істориків, культурологів, психологів, соціологів, філософів, дослідників права¹¹. Цілком закономірно, що результатом вторгнення представників цих гуманітарних наук у сферу господарювання стало формування цілої низки *некомерційних теорій грошей*. Вивчення обмінних відносин в архаїчних суспільствах поклало початок *антропологічної теорії грошей*. Культурові джерела грошей простежуються в *теорії релігійного походження грошей*. *Теорія орнаментального й обрядового походження грошей стверджує*, що в процесі еволюційного відбору окремі товари, використовувані в ритуалах і як прикраси, набувають значення грошей. Джерелом появи грошей у *політичній і матримоніальній теоріях походження грошей* служить необхідність забезпечення в традиційних суспільствах функції визначення масштабу відкладених некомерційних зобов'язань, таких, як ціна нареченої, данина, матеріальне покарання (штраф). Близькою до політичної є *теорія походження грошей від символів статусу*. Значення грошей набувають ті предмети, володіння якими вважається престижним, забезпечує підвищення соціального статусу суб'єкта. *Гроші в цих теоріях розглядаються як соціальний інститут, що виконує певні інтегративні функції*. Економісти в переліку вчених, що застосовують інституціональні методи аналізу до вивчення феномена грошей, становлять скоріше виняток¹².

Завдання цього підрозділу – показати місце грошей як інституту в інституціональній структурі економічних систем і показати

¹¹ Див., напр.: Зелізер В. Социальное значение денег. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2005. – 284 с.; Глузман С. Деньги в мифологическом сознании человека. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 192 с.; Лиэтар Б. Душа денег. – М.: АСТ, 2007. – 368 с.; Мазараки А., Ильин В. Философия денег. – К.: КНТЭУ, 2004. – 719 с.; Ильин В. Финансова цивилизация. – К.: Книга, 2007. – 528 с.

¹² Аглиета М., Орлеан А. Деньги между насилием и доверием. – М.: ГУ ВШЭ, 2006. – 366 с.; Ильин В. Власть и деньги. – К.: Книга, 2008. – 560 с.; Ильин В. Человек в мире денег. Философия богатства. – К.: Знание Украины, 2005. – 496 с.

напрями стабілізації грошової системи, що впливають з погляду на гроші як економічний інститут фінансової цивілізації.

Щоб краще зрозуміти місце грошей в інституціональній системі суспільного устрою, скористаємося інтегрально-інституціональними концепціями цивілізаційної парадигми розвитку, що запропоновані російськими дослідниками О. Безсоною¹³, С. Кирдіною¹⁴ та доповнені автором¹⁵.

Комплекс взаємозалежних елементів інституціональних структур, властивий східній, комунітарній, та західній, некомунітарній, культурам, формують, згідно з концепцією С. Кирдіної, відповідні *інституціональні матриці* (ІМ). Перша становить основу *адміністративно керованої, «роздавальної»* в термінології О. Безсоною, а друга – *ринкової економіки. Інституціональна матриця* (ІМ), згідно з концепцією С. Кирдіної, – це об'єктивно існуюча історично сформована система базисних інститутів, що регулюють взаємозалежне функціонування основних суспільних підсистем. Основу ІМ формують *базисні інститути* – сформовані в ході історичного розвитку стійкі комплекси соціальних відносин, закріплені в національній культурі й передавані як її частина. Прикладами базисних інститутів, протилежних ІМ, можуть бути індивідуалізм або колективізм, стратифікація або егалітаризм, свобода або порядок. Базисні інститути формують «соціальні технології» громадського життя й визначають, згідно з концепцією, характер подальшого розвитку. *Комплементарні інститути* – інститути, що доповнюють дію базисних інститутів, забезпечують стабільність соціальної системи. Вони є базисними для протилежного типу ІМ. Слід відрізнити комплементарні (компенсаційні) інститути (у поданні С. Кирдіної та О. Безсоною) від явища інституціонального

¹³ Безсонова О. Раздаточная экономика России. – М.: РОССПЭН, 2006. – 144 с.

¹⁴ Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России. – Новосибирск: ИЭиОПП СО РАН, 2001. – 308 с.

¹⁵ Липов В. В. Деньги как хозяйственный институт: качество versus количество // Экономическая теория в XXI веке / Под ред. Ю. М. Осипова, Е. С. Зотовой. – М.: Теис, 2007. – 6 (13): Деньги. – С. 306–312; Липов В. В. Деньги как феномен культуры, социальный институт и качественная категория хозяйствования: сакральное в профанном // Культура и экономика. – Донецк: ДонНУЕТ, 2008. – С. 314–320; Липов В. Свобода, равенство, справедливость в экономических отношениях, или Институт денег: между сакральным и профанным // Человек и христианское мировоззрение. – Симферополь, 2008. – Вып. 13: Свобода, равенство, справедливость: их сущность и основания. – С. 107–111.

комплементаризму – взаємозв'язку та взаємозалежності інститутів як елементів єдиного інституціонального комплексу. Своє реальне втілення в конкретних СЕМ базисні та комплементарні інститути знаходять в інституціональних формах.

Інституціональні форми – це зумовлені конкретними соціально-економічними й технологічними умовами існування суспільства зразки, способи, правила, норми поведінки, що регулюють порядок соціальної взаємодії в суспільстві й організаційні форми здійснення господарської діяльності економічних суб'єктів. *Інституціональні форми* рухливі, мінливі, постійно реагують на поточні зміни умов економічної діяльності. Прикладами інституціональних форм можуть служити законодавчі акти, нормативні, технологічні й інструктивно-методичні документи, організаційні форми підприємницької діяльності. У грошовій системі прикладами окремих інституціональних форм існування грошей можуть бути монети з дорогоцінних металів як приклад товарних грошей, монети й банкноти з номінальною вартістю, як приклад символічних, декретних грошей, різні види цінних паперів, що емітуються як державними, так і приватними фінансовими установами, електронні гроші.

Особливості інституціонального устрою зумовлюються суспільними властивостями матеріально-технологічного середовища. У *релігійних настановах* як вихідному, історично первинному комплексі інститутів фіксуються всеосяжні світоглядні норми існування суспільства. *Ідеологічні інститути* – елемент СЕМ, що забезпечує системну інтеграцію суспільства, його солідаризацію й раціоналізацію шляхом формування суспільних систем цінностей і норм поведінки. *Політичні інститути* – елемент СЕМ, що забезпечує мобілізацію ресурсів для здійснення суспільних цілей за допомогою встановлення правил і форм взаємодії індивідів, соціальних груп, територіальних спільнот і держави. Своє юридичне закріплення ідеологічні й політичні інститути знаходять у *правових системах*, що проявляються у правових інститутах.

Економічні інститути фіксують способи взаємодії господарських суб'єктів у процесі відтворювальної діяльності. Вони є продовженням і проявом ідеологічних та політичних інститутів у господарській сфері. До базисних економічних інститутів відносять *приватну* або *суспільну власність*, *підприємництво* або *державне планування*, *управ-*

ління і контроль, найману або службову працю, обмін (купівлю/продаж) або редистрибуцію, переважно приватні або переважно державні гроші, конкуренцію або координацію, прибуток або пропорційність.

Гроші як інституціональний елемент економічної системи опосередковують рух благ і в адміністративно керованій, і в ринковій економічних системах. За своєю інституціональною суттю **гроші** – формалізовані в узагальненому, десуб'єктивованому, зрозумілому та прийнятному варіанті зобов'язання учасників економічного процесу, які забезпечують можливість обміну господарськими благами на еквівалентних засадах і тим самим уніфікують критерії соціальної взаємодії в суспільстві. У них фіксується соціальне визнання значущості і затребуваності праці суб'єктів господарювання.

Особливості грошей як базисного економічного інституту полягають у тому, що відносини комплементарності, на відміну від інших базисних інститутів, зберігаються в межах єдиного інституту. Комплементарність проявляється в еволюції ролі держави та приватного сектору в емісії та контролю за їх обігом.

В умовах традиційної та адміністративно керованої економік гроші емітуються сувереном (архаїчна, рабовласницька, феодальна системи) або державою. Політичний чинник – фіксація в грошах і демонстрування через гроші владних повноважень – лише доповнюється економічним чинником – можливістю отримувати сеньйораж – додатковий прибуток від емісії грошей, вміст дорогоцінного металу в яких менший за номінальну вартість монети. Держава, або суверен, повністю контролює процес обігу, гарантує обмін за фіксованим курсом, зобов'язує і примушує економічних суб'єктів використовувати їх у процесі господарської діяльності.

У ринковій економіці грошова система набуває приватних рис. Хоч держава зберігає за собою контроль над нею, але, по-перше, емісійні центри – національні банки можуть переходити в приватні руки (Банк Англії, Федеральна резервна система, Швейцарський національний банк, Північноафриканський резервний банк, Банк Італії) або перебувати у співвласності приватного бізнесу і держави (центральні банки Бельгії та Японії), по-друге, основну частку грошової маси в обігу становлять не емітовані національними банками гроші, а кредитні гроші, емісію яких здійснюють комерційні банки й інші фінансові установи.

Процес «економічної приватизації» грошових систем починається майже одразу ж після становлення ринку як домінуючої форми економічних відносин. Уже в дев'ятнадцятому столітті з'являються твердження про необхідність надати право задоволення попиту на гроші «вільному суперництву фабрикантів і торговців»¹⁶. Так, Г. Спенсер стверджував, що «...природна обережність, яка полягає в передбаченні банкрутства, ... утримує й банкіра від видачі занадто великого числа платіжних обіцянок на вимогу»¹⁷. Надмірне втручання уряду, писав учений, призводить до «утруднень, розладу й шахрайства». Характер, спрямованість і обставини визначають готовність до кредитування. Заборона з боку уряду на одну форму кредиту неминуче призведе до того, що «люди знайдуть іншу, цілком імовірно – гіршу. Чи буде взаємна довіра людей розсудливою чи нерозсудливою, вона знайде для себе вихід. Спроба обмежити цю довіру законом є лише повторенням старої історії про спробу вичерпати море»¹⁸. Опонуючи йому, У. Джевонс зазначав, що відповідно до закону Грешема витіснення з обігу «гарних» грошей грошима «поганими» призвело б до того, що «кращими справи були б у тих, хто продавав би легкі гроші за заниженої ціни»¹⁹. Учений стверджує: «Щоразу, коли випуск монети надавався приватним фабрикантам, відбувалося псування монети»²⁰. Відродження інтересу до проблеми приватних грошей пов'язане з початком обговорення перспектив формування єдиної європейської грошової системи й появою роботи Ф. Гайека «Denationalisation of Money. The Argument Refined» («Приватні гроші»)²¹. Згубні наслідки встановлення монополії держави у сфері грошового обігу розглядаються в роботі М. Ротбарда²². Австрійські вчені стверджують, що саме конкуренція в емісії грошей здатна запобігти зловживанням держави у сфері грошового обігу. Для забезпечення ефективності економіки необхідно поширити дію закону попиту та пропозиції й на сферу грошового обігу.

¹⁶ Джевонс У. Деньги и механизм обмена. – Челябинск: Социум, 2006. – С. 54.

¹⁷ Спенсер Г. Вмешательство государства в денежные и банковские дела // Спенсер Г. Опыты научные, политические, философские. – Мн.: Современная литература, 1998. – С. 1272.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Джевонс У. Деньги и механизм обмена. – Челябинск: Социум, 2006. – С. 55.

²⁰ Там само.

²¹ Хайек Ф. Частные деньги. – М.: ИНМЭ, 1996. – 230 с.

²² Ротбард М. Государство и деньги. Как государство завладело денежной системой общества. – Челябинск: Социум, 2003. – 166 с.

У кінцевому підсумку ми маємо справу з *протилежними уявленнями про місце й роль індивіда в суспільстві*. Представники австрійської школи, та й уся неокласична течія говорять про беззастережне визнання первинності інтересів індивіда. Суспільство є сукупністю незалежних індивідів. Відповідно й *грошова система вторинна, похідна від їх економічних, господарських інтересів*. Гроші постають знеособленими, відірваними від будь-якого зв'язку з кожним, колективним чи індивідуальним суб'єктом, окрім держави, що їх емітує²³. Утім, і від цього зв'язку (Ф. Гайек, М. Ротбард) вони готові відмовитися. Така постановка питання цілком відповідає моделі інституціональних матриць (західна, ринкова ІМ) і місцю в ній грошей.

З іншого боку, визнання первинності суспільства, соціуму, погляд на людину як на його частину дозволяє *по-іншому глянути на сутність і функції грошей у суспільстві*. Східна, комунальна х-матриця цілком закономірно передбачає протилежне бачення сутності грошей. *Гроші як соціальний елемент, що стоїть над окремою людиною, поєднують людей між собою*. Більше того, за твердженням антропологів-дослідників первісних суспільств, – а з цим погоджуються і філософи, історики, – гроші споконвічно мали трансцендентальні властивості. «Немає грошей без трансцендентного порядку, що надає їм якість матеріалізації тотальності», – зазначають сучасні антропологі²⁴. У свідомості первісної людини ця трансцендентальність виражалася в наділenni їх магiчними, сакральними властивостями. Уже Геродот говорить про гроші як про священні, сакральні предмети²⁵. Пов'язаний із грошима епізод розповіді про «найбільш ганебний звичай у вавилонян» у викладі К. Поланьї звучить так: «Срібна монета може бути будь-якого розміру: від неї не можна відмовитися через те, що вона заборонена законом, але *раз вже вона пущена в обіг, вона стає священною*»²⁶ (курсив мій. – **В. Л.**).

Саме ця *трансцендентальність постає первинною системоутворюючою властивістю грошей*. М. Мосс пише: «Спочатку, окрім

²³ Мосс М. Очерк о даре // Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. – М.: Восточная литература, 1996. – С. 118.

²⁴ Цит. по: Аглиета М., Орлеан А. Деньги между насилием и доверием. – М.: ГУ ВШЭ, 2006. – С. 106.

²⁵ Геродот. История в девяти книгах. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 74–75.

²⁶ Поланьї К. Семантика использования денег // Великая трансформация Карла Поланьї: прошлое, настоящее и будущее. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2006. – С. 157.

своєї економічної сутності, своєї вартості, вони [гроші. – **В. Л.**] мають *переважно магічну сутність і виступають головним чином як талісмани*²⁷ (курсив мій. – **В. Л.**). За твердженням антрополога, властивість магічних і дорогоцінних речей не руйнуватися в результаті використання наділяє їх купівельною спроможністю. Надалі (друга фаза) вони стають засобом обчислення й циркуляції багатств. При цьому зберігається їхній зв'язок із кланами, індивідуальністю попередніх власників. Їхня вартість залишається суб'єктивною й особистісною. Вона нестійка. Ціна може зростати або знижуватися залежно від числа й величини обмінів, у яких вони використовуються. І це варіювання вартісних характеристик тільки підкреслює соціальний, якісний характер таких грошових систем, їхню сакральну насиченість. Наведений нами раніше епізод із Геродота в перекладі Г. Стратановського звучить так: «Плата може бути як завгодно малою. Відмовлятися брати гроші жінці не дозволено, тому що *ці гроші священні*»²⁸ (курсив мій. – **В. Л.**). Лише у третій фазі відбувається перетворення грошей в інструмент виміру вартості «прямо-таки загальний»²⁹.

«Розуміння [грошей як. – **В. Л.**] числа, рахункової одиниці, що обов'язкова для всіх і якій всі підкоряються без заперечень, є всього лише особливим перехідним випадком», – стверджують М. Аглієта й А. Орлеан³⁰. Гроші як явище господарське, соціальний феномен, інститут, інструмент забезпечення соціальних обмінів, трансакцій у суспільстві еволюціонують паралельно з його розвитком. Сутнісні зміни, які відбуваються в процесі цієї еволюції, зумовлюють появу нових форм, нових функцій грошей. Самі ж ці зміни відбивають еволюцію форм господарської активності суспільства.

Релігійні, ідеологічні, політичні, правові інститути встановлюють якісні стосунки між окремими індивідами як членами суспільства. Вони забезпечують існування суспільства як єдиного цілого. В умовах архаїчної формації гроші зароджуються як якісний господарський

²⁷ Мосс М. Очерк о даре // Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. – М.: Восточная литература, 1996. – С. 118.

²⁸ Геродот. История в девяти книгах. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 75.

²⁹ Мосс М. Очерк о даре // Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. – М.: Восточная литература, 1996. – С. 118–119.

³⁰ Аглієта М., Орлеан А. Деньги между насилием и доверием. – М.: ГУ ВШЭ, 2006. – 366 с.; Ильин В. Власть и деньги. – К.: Книга, 2008. – 560 с.; Ильин В. Человек в мире денег. Философия богатства. – К.: Знание Украины, 2005. – С. 35.

інститут, що відбиває відносини обміну у формі «дарунок – зобов'язання»³¹. У подальшому логіко-історична схема розвитку форм обміну розгортається від обміну діяльністю, натурального (нееквівалентний) – товарного (еквівалентний) обміну, до обміну послугами та обміну здатностями³². У процесі переходу від архаїчної до економічної формації з'являється й набуває домінуючого значення кількісна функція грошей як міри вартості. Відповідно змінюються інші й з'являються нові їхні функції. Перехід до постекономічної стадії розвитку збігається з появою принципово нового елементу в ланцюжку еволюції форм грошей (господарське благо – товар – *символічні матеріальні гроші* – *символічні електронні гроші*). Відбуваються зміни ролі, функцій, форм, елементів, механізму грошової системи, диференціація функцій окремих елементів грошової системи (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Форми грошей та їх функції

Форма грошей		Засіб обігу та платежу	Міра вартості	Засіб накопичення	Соціальні відносини
<i>Натуральні</i>					
Неуніфіковані товари		-	*	****	*
Металеві зливки		*	*	***	**
Монети з дорогоцінних металів		*	**	****	***
<i>Кредитні</i>					
Комерційні векселі		*	*	***	**
Банкноти приватних банків		**	**	***	***
Державні монети і банкноти без металевого забезпечення		***	**	***	****
Депозитні рахунки		**	***	***	**
Тверда валюта	Банкноти	**	***	***	****
	Депозити	***	**	***	**
<i>Фінансові</i>					
Квазігроші		*	*	***	**
Акції		*	*	****	***

Примітки: * виконують функцію незначною мірою; ** виконують функцію лише частково; *** виконують функцію значною мірою; **** – активно виконують функцію.

³¹ Мосс М. Очерк о даре // Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. – М.: Восточная литература, 1996. – С. 18.

³² Гриценко А. А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. – К.: Основа, 2005. – С. 81–84.

Гроші як інститут, форма соціальних відносин, по-перше, опосередковують, через забезпечення обміну товарів, виробництво, розподіл і використання господарських благ. По-друге, *забезпечують єдність і диференціацію суспільства як організму, що самовідтворюється й розвивається.*

У нових умовах стабільність грошової системи повною мірою перетворюється в результат довіри до неї з боку мікроекономічних суб'єктів. Вона виявляється у прямій залежності від уміння і спроможності державних органів забезпечити довіру до національної грошової системи. Об'єктивною основою такої довіри є стабільність функціонування економіки, економічне зростання, високі абсолютний і відносний (на одного мешканця) обсяги ВВП, випереджаюче зростання продуктивності праці, наявність і здатність до ефективного використання природно-ресурсного потенціалу, людського капіталу, дієві законодавча та виконавча гілки влади, механізми контролю за виконанням законів, фінансова система. Суб'єктивна складова довіри до національної грошової системи ґрунтується на передбачуваності та збалансованості економічної політики, довірі населення до політичної влади в країні, демократизації суспільного життя, коли економічні суб'єкти в змозі ефективно реагувати на незграбні дії властей. Доларизація економіки, висока інфляція, витіснення національної валюти на узбіччя економічного життя в країні – такими можуть бути результати недовіри економічних агентів до влади.

Окрім елементи грошової системи виконують свої, специфічні функції та вимагають особливих інструментів забезпечення довіри. Для готівкових грошей таким інструментом може бути контроль за співвідношенням зростання обсягу грошової маси та зростанням ВВП, упевненість населення в недопущенні перевищення допустимого рівня зростання першої. Для фінансових інструментів – наявність відповідної організаційної інфраструктури, чітко виписані правила і дієвий контроль за їх додержанням. Одночасно втрата довіри до кожного з елементів грошової системи може мати значні негативні наслідки для всієї системи.

Глобалізація господарської діяльності людини в умовах переходу до постекономічної формації багаторазово підвищує відповідальність грошової влади за проведення дієвої грошової політики. Зростає значимість уміння вчасно виявити й використати можливості, що

з'являються за нових умов, уберегти від загроз. Від здатності передбачити, спрогнозувати й використати тенденції в розвитку грошових систем багато в чому залежить місце країни в міжнародному поділі праці. Зберігає свою актуальність вислів Ф. Броделя, що стосується міжнародної функції грошей у середньовічному світі: «Грошова техніка, як і всі види техніки, відповідає таким чином на потреби, що виражаються довгостроково, наполегливо й ясно. Що більше країна була розвинена економічно, то більше розширювала вона гаму своїх грошових і кредитних інструментів. І справді, у міжнародній грошовій єдності суспільства мали кожне своє місце: одні – привілейоване, інші тяглися у хвості, а треті терпіли кару. *Гроші – єдність світу, але вони й світова несправедливість. ... Гроші стікаються на службу до тих, хто володіє технологією їхнього обігу*»³³ (курсив мій. – В. Л.). Розуміння інституціональної природи грошей, механізмів їх функціонування в умовах формування постеконічного, інформаційного суспільства стає важливою передумовою успішного розвитку національної економіки, інтеграції у світове економічне співтовариство.

³³ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М.: Прогресс, 1986. – С. 508.

РОЗДІЛ 2

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЕФЕКТ
ГРОШЕЙ**

2.1. ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕНС КОНЦЕПТУ «ФІНАНСОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ»

Концепт, який нині все більш активно залучається до інтелектуального обігу, – «фінансова цивілізація», – висуває неабияку вимогу до мислення, що його використовує. Він поєднує два, по суті, різних феномена – гроші та цивілізацію, розуміння кожного з яких усталилося у власній системі інтелектуальних координат і пояснювальних засобів. Окрім усього іншого, гроші – це потужний *дискурс* щодо грошей, багатоманіття якого важко охопити: від теоретичних студій до численних спеціалізованих схематик розуміння, пов'язаних зі способами, контекстами та механізмами існування грошей у сучасному світі чи в історії. Не менш потужним є й дискурс цивілізації.

Кожен із цих дискурсів цілковито автономний та спеціалізований, і у власній теоретичній самодостатності мало потребує іншого. Можна десять років розмовляти про гроші, роблячи в їх розумінні чимало відкриттів, і навіть не згадати про цивілізацію. І так само, навпаки, – можна вибудувати потужну концепцію цивілізації без жодного звернення до феномена грошей. Їх взаємопосилання доволі випадкові і в будь-якому разі не є обумовленими посутньою необхідністю самовизначення кожного.

І от ці дві величезні самостійні величини концепт «фінансова цивілізація» сполучає в єдиний теоретичний сенс, створюючи нову ситуацію розуміння, а разом з тим – і інтелектуальний виклик для кожного, хто звертається до цієї теми.

Адже йдеться не про гроші в розмаїтості контекстів їх існування, а про світ, створений грошима. Питання постає цілком трансцендентального ґатунку: Як можлива цивілізація, засновком якої є гроші? Яким є цивілізаційний ефект грошей, чим є гроші як чиста матерія цивілізації?

Саме ці питання мають спрямовувати міркування в цій темі, яка, безумовно, до них не зводиться й передбачає безліч інших аспектів. На спеціальні проблеми порівняно нової дисципліни філософії – економіки корисно подивитись і з метапозиції спекулятивної, теоретичної філософії. Тому ми зосереджуємося саме на царині тих транс-

цендентальних питань, які самі собою висуваються вже самим формулюванням теми нашої роботи – *фінансова цивілізація*.

Питання про цивілізацій ефект грошей надзвичайно потужне та багатоаспектне. Неможливо його охопити повністю в рамках нашої роботи. Відтак залишимо за межами розгляду всі конотації, пов'язані з цивілізаційними *впливами* грошей. До цього утримання – епохе – ми вдаємося для того, щоб повніше зосередитися на грошах як *засновку* цивілізації. Тут також неможливо запропонувати закінченого, системно розгорнутого рішення. Ідеться радше про теоретичну розвідку в окресленій царині.

Почнемо з кричущого і майже брутального для фахівців з економічних питань твердження: *гроші існують історично недавно*. Створена ними цивілізація молода. Звичайно, у своїй функції мінової та купівельної вартості гроші та їх аналоги існують з давніх-давен. І навіть значно раніше, ніж VI століття до Р. Х., коли цар Крез та острів Егіна почали чеканити перші в історії монети. Але йдеться про інше. Про *світ, створений грошима*, а це навіть більше, ніж ефект грошей – культурний, економічний, соціальний тощо, – у світі.

Гроші стають засновком цивілізації від початку модерної доби. І вони, разом з іншими культурними силами, саме й започатковують цю добу. Сутнісно гроші пов'язані з тією новою темпоральною структурою буття, яку знаменує й втілює модерн. Вони, передусім, нова якість людського буття як такого, нова якість часу. Модерн має свою поважну усталену конотацію у виразі «новий час». Цим новим за якістю часом, новою темпоральністю буття, і стали гроші.

Щоб досягнути підстави цього твердження, потрібно, як це зазвичай робиться при зверненні до культурно-історичних феноменів, вдатися до компаративіської оптики – зіставити модерн з його історичним попередником, середньовіччям. Ідеться, звісно, не про зовнішнє порівняння чи зіставлення, а про міркування в режимі генеалогії модерну.

І цій генеалогії вирішальне значення має процес *модерної секуляризації світу*. Весь величезний ієрархізований устрій середньовіччя, весь грандіозний порядок значень, посталих із сакрального джерела, модерн піддає деструкції. І цим актом всеохопної секуляризації модерн присутньо народжується як модерн. Це, до речі, яскраво оприявила відома поважна дискусія щодо проблеми секулярності між

Юргеном Габермасом та тоді ще кардиналом Йозефом Ратцингером (19 січня 2004 р.).

Гроші – секулярний дух модерної цивілізації. Більш того: вони і секулярний, і секуляризований дух, і дієвець, і чільний результат дії. Гроші у світі, що пережив секуляризацію, посіли місце віри. Середньовічний світ, що передував новочасовій добі, був весь просякнутий прагненням спасіння душі. Натомість, у секуляризованому світі його історичного наступника – модерну – конститутивного значення набуло прагнення *розкоші*.

З цим поняттям – *розкіш* – ми вводимо ще один ключовий (поряд із секуляризацією та новою темпоральністю) концепт, що дозволяє розкрити конститутивну роль грошей як засновку цивілізації. Саме розкіш є таїною грошей, їх невидимим всюдисущим ефіром. Якби гроші мали запах (а як відомо з часів Веспасіана, «гроші не пахнуть»), то це був би запах розкоші.

Знов, як і з цивілізаційним ефектом грошей, поняття розкоші в цьому своєму сенсі сутності грошей потребує деструкції узвичаєного свого значення. У цьому конститутивно цивілізаційному сенсі розкіш також є молодістю. Вона співвічна за віком з грошима, бо, по суті, є невід’ємною від них. Не хотілося б вдаватися до субстантивістських метафор, але дозволю собі такий гріх: те, чим гроші є як дія, тим розкіш є як субстанція.

Може здатися, що й розкіш є невід’ємною ознакою цивілізації на всьому шляху її розвитку. Хіба не виникають у нас майже автоматичні аналогії при слові «розкіш» зі Стародавнім Римом, із пишними дворами близькосхідних володарів? Але це розкіш лише як окрема якість життя, вона обмежена сенсом скарбу. Натомість, розкіш як універсальна субстанція – це нічим не стримувана виповнюваність бажань, вільна гра забаганок.

Щоб розкіш набула того універсального значення, яке вона отримує в модерні, весь світ має бути підданий фундаментальній деструкції до гомогенної дійсності. Нею став ще на початку модерної доби природний, натуральний «порядок речей».

Розкоші протистоять нужденність і обов’язок – ці дві фундаментальні форми детермінованості людського буття. Нужденність має відчутно антропологічний виток і відтак є детермінацією засадничо «природною». Тоді як обов’язок уособлює вже культурну норма-

тивність, містить примушуючу силу не факту, а артефакту. Це дозволяє мислити його як «культурну детермінацію» в її найбільш загальному варіанті.

Розкіш у цьому смислового горизонті виводить за межі детермінованості взагалі – як природної, так і культурної, як за межі причинності, так і імперативності. А разом із цим ми полишаємо межі як природного, так і культурного *порядку* речей, опиняючись у топосі чистої *свободи*. Свобода тут дорівнює нічим не ангажованій (позапотребній) можливості – і одночасно могутності! – усього. Саме ця свобода, що дорівнює могутності, і одночасно звільнена від будь-яких детермінацій та позапотребна, становить осердя модерної *розкоші*. З цього очевидна її радикальна відмінність від стародавньої розкоші, *вмонтованої* в культурний і природний світ безлічі речей, сил та обумовленостей. У цьому стародавньому – не сучасному – світі розкіш лише *скарб* посеред величезної сукупності пересічних речей. Вона – лише дорогоцінний фрагмент звичаєвої дійсності; вона – *виняток*. Її створює та їй надає ваги загальне тло нужденного життя, яке не спроможне вийти за межі найнагальніших потреб виживання.

Натомість, розкіш в її універсальному модерному сенсі, сутнісно поєднана з ефектом грошей як їх «субстанція», є *всеприсутньою*. Вона там, де гроші. Лише у модерному світі гроші стали універсальною силою, якій ніщо не чинить і не здатне чинити спротив. Не тому, що гроші самі по собі такі могутні, а тому що світ став гомогенно натуралізованою й секуляризованою дійсністю, щодо якої свобода-розкіш стає не тільки всезагальним, а й *усемотутнім* визначенням.

Розкіш є те, з чого гроші починаються (як прагнення вигоди, статку і власності). Вона є те, чим гроші завжди присутньо перебувають і в чому отримують сенс. І вона ж є їх фіналом – вищим щаблем існування, своєрідною точкою *omega* розвитку грошей. Як така, розкіш не є власне грошима, але існує як їх визначальний трансцендентальний засновок. Розкіш – місце спокою, чиста присутність, звільнена від невпинного руху, що його уособлюють гроші.

Щоб сповна осягнути це, ми повинні самі гроші зрозуміти адекватно, а не звичаєво. Себто не в їх усталених економічних і соціальних ролях, а в їх власній чистій функціональності. Тоді гроші постануть не в наочності всім знайомих символічних папірців чи інших символічних аналогів, якими ми повсякчас користуємося,

а як функціональна потуга. Тобто *чиста потуга можливого*, яка – відповідно до гомогенного світу – перевела себе в суто кількісний вигляд, на ґрунті якого вибудувала все більш відвернені, спекулятивні проєкції чистої функціональності (тобто можливості як такої).

Для цього виокремимо три рівні існування грошей, які одночасно є трьома «стадіями» їх розвитку.

1. Перший рівень – власне *матеріальні гроші*. Це самі гроші як уособлення купівельної, або мінової вартості. Йдеться, звісно, не лише про «готівку». Гроші існують нині на великому розмаїтті фізичних носіїв. Але незмінною залишається їх класична роль універсального еквіваленту вартості. Матеріальні гроші – чиста досконала вартість, що має універсальну потугу. Вона за якістю ніяка, але може все. Це чиста купівельна вартість: кількісно обчислена продуктивність. Електронні гроші як ніщо наочно оприявнюють кількісну природу грошей. Це абстрактні числа, проста зміна яких змінює твій світ чи дійсність узагалі. Усе є число – можна згадати вислів Піфагора, який тут виявляється надзвичайно доречним. Тільки треба казати не «все є число», а «все є рахунок».

Але попри цю свою універсальну роль щодо світу речей та діяльності, матеріальні гроші все ще залишаються тісно прив'язаними до продуктивності як такої. Вони все ще не переступили межі існування світу речей. Капітал є межею між матеріальними грошима та їх автаркічним існуванням.

2. Друга стадія – умовно названа автаркічною – передбачає те, що тут гроші мають справу не з речами та продуктивністю діяльності, себто з вартістю як такою, а із самими собою. Тут виникають *рефлексивні, або універсальні, гроші*: це механізми існування та інтеракції чистої купівельної вартості. На рефлексивній стадії гроші створюють автономний світ власного буття, який складається з розмаїтих фінансових інструментів.

Універсальні гроші – уже не кількісні величини, будь-якого ґатунку чи форми. Вони існують у формі різноманітних *відповідальностей* та зобов'язань грошей перед грошима. Якщо матеріальні гроші – проведемо паралель із математикою, що теж має справу з чистими кількостями, – є *арифметикою* (обчисленням величин), то універсальні (чи рефлексивні) гроші постають *алгеброю*. Тут уже обертаються не величини, а формули, змінні, себто *функції грошей*.

Назвемо *формулами* (фінансовими формулами) усе розмаїття механізмів, перетворених способів та правил існування грошей.

3. Нарешті, треті гроші – це *метагроші*. Вони являють собою операції з *формулами* грошей: перезапуск та оновлення режимів існування фінансового світу, і більше того – у певному сенсі йдеться про продукування можливого взагалі (у межах цивілізаційно визначеної дії). Це, зокрема, ресурс довіри, схематика розподілу сил, оцінки, ціннісні пріоритети тощо. Тут гроші стають уособленням можливостей існування не просто грошей, а людини як такої, своєюрідною матрицею культури (цивілізації).

Можна було б вибудувати таку послідовність залежностей: власне гроші відносять до продуктивностей (не хочу називати їх вартостями); формули – себто другі гроші – належать до матеріальних (символічних) грошей, до кількостей. А от метагроші – до формул і є вже створенням режимів *чистої могутності*. Чистої, тому що вона не підпорядкована жодній окремій меті і є вільною грою сил. І тому – безглузда, або самоцільна. Вона виступає творенням цивілізації, або горизонтом можливого для людини.

Завершуючи, хотілося б узагальнити сказане щодо організації буття наочним образом, використавши аналогію з онтологією Аристотеля. У системі аристотелівських понять матеріальні гроші є матерією, рефлексивні гроші (формули) – формою, а метагроші відіграють роль першодвигуна. І, звісно, самі продуктивності є першо-матерією. Так стає можливою і діє «фінансова цивілізація».

2.2. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ СТАТУС ГРОШЕЙ

Гроші в сучасному світі зазвичай сприймаються як визначена в собі реальність, що дорівнює певній усталеній функціональності (передусім у рамках економічної системи). Сукупність функцій, що їх виконують гроші, визначає зміст їх – себто грошей – поняття. Такий шлях визначення виглядає і логічним, і достатнім для розуміння. У той же час чимало дослідників наголошують на суттєвій зміні ролі грошей у сучасному світі. Йдеться про визначальний їх вплив на всі сфери життя суспільства, про перетворення їх на загальний засновок людської життєдіяльності. У зв'язку з цим кажуть уже не про гроші як такі, а про світ, ними створений, – про тип соціальності, визначений феноменом грошей. Його позначають поняттям *фінансової цивілізації*.

Якщо взяти до уваги цю метаморфозу сучасного світу, якщо погодитися з ідеєю фінансової цивілізації (вбачаючи в ній щось більше за просту метафору) і визнати універсальний вплив грошей на всі сфери і компоненти сучасного суспільства, тоді необхідно зважити на глибоку зміну природи грошей у такій ситуації.

Приймімо як аксіому, що гроші перетворилися на основну культуро- та соціостворювальну силу і, виходячи з цього, змодельємо світ, що з цього припущення постає. Підкреслю: ідеться не про питання, чи стали гроші насправду в сучасному житті настільки незаперечною визначальною силою. Ми мислимо в режимі теоретичного моделювання ідеї фінансової цивілізації, логічно розгортаємо сенс цієї ідеї та відслідковуємо її ефекти.

Тому визначальними стають три такі питання.

Перше. Як можливий світ у вигляді фінансової цивілізації, тобто дійсність, визначальним чинником якої стали гроші? Це класичне питання трансцендентального ґатунку про умови можливості певного феномену, в даному разі – фінансової цивілізації.

Друге. Якими стають гроші в обширі фінансової цивілізації – як вони спрацьовують як не просто елемент економічної системи, а як універсальна соціокультурна величина, що визначає параметри

існування всіх складових життя суспільства і соціальних практик? Інакше кажучи: як змінюється природа грошей, що з фінансового компонента економіки перетворилися на творця нової соціокультурної дійсності?

Третє питання. З'ясувавши механізм (чи сукупність ефектів), який робить гроші визначальним соціокультурним чинником, належить поставити питання про те, яким є світ, витворений грошима? Тобто якою є дійсність фінансової цивілізації, який спосіб життя та яку версію людини вона в собі уособлює та яку, відповідно, перспективу розвитку людства відкриває (чи, навпаки, унеможлиблює)?

Таким чином, маємо три взаємопов'язані питання: як можлива фінансова цивілізація – проблема передумов; яких якостей набувають гроші, виходячи за межі внутрішньоекономічної функціональності і перетворюючись на універсальний засновок соціальності, – проблема нової, зміненої природи (і способу існування) грошей; які особливості і властивості має світ, витворений грошима, – проблема дійсності і перспектив фінансової цивілізації.

Перше з цих питань частково розглянуто в попередньому підрозділі. Не зайве нагадати, що як передумови фінансової цивілізації розглядалася модерна гомогенізація соціальності, уможливлена новочасовою секуляризацією дійсності та корелятивний щодо неї амбівалентний феномен праці-розкоші. У контексті другого питання ми запропонували розуміння грошей як чистої потуги можливого і, як вираз цієї ідеї, трирівнева модель існування грошей.

Наразі з трьох поставлених питань продовжимо розгляд другого, але вже не в загальній формі, а зосередившись на окремому аспекті – відмінності соціокультурного ефекту грошей у західному світі, з одного боку, та на східному узбіччі Європи (до якого належать як Україна, так і Росія) – з іншого.

Хоча це лише частковий аспект поставленого питання, але він сам по собі приховує в собі доволі розлогу тему. Наразі маємо можливість торкнутись її лише тезисно.

Перша очевидна відмінність грошей у західному світі та на європейському маргінесі полягає в різниці їх ефекту як соціального капіталу.

Західні гроші забезпечують надійність і стабільність, вони є найсильнішою соціальною гарантією благополуччя та запорукою

розв'язання життєвих проблем. Натомість «східні» гроші самі по собі не гарантують соціального статусу і стабільного існування. Навпаки, вони часто примножують ризики непевності життя. Приклади драматичних доль багатьох російських олігархів – емігрантів Гусинського та Березовського, в'язня Ходорковського та інших – це наочно демонструють. Похідна функція від зростання капіталу на Заході та європейському маргінесі відмінна: у першому випадку вона прямо пропорційна зростанню соціального капіталу стабільності, безпеки, спектра можливостей тощо, у другому має суперечливий ефект зростаючої конфліктності, ризиків і небезпеки.

Ця різниця в соціокультурному ефекті грошей пов'язана з відмінним сенсом власності в першому і другому випадках. Коротко кажучи, гроші і власність у західному світі є *гідним місцем* самі по собі. Там гроші є *самодостатньою* величиною, тому що для них існує завжди відкрита можливість активізуватися як капітал (себто постати як самозростаючі гроші, підтверджуючи своє значення чистої продуктивності). Як капітал гроші є самі із себе суцї. Натомість на європейському маргінесі гроші втрачають дієвість *поза контекстом влади*. Тут отримують можливість функціонувати як капітал лише гроші, убезпечені і гарантовані політично. Тому капітал (як вираз підприємництва взагалі) – для забезпечення двох головних умов існування, а саме прибутку і власної безпеки – змушений здійснювати експансію в політику. Тому олігархія у власному сенсі слова – як зрощення економічної потуги з політичною владою – є закономірним наслідком цієї системи.

Різниця в соціальному статусі грошей тягне за собою глибоку відмінність у соціальній відповідальності капіталу. Зазначу, що поняття соціальної відповідальності капіталу та бізнесу неадекватно виводити з етичних мотивів та загальнокультурної нормативності. Правдивий засновок соціальної відповідальності грошей вкорінений в ідеї ринку. Базовим визначенням ринку є не те, що це простір нічим не обмеженого, вільного обміну, а тим, що ринок являє простір стосунків, *вільних від примусу*. Ринок – не самодостатня величина. Він є способом інтеракції, передумовами якої служать вільна праця та вільне підприємництво. Тому гроші як учасники ринку працюють не лише на приватний інтерес, а й на відтворення системи, в якій приватний інтерес має свої права і гарантії, себто на *спільне благо*.

Натомість, на європейському рівні не суспільство, а держава гарантує (чи спростовує) дієвість приватного інтересу. Тому капітал залучається в систему *державної* відповідальності, що – одночасно – цілком позбавляє його необхідності бути суспільно, соціально відповідальним. Утворивши альянс із державною владою, капітал може нехтувати суспільством та його благом.

Така ситуація, де влада та позаекономічний примус є джерелом відповідальності, у класичній схематиці політичної антропології йменується варварською. Тому й режим соціальної відповідальності грошей на європейському узбіччі (тобто їх якість як соціального капіталу) можна визначити як варварський, на противагу соціальній відповідальності грошей у рамках фінансової цивілізації. Сказане не означає, що цивілізованість грошей є непроблематизованою величиною. З різноманітних процесів глобального світу повсякчас постають виклики цивілізованому режиму соціальної відповідальності грошей, і сама ця відповідальність раз у раз ставиться під питання.

2.3. ГУМАНІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Довіра як основа цивілізації. Історично відомо декілька поколінь і типів цивілізацій. Не обговорюючи питання про кількість сучасних цивілізацій, можна констатувати, по-перше, їх достатньо обмежену множину, що охоплює групи країн; по-друге, вельми активний процес їх взаємодії; по-третє, формування сучасних цивілізаційних ідентичностей у контексті технологічної, енергоекологічної та інформаційної глобалізації; по-четверте, зростаючу проектну спрямованість поведінки декількох цивілізацій і, нарешті, наростання алармізму в усьому сучасному житті людства.

Розвиток людської цивілізації є не що інше, як виявлення, реалізація і розвиток (або згасання) потенціалу довіри окремих людей і їх спільнот одне до одного. Виявляючи себе віч-на-віч із неосяжним і повним таємниць світом, стародавня людина поступово склала відносно виразну картину цього світу. Вона зі зрозумілими модифікаціями зберігається досі. Ця картина світу виходить із розподілу всього сущого на чотири категорії: нежива, жива рослинна, жива-тваринна і жива-людська природа. Остання, у свою чергу, розчленовується на чотири сегменти за двома підставами: сакральність – профанність, космос – хаос.

Відмінність цивілізації від варварства – у високому розвитку, з одного боку, знання про світ і місце в ньому людини, з іншого – довіри як основи відносин у суспільстві «своїх» (на протигагу до «чужих») і солідарності навколо спільних цінностей та ідеалів, богів і в граничному випадку – Бога. У цьому значенні довіра – передумова цивілізації, основа особистої і соціальної відповідальності і спадкоємності. Там, де знання неможливе в належній повноті, там з'являються рішення або якийсь вибір лінії поведінки, що зумовлюються світоглядними орієнтаціями і так чи інакше покладанням на сакральні або демонічні сили.

Потенціал довіри сучасних цивілізацій історично склався на основі світових релігій, які живили соціальні, ділові, політичні, наукові, технічні і освітні звершення енергією довіри. Реалізуючи цю довіру, незалежно від конкретних історичних форм заломлення культу віри в системах соціалізації, люди розвивали свої цивілізації. Ця ідея знайшла своє різноманітне теоретичне обґрунтування у Платона, Гегеля, Канта, Вебера, Тойнбі, Юнга та ін.

Вірус успіху та безвідповідальності. Гострота і глобальна поширеність сучасної дискусії про соціальну відповідальність бізнесу і політики – наслідок всеосяжної кризи довіри. Це, по суті, соціально-духовний СНІД нашої цивілізації.

Цей вірус має безліч модифікацій, але його генетична формула – «егоїстичний успіх за всяку ціну», поза почуттям обов'язку, відповідальності, суспільної солідарності. Якщо практично всі світові релігії зводяться до формули «Бог – це любов», якщо саме з неї шикується все різноманіття виявів соціальної відповідальності, то «за всяку ціну» – це формула граничного егоїзму, абсолютного

нехтування як вищими релігійними істинами, так і законами суспільного життя.

Бувають ситуації вимушеної і необхідної оборони, і тоді «все, дозволене на війні, і я можу собі дозволити» (Марія Стюарт). Але бувають часи «підлі», часи безвідповідальності й беззаконня, часи нечесних ігор.

Не в тому питання, що життя схоже на гру. А в тому, що саме ігри без правил, орієнтовані на драматичний для суперників результат, починають визначати атмосферу всього нашого життя, увергаючи його в хронічну невизначеність, хаотичність, передгрозовий контекст, тотальну форс-мажорність.

Мало того, що наростає кількість і масштаб природних і техногенних загроз. Мало й того, що рівень усвідомлення елітами викликів, що стоять перед країнами і світом у цілому, далекий від необхідного, не кажучи про здібності і волю до дії. Проблема полягає в тому, що підпилювання гілки, на якій ще якимось тримається соціум, стало екстраприбутковим бізнесом небагатьох на фоні легковажності, байдужості, неуцтва або пригніченості більшості. «Після нас – хоч потоп», «хто не встиг – той спізнився», «хай плаче той, хто програв» – формули багатоліки, але суть їх одна – успіх за всяку ціну.

Імунітет будь-якого суспільства до соціальних недуг визначається ступенем соціальної і моральної відповідальності його громадян, їх довірою один до одного й до держави, чистотою і чесністю гри. Відсутність спротиву принципові «успіх за всяку ціну» драматизує кризу, ведучи до навряд чи виправного переродження цивілізації: із заснованої на вірі й відповідальності на засновану на недовір'ї і безвідповідальності, точковому і масовому терорі небагатьох проти всіх.

Носії вірусу «успіх за всяку ціну» трапляються сьогодні повсюдно. Сліди цієї епідемії легко побачити не тільки в діях терористів, а й у респектабельних лідерах бізнесу. Приклади такого роду – повна світова реальність. Енрон та МММ, Артур Андерсен, Макдоннел Дуглас з МД-11 і ядерні випробування, невдалі стратегії МВФ і т. п. Ще М. Гоголь намалював типаж, для якого – «прожити з тонкістю, артистизмом, обдурити всіх і не бути ошуканим самому – ось справжнє завдання й мета». Але проблема ця – загальна. Дефіцит відповідальності – це світова епідемія соціального СНІДу. Байдужість до методів досягнення успіху веде до беззаконня, аж до «все дозволено».

Саме діяльність цих вірусоносіїв призвела до нинішньої кризи довіри та до безвідповідальності.

Сучасна фінансова криза. Людська пам'ять, як і погляд у майбутнє, часто дивовижно короткі. Зовсім недавно, у 1990-ті роки, промайнув цілий ураган економічних та інших катаклізмів. Ще не припали архівним порохом враження про глобальну фондову кризу кінця 90-х років... Ще не всі потерпілі в тих труднощах персонажі оправилися від тих «сюрпризів». І ось усього лише декілька років фантастичної кон'юнктури на ринках вуглеводнів, стрімкого зростання фондових індексів, лібералізації фінансових ринків – і мотивації фінансових еліт вражені «синдромом переможця». Широта можливостей сп'яняє весь ланцюжок постачальників і користувачів фінансового капіталу. Зростаючі рейтингові оцінки не просто заохочують цей вірус гордині, а провокують усе більш неозорі, кажучи старомодно – «шапкозакидальські» – рішення. Тим часом непомітно один за одним показники уразливості досягають критичних значень і начебто раптом розкривається стара істина – «неможливість покривати надзвичайно розвинуті потреби звичайним шляхом».

Коло замкнулося: різке зростання зобов'язань перед нерезидентами, зростання частки сумнівних активів, падіння прибутковості, особливо болюче на фоні новоутвореної звички жити на широку ногу і цінувати тільки надприбуток. Більш того, «синдром переможця» помітно знижує чутливість до будь-якої іншої думки.

Є і ще один нюанс. Зовсім недавно всі пострадянські країни відчували переваги глобалізації. І, як будь-який неофіт, кинулися в неї з ентузіазмом. Цікаво, що при характеристиці нинішньої ситуації часом проступають знову ж таки гордовиті нотки – мовляв, ось тепер ми теж частина глобальної системи. Сумнівна це радість. Особливо на тлі наростаючого протекціонізму в світовій економіці і відомих проблем у світовій валютній системі. Сісти на фінансову голку як ні в якому разі не повноправний і не найбільш ваговитий учасник всесвітньої фінансової гри – це не найперспективніший пасьянс. Не про те мова, зрозуміло, щоб закритися від вихорів глобалізації. Усього лише пам'ятати б, що гроші – це не тільки і не стільки чеканна свобода, скільки соціальна і понад те – духовна відповідальність. Вона тим вища, чим більший масштаб ресурсів, якими розпоряджається та або інша особа чи група.

Ніщо не нове під місяцем, але наскільки ж мізерний наш індивідуальний досвід і які азартні в іграх зі «змінною перемінною» – і ті, хто на боці переможця, і ті, хто програв!

Винахід дефолту в близькому до сучасного розумінні датується IV століттям до нашої ери, коли 10 міст Аттичної морської асоціації оголосили дефолт щодо позики Фундації храму о. Делос. Відтоді дефолт як невиконання зобов'язань позичальником від економічної історії невіддільний. Абат Терье, він же міністр фінансів Франції в епоху Людовика XV, вважав, що держава повинна оголошувати дефолт хоча б раз на сто років. Згодом уміле управління дефолтами відіграло виняткову роль в економічній політиці США аж до новітнього часу, хоча на пострадянському просторі дефолт як ключовий компонент концепції фінансових ризиків з'явився зовсім недавно.

Строго кажучи, фінансові ринки, оповиваючи товарні ринки, як сфумато оповиває Джекконду, і пронизуючи їх, як радіація, мають потенціал автономної експансії. Він обмежений спочатку лише довірою і симпатіями ринкових агентів одне до одного за принципом Пі де Мопассана, що зауважив якомсь з іншої, але вельми схожої на нашу нагоди: «Жінка завжди займає позицію, відповідну до тієї прекрасної ілюзії, яку вона вміє створити».

За винятком професіоналів, широкі верстви інвесторів рідко враховують фундаментальні ризики, наприклад структурні або циклічні. Принаймні до того моменту, коли вони стануть очевидними і вкрай неприємними, як убраний у тогу форс-мажору дефолт за зобов'язаннями кредитних або будівельних організацій.

Досвід дефолтів і всіляких криз – ліквідності, нерухомості, платоспроможності – призвів у розвинутих ринкових економіках до формування належних регуляторів ринку, покликаних запобігти, відвернути або компенсувати ризики помилкових рішень або несумлінної ділової поведінки. Серед цих регуляторів – інститути держрегулювання, система незалежних рейтингів організацій і фінансових інструментів, страхування, обов'язкові і добровільні стандарти, система сертифікації й атестації та ін. Істотну роль відіграє компетентність усіх контрагентів ринкової гри і механізми її гарантування.

Природа грошей. Гроші за своєю суттю – це обопільне зобов'язання, певна обіцянка, виконання якої може бути розтягнуто в часі й просторі. Усі учасники цієї тотальної безперервної обіцянки мають

одну загальну властивість – ліміт кредитування. І той, хто користується кредитом, і той, хто його видає, – активи і пасиви – завжди зустрічаються. Усі сторони, таким чином, мають свої рейтинги, що відображають не стільки обсяг ліквідності, скільки обґрунтованість і доказовість прав на кредит. Сумнівність активів і низька якість пасивів – це ерозія, підрив або крах, залежно від темпу втрати рейтингового авторитету – саме цього фундаментального права бути надійним боржником, якому довіряють. Усі ж ми боржники в цьому світі, і найголовніший борговий ланцюжок шикуюється не по лінії позичальник – банк – клієнти, а трохи інакше: особа – сім'я – рід – батьківщина. Ми насамперед винні всім – своєю любов'ю. Тільки в ній, як помітив Честертон, «кредитор розділяє радість боржника».

Бізнес як війна. Сучасний бізнес і уявлення про нього насичені запозиченнями з військово-стратегічного й оперативного мистецтва. Використання хитрості, створення пасток, введення в оману, прагнення переграти суперника будь-якими методами, усе більш активне застосування методів обмежувальної ділової практики, несумлінної конкуренції – усе це перетворює бізнес на театр військових дій. Війна стала категорією економічною, інформаційною, психологічною. Той, хто уміє користуватися цими інструментами, як підкреслюється в одному китайському трактаті на цю тему, «може миттєво перетворити на хаос упорядкований світ або впорядкувати хаотичний світ, може викликати грім серед ясного неба, перетворити бідність у багатство, зневагу в пошану і безнадійну ситуацію у виграшну. Людське життя – це боротьба, і кожна людина стоїть на лінії фронту».

Принцип «успіх за всяку ціну», по суті, є вірусом, що вразив життєво важливі структури сучасних суспільств у бізнесі та політиці. Були цілі – стали мішені. Адже ще Гамлет зауважив – «який піде переполох, коли підступ зіткнеться з підступом!» У результаті в такій конкурентній боротьбі виграє не найкращий, а найбрехливіший, хитрий, нещадний, нещиросердний, непередбачуваний за наслідками своїх дій.

Продукція лідерів бізнесу й політики – не лише рішення й дії заради ефективності, вона має етичний сенс – справедливість, чесність, розумну достатність, милосердя. Будь-яка вертикаль відповідальної влади й бізнесу будується на вертикалях великих цілей, значень, цінностей. Без них – влада і бізнес вироджуються в маніпулювання ради кон'юнктурних і вузькогрупових інтересів.

От як вимальовується картина методів сучасної гіперконкуренції. Її властивості: маніпулювання цінами, інформацією, швидкістю і способами реакції ринку на сигнали, створення структур вимушених (надмірних) витрат, свідоме блокування доступу на ринок кращих за якістю й ціною пропозицій, формування помилкових очікувань в учасників ринкової гри і провокація її хаотизації, застосування широкої гами методів придушення конкурентів.

Зазначені властивості цілком пов'язані із суб'єктивними якостями, ставкою на егоїстичну, соціально безвідповідальну поведінку. Зрештою, гіперконкурентна поведінка націлена на стійке одержання надприбутку окремими гравцями за рахунок керованого підриву дії конкурентно-ринкових принципів. Якщо типові («нормальні») ринкові стратегії зосереджені на досягненні конкурентних переваг за рахунок розвитку компетенцій виробництва і збуту кращих товарів і послуг, то гіперконкурентні стратегії фокусуються на генерації та утриманні конкурентних переваг за рахунок егоїстичного маніпулювання всім спектром чинників, що впливають на пропозицію і попит, зрештою – на споживчий вибір, каналізуючи його у вигідному для гіперконкурентного гравця напрямі.

Строго кажучи, у гіперконкурентному стилі господарської поведінки нового нічого немає. Його витоки легко відшуковуються в теорії ігор, військовому мистецтві і концепції стратагемності.

Конкурентні взаємодії є нічим іншим, як ігровою системою зі своїми правилами і особливостями. Згідно з Е. Берном, дві властивості відрізняють ігри як тип взаємодії: по-перше, приховані мотиви – наявність «задньої думки», «нещиросердність», і, по-друге, наявність виграшу. Еквівалент поняття гри – стратагемність мислення й поведінки. Стратагемність – це такий алгоритм дій, в якому для супротивника приготована яка-небудь пастка або хитрість, сплав стратегії з умінням розставляти приховані пастки.

Ось приклади деяких сюжетів із класичного набору 36 стратагем: стратагеми підставної особи (убити чужим ножем); вимотування супротивника (спокійно чекати, поки ворог утомиться); стерв'ятника (грабувати під час пожежі); містифікатора (витягувати щось із нічого); приховування істинного напрямку (таємно виступити в Ченьцан); Янусової голови (приховувати за посмішкою кинджал); Фенікса (запозичити труп, щоб повернути душу).

У сучасній англійській мові терміном «стратагемність» позначається військова операція або прийом, хитрість або підступ, інтрига, призначена, щоб ввести в оману або захопити зненацька. У концепції військової хитрості виграє той, хто не тільки шукає і знаходить нові способи і засоби боротьби, але при цьому здатний приховати їх і ввести супротивника в оману щодо розробки, наявності цих засобів і способів. Це дозволяє застигнути конкурента зненацька, приголомшити, змусити невідповідним вступити в бій, паралізувати волю і позбавити можливості чинити опір, створити більш вигідні умови для досягнення перемоги з мінімальними витратами. У ширшому концептуальному плані ми маємо справу зі стратегією непрямих дій, що стала основою стратегічного планування як у військово-політичній сфері, так і в бізнесі.

Насамперед, ідеться про такий спосіб стратегічного мислення і дії (тобто переходу організацій в якісно нові стани), який припускає завоювання конкурентних переваг шляхом замаскованого підриву (хаотизації) існуючих ринків і егоїстичного маніпулювання його учасниками – конкурентами, споживачами, державними інстанціями і т. д. з метою отримання вигод егоїстичного типу.

Зміна правил гри до снаги, звичайно, гравцям-важковаговикам. Цілком доречно врахувати й чинник конспіративності – за лаштунками, перебуваючи поза зоною ураження, можна достатньо просто і безкарно змінювати умови на полі бізнес-бою. Проте тільки-но поява все більшого числа конкурентів на ринку з новими правилами зробить становище гравця уразливим, конкуренція зміниться на користь того, хто може протриматися найдовше, спираючись на свою могутню фінансову базу.

Особливий аспект фінансових можливостей для гіперконкурентної стратегії пов'язаний із незаконним (за мірками законодавства і, відповідно, за методами виконання) виведенням фінансових ресурсів з-під оподаткування, від кредиторів, «чужих» акціонерів. Головна боротьба за корпоративний контроль розгортається у вузькій і закритій для невтаємничених сфері корпоративних фінансів, така боротьба не може не мати кримінального відтінку.

Стратегічний тиск, послідовний або одночасний, передбачає проведення серії акцій, призначених блокувати, зденервувати, збензити суперника, примусити його робити скороспішні кроки,

помилки. Загалом, гіперконкурентний стиль – це свого роду ракета з боеголовкою, що розділяється, включає як справжні боезаряди, так і безліч їх муляжів. Маневри, призначені для відвертання уваги конкурента, можуть проводитися на різних товарних і географічних ринках, з ешелонованою підготовкою в часі.

Формальне доведення древніх заповідей. На плечах сьогоднішніх лідерів лежить величезна відповідальність за нерозповсюдження хвороботворних вірусів – цього соціального СНІДу, зброї масового ураження смислового ядра суспільства, основ його солідарності і життєздатності.

Успіх будь-якої співпраці визначається здатністю всіх її учасників спільно спрямувати свої зусилля на досягнення спільного завдання. Не успіх за будь-яку ціну, не торжество егоїзму, а гармонія, талановите поєднання плюсів і мінусів усіх гравців, добровільне врахування ними переваг та інтересів інших дійових осіб, злагоджене підпорядкування всіх загальній стратегії дають у результаті перемогу. За розуміння цієї істини зовсім недавно була присуджена Нобелівська премія з економіки. Її лауреат, Джон Неш, зробив відкриття, співвимірне з внеском Ньютона, Коперника, Ейнштейна в природничих науках.

Джон Неш спростував класичний постулат Адама Сміта про те, що «невидима рука» ринку, спонукаючи індивідів переслідувати свої егоїстичні цілі, збільшує добробут усього суспільства. Розходження цієї тези з реальністю діставало своє теоретичне виправдання або в усе більш абстрактних схемах, що відриваються від життя і спираються на множину умовних допущень (про досконалість ринку, раціональність поведінки тощо), або в еклектиці практицизму. За 250 літ після Адама Сміта розкрилися безліч «зовнішніх ефектів» господарювання, розроблені різноманітні концепції соціальних благ, обґрунтовані значно ширші мотивації економічної поведінки, осмислені перетворення «невидимої руки» у «видимий і невидимий кулак». Але головне – світ не раз ставав свідком того, як у ворожнечі і жаданні ділового успіху, заснованій на приматі егоїстичних прагнень, ламалися долі людей, організацій і народів, виснажувалися ресурси, деградувала екологія, гинули соціальні системи.

Сплеск лібералізму, що відбувся в 1990-ті роки повсюдно у світі, у такому вузькоегоїстичному розумінні абсолютно виразно

змінюється на інші конструкції і мотивації соціальної відповідальності, які апелюють до «соціально-ринкового господарства».

Суть відкриття Джона Неша полягає в доведенні формально-математичними методами надзвичайно простої і дуже давньої етичної настанови, застосовної до повсякденної практики бізнесу, переговорних процесів – аж до міжнародного рівня. А саме: *для досягнення стійкості у складних системах, якими є будь-які соціальні групи, потрібно, щоб кожний індивід, кожний гравець прагнув досягнення своїх цілей, але з урахуванням взаємодії з іншими гравцями і вимогами успішності всієї системи.* Такою є щойно підтверджена авторитетом Нобелівського комітету базова вимога до правил командної гри. Тільки корегуючи свою поведінку з урахуванням інтересів інших гравців, можна досягти оптимального розподілу виграшу для всіх сторін, причому не лише всередині команди, а й між суперниками. Змагальність, таким чином, може цілком ефективно включати в себе партнерство.

Опис наслідків порушення цього правила правил ми знаходимо у Старому Заповіті, в історії з будівництвом Вавилонської вежі. Задум побудувати місто і в ньому вежу висотою до небес належав нащадкам Хама, одного із синів Ноя, чий ковчег урятував людство від загибелі. Проте заснований цей задум був на прагненні прославитися і, що особливо важливо – вийти із заповіданого Ноем підкорення нащадкам Сіма і Яфета, братів Хама. Результат задуму, що суперечив волі Божій, добре відомий – будівничі почали говорити різними мовами, перестали розуміти один одного, покинули будівництво і розійшлися по світу в різних напрямках. Поступово забули люди і свою початкову спорідненість. Командна гра не вийшла, сказали б спостерігачі сьогодні.

Благотворні системи. Соціальна відповідальність – цілком вимірювана категорія. Вона давно перейшла з аморфної цінності, яку можна не враховувати в соціальній поведінці, у чинник справжніх конкурентних переваг. Адже не має сенсу перевага, побудована на ошуканстві, – це як будинок, побудований на піску. Все таємне, як свідчить біблійна істина, неминуче стає явним. Але суспільство повинне саме сформулювати вимоги до бізнесу. Довести ці вимоги до нормативного статусу – у вигляді кодексів корпоративної честі, по можливості – законів, критеріїв рейтингових оцінок. Потрібно сформулювати життєздатні правила гри, які своїм авторитетом

примусять виконувати їх кожного, хто вийшов на поле бізнесу і політичної влади.

Кожна система має свій рівень соціальної відповідальності. Або, що те ж саме, рівень благодетельності. Це – відношення всієї користі і добра, що походять від соціальної структури, до всієї шкоди і зла, що походять від неї ж протягом її життєвого циклу. Системи, в яких цей рівень нижчий за одиницю, слід вважати неблагодетельними, безвідповідальними.

Визначення рівня благодетельності системи можливе аналітичним шляхом, інтуїтивно-інтегральним, інтуїтивно покомпонентним: вплив на природу, тіло, душу і дух людей.

Благотворні системи, які відрізняються орієнтованістю на особистість, на повагу до «іншого» – чи то гостя, чи то клієнта або партнера, – мають високу надійність і довговічність, прості, недорогі, приносять мінімальну шкоду природі, захищені від використання на шкоду, зміцнюють віру, нейтралізують енергію зла.

Стратегії та форс-мажори історії. Гордовита самовпевненість людей іноді знаходить розраду в їхніх індивідуальних успішних долях. Але важко не помітити, що на фоні фундаментальних еволюційних процесів наше індивідуальне життя часто виглядає як крихке бунгало під час цунамі. Як легко безцеремонні форс-мажори – обставини непереборної сили – змітають зі сцени життя найточніші стратегії політики або бізнесу! На цьому тлі дивно є, власне, безліч dokonаних успішних стратегій поведінки людей, організацій і народів. Комусь із них, за їхніх власним визнанням, – «випадково пощастило», а хтось був мудрий у розумінні суті речей і сповнений енергії в досягненні правильно поставлених цілей.

«Обставини непереборної сили» характеризуються непередбачуваністю і невідповідністю управлінському впливові. Проте дійові особи історії розрізняються за своєю здатністю враховувати ризик форс-мажорів. Найважливішим елементом такої ризикології виступає усвідомлення: 1) циклічності історичної еволюції відповідних соціальних систем, 2) їх «залежності від обраного раніше шляху», 3) спектра можливих у майбутньому траєкторій еволюції.

Особливий інтерес становить виявлення довгострокової динаміки «порядку денного», в якому сконцентровано виражається усвідомлення правлячими елітами стратегічних викликів, що постали

перед країнами і ширше – цивілізаціями як соціоприродними системами. Не випадково А. Тойнбі зауважив колись, що ключова причина розпаду багатьох імперій – неадекватне сприйняття реальності їхніми керівними елітами.

Очевидно, що за всієї специфіки викликів різних епох, у ході їх інвентаризації ми знайдемо практично повний спектр викликів, які існують або в усі часи, або періодично, лише іноді, або одноразово. Самі собою ці виклики являють собою напруги (конфлікти) унаслідок зовнішньої або внутрішньої динаміки соціоприродної системи. На ці проблеми керуючі підсистеми, включаючи й механізми самоорганізації, дають свої відповіді. Як своєчасні й ефективні, так і не завжди адекватні і успішні.

Суб'єкт сприйняття й оцінки викликів, а відтак формування стратегії відповіді на нього, завжди являє собою коаліцію (мережу). Еволюція історичного суб'єкта, як і соціальних систем у цілому, є не що інше, як формування, реформування, розпад різнопланових коаліцій. У динамічному розрізі коаліції являють собою підмножини взаємозалежних видів діяльності, які комбінуються внаслідок людських рішень і розгортання «логіки обставин».

Коаліції призначені уловити ефекти вигід спільної діяльності (синергію). Способом створення і освоєння ефекту спільної діяльності є стратегування. Стратегії виникають або у відповідь на зміни в зовнішньому середовищі, або для запобігання їм. Але самі ці відповіді обумовлені набором правил (обмежень), подібно до, наприклад, у грі в шахи. Найважливіший клас таких обмежень описується в теорії як архетипи. Архетип – це структурний принцип колективного несвідомого, апріорна, досвідна форма поведінки. Він виявляє собою глибинні характеристики соціальної матерії і експлікується в поведінці людей, їх мисленні, рішеннях, ставленні до реальності. Стратегії є процесом пошуку траєкторії переходів від однієї структури коаліцій (станів системи) до іншої. При цьому стратегії можуть відповідати цивілізаційним архетипам, або суперечити їм. Успіху досягають, як правило, стратегії першого типу. Всі системи прагнуть такого стану, де незначні зміни більш вірогідні, ніж зміни великого масштабу, а дезінтеграція суб'єкта в цілому менш вірогідна, ніж дезінтеграція його окремих частин. Крім того, масштаб еволюційних змін залежить від розміру коаліцій, втягнутих у зміну. Відповідно можуть виникати

такі розмірності коаліцій, які помітні, наприклад, лише в рамках навчального класу, а можуть бути й коаліції, що несуть у собі ризик глобального катаклізму.

Те, що називається специфікою цивілізацій, є набір правил (архетипів), які запобігають блуканням по всьому простору рішень і траекторій і задають прийнятний у даній системі коридор інноваційних фантазій представників даної цивілізації.

Стратегічні рішення націлені на переведення систем в якісно новий стан. Об'єктом стратегічних рішень можуть бути як внутрішні, так і зовнішні параметри системи, але в їх основі завжди лежать преференції осіб, які ухвалюють рішення, їх культура сприйняття й інтерпретації інтересів існуючої та очікуваної коаліції. Залежно від повноти й алгоритмів урахування інтересів членів коаліції рішення можуть бути егоїстичними або взаємовигідними. При проведенні гравцями лінії, продиктованої егоїстичними мотивами, виникає утиск інтересів інших гравців, реакція яких здатна блокувати не лише отримання вигід, а й реалізацію самих рішень. Ситуація, слід зазначити, типова для сучасної глобальної соціодинаміки. Особливий клас рішень торкається символічних сюжетів, пов'язаних із самоідентифікацією гравців, що виражається в релігії, науці, мистецтві, масовій свідомості.

Вибір траекторії еволюції часто відбувається як угадування лідерами коаліцій спрямованості еволюційних процесів і лише потім – як спроба їх обґрунтування й відбору. Проблема полягає в тому, якою мірою усвідомлений вибір траекторії відповідатиме внутрішнім тенденціям системи, які зусилля будуть потрібні для її виведення на цільову траекторію і цільовий стан, і чи збігатимуться темпоритми зовнішнього середовища й даної системи. Адже відома безліч спроб спрямувати еволюцію суспільства силоміць усупереч природним законам. Саме тому такими важливими є сьогодні дослідження цивілізаційної специфіки, оскільки виникли теорії, що обґрунтовують всесвітню уніфікацію різних цивілізацій. А наявний у деяких глобальних гравців технологічний та економіко-політичний потенціал може спровокувати їх егоїстичну, а не взаємовигідну поведінку.

2.4. ТОТАЛІЗАЦІЯ ФІНАНСИЗМУ ЯК СУТНІСТЬ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Відкриття *вартості* – величезне досягнення допитливого людського розуму. У міру розвитку вартості постійно збільшувалося панування над господарством, що зумовило формування *фінансового капіталу*, головна особливість якого полягала в установленні контролю над усією вартістю, яка прийняла форму капіталу – виробничого, банківського, фіктивного тощо. А далі – від *фінансового капіталу* до *транснаціонального*, який завоював міжнародну сферу, поставивши під контроль взаємовідношення національних грошей, а разом із цим міжнародні економічні відносини в їх розмаїтті, як і світове господарство в цілому. Нарешті, склався *транснаціональний суперкапітал*, який контролює не тільки всю існуючу у світі вартість (усіма можливими і неможливими способами), а й немовби «*виливаючи*» цю вартість на світове господарство – *керуючи* всім господарським життям³⁴. Це вже свідчення *нової економічної революції* і перехід до власне *неоекономіки*. А разом з нею – до нової цивілізації – фінансової.

Соціальний простір множинний і суперечливий. Він може бути замкненим, консервативним і ощадливим, або відкритим, революційним і досить «щедрим», і в тому, і в іншому випадку зберігаючи життєздатність. Нинішня *неоекономіка* є однією з моделей для *постсучасної цивілізації*, котра являє собою еклектичну, внутрішньо суперечливу конструкцію, що, глобалізуючись, інтегрує всю суму історичної феноменології і не може бути повністю уніфікована. Сьогодні домінуючий метод організації світу пропонує людству *економічну* (прагматичну) типологію універсуму.

З погляду «нової економічної революції» це відбулося у зв'язку з дедалі більш складною реалізацією вартості на шляху «нагору». Не сфера *виробництва* вартості тепер визначала *буття вартості*, а сфера надвиробничого буття вартості визначає все більш *загальне буття вартості*. Це стало переворотом в економічній цивілізації та економіці

³⁴ Осипов Ю. М. Философия хозяйства. – М.: Изд-во Московского университета, 2001. – С. 202.

зокрема: не *низ* (виробництво), а верх тепер став *визначальним*. У силу цього й утворюється на планеті прагматичний гео економічний універсум, який демонструє ієрархічну комбінацію різних ресурсних потоків – господарських, промислових, інтелектуальних, високотехнологічних і – *фінансово-правових операцій*. Виник феномен глобального і *трансцендентного* (прихованого, багато в чому таємного) *вартісного управління виробництвом вартості*, усім її буттям. Виникає *феномен супервартості*. Вартість тепер головує над усім. Як структура вона тяжіє до логіки глобального управління і довгострокового планування. Вона має колосальну соціальну інерцію, прямо і опосередковано впливаючи на підвладні простори, формуючи і фіксуючи певні *стереотипи і соціокоди*.

Можна стверджувати, що «*супервартість*» виробила ліберальну ідею глобальної трансформації світу, яка стала ідеологією розвинутого суспільства. Вона зводить складні процеси до ідеї формування єдиного світу *без кордонів*, світу демократичного капіталізму з ринковою основою. У ньому роль держави зведена до обслуговування потреб абстрактного самокерованого ринку, який діє з метою забезпечення людської свободи, світового економічного зростання, індивідуальної незалежності і створення нових можливостей для розвитку. Подібного роду «*глобалізаційні цінності*» швидко набули популярності й стали свого роду заклинаннями, призначеними для загального вжитку.

Однак *загальне є тотальним (тоталітарним)*. І «винна» в цьому – *супервартість*. Завдяки масованому натиску заангажованих засобів масової інформації в ідеологічних дебатах популістського характеру з приводу майбутнього цивілізаційних світів визначальною завжди залишалася «*вестерн*»-*концепція* розвитку цих процесів, згідно з якою в основі глобальної трансформації світового простору лежить індивідуальний економічний інтерес суб'єктів господарської діяльності. Захоплена глобальними потоками колективна фантазія створює утопію щодо *суспільної рівноваги* (завдяки глобалізації). У силу цього рівень життя в усьому світі стане приблизно однаковим, вирівняється відповідно до смітівських «життєвих циклів», перетворившись у визначальну теорію і практичний курс, який активно проводився в життя Заходом. Хто ж не розділяє загального оптимізму щодо правильності такого курсу, підлягає загальній обструкції (ідеологічній і практичній).

Історія цивілізацій свідчить про *неможливість* існування єдиної універсальної моделі розвитку. Однак події останнього десятиліття можна охарактеризувати як такі, що «сприяли б зведенню всього розмаїття світових економічних і соціальних, системних і цивілізаційних, глобальних і національних процесів, просторів і навіть ідеологій до одновимірної побудови світу: біполярність соціальних систем була зруйнована, а разом з нею була позбавлена права на існування альтернативна ліберальна система цінностей, що передбачає послаблення основ цивілізаційної ідентифікації»³⁵.

Ідеться про ту цивілізацію, яка вибудовувалася на принципах антропологічної цілісності, тобто духовної спрямованості до вищих цінностей та ідеалів. Але *супервартість* «знімає», тобто зводить ці сподівання в іншу площину – в *економічну*. Спочатку вартість перебувала у «виробництві-обміні»; потім, вийшовши за його межі, вона стрімко пішла вгору і, зайнявши найбільш вигідну позицію верху-центра, стала контролювати весь виробничо-обмінний і надбудований простір. Вартість стала «*воістину*» визначати виробництво-обмін, як і все навколо в господарському житті і житті взагалі. Відтворення супервартості визначало тепер відтворення вартості взагалі і відтворення господарства в цілому (в аспекті управління масштабними процесами). Специфічний характер сучасної економічної реальності може бути виражений формулою: *те вироблено, що продано, те є капітал, що котирується на ринках, а буття визначається правом на кредит*. Яскраво проявився феномен «глобального боргу, зростаючі процентні виплати якого слугують джерелом нових позичок, глобальної приватизації прибутків і одночасно – цілеспрямованої соціалізації витрат, свободи руху капіталів і зростаючі перешкоди на шляхах переміщення трудових ресурсів планети, експорту надексплуатації і практики універсальної комерціалізації, механістичної максимізації прибутку без урахування господарського вмісту біосфери Землі»³⁶. Такий характер і зміст *економізації*, зумовлений супервартістю.

Однак це означає не що інше, як занепад духовних основ сучасної західноєвропейської цивілізації – «світ-економіки» (І. Валлерстайн)

³⁵ Татаренко Н. А. Глобализация как модель трансформации цивилизационных пространств // Цивилизационные модели современности. – К., 2002. – С. 517.

³⁶ Неклесса А. И. Трансмутации истории // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 70.

капіталізму. Дослідження Ф. Фукуями показали, що «сучасне капіталістичне суспільство споживає більше соціального капіталу, ніж виробляє»³⁷. Але криза довіри, суспільної моралі і трудової етики веде не тільки до зростання трансакційних витрат – «податку на недовіру» (Ф. Фукуяма). Капіталізм вимагає моральних настанов, котрі економіка сама по собі виробляти не може. Виродження цінностей трудової аскези, солідності і довіри до господарської діяльності є явним симптомом виснаження духовних енергій, які жили господарські практики і породжували інституційне середовище для розвитку продуктивного капіталізму. Вже не пуританська модель чесної праці, а *ідеологія фінансового успіху* визначає поведінку економічних суб'єктів.

Усе це свідчить про радикальні зміни в *панівному економічному типі особистості*, і це далеко не є зміни на краще. Нині переважає, за визначенням А. С. Панаріна, «декадентська вироджена особистість, котра втратила здатність до справжньої внутрішньої мобілізованості і зосередженості. Вона більше не бажає займатися організацією матеріального виробництва та іншими справами, які вимагають зусиль. Ідеться про велику спекулятивно-лихварську революцію, яка ставить у центр економічного життя вже не підприємство, а банк»³⁸. Центральну фігуру сучасної капіталістичної (економічної) цивілізації репрезентує бізнесмен, який маніпулює глобальними фінансовими трансакціями, здійснюючи вражаючий уяву обмін віртуальних, нічим не забезпечених фінансових інструментів на реальні цінності. З позиції такого бізнесмена, знаки фінансової інформації втратили будь-яку прив'язку до виробничих практик, вони утворюють самостійну і не підкорену економічному принципу еквівалентності сферу прагматичних маніпуляцій. Тим самим гроші перетворюються у фантом, у мінливу псевдореальність, котра підпорядковує реальну економіку ірреальним схемам фінансових трансакцій³⁹. Так відбувається перехід до нового формату економічної цивілізації – *фінансового*, і кризи цієї цивілізації – фінансові.

³⁷ Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М., 2003. – С. 339.

³⁸ Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. – М., 2002. – С. 361.

³⁹ Румянцев М. А. К созданию политической экономии империй // Философия хозяйства: Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. – 2004. – № 2 (32). – С. 46.

Перед нами факт духовного занепаду. Але він є результатом переходу від одного типу соціальності до іншого, що, безумовно, не означає остаточного занепаду цивілізації. Така логіка розвитку культури.

Панування «супервартості» – це свідчення фундаментального «зламу парадигм» (А. Г. Дугін), співвимірною з тим, що відбувся в Новий час (XVII–XVIII століття). Якщо тоді, внаслідок економічних революцій, починає формуватися економічна цивілізація, то сьогодні, урахувавши її різні виміри, – фінансова. Разом з тим наш час визначається як епоха постмодерну, котра приходить на зміну модерну, що замінив премодерн – традиційне суспільство. Сьогодні програма модерну повністю реалізована, і в цій ситуації утворюється нова парадигма – постмодерн. Нас цікавить, наскільки він відповідає фінансовим вимірам сучасності, тобто наскільки супервартість визначає його (постмодерну) смисли.

Розгляд будь-якого явища сьогодні потрібно локалізувати в парадигмах історичного процесу по лінії *премодерн* («традиційне суспільство») – модерн (Новий час) – *постмодерн*. Ідентичності модерну: держава, нація, світськість, рівність (права людини) – являють собою антитезу ідентичностям «традиційного суспільства» (імперії, етносу, релігії, ієрархії). Перехід від системи старих ідентичностей до нових і становить основний зміст сучасної європейської історії.

На кінець XX століття модерн свою програму виконав, його ідентичності повністю витісняють і заміщають собою ідентичності премодерну. Тим самим Захід відвоює собі домінуючі позиції у світі, встановлює свою ідеологічну гегемонію в планетарному масштабі – через культурну, стратегічну, економічну або політичну колонізацію. Захід стає господарем *дискурсу*, змушуючи *незахідний* світ «шепотіти», «ридати» і «кричати». Тому Захід (цілком по-расистському) прирівнює свій процес розвитку, *еволюцію своєї цивілізації* (від премодерну до модерну і постмодерну) до універсального курсу «всесвітньої історії». Перехід від модерну до постмодерну, який є логічним на Заході, створює стосовно до іншого людства певну двозначність⁴⁰. Західні філософи на її з'ясуванні не зупиняються. Однак акцент на *фінансизмі*, на пануванні *супервартості* дозволяє виявляти таку недовомленість.

⁴⁰ Дугин А. Г. Эволюции социальных идентичностей при переходе к парадигме постмодерна // Философия хозяйства. – 2004. – № 5 (35). – С. 121.

При переході від модерну до постмодерну виявляється цікаве явище: коли цей процес модернізації принципово завершений, самі ідентичності модерну починають міняти свою якість. У силу цього процес модерну ототожнюється з «процесом критики» (за аналогією з «критикою традиційного суспільства» і його пережитків). Коли об'єкт критики зникає, трансформується сама критична тенденція. Це і є ситуація постмодерну, котра дає «віяло» нових ідентичностей. Проекти постмодерну: глобалізація – проти класичних буржуазних держав; планетарний космополітизм – проти націй; повний індивідуалізм (індивідуальна міфотворчість у контексті неоспіритуалізму) – проти строгої установки на секулярність; довільність ствердження абсолютним індивідом свого відношення до «інших» – проти гуманістичної стратегії «прав людини».

Глобалізація «розплавляє» держави, нації декомпонуються, світськість, традиційні релігії і екстравагантні культури урівнюються в статусі; віртуальне наділення свого «Его» довільними якостями породжує ультраіндивідуалізм. З'являється нова ідентичність – людство. Людина втрачає свою конкретність, оскільки в постмодерні вона починає вільно оперувати з довільними сегментами зовсім протилежних світоглядів, дискурсів, мов. У сфері духу немає ніяких обмежень, але й ніяких орієнтирів, ніяких меж. У постмодерні, завдяки пануванню фінансизму, кожний може вірити в що завгодно, вважати себе та інших ким завгодно, декларувати, що завгодно. Індивідуалізм досягає в умовах фінансизму своєї логічної межі. Людина настільки автономізується від суспільства та будь-яких форм колективної ідентичності, що поступово взагалі втрачає з поля зору «іншого». Поступово «Я» розчиняється в невиразних імпульсах повністю фрагментарного існування. У постмодерну, на відміну від модерну, немає програми, він не прагне подолати модерн. Просто постмодерн до всіх цінностей, усієї напруги «духу Просвітництва», усього пафосу його критики глибоко байдужий. Постмодерн не активний, він пасивний. Але не пасивні фінансові процеси, активність яких зумовлена пасивністю соціальних орієнтацій; фінансизм зацікавлений у «стратегії індивідуальних галюцинацій» (А. Г. Дугін).

Головна властивість постмодерну – байдужість, іронічна пасивність щодо будь-якого явища, цивілізаційна втомленість. Він вимагає нової парадигми раціональності в сучасному світі. Фінансова

цивілізація передбачає нові символи часу і розвитку, а саме реактуалізує фаустівську ідею – як певну ідею сили, котра нескінченно діє для подолання перешкод, і насамперед – для отримання надприбутків. Це закономірно. Адже, як зазначає А. Неклеса, після політичної і культурної деколонізації «*Не-Заходу*», утворення еkleктичного простору «Третього світу», семантика глобальної революції починає реалізовувати себе як «деколонізація» самого Заходу, позначена елементами прямого і опосередкованого демонтажу його колишньої культурної конструкції рисами «*дехристиянізації*» і «квасіорієнталізації». У контексті змін капіталізм Нового часу, капіталізм «веберівський», «цивілізований» поступово втрачає звичний вигляд і починає перетворюватися в щось інше. Його минула метаморфоза, звично пов'язана з протестантською етикою, втрачає риси християнської цивілізованості, повертається до якогось первісного стану – капіталізму «незахідного», «варварського», але в постмодерністській непізній іпостасі. Або, як зазначав М. Вебер, капіталізм після своєї перемоги *відкине* непотрібну йому більше опору. Тобто всі світоглядні, наукові, політичні орієнтири модерну вже не мають колишнього значення. Постмодерн – це *нова формула економічного універсуму*: замість суми національних господарств самостійних суб'єктів (які діяли на просторах планети) з'являється глобальний суб'єкт, «*штабна економіка*», яка, діючи на національних теренах, перетворює їх в універсальний об'єкт – *супервартість*, яка розбудувала можливості свого панування всюди і над усім.

Сутність сучасної цивілізації визначається через феномен «*тотального фінансизму*», який виправдовує засоби. Головне, щоб реалізувався фінансовий, він же *вартісний*, контроль над господарським середовищем. Це вже не економіка, а фінансова економіка («*фінансономіка*»). Вона відрізняється від «просто економіки» не якоюсь сутністю – число залишається числом, а функціональною роллю і способом реалізації економічної, тобто *вартісної сутності*. Економіка пов'язана з реальністю, несе на собі її відбиток, є значною мірою функцією від реальності; сама вартість постає як об'єктивна, така, що має матеріальну субстанцію, котру можна виміряти, і таким чином визначити правильні ціни. Зовсім інше – фінансономіка: вона вже не залишає ніяких ілюзій відносно онтологічної природи економіки – як чогось неприродного, суто числового, яке виходить із свідомості і від

неї залежне; такого, що стоїть над господарською реальністю і здатне цю реальність конструювати⁴¹.

Фінансова економіка є *alter ego* постмодерну, який розширює творчий простір індивідів. Він верифікує принцип індивідуалізму, звертаючись до діяльності людей та їхніх мотивів, усвідомлюючи те, що свідомі зусилля людей призводять до *незалежного від них результату* (який перевищує досвід індивідуальної свідомості). У цьому головна відмінність *парадигми раціональності* постмодерну від парадигми модерну, яка завжди сподівалася на заданий результат. Так і вартість: вона вже настільки розведена з реальністю, що не стільки реальність творить вартість, скільки *вартість творить реальність*. Є гроші – буде галузь економіки, національне господарство, немає грошей – нічого не буде. Не гроші тепер для господарства, а господарство для грошей. Тепер недостатньо працювати, творити, щоб з'явилися гроші, які обслуговують працю, творення. Тепер спочатку гроші і тільки гроші, котрі при цьому є не скрізь, а в чийхось конкретних руках, і ці руки, а точніше, *голови*, просто так гроші не дають, а дають їх суто під продаж: людини, колективу, народу, ресурсів, території, національної незалежності. Причому не «в руки і назавжди», а в тимчасове користування і з обов'язковим поверненням, тобто в *кредит*. Повернення ж повинно бути обов'язково опосередковане реальним господарським процесом, тобто здійснюватися обов'язково з передачею в руки власників грошей цілком *реального продукту*, або, в крайньому разі, *реальної власності* – на ресурси, повітря, робочу силу, знання, екологічне середовище тощо. «Фінансономіка – тотальне панування грошей, які перебувають у виключному, *елітарному* володінні і надаються в кредит *неелітарному* (масовидному, профанному, плебейському) оточенню – за працю, продукт, ресурси, або просто за продаж усього і всякого, найріднішого відтворюваного світу»⁴². Одночасно потрібно урахувати *глобальну центрованість* фінансової економіки, що підкреслює аспект соціальної ефективності постмодерну, котра виявляє себе через перманентну верифікацію інструментів суспільства, його соціокультурних та господарських механізмів.

⁴¹ Осипов Ю. М. Философия хозяйства. – М.: Изд-во Московского университета, 2001. – С. 56–57.

⁴² Там само.

Постмодерн – це подолання традицій і цінностей епохи модерну. Зокрема, це вимога нової *парадигми раціональності*. Фінансономіка – один із її проявів. Завдяки пануванню супервартості здійснюються енергійні заходи для осмислення можливих соціальних перспектив, вибудовуються і відпрацьовуються транснаціональні механізми втілення ідеалів управління новим світом, довготермінового планування центральних подій. Вектором історичної динаміки стає реалізація масштабного проекту постмодерну – глобалізації. А. І. Неклеса виділяє три фактори, які відіграли ключову роль у становленні глобального капіталізму (фінансономіки) як універсальної системи. «По-перше, поява нових грошей (долара), які перетворилися на практиці із засобу платежу в *універсальну міру вартості* й інструмент управління. Долар, фактична світова резервна валюта, остаточно втративши рудименти золотого стандарту, виявляє себе як феномен у нічому, по суті, не забезпеченому – окрім вмілого управління – алхімічному кредиті останньої інстанції. По-друге, масштабні фінансово-правові технології, подібні до управління глобальним боргом. По-третє, революція в мікроекономіці і засобах телекомунікації, яка відкрила *«віртуальну реальність»* – практично не обмежені фізичними параметрами інформаційні ландшафти, які активно освоюються»⁴³.

Світ фінансової економіки є «космополітичним модулем», співтовариством активно діючих людей, пов'язаних між собою проектом, контрактом, робочим простором і засобами телекомунікації. Цей світ формує власний глобальний проект – надвідкрите суспільство фінансової цивілізації, у мережевих глибинах якої «розчиняється» централизоване середовище існування, зіштовхується актуальне й ілюзорне. Ситуація, яка склалася, є свого роду завершенням гегелівської тріади становлення глобального капіталізму, який відкриває інші горизонти цивілізаційних вимірів. Сутність цих вимірів становлять *гроші*. У глобальній економіці, яка й надалі продовжує стрімко розвиватися, влада грошей та інститутів, побудованих на ній, витіснить економіку будь-якої держави, комбінації держав або міжнародної організації, які сьогодні існують.

⁴³ Неклеса А. И. Трансмутации истории // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 56.

2.5. ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ КОНТЕКСТАХ

Проблеми, які нагромаджувались упродовж, по суті, усього ХХ століття, – екологічна криза, антагонізм у відносинах на Європейському континенті різних культур, перманентно не стихаючі локальні військові протистояння, криза демократії та раціоналізму як універсальних способів організації життєдіяльності людини і суспільства, фінансові кризи, домінування подвійних стандартів у міждержавних стосунках та інші, – поставили під сумнів не тільки реальність гуманістичних імперативів розвитку європейської цивілізації, а й, власне, її майбутнє як таке. Важливою умовою та опорою в подоланні негативних тенденцій у цивілізаційному розвитку є науково-технічний прогрес. На нього небезпідставно покладають провину в нинішніх бідах та негараздах, одночасно в ньому бачать чи не єдиний реальний чинник виходу з кризи та подолання цих проблем. У контексті реальної оцінки феномена «науково-технічний прогрес» ставиться питання про «уточнення», «оптимізацію» перспектив та пріоритетів його розвитку. Передусім, ставиться питання про гуманізацію науково-технічного та економічного поступу як подолання технократичних тенденцій і переорієнтації спрямованості науково-технічної діяльності на всебічний розвиток особистості, її самотворчих інтенцій, ствердження цінностей толерантності, взаємоповаги, морально-духовних вартостей. У такій системі цінностей визначальними є принципи екологічно-гуманних стосунків із природним оточенням та відтворення своєрідних (найчастіше – етнонаціонально-культурних) способів самобуття людини у світі, яку визначають як проблему ідентичності.

За умов сучасної «економіки знань» необхідно знайти «пускові механізми» гуманізації науково-технічного розвитку. Їх слід шукати у внутрішньоіманентних структурах цієї системи – техніці та науці, а також вибудувати нову стратегію у взаєминах із природою та встановити певні імперативи науково-технічного поступу. Зрештою, це становить об'єктивно-онтологічну основу гуманізації, яка «запрацює» за

умови моральної відповідальності особи та політичної відповідальності суспільства.

Передусім, зазначимо: сьогодні аксіоматично сприймається твердження про те, що вся історія економіки, як і людства у цілому, нерозривно пов'язана з розвитком і вдосконаленням технічних засобів, що набагато посилюють перетворювальні можливості людини. Досконалість техніки, рівень технологічної озброєності суспільства стали не тільки (а, можливо, і не стільки) синонімом процвітання та благополуччя, скільки причиною погіршення природної основи буття людини, змін і деформацій у традиційних уявленнях про моральні та соціальні цінності. Змінюється не лише довкілля. Формується і розвивається техносфера – «друга природа», унаслідок чого трансформуються два взаємопов'язані світи – світ буття людини і внутрішній світ самої людини, її визначальні сенсожиттєві цілі й цінності. Під сумнів ставиться самоцінність людської долі. Водночас виявляються порушення міри людського ставлення до природи. Чи не є рівнозначним це твердження до деформацій відомого «морального закону в людині», власне, людської сутності людини?

Очевидний той факт, що техніка сама собою, якою б потужною та досконалою вона не була, не визначає оптимістичну перспективу людства. «Технологічна агресія» призводить до краху людського в людині, згубних перспектив втрати людської ідентичності. Тим паче, людина в умовах глобальної, планетарної й особистісно-індивідуальної технізації перетворюється на об'єкт маніпулювання технотронним суспільством.

Одна з програм забезпечення людини та природи від загроз, які породжують процеси необмеженої експансії техніки, пов'язана з поширенням та імплементацією в соціальну практику ідеології технократизму. Очевидно, що створення і використання нових технічних структур передбачає постійну рефлексію техніки з певних позицій. Передусім ідеться про екологічну доцільність і соціальну адаптивність, можливість реалізації гуманістичних цінностей та перспектив оптимістичної моделі цивілізаційного поступу. Зрозуміло, що такі підходи є нормативістські, оскільки закладають соціально-етичні нормативи техніко-технологічного зростання. Зокрема, Г. Гаштейд вважає за необхідне розвивати просвітницький проект стосовно технічного прогресу та пропонує своєрідну «пошукову матрицю» етики

техніки, яка передбачає п'ять нормативних принципів: узгодженість з основними свободами; підтримка основних свобод людини; забезпечення соціальної справедливості; однакові шанси для майбутніх поколінь; гідне життя людини⁴⁴.

Реалізація такої етичної програми – важлива й актуальна проблема, але, вочевидь, залежить від політично-соціальних чинників і тому є радше моральним запитом до суспільства. Якщо ж узяти до уваги, що управління суспільством – від прийняття рішень до їхнього виконання – цілком і повністю визначається технократичним дискурсом, то прагматична оцінка просвітницької моделі етики техніки достатньо песимістична.

Цілком природне в цьому контексті прагнення з'ясувати сутність техніки, технічного загалом, виявити закономірності та межі технічної діяльності, технічного прогресу, встановити міру експансії техніки. Для відповіді на ці питання необхідно подолати обмеженості поверхово-схематизованих підходів до техніки як чогось зовнішнього стосовно людини та її діяльності. Треба мати на увазі, що сучасна техніка нерідко є визначальним чинником вирішення не лише соціально-економічних та екологічних проблем, а й політичних, суто наукових та ін.

Аналізуючи соціально-економічні наслідки технічного розвитку та питання його гуманізації, необхідно розглядати науку як теоретичну основу проектування, конструювання й інженерно-виробничу складову експлуатації сучасної техніки та технології. Розвиток останніх детермінується і соціально-економічними чинниками, і парадигмально зумовленими науковими здобутками. Сутнісні характеристики техносфери задаються ступенем оволодіння людиною закономірностей природної та соціальної дійсності й опредметненням установлених законів у предметно-практичних структурах практичної діяльності – техніці й технологіях.

Тому, поряд із виявленням соціально-антропологічних вимірів технічного як такого, необхідно з аналогічного погляду проаналізувати науку, наукову раціональність як специфічно людський спосіб освоєння світу, експлікувати її іманентно-внутрішню соціоантропологічну сутність.

⁴⁴ Hastedt H. *Aufklärung und Technik*. – Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1994. – S. 257.

У зв'язку з цим для філософії постають дві основні групи питань: як техніка і технологія впливають на буття і сутність людини, на трансформацію природної екосфери? Одночасно варто не лише покладати на науку відповідальність за всі негаразди сучасної європейської цивілізації, вбачати в експансії наукової раціональності (як способу організації життєдіяльності людини та її впливу на всі сфери буття особи й суспільства) визначальний чинник кризи культури, а виявити атрибутивний характер наукової раціональності, власне, до буття людини європейської культури: людина не просто хоче, вона приречена утверджувати себе, реалізовувати свої ідеї, цілі, прагнення через (і завдяки) науково-теоретичний спосіб осягнення світу.

Звернімось до техніки, техносфери. Яка відправна основа в дослідженні феномена технічного, зокрема проблеми гуманізації технічної діяльності загалом? Очевидно, у визнанні факту, що за природою людина – технік, творець. Їй властива атрибутивно притаманна здатність формувати цілі, ідеї та реалізовувати, опредметнювати їх у реальні структури своєї практичної діяльності. Формування й опредметнення людиною цілей своєї діяльності зумовлено її можливостями, цілями та цінностями, соціальними умовами й потребами. Отже, технічна діяльність та її результат у формі опредметнених суб'єктивно зумовлених цілей не зводяться лише до технічних характеристик як таких, а мають і соціально-антропологічну заданість і вимірність.

У контексті нашого розгляду принципово важливим є визнання постійно зростаючої технізації людської діяльності як цілком закономірного явища, оскільки технологічний аспект прогресу суспільства є, по суті, його атрибутом. Технологія виражає об'єктивно-предметний спосіб людської діяльності, а загалом технічне як таке постає сутнісною стороною будь-якої діяльності.

Техніка і технічна діяльність кардинально змінює середовище життєдіяльності людини, визначаючи нові горизонти цивілізаційних змін. Опановуючи все досконаліші способи і форми перетворення природної та соціальної дійсності, людина техногенної доби формує визначальні означеності свого буття, закладає життєву перспективу та смисложиттєві цінності й норми. Іншими словами – техніка як витвір людського генія визначає його долю. Сучасне інформаційно-технологічне суспільство ґрунтується на принципах постійного онов-

лення в усіх сферах соціальної дійсності, експансії перетворювальної діяльності, інтегративно-глобалізаційних процесах і децентралізації. «Така нова форма взаємодії відкриває можливості високої мобільності, можливості адаптації, безперервної реконструкції, що дає змогу людині керувати факторами простору та часу, які раніше вважалися об'єктивними, моделювати сферу виробництва, влади та культури»⁴⁵.

Інша принципово важлива обставина у з'ясуванні сутності техніки, технічної діяльності та їх впливу на людину й суспільство полягає в тому, щоби «вдивляться» в їхні сутнісні означення не виокремлено, а у взаємозумовлюючих зв'язках із довкіллям і людськими цінностями.

На ранніх етапах людської історії характерним був значний збіг спрямованості, інтенсивності, масштабності змін, що здійснювалися в елементах системи «людина – природа». Зміни у природі та людська діяльність загалом узгоджуються, тобто є не лише суперечливими, а й взаємодоповнювальними. З появою масової механічної техніки, помітним зростанням масштабів виробничої активності людей даються взнаки порушення, нерідко глобального та незворотного характеру і в природних екосистемах, і в самій людині – виявляються ознаки можливості втрати нею певних рис своєї автентичності. Людина, «народжуючись» як людина, вирізняючись із природного світу, постає носієм гармонійних відносин із самою собою та з природою. Власне, у цьому аспекті моральне розглядається не як таке, що є протилежним до матеріального, продуктивно-діяльного, а існує як оптимізуючий імператив, норма, своєрідний засіб розвитку людини у світі природи та розвитку самої природи. Для цього, власне, і покликана здатність людини виробляти штучне, уміння створювати речі, котрих не існує в природі, – те, що, як ми вже зазначали, стародавні греки називали «техне». З часом, у процесі розвитку пізнавальної та вдосконалення засобів перетворювальної діяльності людина, людство губить «Природою дану Гармонію».

Техніка як сукупність технологічних знарядь постає елементом культури лишень тоді, коли сприяє розширеному відтворенню суспільного характеру праці, сутнісних сил людини і «життєвих» самовідновлювальних сил природи, що становлять предмет людської праці. Інакше техніка не є елементом культури, а постає уречевленим засобом

⁴⁵ Castells M. The Information Age Economy, Society and Culture. The rise of the network society. – Madlen; Mass: Blackwell Publishers, 1996. – Vol. I. – P. 469.

виробництва, тобто своєю утилітарно-практичною функцією. У процесі виробництва техніка «споживає» і природні ресурси, і ресурси людської праці, її колективний характер і предметно-доцільну форму. Діалектика гармонійного співвідношення цих моментів, її змістовно-сутнісна та гуманістична основа синтезуються в соціально-культурній і екологічній раціональності.

Суспільний характер виробництва полягає не просто у ставленні людей до природи, технологічних знарядь, предметів і продуктів праці, а й у взаємовідносинах людей, котрі становлять фундаментальну основу суспільного життя. Тому не тільки виробництво об'єктивних умов життя визначає характер відносин між людьми, а й навпаки. У цьому сенсі виробництво не вичерпується процесом виготовлення матеріальних знарядь і засобів до життя, воно обов'язково охоплює момент створення суспільних форм зв'язку між людьми, тобто виробництво суспільних форм єдності, кооперацій людей, яке сукупно з технологічними знаряддями праці постає стосовно індивіда засобами реалізації його праці, формування сутнісних сил і творчих можливостей людини. Тобто варто погодитися з думкою, що «наука і технологія не є результатами певної невідвортної та незупинної сили, а людським результатом, суспільною формою, з якої вони виникають»⁴⁶.

Отже, доходимо обґрунтованого висновку: соціально-культурна, людиновимірна й екологічна раціональність зумовлені генетичною специфікою виникнення та розвитку техніки, а не зовнішніми зумовлюючими чинниками стосовно феномена технічного як такого. Про жодну соціально-культурну й екологічну раціональність не може йтися без «виробництва» людини, здатної творити, продукувати, конструювати нове поле, задавати нові горизонти своєї життєдіяльності. Відтворення, «виробництва» людини містить декілька елементів відтворення індивіда: виробництво індивіда людського, тобто істоти, здатної до людської, власне соціальної, діяльності й формування в людському індивіді якостей фахівця певного виду соціальної діяльності.

Технологічне знаряддя – це опредметнена єдність виробничих здатностей людини, що розвинулися на основі поділу, кооперації й інтеграції праці, а також аналогічних закономірностей природи, котрі використовує суспільне виробництво як засоби його реалізації та

⁴⁶ Bridgstock M. *Science, technology, and society: an introduction*. – U. K.: Cambridge University Press, 1998. – P. 4.

відтворення. Тому раціональність технологічного знаряддя полягає в найоптимальнішому, доцільно-узгодженому поєднанні впливу засобів праці на розвиток людини (посилення ефективності її пізнавальних і перетворювальних можливостей) і перетворення природної та соціальної дійсності.

У зв'язку з цим ще раз зазначимо, що у створюваних предметних структурах практики опредмечуються не лише закони природи, а й соціальні сутності. Техніка не тільки (і не стільки) опредметнено виражає міру людського оволодіння силами природи, скільки виявляє в реальному матеріалізованому предметно-перетворюваному вигляді конкретно-історичні цілі суспільства, буття суспільної сутності людини. Соціальність – не просто зовнішньофункціональна характеристика техніки, форма, в якій відтворюється природний матеріал. Саме соціальність і є визначальним внутрішнім мірилом техніки, невід'ємним атрибутом її сутності. Логічно доходимо висновку: джерело її розвитку становлять суперечності між суспільною потребою в певному технічному ефекті й неможливістю за допомогою існуючих взірців техніки його досягнути. Отже, технологія як об'єктивно-предметний спосіб діяльності – це атрибутивно необхідна риса своєї суспільної форми освоєння сил і речовини природи відповідно до потреб людини. Уже згадувалось, що людство не лише «хоче», воно «приречене» розвиватися через технічне як універсальну його здатність. «Технічне – не просто сутнісна сила людини, а сутність сутнісних сил як сил. Технічне – дім людського буття, об'єктивно-предметний спосіб розвитку суспільної сутності й творчих потенцій людини»⁴⁷.

Якщо внутрішньопарадигмальним виміром сутності техніки і технології є їх соціальна зумовленість, то, вочевидь, потенційна соціальна визначеність наслідків технічного прогресу наперед (потенційно) «закладаються» в техніку. Технологічна, предметно-перетворююча діяльність набула величезних масштабів і кількісно стала співвимірною з геологічними процесами Землі. Убачаючи в технічному не тільки засіб вирішення життєво важливих проблем, а й реальну загрозу людству, вчені, природно, занепокоєні перспективами науково-технічного прогресу. Так, свого часу М. Бердяєв слушно зазначав: «Ми стоїмо перед основним парадоксом: без техніки неможлива культура,

⁴⁷ Князев В. Н. Человек и технология (социально-философский аспект). – К.: Либідь, 1990. – С. 51.

з нею пов'язане саме виникнення культури; остаточно ж перемога техніки в культурі, вступ у технічну епоху веде культуру до загибелі»⁴⁸. Наступним і, напевно, останнім кроком на шляху самознищення людства є втрата людиною ідеалу, смислу свого буття. Ідеться не лише про технізацію різних сфер життєдіяльності як самоцілі, коли технологія, техніка зі засобу досягнення цілей, розкріпачення духовності, свободи самовиразу особистості, повної реалізації її творчих засад перетворюється на самостійний, незалежний чинник буття, стає його суттю, смислом. Загроза бездуховності спричиняється й тим, що у процесі практичної діяльності виявлені закономірності природи отримують також утилітарне призначення. Таке виявлення і застосування законів об'єктивного світу, по суті, є творчим процесом. Подальше ж багаторазове використання відкритого природного та сконструйованого технологічного процесу вже не вимагає ані нових знань, ані нового творчого, духовного акту. Наступає етап, коли духовність «виштовхується» з трудового процесу, а сама праця набуває ознак рутинності, бездуховності. «Праця без затрат духовних сил уже не є необхідним засобом на службі сформованій свідомості і стає самодостатньою. Людина занурюється в стан, за якого свідомість відсутня або губиться»⁴⁹.

Проблема полягає в тому, що моральні засади як визначальні імперативи життєдіяльності в умовах технічної цивілізації просто перестають бути такими. У зв'язку з цим В. Князев справедливо застерігає: «Ідеться про можливість заміщення контактів людини з реальним світом та іншими людьми роботою з інформацією, творчістю інформаційних моделей, буттям лише в світі знань та можливих інформаційно-модельованих світів. Це може призвести до самозамикання людини у створюваному нею світі... виникнення в суспільній формі руху матерії своєрідних «чорних дірок», непроникних, замкнених культурних світів, а в кінцевому підсумку – до стану масової соціальної шизофренії»⁵⁰. І в цьому разі «спрацьовує» механізм

⁴⁸ Бердяев Н. А. Человек и машина: проблема социологии и метафизики техники // Вопросы философии. – 1982. – № 2. – С. 148.

⁴⁹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – С. 119.

⁵⁰ Князев В. М. Технократизм як суспільне явище // Проблеми філософії. – 1992. – № 91. – С. 5.

технократизму – засіб досягнення мети стає домінуючим, набуваючи ознак мети діяльності.

У цьому контексті зауважимо: суть технократизму не вичерпується його основоположними принципами – ціль виправдовує засоби, людина перетворюється, трансформується із самоцілі на засіб цивілізаційного поступу. Технократизм виявляється і в тому, що техніка вирішує долю людства через технізацію практично всіх сфер життєдіяльності людини; техніка, технологічний потенціал суспільства визначає цілі, нерідко ідеали цивілізаційного поступу. Без перебільшення, технологічний розвиток досяг величезних масштабів, породив специфічні глобальні проблеми (від їх розв'язання залежить доля людства загалом і доля кожної конкретної людини зокрема), утвердив у суспільній свідомості уявлення про техніку як двоголового Януса: усе підвладне техніці, вона може вирішити всі цивілізаційні проблеми, зі залізною закономірністю породжуючи нові негативістські явища, що загрожують не лишень існуванню людства, а й феномену живого як такого на Землі. Однак суть полягає в тому, що створені суспільні відносини – це відносини маніпулювання інструментально-одномірними істотами, котрі покликані виконати певні соціально-технологічні функції, отримуючи за це на самовідтворення елементи масової культури та споживчий, матеріальний, технологічно створений продукт. Людська духовна сутність набуває ознак і перетворюється на елементарний «комп'ютер» для раціоналістичної поведінки і виконання чітко визначених функцій у наперед заданій ціннісно-прагматичній суспільній техногенній системі.

Домінування техніко-технологічних чинників у суспільному житті спричиняє те, що на певному етапі виробничо-економічна, суто технологічна функція суспільного буття набуває значення мети та видимості самостійності. Сутнісна визначеність технократичного буття, «яка виявляється в установленні провідної ролі речових елементів виробництва над особистісними, позбавляє останні, людину ознаки головної продуктивної сили суспільства... Інакше кажучи, коли техніка підноситься до рангу абсолюту, то все інше, і насамперед людина, має рівнятися на цей абсолют, будуватися за його образом і подобою»⁵¹.

⁵¹ Архипов О. П., Охріменко О. Г. До понять технократичного буття та технократичного мислення // Філософські проблеми сучасного природознавства. – 1991. – Вип. 76. – С. 32.

Така метаморфоза засобу й мети дає згубні наслідки у сфері духовності, створюючи умови й одночасно постаючи причиною деградації людських ідеалів, її моральних засад.

Цікавими видаються такі моменти: людина в системі «наукотехніка» якщо і приймає самостійно рішення, то лише для ефективного виконання зовні поставленої мети, що і є сутністю технократизму. За однією прикметною рисою: у цьому разі ідеологію технократизму задає науковий раціоналізм. Наука розглядається як безпосередня продуктивна сила, що дає змогу оволодіти силами і ресурсами природи та контролювати її розвиток. Тому сучасна наука розвивається не як чинник самореалізації творчого потенціалу людини, а зовсім за іншим сценарієм – наука разом з технікою стає самовладним чинником, що використовує людські інтелектуально-духовні можливості для саморозвитку. У свою чергу, науково-технічна раціональність визначає сутнісні виміри техногенної цивілізації. Маємо унікальний феномен нашого часу – *наукотехнократизм*.

У зв'язку з цим наголосимо: по-перше, технократизм – абсолютно неминучий, атрибутивний чинник, а згодом – етап розвитку європейської цивілізації. Будь-яке волюнтаристське впровадження технократичних схем в економіку, їх абсолютизація в розв'язанні соціально-економічних, політичних та інших завдань призводять до ще більшого відчуження людини, гальмування науково-технічного прогресу саме для вирішення людиновимірних, гуманних цілей; по-друге, технократизм як форма співвідношення людського чинника виробництва з власне технічним як своєрідним принципом практики характеризується, у кінцевому підсумку, підпорядкуванням людини технічному, що зводиться до рангу абсолюту.

Наведені ознаки технократизму як форми буття не вичерпують його глибинного змісту, не дають відповіді на запитання про його джерела. Річ у тому, що сьогодні внаслідок технізації світу змінилась, на думку В. Князева, сама парадигма осмислення суті експансії техніки, технократичного буття. Йдеться передусім про зумовленість власне людського технічною складовою суспільного буття, трансформацію смисложиттєвих проблем людини під тиском техніки. Інакше кажучи, в умовах тотальної та всеохоплювальної технізації світу відбувається зміщення акцентів у дослідженні проблеми технократизму. «Якщо раніше це питання сприймалося як проблема людського існування, в

тому числі й як загроза самознищення людського існування, то тепер – як загроза самій сутності людини, втручання у смислові виміри її буття. Захоплюючи сфери духовності, свободи, творчості, мотивації та діяльності, життєвих цілей і цінностей, здійснюючи заміну духовних потреб суто технічними, влада техніки набуває дійсно універсального характеру, ставить під сумнів традиційні гуманістичні цінності»⁵².

Загалом зауважимо, що у світоглядно-практичній інтерпретації техніки варто бачити не лише тривожні симптоматичні ознаки кризовості та трагедійності нічим не обмеженої експансії техніки. Вона справді породжує страхіття Армагеддону та зневіру в можливість досягнення моральних цілей людини. Але вже в цьому доцільно відзначити і технічну пересторогу зарозумілості «раціоналізованої людини», геть усе перетворюючий та розкутій від духовних імперативів. Техніка – одна з інтерпретацій людиною самої себе, спосіб уже сьогодні, заглянувши у «дзеркало вічності», побачити і наблизити завтра. Техніка задає горизонт буття людини, вона не стільки інструмент, скільки позиція людини, одна із внутрішніх можливостей її екзистенції, зрештою, вибір способу нашого буття. Техніка створена адекватно до законів природи, її імперативів та соціально обґрунтованих потреб, відповідає вимогам соціоекологічної раціональності та є формою реального вивільнення буття людини, оскільки реалізує її духовно-творчий потенціал.

Гуманізаційна трансформація суті й спрямованості науково-технічного прогресу (системи «наукотехніка»), крім з'ясування сутності техніки та механізмів технократизації життєдіяльності людини, передбачає звернення до аналізу науки, її потенційних можливостей ставати предметною основою перетворювальної діяльності й створення нової техніки. Інакше кажучи: чи можливо віднайти в генетичному ядрі науки чинники, які можуть ставати відправними точками гуманізації науково-технічного поступу, забезпечення гармонізації відносин суспільства і природи, а також стверджувати цінності толерантності та морально-духовні вартості як системовизначальні у структурі життєдіяльності людини й суспільства?

Передусім наголосимо на визначально важливій ролі науки як цивілізаційного чинника, власне, у формуванні не стільки її «обличчя»,

⁵² Князев В. М. Технократизм як суспільне явище // Проблеми філософії. – 1992. – № 91. – С. 4.

скільки внутрішніх вимірів. Наука, по суті, закладає потенційні загрози цивілізаційному світу. Річ у тому, що «наука є результатом розвитку тих цивілізацій, які переходять від культу природного до культу штучного. Тому вона не виникає на Сході, де традиційно освячувалось природне буття, але привноситься у східні країни з Європи. Проте відмова від культу природи була обтяжена і певними загрозливими обставинами. Наука теоретично засвідчує розкол між природним і штучним, проміжок між якими стає джерелом можливих помилок та, навіть, в перспективі – технологічних катастроф»⁵³. Очевидно, можна вести мову про те, що об'єктивно необмежена експансія наукового раціоналізму закладає механізми до реальних цивілізаційних криз, зокрема екологічних проблем.

Під тиском тотального раціоналізму трансформуються духовні виміри власне людського світу. Абсолютизація норм і традицій раціоналізму зашкодила не лише духовній сфері людського буття, а й самому науковому пізнанню. У підвалинах наукового пізнання укорінена установка на абсолютну відкритість істин, які, щоправда, не одразу і не всі «даються» людині. Але це – тільки питання часу. Людський розум прямує висхідними кроками від однієї істини до іншої, усе повніше розкриваючи закономірності природи. В установках гносеологічного оптимізму зовсім ігнорувалася реальний факт хибних наукових висновків, абсурдів та оман, який, практично, вилучався з ідеології переконання в концепції визначально-надійної парадигми наукового пізнання. Крім того, наукове пізнання жорстко демаркувалося від ненаукових форм освоєння світу. Йдеться передусім про мистецтво, релігію, міф як форми освоєння світу, а також форми суспільної свідомості – етичну та мовну свідомість, мудрість тощо, які їх стосуються.

У духовно-практичному освоєнні світу синкретично подані соціокультурний і пізнавальний досвід, які постійно накопичуються та видозмінюються. В інтегрованому вигляді в ньому, окрім наукового знання, репрезентуються різні види власне позанаукового знання, пов'язані з етико-релігійною та комунікативною практикою людини, буденне знання про способи і форми забезпечення життєдіяльності людини й спільноти, художньо-творче знання як спосіб ідентифікації та самовиразу особистості. Власне, у сфері духовно-практичного знання в наочно-образній формі зафіксовано суто людський, персоніфікований

⁵³ Кримський С. Б. Запити філософських смислів. – К.: Парапан, 2003. – С. 152.

образ світу, наповнений вірою, сумнівами, прозріннями, емоціями й інтуїцією, здогадками, ідеями та ідеалами, прагненнями й оцінками. Особистісно-індивідуалістична «навантаженість» гносеологічної практики, як виявляється, є необхідною умовою ефективності раціоналістичного осягнення істини. Проте встановлені людиною універсально-всезагальні закономірності світу як об'єктивні механізми його розвитку не вичерпують багатоваріантності й багатовимірності дійсності. «Світ, – слушно зауважує С. Кримський, – не раціоналізується без залишку»⁵⁴. Він значно багатший і сутнісно не редукується до сухих механізмів універсальних закономірностей. Осягнути і виявити, а не звести сутність лише до мови законів у висловлюваннях істинності, можна тільки в разі, коли концепція раціональності не зосереджується на вузькопрагматичних міркуваннях і цінностях. Її справжня актуальна сила виявляється і реалізується тільки за умови апеляції та залучення до ширшого духовного контексту. «У зорієнтованості на вищі духовні цінності, яку передбачає концепція раціональності, полягає і її сила, і її слабкість. Справа в тому, що ця концепція – не самодостатня. Вона потребує ширшого духовного контексту і філософсько-світоглядного обґрунтування. Взята у вузькому значенні раціональність хвибує на серйозні вади. Вона не виконує власних же постулатів. Адже такі її вимоги, як принцип нормальності (тобто переконання в тому, що явища тяжіють до норми), допущення можливості чіткого розмежування істини і брехні, правди і кривди, ідея «непорожності» майбутнього (принцип оптимізму), зміна хаосу на гармонію, припущення щодо прозорості явищ відносно «світла розуму» і т. д., потребує віри, а це суперечить самому духу раціональності. Не можна відкидати і ту обставину, що розумом за його софістичного використання можна виправдати все, що завгодно»⁵⁵.

Під час пошуку парадигмально-нових, креативних ідей дослідник саме в цій духовно-практичній сфері знаходить продуктивні образи та пізнавальні підходи, які стають основою висунення й обґрунтування нових раціоналістичних принципів. На цю особливість наукового пізнання неодноразово звертають увагу, зокрема, Н. Бор, М. Борн, А. Айнштайн та ін. Так, В. Гайзенберг на основі цілком зрозумілих міркувань про поняття траєкторії відмовився від його

⁵⁴ Кримський С. Б. Запити філософських смислів. – К.: Парапан, 2003. – С. 107.

⁵⁵ Там само.

використання у процесі пояснення ефекту проходження електрона у камері Вільсона. Уже з «розгляду механіки й оптики Ньютона, – вважає В. Гейзенберг, – можна бачити, що сила... абстрактного розвитку науки про природу полягає насамперед в її здатності охоплювати простим способом широкі сфери досвіду і безперервно все більше спрощувати й уніфікувати картину природи, яку малює наука»⁵⁶. Аналогічно міркує і М. Розов, пояснюючи та інтерпретуючи соціальні процеси (вводить поняття «куматоїдів» і «соціальних естафет» для інтерпретації складних соціально-культурних процесів)⁵⁷.

У сфері духовно-практичного освоєння дійсності конструюється образ світу крізь призму людських потреб і цінностей. Саме тут формулюються відповіді на «вічні запитання»: що є людина і людяність, як потрібно ставитись до світу, людей і до себе самого. На відміну від інших форм освоєння світу, у духовному утворенні практичного спрямування здійснюється постійне звернення до універсально-життєвих цінностей крізь призму власного, особистісного досвіду, внаслідок специфічного виду діяльності – споглядання, орієнтованого на гармонізацію душі й світу, розвиток людських начал у людині.

У цьому споглядальницько-специфічному освоєнні світу роль науки – не лише в розширенні горизонту пізнання світу та його розумінні, а й у тому, що людина через науковий раціоналізм розкриває (або може відкрити) свої сутнісні сили. І не тільки в тому, щоби пізнати і перетворити світ, а й у тому, якою повинна стати людина, щоби вдосконалювати свої внутрішні інтенції у процесі розкриття таємниць природи, пізнати (відчути) духовні імперативи власного самовдосконалюючого буття та перетворення світу. Таке споглядальницьке ставлення до світу ніколи не приведе до відкриття загальних, універсальних зв'язків. Навпаки: у кожній людині – свій пізнавальний шлях «відкриття себе», свого персоніфіковано-особистісного сприйняття світу й віднаходження свого істинного призначення в цьому світі. Інша річ, чи у процесі пізнання та духовно-практичного освоєння світу істини буття стають правдою людської життєдіяльності, – це питання, яке міститься у сфері етико-моральної

⁵⁶ Гейзенберг В. Философские проблемы атомной физики. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – С. 32.

⁵⁷ Див.: Розов М. А. Теория социальных эстафет и проблем эпистемологии. – М.: Новый хронограф, 2008. – С. 8–9.

відповідальності особистості. Істини науки «переплавляються» через індивідуально-ціннісне суб'єктивне ставлення людини до світу і стають (або, радше, можуть стати) правдою життя людини. А це вже – якщо не щастя, то дорога до щастя людини, яке завжди має виключно персоніфікований вираз і вимір.

Підсумовуючи все сказане про науку, звернімося ще раз до її іманентно-генетичних характеристик. Очевидно, що образ науки, її роль у суспільстві історично змінювалися і змінюються. Наука, безсумнівно, у своєму розвитку виявляє власну автономію і як гносеологічний феномен, і як цивілізаційний чинник. Однак важливіше наголосити на соціокультурній зумовленості наукового поступу, що виявляється в різних планах. Суверенний характер наукової раціональності дає змогу пізнавати, а отже, розуміти зовнішній світ, прогнозувати перебіг природних процесів. Це відкриває перспективу переоблаштування природної та соціальної реальності адекватно до певної системи соціокультурних цілей і цінностей. У такій ситуації поряд з автономністю наукового поступу пріоритети науково-технічного розвитку часто визначають уже не лише його внутрішньою логікою, а й соціокультурними цілями та завданнями. Науково-технічний прогрес, відповідно до своїх масштабів і впливу на цивілізаційні процеси, починає ототожнюватись і зі соціально-економічним, і зі соціокультурним розвитком.

Безумовно, джерелом наукового поступу є динамічний, внутрішньодопитливий світ духовно-ментальних та інтелектуальних сутностей людини. Проте особливості сучасного етапу розвитку науки якраз полягають у тому, що горизонт наукового дослідження «задається» його технічними можливостями; без належної технічної бази сучасний експеримент, передусім у природознавстві, просто неможливий. Окрім того, наука XXI століття ґрунтується на розробці й ефективному використанні комп'ютерної техніки на всіх етапах наукових досліджень. Предметно-практична зумовленість розвитку науки саме тепер, в епоху техногенного етапу цивілізаційного поступу, стала особливо очевидною, і дійсно «технологія (як працює світ, створений людиною), вочевидь, набуває більшої вагомості, ніж наука (як працює світ природи)»⁵⁸.

⁵⁸ Yager R. E. Science – Technology – Society: As Reform in Science Education. – New York: State University of New York, 1996.

Загалом сьогодні науковий і техніко-технологічний розвиток органічно поєднані. Закономірно, що виникають новітні комплексні наукові дисципліни, в яких синтезовані особливості фундаментальних і прикладних, природничих, суспільних і технічних наук. Показовим прикладом такої наукової дисципліни є інформатика. Вона забезпечує дослідження інформаційних процесів будь-якої природи, створення на цій основі інформаційної техніки та технології. Наука техногенної доби, не втрачаючи інтенцій на пізнання дійсності, віддає пріоритет у своїх дослідженнях не стільки виявленню сутнісних рис дійсності як такої, скільки прагненню відобразити процес *творення* нової реальності, тобто націленню на *предметно-перетворювальну* діяльність людини.

Отже, сучасний етап розвитку науки виявляє не лише закономірності її розвитку, зумовлені її внутрішньоіманентними характеристиками. Сьогодні слід констатувати й нові особливості у взаємозв'язках науки і техніки. Технічна складова науково-пізнавальної діяльності часто стає визначальним чинником не лише її ефективності, а й задає саму можливість такої діяльності. Окрім цього, соціокультурна зумовленість наукового знання виявляється і в тому, що завдяки опрідметненню наукового знання в технічних і технологічних структурах, які забезпечують життєдіяльність людини та суспільства, здійснюється легітимізація науки. Вона стала не просто співтворцем «другої», штучної природи. Завдяки власне науковій раціональності й соціальній активності даність природної дійсності перетворюється на факт культури, відбувається трансформація – суще переводиться у вимір належного. Отже, наука ніби задає і розширює горизонт соціальності, одночасно визначаючи ліміти і соціокультурного розвитку, і власні (або мала би визначити), з погляду гармонійності розвитку людини, суспільства та природи.

Найбільш експлікований етап розвитку науки пов'язаний із домінуванням у науково-технічній картині світу природничо-наукової парадигми, яка ґрунтується на переконанні в безмежності пізнавальних (і похідних від неї) предметно-перетворювальних можливостях спільноти та домінуванні класичних уявлень про раціональність як спосіб і механізм наукового пізнання та засіб перетворення світу. Такий тип раціональності ототожнюється з нормою й однозначною відповідністю причини і наслідку. В межах класичної раціональності,

органічно пов'язаної з ідеалом наукової об'єктивності знання, по-слідовно просувалась ідея про елімінацію суб'єктивного чинника з пізнавального процесу. Людський чинник, глибинні ментальні структури людського «Я», творчість та інтуїтивні процеси в науковій діяльності були витіснені – їх замінив абстрактно-нейтральний суб'єкт пізнання.

Наступні етапи розвитку науки пов'язані з утвердженням неklasичної та постнеklasичної раціональності. Некласичний тип раціональності не лише охоплює логіко-методологічні стандарти, а й ураховує динамічне ставлення людини до реальності, постійне самовдосконалення суб'єкта пізнання у процесі взаємодії зі зовнішнім світом. Результативність, як, власне, і зміст результатів наукового пізнання, корелюють не тільки з активністю суб'єкта пізнання, а й із залученими засобами пізнавальної діяльності. Тенденція до посилення антропологізації наукового пізнання особливо чітко виявляється в ідеології постнеklasичної раціональності, що характерна співвіднесеністю знань і з активністю суб'єкта та засобами пізнання, і з ціннісно-цільовими структурами діяльності. Суб'єкт пізнання трансформується з пасивного «пізнавального відображувального дзеркала» в активно-селекційний та системоутворювальний чинник. У новій раціональності предметні визначення об'єктивної сфери містять також цільові й ціннісні установки суб'єкта пізнання.

Крім цього, варто звернути увагу, що в природознавстві людинозаданість і антропомірність виявилась також у методологічно важливому антропному принципі. Як відомо, його суть у найзагальнішому сенсі зводиться до питання: чому природа облаштована саме так і чому закони Всесвіту саме такі, якими ми їх пізнаємо? Якщо філософія виникла як результат здивування античного мислителя в осмисленні світу, то цілком філософсько навантаженим є твердження (у контексті змісту антропного принципу): кількісні значення фундаментальних фізичних констант були визначені й запрограмовані на початкових етапах еволюції Всесвіту адекватно до програми виникнення живого та людини на подальших етапах історії світу. Людський розум, відповідно до антропного принципу, «задавався» в еволюційній програмі наперед для усвідомлення Всесвітом самого себе.

Якщо якась рука і «запускала експериментальну установку, на якій синтезувався наш Світ...», то можна «лише дивуватися,

наскільки тонко та прецизійно вона підбрала фундаментальні фізичні константи, які і дозволили реалізувати наше існування»⁵⁹. Іншими словами: «Природа дуже тонко налаштувала відповідні константи...», і достатньо їх порушити на незначну величину, «як Всесвіт у такому вигляді, як ми його спостерігаємо, зникає разом з нами»⁶⁰.

Наголосимо: «предметом «антропних аргументів» є насправді не те, що вирізняє форми життя на тлі стійких структур «неживого Всесвіту», а те, що їх об'єднує на тому рівні (атомному та субатомному), де ще не існує відмінностей між «живим» і «неживим»⁶¹. Тому є підстави стверджувати: принцип, який організовує Всесвіт певним способом», нагадує не «неперервний промисел», який пронизує всю «історію буття» від Великого вибуху до появи розуму, а механізм на зразок «пускового гачка», який спрацьовує вже на ранній стадії фізико-космологічної еволюції Всесвіту, тобто на тому етапі, коли про передумови власне біологічної еволюції навіть і не йшлося.

Основне, на думку І. Цехмістро (і з чим варто погодитись), відбулися суттєві трансформації у структурі духовної культури стосовно ставлення людини до абсолюту: Бога, Природи, Істини або «в разі невизнання нічого з названого – це стосунок до великої таємниці буття, уникнути питання про яку ще нікому не вдалося»⁶². Крім названого вертикального складника духовної культури, існує горизонтальний, сутність якого становлять стосунки між людьми. Розвиток науки призвів до витіснення духовних чинників культурного буття і заміни їх визнанням природної та соціальної закономірностей, які повністю визначають імперативи буття людини, суспільства та їхніх стосунків між собою і Природою. У цьому, вочевидь, і полягає суть сучасної кризи європейської культури, вияв її дегуманізуючих тенденцій та ролі наукового раціоналізму: людина стає похідною від суспільно-економічних відносин, отже, її можна проектувати в необхідному для чогось чи когось ключі. Інакше кажучи, людина загубилась у тотальності природно-історичної закономірності, її неповторність у духовному сенсі стала вимірюватись раціоналістичними можливостями пізнання

⁵⁹ Вакарчук І. О. Квантова механіка: Підручник. – 2-ге вид., доп. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – С. 253.

⁶⁰ Там само. – С. 254.

⁶¹ Балашов Ю. В. «Антропные аргументы» в современной космологии // Вопросы философии. – 1988. – № 7. – С. 126.

⁶² Цехмістро І. З. Голістична філософія науки. – Х.: Акта, 2003. – С. 14.

і перетворення світу – соціального, природного і, власне, свого внутрішнього, який став ущільнюватись до задоволення певних примітивних потреб самозадоволення та самовідновлення вже не стільки людини, скільки «одномірної істоти».

Вирватись із міцних обіймів існуючих концепцій гуманізації й існуючої раціоналістичної концепції світу, по суті, неможливо, оскільки вони апелюють до цивілізаційних систем, в яких антропоцентристські ідеї є похідними від інших, нелюдиномірних – тобто недуховних її (людини) сутностей.

Принцип антроповизначеності науки «спрацьовує» й у сфері соціогуманітарного пізнання таким способом, що, на відміну від природознавства, тут акцентується не стільки на поясненні, скільки на пізнавальній процедурі інтерпретації та розуміння. Водночас у методологічній моделі соціогуманітарного пізнання органічно поєднані принципи об'єктивності знання, детерміністсько-дедуктивні схеми пояснення соціальних феноменів, що виражають генералізуючо-узагальнені методи становлення загального в явищах дійсності, з персоналістсько-індивідуалізованими чинниками. Останні фіксують специфічні особливості соціально-гуманітарного пізнання – системотворну вагомість і механізми дії суб'єктивних чинників у ньому. У свою чергу, суб'єктивний вимір соціогуманітарного пізнання не зводиться до абстрактного, позаіндивідуалізованого виміру людини, а інтерпретується як реальна соціальна одиниця з ціннісно-цільовими установками, переконаннями й уподобаннями.

Соціально-антропологічна вимірність усієї системи наукотехніки та кожного структурного її елементу – «науки – технікознавства – техніки» – становить реальну потенційну об'єктивну основу гуманістичної спрямованості науково-технічного поступу. Однак для того, щоби генетично закладені в науці й техніці гуманістичні механізми запрацювали, потрібно, як це не звучить традиційно, звернутися до морально-етичних норм людини, ідеалів і запитів суспільного розвитку. Тобто ці механізми повинні бути «запущені», запліднені морально-духовним чинником. Ідеться передусім про те, що проблему гуманізації науково-технічного поступу неможливо розв'язати, якщо вона не стане екзистенційним питанням персоналістського вибору особистості. А цей вибір має резонувати з установленими нормативно-імперативними принципами гуманістично-стверджувального характеру

розвитку суспільства. Вісь драматичного конфлікту – між особистісно-визначеними цінностями й універсально-загальними соціальними цілями. Крайнощі, абсолютизація однієї зі сторін, суперечності призводять або до суб'єктивізму й егоїзму, або до засилля технократизму і тоталітаризму.

Гармонійно-оптимальне співвідношення інтересів особи та суспільства можливе за умови, коли людина керується почуттями обов'язку і відповідальності, а гуманістично-прогресивний ідеал стає суспільною нормою. Основним принципом гармонізації особистісних і суспільних інтересів має стати визнання етики виживання як єдино можливої ідеології суспільного договору, що забезпечить перспективу розвитку європейської цивілізації.

Поняття відповідальності відображає особливий характер взаємозв'язків між різними суб'єктами цивілізаційного прогресу – особами, соціальними групами, націями, народами, державами тощо, котрі реалізують у життєдіяльності певні запити та цінності. Стосовно наукової діяльності, відповідальність її суб'єкта репрезентується як моральний обов'язок ученого – багатокомпетентним духовним утворенням, де синтезовані моральні переконання, духовні цінності й раціоналістичні чинники – фахово-інтелектуальний потенціал особистості. «Водночас моральна відповідальність істотно пов'язана з духом епохи, де прямо, а де опосередковано залежить від специфіки конкретно-історичної системи суспільних відносин, панівної ідеології, загальної культури людства, рівня розвитку науки, її проблематики, впливу на історичний процес тощо»⁶³.

Наука як специфічно раціоналістичний спосіб осягнення світу не лише розкриває механізми, закономірності саморозвитку дійсності (природної та соціальної), вона одночасно дає змогу пояснити і зрозуміти своєрідну її телеологічність, потенційну напередзаданість дійсності. Соціальні ж науки на сучасному етапі трансформуються у своєрідні науки проектно-конструкторського характеру, які «задають» моделі майбутньої соціальної дійсності. Однак науку варто також інтерпретувати, власне, як спосіб освоєння світу, оскільки вона не тільки «задає» людині траєкторії її предметнотворчих і перетворювальних можливостей, а й творить, розкриває горизонт можливостей, спрямо-

⁶³ Сичивица О. М. Моральная ответственность ученого и общественно-исторический процесс. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2003. – С. 25.

вує на творення штучного соціально-доцільного світу, отже, розкривається як даність наявного з нарощуванням очікувано-створюваного. У цьому силовому напруженому дипольному утворенні між даним, суцим та належним і перебуває людина з її надіями й очікуваннями. Засобами, з допомогою котрих людина передусім може облаштувати свій життєвий світ, є її воля, інтуїція, переконання, а також розум, раціоналістичні міркування. Завдяки науковому раціоналізмові перед нею розкриваються найнеймовірніші перспективи, у тому числі й самознищення. Саме тому наука як раціоналістичний спосіб освоєння світу повинна перебувати в постійно-керуючих і нормуючих об'ємах ірраціональної упорядкованої стихії – волі й вірі в гуманістичні ідеали як в імперативи будь-якої діяльності.

Людина відкрила в собі неймовірні можливості стосовно розуміння та перетворення світу. У наш час надзвичайно актуальним є завдання (як очікування) нового відкриття – відкриття в людині морального імперативу як форми виразу моральної відповідальності перед теперішнім і майбутнім людства. Моральна відповідальність ученого «синтезує в собі раціональні та чуттєво-емоційні сторони духовного світу людини, має своєю глибинною основою його морально-етичну освіченість і вихованість, широку ерудицію й глибокі спеціальні знання, ціннісні орієнтації та життєві смислові установки, почуття обов'язку, вини, гордості, сорому, гріха тощо»⁶⁴.

Який же перший крок стратегічної програми гуманізації технологічного процесу? Знайти такі механізми в самих структурах предметно-практичної діяльності, очевидно, неможливо, оскільки технологічний процес передбачає використання людини як засобу, а не відповідної мети.

Перший і абсолютно необхідний крок гуманізації техніки, технологічної діяльності – фундаменталізація цієї проблеми. Тобто гуманізація науково-технічного розвитку ґрунтується на фундаментальному, теоретико-концептуальному підході до аналізу не просто техніки і технічного як такого, а всебічного, системного дослідження техносфери – нової багатокомпонентної реальності (людина – природа – технологія), що розвивається за внутрішньо властивими їй закономірностями. Вони формуються як синтетичні, інтегральні

⁶⁴ Сичивица О. М. Моральная ответственность ученого и общественно-исторический процесс. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2003. – С. 235.

стосовно законів складових елементів техносфери, але водночас не зводяться до них. Інакше кажучи, проблему гуманізації технології та науково-технічної діяльності варто розглядати у двох площинах: по-перше, необхідності об'єктивного пізнання природного явища та технології його використання (власне технологічне використання науки) і, по-друге, дослідження на рівні фундаментального пошуку закономірностей розвитку нової реальності – техносфери як комплексного соціоприродно-технічного утворення. І, врешті-решт, надзвичайно важливо змінити вихідні цінності, установки вченого й інженера. Сьогодні, коли технічне знання посідає в системі культури дедалі важливіше місце, реально вимальовується небезпека відчуження науки і техніки від людини. Однак самі собою технічні знання не можуть бути єдиною основою розв'язання всіх складних проблем сучасної техніки. Гуманітаризація науки і техніки – один із важливих (хоча і не єдиний) шлях їх гуманізації.

Такий нетрадиційний підхід до розуміння й оптимізації технічної діяльності, техносфери, коли самоціллю, метою та вищою вартістю проголошується людина, а науково-технологічна діяльність стає формою виразу її сутнісних, творчих сил, відкриває перспективи, з одного боку, духовного оволодіння технізацією, технологією, з іншого – знаходження людиною в технології свого адекватного відображення, яке стає джерелом її розвитку.

Сподіваємось, що у XXI столітті ми вступили у принципово нову фазу людської цивілізації, коли наявні суперечності знімаються як результат не заперечення розвитку людського в людині через економізацію та технізацію її діяльності, а через досягнення такого стану технізації соціальних процесів, коли техніка стає сферою реалізації сутнісних сил людини, розвитку творчого, гуманістичного начала в ній.

2.6. ФЕНОМЕН «ЕКОНОМІЧНОГО ДИВА»: СИСТЕМНО-СТАДІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ

Історія розвитку економічно розвинених країн не тільки Заходу, а й Сходу в XIX–XX століттях незаперечно свідчить про можливість безпрецедентних за масштабами соціально-економічних проривів, які суттєво поліпшують стандарти споживання і якість життя мільйонів людей. Причому в контексті пошуку шляхів подолання в Україні глибокої системної кризи особливо важливо врахувати, що післявоєнна Німеччина, Японія, Китай, країни – «далекосхідні тигри», Франція за часів Ш. де Голля, Іспанія – Ф. Франко, Чилі – А. Піночета, які спромоглися на так звані «економічні дива», одночасно долали вкрай важкі системні кризи, які впритул підводили ці країни до катастрофи загальнонаціонального масштабу.

Традиційно феномен «економічного дива» – стрибкоподібного, фактично стадіального (перехід від індустріалізму до постіндустріалізму) розвитку економік – пояснюється низкою геополітичних та геоекономічних чинників, вдалою внутрішньою і зовнішньою ринковою кон'юктурою. До об'єктивних чинників, що «породили» досліджувані спалахи економічної активності, різні автори також відносять, зокрема, вкрай сприятливу геополітичну ситуацію не тільки для країн, що зазнали поразки у Другій світовій війні (Німеччина, Японія), а й для практично всіх європейських країн і країн далекосхідних – Південної Кореї, Сінгапуру, Гонконгу, Малайзії і навіть Китаю. Йдеться передовсім про безпосередній патронат – економічну допомогу з відродження народного господарства з боку США, а пізніше – про надання цією наддержавою військового прикриття всім названим державам, окрім Китаю, перш за все з метою ізоляції Радянському Союзу і дискредитації існуючого там суспільного ладу.

Важливим було і прагнення народів, що зазнали поразки у Другій світовій війні, або, як Китай, після величезного періоду цивілізаційної величі в далекому минулому скотилися до колоніального статусу в Новітній час, добитися реваншу, виграти тепер уже в технологічно-економічному суперництві, довести всьому світові свою здатність

відроджуватися з попелу і грати за світовими цивілізованими правилами гри.

Справді, величезну позитивну роль у забезпеченні перемоги на ниві соціально-економічного розвитку відіграла наявність у країн-переможців в економічному суперництві національно-патріотично орієнтованих еліт, здатних створювати і реалізовувати загальнонаціональні програми, долаючи корупцію, компрадорські орієнтації місцевих філій фінансово-імперіалістичних кіл, вузькопартійні кланові інтереси. Причому відсутність належних правових механізмів контролю за тим, щоб авторитарні режими не трансформувалися в тоталітарні, здебільшого компенсувалася високими моральними якостями самої політичної і економічної еліти. До сказаного можна було б додати наявність потужної антиспоживацької мотивації переважної більшості громадян, усвідомлення ними необхідності здобути більш високий рівень життя за рахунок власних, узгоджених із загальнонаціональними пріоритетами зусиль (чого не скажеш про населення тих самих України і Росії, яке легко «купилося» на ваучерну і трасову пропаганду «довічної ренти»)⁶⁵.

Цей чинник є надзвичайно важливим, адже внаслідок соціального напруження, що викликає будь-яка глибинна реструктуризація економіки країни, необхідності одночасно узгоджувати ліберальну політику стимулювання фінансового капіталу і державно-капіталістичну стратегію реалізації великих інвестиційних проектів із тривалим терміном окупності, на першому етапі глибинних реформ, що так чи інакше проводяться коштом добробуту широких верств населення, неминуче виникає майнове розшарування, диспропорції регіонального розвитку, і тому лише конструктивно авторитарні або елітистські форми правління здатні впоратись із завданням стабілізації ситуації в перехідному періоді.

Навіть незважаючи на практично нав'язані силоміць Японії й Німеччині парламентські системи, такі видатні авторитарні лідери, як Л. Ерхарт, К. Аденауер, імператор Хірохіто, діяли всупереч диктату «плану Маршалла», одночасно використовуючи надані за цим проектом інвестиційні ресурси у власних національних інтересах.

⁶⁵ Шморгун О. Авторитарний вимір демократії: еліта проти антиеліти // Народний депутат. – 2010. – № 2–3. – С. 24–29.

Можна зазначити і цілий ряд суб'єктивно-психологічних чинників, що обумовлюють сприйняття успіхів у сфері економіки як «економічного дива», а також ідеологічних упереджень в оціночних судженнях щодо суті подібного феномена. Очевидно, що масштаби перетворень суб'єктивно сприймаються значно більшими в країнах, які починали сходження з дуже низького стартового рівня за ситуації, коли ніхто не очікував великих здобутків на ниві реформ, особливо після попередньої руйнації країни у Другій світовій війні, як це відбулося в післявоєнних Німеччині та Японії або в ще донедавна в колоніальному, виснаженому невдалими соціальними утопічними експериментами Китаї. Саме тому, наприклад, американський «Новий курс» Франкліна Рузвельта на тлі «великої економічної депресії» сприймається саме як «економічне диво».

Проте багато аспектів досліджуваної проблеми залишаються не розв'язаними. Наприклад, як пояснити те, що за, здавалося б, рівних стартових умов і об'єктивних обставин в одних країнах виникає потужне прискорення економічного розвитку, а в інших – ні? Якщо прийняти версію про домінуючий вплив етнокультурних чинників як потужних каталізаторів «економічного дива» (наприклад, так званої конфуціанської етики), про що, зокрема, пишуть Ф. Фукуяма у «Довірі», Б. Гаврилишин у «Дороговказях у майбутнє», то, знов-таки, незрозуміло, чому приблизно в один і той же час «економічне диво» відбувається в ареалах Західної Європи і Далекого Сходу?

Залишається відкритим і питання про витоки «економічного дива» у тоталітарних країнах: у фашистській Італії, нацистській Німеччині і Радянському Союзі, попри, здавалося б, реальне придушення творчої ініціативи мільйонів людей і масових репресії щодо найбільш пасіонарної частини суспільства. Незрозуміло, чому СРСР, володіючи величезними ресурсами і людським потенціалом, уже практично «вписавшись» в етап НТР і відійшовши від практики масового терору, не зміг реалізувати переваги побудованого суспільного ладу і зазнав катастрофічної руйнації? Нарешті, з яких причин ніяк не може спрацювати на пострадянському просторі «проривна» у пасіонарному плані, за словами її adeptів, євразійська релігійно-світоглядна парадигма тощо?

Підсумовуючи, можна зробити висновок: на жаль, попри існування величезного масиву наукової та публіцистичної літератури,

присвяченої феномену «економічного дива» у різних країнах, практично відсутні узагальнювальні типологічні дослідження, в яких була б, так би мовити, побудована концепція «економічного дива», розкриті механізми його виникнення.

Спробуємо дещо прояснити ситуацію, виходячи з гіпотези про те, що сам феномен «економічного дива» не зводиться до сфери власне економіки, а має значно ширший культурно-історичний, світоглядний, можна сказати, цивілізаційно-стадіальний контекст. Адже цілком очевидно, що природа «економічних див» у вищезгаданих країнах не тільки споріднена з циклами потужного загальноцивілізаційного сходження в різні часи і в різних народів, а є безпосереднім проявом сплеску так званої пасіонарності, причини появи якої є предметом гострих дискусій, але, у той же час, існування якої тією чи іншою мірою визнає більшість дослідників теорії цивілізаційного процесу⁶⁶. Тому спробуємо осмислити деякі витoki феномена «економічного дива» під кутом зору не стільки кількісних показників темпів зростання ВВП, які, до того ж, не прояснюють багатьох особливостей соціально-економічного розвитку тієї чи іншої країни, скільки в аспекті глибинних системно-стадіальних механізмів, що становлять передумову часто несподіваного сплеску ентузіазму і самовідданості мільйонів, а то й сотень мільйонів людей, у своєму намаганні зробити саме через колективне зусилля своє життя краще.

Для цього порівнюємо феномен «економічного дива» у ХХ столітті в окремих країнах із особливостями економічного піднесення різноманітних цивілізацій, у межах яких відбувається спочатку зародження якісно нового суспільно-економічного укладу як майже непомітного локального утворення, що перебувають в опозиції до стагнуючого способу виробництва, що вже вичерпав свій інноваційно-виробничий потенціал; потім становлення цього якісного нового економічного способу виробництва як класичного, такого, що є своєрідною формаційно-стадіальною «візитівкою» певної локальної цивілізації (близькосхідної, античної, індокитайської, капіталістичної, так званої постіндустріальної); і, нарешті, перетворення нового типу економіки в панівну форму технологій та виробничих відносин.

⁶⁶ Фрумкин К. Г. Пассионарность: приключения одной идеи. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 224 с.

З точки зору розуміння природи стрибкоподібних етапів економічного розвитку важливо зазначити, що еволюція будь-якого формаційно визначеного способу виробництва, у тому числі й капіталістичного, відбувається зовсім не за концептуальною схемою К. Маркса, що, між іншим, він сам усвідомлював наприкінці життя, зазначаючи у «Філософсько-економічних рукописах» та «Капіталі», що геній Есхіла і Софокла, а потім і Шекспіра, неможливо пояснити рівнем розвитку продуктивних сил, адже за їхнього життя і творчості рабовласницького уклад був далеко не панівним, а економічні відносини раннього капіталізму ще зовсім не розвинені.

Згідно з концепцією стадіально-цивілізаційного переходу, яку я відстоюю вже багато років, економічний детермінізм у даному разі проявляється не в тому, що продуктивні сили «переростають» віджили виробничі відносини, котрі стали гальмом на шляху їх розвитку, а в тому, що, використовуючи понятійний апарат історіософії А. Тойнбі, можна сказати: зародження кожної наступної цивілізації відбувається як духовний пошук альтернативної форми суспільного буття у вигляді світоглядної «відповіді – заперечення» на «виклик» – зтяжну стагнацію попереднього способу виробництва, що, так і не встигнувши досягти своїх найбільш розвинених форм, вже переживає свій занепад. Як це, наприклад, сталося в європейські середні віки, коли різноманітні форми кріпосництва так і не трансформувались у форми класичного землевласництва, подібно до середньовічного Сходу: Індії та Китаю, а зтяжна важка економічна криза зокрема була обумовлена нездатністю на основі існуючих технологій ефективно протистояти несприятливим кліматичним змінам і масовим епідеміям⁶⁷; вона буквально провокувала пошуки не просто паліативних засобів вирішення проблеми у сфері виробництва, а докорінної зміни всього стилю життя і світобачення, яким і став європейський Ренесанс.

Як і чому це відбувається? Зародження цивілізації як злету в галузі мистецтва, а потім філософії і науки, обумовлено складним характером взаємодії між рефлексивно-теоретичним і предметно-практичним, безпосередньо перетворювальним способами соціального освоєння світу. Адже досягнення головної мети соціальної практики – створення ефективного способу виробництва – вимагає

⁶⁷ Гофф Ле Ж. Цивілізація середньовічного Запада / Пер. с франц. В. Бабинцева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 130–135.

попереднього рефлексивно-теоретичного ставлення до світу як об'єкта пізнання і естетичного переживання. З метою вироблення максимально нестандартного, прогностично перспективного способу розв'язання завдань удосконалення, у тому числі й економічно-технологічних засобів реалізації людських потреб, подолання будь-яких кризових явищ, необхідно максимально дистанціюватися від об'єктивної реальності, не занурюватися у виробничий процес, бачити навколишню дійсність ніби іззовні. Адже навіть первісна людина на противагу тварині вже повністю не занурена в навколишній світ, до виживання в якому вона рефлекторно пристосована, не розчинена в ньому; навіть діючи в режимі спроб і помилок, людська істота вже здатна до оцінювання ефективності тих чи інших засобів досягнення мети, а значить, нехай і мінімальної, прогностичності.

Не випадково видатні соціологи А. Вебер і К. Мангейм, досліджуючи феномен інтелігенції як особливої соціальної групи у структурі суспільства («творчої меншості» за А. Тойнбі і тим же А. Вебером) називали цей прошарок «вартовими в мороці ночі» (поняття «інтелігенція», що скоріше за все прийшло у філософію з німецької класичної, пов'язане з увялінням про особливий суб'єктивний творчий дух, що творить реальність).

Отже, зародження кожної наступної цивілізації є не що інше, як духовна реакція на системні кризові явища в економічному базисі попереднього типу економіки, унаслідок яких виникає система духовних цінностей і мотивацій, яка, своєю чергою, слугує духовним базисом для наступного способу виробництва, фактично виступаючи каталізатором для його виникнення і розвитку⁶⁸. Саме тому феномен Ренесансу, Реформації і Просвітництва не є лише надбанням Нового і Новітнього часів, а спостерігається в кожній із цивілізацій на етапі їх розвитку по висхідній⁶⁹.

Особливо варто підкреслити, що згадані вище сплески духовної культури – мистецтва, науки, філософії, єйкуменічно-гуманістичного реформаторства – мали не менш, якщо не більш безпрецедентний

⁶⁸ Шморгун А. Методологическая функция теории общественно-экономической формации. – К., 1990. – 150 с.; Шморгун А. Социальная революция как форма разрешения социального противоречия // Закон единства противоположностей. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 65–78.

⁶⁹ Шморгун А. Эстетическое освоение действительности как диалектический процесс // Закон единства противоположностей. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 111–119.

характер, аніж етапи бурхливого економічного розвитку, і з повним правом можуть бути віднесені до своєрідних «духовних див», так чи інакше корельованих із «дивами економічними», значною мірою виступаючи каталізатором останніх. Саме цей очевидний факт явно вплинув на формування цивілізаційних концепцій О. Шпенглера, А. Тойнбі, М. Вебера, К. Ясперса, П. Сорокіна, згідно з якими не «економічне диво» спричиняє духовно-цивілізаційні злети, а, навпаки, – духовно-релігійні чинники, діяльність «творчих меншостей» виступає «базисом» відносно економічної «надбудови».

Інша річ, що жодний із згаданих видатних мислителів не зрозумів механізму системної взаємодії між матеріальним і духовним виробництвом, за якого стагнующий економічний базис попереднього способу виробництва саме внаслідок своєї неефективності не породжує, а скоріше викликає реакцію виникнення духовної «надбудови», у межах якої формується нова людина, яка, за Марксом, є головною продуктивною силою. А вже потім ця людина створює засоби виробництва і технології якісно нового економічного базису. Ось чому, на противагу К. Марксу, правильно зафіксувавши автономність розвитку духовної сфери відносно економічної, А. Тойнбі і М. Вебер намагалися винайти якісь особливі творчі архетипи формування нового конкретно-історичного типу особистості безпосередньо в концептуальних особливостях християнської релігії (останній узагалі відмовляв конфуціанству, даосизму і буддизму в можливості породження «протестантської етики» – особливої власне капіталістичної мотивації до праці); а В. Зомбарт вважав, що витoki цієї мотивації лежать у генетичних властивостях єврейського етносу⁷⁰.

Той самий М. Вебер так і не зрозумів, що фундаментальні світоглядні засади нового гуманістичного антропоцентризму і богоборчого титанізму, що в рафінованій формі елітарної філософії й мистецтва спочатку розроблялися і декларувалися європейським Ренесансом (а потім, за доби соціального романтизму вже в Новітній час набули нових творчих вимірів), власне й виступали світоглядною основою Реформації, яка була не чим іншим, як перекладом ідеалів Ренесансу на більш зрозумілу широкому загалові християнську релігійну мову, спрощенням породженої Ренесансом якісно нової

⁷⁰ Зомбарт В. Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека // Зомбарт В. Собр. соч.: В 3 т. – СПб., 2005. – Т. 1. – С. 269.

духовної картини світу з метою її адаптації до свідомості пересічної людини, без чого розвиток нових економічних відносин був би неможливий (не випадково кальвінізм і пуританізм більше апелюють до прагматичного Старого Заповіту, як і ренесансні гуманісти – до язичницької Античності, зміст яких більшою мірою дозволяв переорієнтувати людину з потойбічного світу на проблеми земного життя, а головне – формувати в неї готовність до їх успішного розв’язання). Утім, і найвидатніші митці пізнього Ренесансу, такі як Сервантес, Шекспір, Рабле, Чосер, Брегель, Рембрант, уже активно «перформатовували» масову свідомість у буквальному сенсі на новий суспільний лад.

М. Вебер не зрозумів і того, що безпосередньо пов’язана з ренесансним християнським неоплатонізмом Контрреформація, ідеї якої, до речі, знайшли потужне поширення в Україні, також має дуже важливі вже пострелігійні гуманістичні виміри, які в подальшому будуть розвиватись уже в межах неокapіталістичної концепції соціального католицизму. Причому, якщо протестантський пуританізм акцентує на ліберально індивідуалістичній приватновласницькій мотивації, то езуїтські контрреформаційні течії, а також квієтистські та пієтистські напрями самого протестантизму – на модерно-національній і авторитарно лідерській складовій ідеї безкорисливого служіння своєму земному покликанню⁷¹.

Отже, новий тип так званої пасіонарності, або агональної, етики (від античного терміна «агон», дуже близького до бергсонівського поняття «життєвий порив») виникає не тільки в епоху європейської Реформації, як вважав М. Вебер. Він передує і значною мірою детермінує появу якісно нового економічного укладу в більш ранніх за часом зародження античній та далекосхідній цивілізаціях. З цією мотивацією безпосередньо пов’язаний механізм стадіального міжцивілізаційного переходу, феномен всесвітнього Ренесансу – «духовного дива» загальноцивілізаційного рівня, з приводу природи якого свого часу точилися гострі дискусії як у західній, так і в радянській науковій літературі. Аналогічна ситуація склалася на Далекому Сході, де панівному суспільно-економічному укладу передували інтенсивні

⁷¹ Шморгун А. Этнонациональное измерение глобальных цивилизационных тенденций Нового и Новейшего времени // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 258–272.

світоглядно-філософські пошуки, формування того типу особистості, яка, врешті, і створила трохи пізніше величну будову індокитайської цивілізації, у межах якої на основі духовного злету філософії і мистецтва в стародавніх Індії і Китаї виник класичний землевласницький спосіб виробництва⁷².

Як зазначалось, і в межах капіталізму не економічний базис у своєму максимальному розвитку породжує більш зрілі форми ідеології та культури, а, скоріше, навпаки: розквіт духовної діяльності є продуктивною духовною реакцією на нездоланно кризовий тип середньовічного економічного господарства. У кінцевому підсумку, після передачі духовного ренесансного імпульсу Реформації, а потім, за епохи Просвітництва, і остаточної десакралізації, технологізації, алгоритмізації стереотипів нового стилю життя і формування нової робочої сили через систему масової освіти, це призводить до утворення специфічного «світу-економіки» (Ф. Бродель), до безпрецедентної за ефективністю економіки ринково-індустріального типу.

Перефразуючи знамениту марксистську максиму про те, що певні знаряддя праці породжують відповідний їм суспільний устрій, і надаючи їй протилежного змісту (одночасно дещо «спрямлюючи» зигзаги розвитку сучасної західної цивілізації), можна сказати, що саме Ренесанс породив торговельний капіталізм, Реформація – мануфактурний, а Просвітництво та розвиток природничих наук підготували суспільну свідомість до буржуазного промислового перевороту. Отже, саме героїчно-авантюрний, навіть титанічний дослідницький дух пізнього Ренесансу і аскетично-моралізаторський потяг до самовідданої праці, породжений Реформацією, і, нарешті, незламно-вольова войовничість Контрреформації, «оволодівши масами», справді стає «матеріальною силою» і стимулює розвиток нового способу виробництва.

Саме цей потужний творчий імпульс призвів до того, що, в міру переміщення центру економічного розвитку буржуазної формації, «економічні дива» цивілізаційного масштабу відбулися спочатку в Італії і Голландії, потім у Британії, Франції, Німеччині і, нарешті, у

⁷² Шморгун А. Религиозно-мировоззренческие парадигмы Востока и Запада в контексте стадияльно-цивилизационной типологии: поиск духовной альтернативы // *Цивилизационные структуры современного мира. Цивилизации Востока в условиях глобализации.* – К.: Наукова думка, 2008. – С. 367–530.

США. Причому економічний і духовний розвиток набував усе більш обернено пропорційного характеру: духовний потенціал після вищого піку розвитку, що передував економічному перевороту, поступово згасав, а економічний базис усе більше переорієнтовував науку на так звані прикладні засади, а мистецтво на розважально-спрощені стереотипи дегероїзації реальності (сьогодні це «масова культура»). Тобто класична капіталістична цивілізація пройшла в прискореному темпі класичний цикл, який, урешті-решт, також завершився етапом занепаду і розпаду, безпосереднім наслідком чого стало виникнення адекватних цьому етапу суспільно-політичних режимів відверто компрадорсько-космополітичного спрямування і псевдоколегіальної парламентської квазідемократії. У кінцевому підсумку тоталітаризм в усіх його вимірах – це безпосередній наслідок перетворення капіталу як акумульованої людської праці на різноманітні його фетишистські форми відчуження від людини⁷³.

Тому, між іншим, таємниця економічних і технологічних успіхів тоталітарних режимів значною мірою полягає не в їхніх особливих мобілізаційних можливостях, а часто-густо в нещадній, нераціональній експлуатації величезного творчого потенціалу, напрацьованого ще в дототалітарну добу. Насправді ж головним джерелом натхнення і творчих здібностей, наприклад, поколінь, які офіційно були проголошені новою історичною спільністю радянських людей, залишалася національно-культурна традиція європейського типу, яка, на противагу проголошеній формулі про радянську культуру – соціалістичну за змістом і національну за формою, – була національною якраз за змістом, а соціалістичною – за формою, а частіше за все – за формою. До того ж, величезна кількість видатних особистостей, які були вимушені працювати на радянську владу (часто під тиском прямих репресій), були людьми, творче формування яких відбувалося ще до встановлення радянської влади.

Комуністична система фактично привласнила творчі здобутки цілих шкіл і напрямів, заснованих цими новаторами, гранично неефективно і нераціонально використавши їхні творчі досягнення; а, головне, нещадно не тільки фізично, а й морально і духовно нищила всі творчі елементи. Ось чому практично вся справжня радянська

⁷³ Шморгун О. Світова фінансова криза в цивілізаційному вимірі // Філософська думка. – 2009. – № 2. – С. 56–72.

еліта й інтелігенція, а не тільки художники та суспільствознавці, перебувала в прихованій або в прямій опозиції, а то й конфронтації до існуючого суспільного устрою (згадаймо численні гоніння на видатних конструкторів, учених у галузі кібернетики, генетики тощо). З певною затухаючою інерційністю в 50–80-х роках минулого століття в країнах «соцтабору» мали місце значні здобутки в галузі мистецтва й фундаментальних наук. Загальна антитворча атмосфера, що панувала за тоталітарної системи, прекрасно передана у творі О. Бека «Нове призначення», стала головною причиною неминучої загибелі самої системи. Саме тому навіть загальнодержавні програми розвитку і вдосконалення освіти, насамперед спрямовані на забезпечення технологічного прориву в галузі ВПК, змогли лише загальмувати, але не зупинити загальну духовну деградацію радянського суспільства, яка позначилася в тому числі й на програші СРСР не просто в гонці озброєнь, а й у змаганні технологій і темпах НТП узагалі.

Як відомо, еміграція виданих учених і художників із нацистської Німеччини також різко знизила техніко-економічний потенціал цієї країни і, відповідно, духовно, інтелектуально і, нарешті, військово-економічно збагатила знов-таки США. Що ж до економічних здобутків за часів Гітлера і Муссоліні, то насправді проблема того ж гітлерівського або фашистського італійського режиму не в тому, що вони справді до певної міри базували свою економічну і соціальну політику на засадах корпоративізму та солідаризму (фактично споріднених з ідеями шведського соціалізму, соціальної держави, ордолібералізму, автомарксизму і навіть соціального католицизму), а в тому, що вони так і не спромоглися до кінця послідовно реалізувати ці стратегії, скотившись до примітивного етатизму, на який далеко не випадково найбільше страждав радянський варіант тоталітаризму⁷⁴.

Отже, «економічним дивам» ХХ століття передувало формування новими меритократичними спільнотами якісно нової постгедоністичної і постулітарної духовної картини світу, яка створювалася в атмосфері воістину неоренесансного розвитку науки, філософії і мистецтва не тільки в Західній Європі, а й в Європі Східній (в Україні і в Росії), а також в Японії та Індії. Оволодівши в

⁷⁴ Сціборський М. Націократія. – Вінниця, 2007. – С. 22; История государства и права зарубежных стран. – М., 1991. – С. 225–227; Данилов С. Правовые демократические государства: очерки истории. – М., 1999. – С. 246–253.

процесі знаменитої «весни народів» масовою свідомістю, вона стала своєрідним детонатором вибуху творчої енергії. Загальна ж творча патріотично-мобілізаційна консолідованість об'єднаних спільною системою духовних цінностей народів країн-лідерів дозволяла командам політиків-реформаторів розробити і впровадити в життя широко-масштабні комплексні соціально-економічні реформи.

Ідеться про посткапіталістичний національний копоративно-солідаристський суспільний устрій, ідеал якого майже синхронно і навіть у тісній взаємодії було розроблено в межах концепції так званої прусської і самурайсько-конфуціанської держав. На його основі, власне, і були досягнуті у ХХ столітті «економічні дива» і на Заході, і на Сході⁷⁵. Звідси й цілком закономірна поява харизматичних лідерів, по суті породжених новим «осьовим часом», що синхронно на Сході і на Заході почав формуватися приблизно з другої половини ХІХ століття у вигляді повернення до героїчних ідеалів служіння і честі, занедбаних буржуазним утилітаризмом, прагматизмом, індивідуалізмом або, навпаки, зрівняльним казарменим комунізмом.

Варто наголосити на тому, що в зазначених процесах формування критичної маси для пасіонарного вибуху в країні так звана гуманітарна інтелігенція відіграє аж ніяк не меншу роль, аніж технічна. Занепад суспільних наук і елітарного мистецтва різко звужує творчі горизонти не тільки дослідників у галузі природничих наук, а й представників національних політичних та економічних еліт. Зокрема, без особливого духовного клімату, створеного в Японії у середині ХІХ – середині ХХ століть видатними літераторами і художниками, які, до речі, формувалися під величезним впливом «золотого віку» російської літератури, ні прискорена технологічна модернізація, ні подальший економічний прорив цієї країни після Другої світової війни були б у принципі неможливі. Причому йдеться про письменників і художників світового рівня, у творчості яких водночас втілювався неповторний дух японського народу, таких, як Р. Акутагава, І. Такубоку, К. Хокусай, лауреати Нобелівської премії, здобутої вже в 60-ті роки ХХ століття, Я. Кавабата і К. Ое, геніальний кінорежисер А. Курасава і багато інших.

⁷⁵ Шморгун А. Инновационно-цивилизационные измерения посткапиталистического общества // Экономическая теория в ХХ веке. – М.; Краснодар, 2008. – № 7 (14): Инновационная экономика. – С. 46–56.

Аналогічно, унаслідок творчої атмосфери неоренесансу XIX – початку XX століть, одним з учителів концепції духовно-гуманістичного націоналізму Шарля де Голля став видатний філософ і письменник, лауреат Нобелівської премії А. Бергсон, а в момент початку французького «економічного дива» у країні ще активно працювали такі видатні філософи і письменники, лауреати цієї ж почесної нагороди, як А. Камю, Ж.-П. Сартр, А. Жід, Ф. Раблес, А. Мальро, Ф. Моріак (останні двоє були міністрами в уряді де Голля). До цього списку можна додати таких видатних мислителів і художників як М. Фуко, Р. Мерль, П. Віалар, А. де Сент-Екзюпері і багато інших представників «творчої меншості», що у своєму антибуржуазному нонконформізмі належать до цієї ж плеяди. Те ж можна сказати про Іспанію, яка за часів Франко також продемонструвала класичне «економічне диво»: лідери масштабу генерала Франко могли виникнути лише в країні, де до одного з них покоління належали художники і мислителі масштабу Х. Ортеги-і-Гассета, М. де Унамуно, Г. Лорки (незалежно від того, хто з них під час громадянської війни опинився по який бік барикад).

Не випадково за десятиліття правління генерала де Голля кількість працівників розумової праці збільшилася у два рази, Франція здійснила науково-технологічний прорив (зокрема, створила власну ядерну зброю), причому французький «дирижизм», знов-таки, значно ближчий до неокорпоративізму, ніж до директивного державного регулювання⁷⁶.

Що ж до Радянського Союзу, то саме гранична ідеологізація мистецтва і фундаментальної науки не тільки різко знизила потенційні масштаби можливого соціально-економічного прориву наприкінці 1950 – початку 1960-х років, а й заклала духовно-світоглядні підмурки майбутнього руйнування радянської супердержави.

Важливо, що, незважаючи на гігантські прояви тоталітарного катастрофізму світового масштабу у вигляді двох світових війн, колосальний занепад усіх форм мистецтва внаслідок нівелюючої дії нового типу американського культурного імперіалізму (термін належить міністру культури в уряді де Голля – Андре Мальро) та новітніх комп'ютерно-комунікаційних форм маніпулювання людською свідомістю в другій половині XX століття, про які з тривогою писали

⁷⁶ Кокошин А. Реальный суверенитет и суверенная демократия. Суверенитет. – М.: Европа, 2006. – С. 96.

Г. Маркузе, П. Сорокін, Д. Белл, Л. Мемфорд, Д. Оруел, О. Хакслі, саме в країнах, що перебували на периферії західної цивілізації, знайшлися, так би мовити, вільні духовні зони, «точки зростання», в яких відбулися сплески мистецтва масштабу духовного дива.

Ідеться передовсім про феномени латиноамериканської літератури і поезії кінця XIX – XX століть, могутню течію італійського нео-реалізму в кінематографі та переважно британської рок-музики, естетично-світоглядний вплив яких, у тому числі й антиспоживацька налаштованість, сягнули далеко за межі власних країн. У той самий час у країнах технологічного лідерства і найбільшого економічного потенціалу, насамперед США, спостерігається неухильне наростання «одновимірності» способу життя. Якби не залучення «свіжої крові» вчених і художників іззовні, ці країни вже давно перетворилися в релікт попередньої стадії цивілізаційного розвитку.

Тому і в добу так званого постіндустріалізму розраховувати на серйозні прориви в економічній сфері, подолання чергової світової економічної кризи, викликані новим типом уже віртуально-фінансового тоталітаризму, без розвитку «немасової» культури, у тому числі й, здавалося б, абсолютно позбавленого користі справді народного «високого мистецтва» (яке насправді розширює горизонти творчого мислення не тільки справді творчої інтелігенції, а й так званих «білих комерців»), абсолютно марно. Саме у відході від космополітичного технократизму і утопій самодостатності сучасних інформаційно-мережових технологій, які начебто розвиваються за власною логікою під тиском розширеного зростання споживацьких мотивацій, на нашу думку, і полягає зміст сучасної національної ідеї.

Цей момент дуже важливо враховувати у зв'язку з неминучою зміною в суспільній свідомості уявлень про «економічне диво», яке насамперед буде полягати в здатності окремої держави або навіть геополітичного об'єднання нового типу досягати максимальної якості життя за граничної мінімізації витрат будь-яких форм капіталу і природних ресурсів, а головне розвитку так званого соціального капіталу. В наш час, коли технології оновлюються в середньому за декілька місяців, по-справжньому здивувати розвинені країни якраз і змогла б поява в Україні і Росії насамперед видатних художників і вчених у галузі фундаментальних природничих і соціальних наук, що є реальною запорукою реальних економічних успіхів.

2.7. ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПРОГРАМА ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Світові фінансово-економічні потрясіння 2008–2010 років об'єктивно посилюють необхідність активізації наукового пошуку альтернативних шляхів розвитку суспільства, одним з основних векторів якого за останні десятиріччя пропонується перехід до постіндустріальної системи. За умов багатоваріантності шляхів становлення ефективного ринкового господарства, багатогранності його моделей і типів цілком очевидно, що усвідомлений вибір алгоритму реформ повинен базуватися на глибокому і всебічному дослідженні міжнародного досвіду еволюції й трансформації різних економічних систем, модернізації ринкової економіки з урахуванням у т. ч. і широко задекларованих імперативів постіндустріальної цивілізації. Водночас глобальна фінансова криза, економічна глобалізація загалом внесли свої корективи у традиційні уявлення про можливості постіндустріальної філософії як інтелектуальної програми розвитку людського суспільства у XXI столітті.

Сучасний стан і тенденції суспільно-політичного життя в Україні, глибока деструкція економічного розвитку, хаотичні пошуки національної самоідентифікації та невдалі спроби створити нові форми власного буття вимагають суттєвого переосмислення теорії і практики ринкових перетворень з огляду на процеси постіндустріальних, пост-економічних трансформацій, що відбуваються сьогодні в найбільш розвинених країнах світу.

Відсутність на початковому етапі господарських реформ обґрунтованої і цілісної програми соціально-економічних трансформацій, втрата відчуття часу, сценарної культури стратегічного мислення, гострий дефіцит відповідних кадрів економістів та управлінців і, як наслідок, захоплення вітчизняних реформаторів неоліберальними концепціями з їх відомою ідеалізацією самодостатності вільної гри ринкових сил на низькому обрії передбачуваності своїх дій – усе це значно поглибило і подовжило неминучий при переході до ринку економічний спад в Україні.

Глобальна фінансова криза поставила перед українським суспільством питання руба про проведення глибокоструктурованих, адекватних новим реаліям господарського життя економічної і політичної реформ. В основі наукового обґрунтування таких реформ та відповідної підготовки для їх здійснення висококваліфікованих кадрів у різних секторах економіки і суспільного життя повинні лежати загальноприйняті у світовій практиці уявлення щодо інверсії функцій ринку і державного регулювання в контексті глобальних тенденцій постіндустріального розвитку людської цивілізації. З огляду на зазначені тенденції потрібно чітко визначитись у питаннях про масштаби, сфери, механізми та інструменти інституалізації ринкової економіки постіндустріального типу, про гармонізацію співвідношення національних і глобальних регуляторів економічних перетворень. У цьому контексті звернення до потенціалу ідей постіндустріалізму є цілком виправданим і нагальним, навіть у разі, коли не всі із зазначених ідей пройшли випробування світовою фінансовою кризою.

Глибинні зрушення в суспільно-економічному житті світової спільноти зумовили перехід розвинутих країн на основі науково-технологічної революції кінця ХХ сторіччя на нову інформаційну, постіндустріальну ступінь цивілізаційного прогресу. Велика група країн, куди належить й Україна, перебуває в індустріальній стадії, хоча внаслідок світової фінансової кризи були започатковані небезпечні процеси деіндустріалізації. Значна група країн перебуває в доіндустріальній, аграрній стадії розвитку. За всієї відмінності економіки і суспільного життя всі країни охоплені загальним процесом глобалізації, тісним переплетінням закономірних тенденцій економічного, соціального і духовного життя людської цивілізації.

Зрозуміло, зазначені складні проблеми і процеси, що супроводжують драматичний перебіг світової фінансової кризи, потребують відповіді на низку важливих питань стратегічного порядку: яка соціально-економічна природа індустріалізації, деіндустріалізації, неоіндустріалізації і модернізації сучасних господарських систем, яке співвідношення індустріального та інформаційного постіндустріального типів розвитку, яке місце займає перехід постсоціалістичних країн від командно-адміністративної до ринкової економіки у глобалізаційних процесах? Відповіді на ці питання потрібні не лише для розуміння векторів і змісту посткризового розвитку людської

цивілізації, а насамперед, для вироблення науково обґрунтованої стратегії суспільних перетворень, дієвої економічної політики, здатної забезпечити високі і сталі темпи зростання, подолання Україною відставання в модернізації своєї соціогосподарської системи.

Актуальність поставлених завдань суттєво підсилюється необхідністю невідкладного вирішення гострих проблем, суперечностей внутрішньо- і міжсистемних ринкових трансформацій національної економіки на тлі глобальної фінансової кризи, яка виявила і досі невідомі суперечності постіндустріального розвитку. Для забезпечення виходу з глибокої внутрішньополітичної і глобальної фінансової кризи на траєкторію стабільного, тривалого економічного зростання треба знайти оптимальне поєднання державних регуляторів із механізмами ринкового і постринкового регулювання економічного оновлення українського суспільства на засадах неоіндустріалізації і поступового переходу до розбудови інформаційного постіндустріального суспільства.

Філософія і теорія постіндустріалізму, генеза яких відбувалася в річищі інституціонального напрямку економічної науки, дають чимало відповідей на поставлені питання і відкривають певні можливості в пошуку економічно і соціально обґрунтованих алгоритмів модернізації господарського життя суспільства у складних реаліях глобальних постринкових трансформацій. Але ще більше сучасне переосмислення ідей постіндустріалізму в контексті наслідків глобальної фінансової кризи породжує нові питання і виклики перед теорією і практикою суспільних дій.

Загальновідомо, що феномен фундаментальних змін та досягнень нового етапу цивілізаційної еволюції людства знайшов відображення в теорії постіндустріального суспільства, обґрунтованій у працях відомих західних дослідників Д. Белла, М. Янга, О. Тофлера, П. Дракера, Р. Сакаї, Р. Дарендорфа, Г. Кана та інших. На думку відомого російського дослідника В. Іноземцева, витоки терміна «постіндустріальне суспільство» не можна встановити цілком однозначно. Традиційно вважається, що це поняття запровадив у науковий обіг американський соціолог Д. Рісмен, який у 1958 році використав його в назві однієї зі своїх статей⁷⁷.

⁷⁷ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. – К.: Знання, 2008. – С. 393.

Проте ще в 1917-му один із теоретиків англійського ліберального соціалізму А. Пенті виніс це поняття в заголовок однієї зі своїх книг. Сам А. Пенті віддавав пріоритет у застосуванні зазначеного терміна А. Кумарасвами – авторові низки робіт, присвячених проблемам розвитку азійських країн. Водночас автори, які використовували поняття постіндустріалізму на початку ХХ століття, вкладали в нього зміст, відмінний від сучасного розуміння. Так, А. Пенті своєю концепцією «постіндустріального стану» відстоював соціалістичний шлях розвитку – у річищі гільдійського соціалізму, оскільки не все сприймав у фабіанській версії⁷⁸.

У подальшому відомий американський економіст і соціолог Д. Белл, який вважається основоположником сучасної теорії постіндустріального суспільства, підхопив готовий термін в А. Пенті у відриві від будь-якого соціалізму, щоб зразу ж протиставити його як альтернативу і самому соціалізмові, і капіталізму. Насправді ж, замість проголошеного «третього шляху», відкидання і соціалізму, і капіталізму, вийшло не що інше, як ствердження ринкового господарства капіталістичного типу під новим іменем, у вигляді лубочно-картинного, ілюзорного, позбавленого соціальних антагонізмів. На цьому запозичення не скінчилися. Якщо в А. Пенті «постіндустріальний стан» означав підпорядкування не людини машині, а підпорядкування машини людині на основі подолання відчуження праці від засобів виробництва і, головне, припинення виробництва заради прибутку, то Д. Белл, вочевидь, уводить від корінного питання епохи. Натомість усіляко обстоюється ідея К. Кларка про поділ економіки на три сектори – видобувний, обробний і послуг, а також про «марш по секторах», тобто про зростання питомої ваги сектору послуг. У підсумку постіндустріальне суспільство у формі суспільства послуг виступає начебто незалежним від індустріальної праці і реального сектору економіки. Фактично мала місце спрощена схема: якщо визначення виділяє в окрему частку індустрію, а така помітно знизилася, то суспільство вийшло за межі індустріальної системи⁷⁹.

⁷⁸ Губанов С. С. Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция (о формуле развития России) // Проблемы переходной экономики: Сборник научных трудов / Под науч. ред. С. А. Пельха; Академия при Президенте Республики Беларусь. – Минск: Право и экономика, 2010. – С. 50.

⁷⁹ Там само.

Проте сам Д. Белл наприкінці 1970-х років під впливом «консервативної хвилі», що прийшла на зміну кейнсіанству під прапором монетаристських ідей дерегуляції і лібералізації економіки, відкинув тези про технократію як новий клас і суспільне планування, у свою чергу, також запозичені з «Нового індустріального суспільства» Дж. К. Гелбрейта⁸⁰. Реставруючи футуристичну картину, що явно випадала з постійно змінюваної економіко-ідеологічної кон'юнктури, Д. Белл звернувся до японських авторів, у яких постіндустріальне суспільство прирівнюється до інформаційного, а технократія і суспільне планування зникли зовсім⁸¹.

Незважаючи на доволі складну, суперечливу й еkleктичну генезу, теорія постіндустріального суспільства постійно оновлюється, доповнюється новими напрямками наукових досліджень і претендує на сценарій магістрального розвитку людської цивілізації. На сьогодні загально визнано, що наприкінці ХХ – початку ХХІ століть чітко виокремилися три етапи історичного розвитку людства.

1. Доіндустріальне суспільство, започатковане аграрною революцією і переходом до осілого землеробства, в якому економічна діяльність спрямована на задоволення життєво необхідних потреб на основі взаємодії людини з природою.

2. Індустріальне суспільство, початок якому поклали промислова революція останньої третини ХVІІІ – початку ХІХ століть і перехід від ремісничої до машинної праці. Характерною ознакою того суспільства є спрямування економічної діяльності перш за все на задоволення матеріальних потреб на основі взаємодії людини з перетвореною нею природою.

3. Постіндустріальне суспільство, започатковане у другій половині ХХ століття, пов'язане з інтелектуалізацією всіх сфер суспільного життя і особливо роллю знань та інформації як визначальних чинників розвитку економіки на основі взаємодії між людьми⁸².

⁸⁰ Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Избранное. – М.: Экспо, 2008. – С. 54, 74.

⁸¹ Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. – Washington: World Future Society, 1981; Bell D. The Social Framework of Information Society. The Computer Age: A Twenty Year View / Ed. Michael L. Dertouzous and Joel Moses. – Cambridge: MIT Press, 1979. – P. 163–212.

⁸² Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: Підручник. – 2-ге вид. – К.: Знання, 2008. – С. 13–14.

Особливості історико-культурного розвитку капіталізму в різних країнах обумовили формування різних варіантів концепції постіндустріального суспільства, серед яких можна виділити два основні: ліберальний і радикальний. Ліберальний варіант спирається на американську модель капіталістичного розвитку, серед його представників – Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Тофлер, К. Боулдінг та ін. Радикальний варіант базується на європейській моделі і найяскравіше представлений у концепціях Р. Арона, А. Турена.

Трактуючи перехід до постіндустріального суспільства як наймасштабніший, глибинний поворот в історії людства, порівняний лише з першим розривом історичного континууму – переходом від варварства до цивілізації, сучасні дослідники акцентують увагу на перетворенні науки на безпосередньо продуктивну силу суспільства, зміні характеру праці, трансформації сутності та масштабів економічної діяльності, створенні умов для всебічного самовдосконалення людини як творчої особистості, приході на зміну людині «економічній» людини «багатовимірної» тощо. Постіндустріальне суспільство припускає виникнення інтелектуального класу як носія і власника інформаційного фактора виробництва. Таким чином, перехід до постіндустріального суспільства посилює роль творчих сил особистості, перетворюючи інтелектуально-творчий потенціал та інформаційні ресурси на провідні чинники соціально-економічного розвитку⁸³.

Наприкінці ХХ століття був започаткований підхід, прихильники якого намагаються визначити новий етап розвитку людства через аналіз його окремих ознак, явищ і процесів. Прикладом такого підходу є започаткована Ф. Махлупом (США) і Т. Умесао (Японія) концепція «інформаційного суспільства», розвинена в подальшому М. Поратом, І. Масудою, Т. Стоунером та іншими в річищі наукової традиції аналізу еволюції людства крізь призму прогресу знань. До цього напряму приєднуються також концепції, які акцентують увагу на провідній ролі знань: «*the knowledgeable society*», «*knowledge society*», «*knowledge-value society*».

Важливо зазначити, що в сучасній економічній літературі є два підходи щодо застосування терміна «постіндустріальне суспільство»:

⁸³ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Інтелектуальна власність: Підручник. – 2-ге вид. – К.: Знання, 2008. – С. 394.

- заперечення доцільності вживання цього терміна, оскільки поняття «постіндустріальне суспільство» характеризує хронологічний підхід до вивчення еволюції людської спільноти, не визначає сутності нового устрою, а лише вказує на його місце в історичному процесі (суспільство, що йде на зміну індустріальному, так само, як індустріальне суспільство є постаграрним). Відтак висувається завдання пошуку більш адекватного терміна, здатного розкрити специфіку нового устрою та його глибинні якісні характеристики (інформаційне, інтелектуальне суспільство, суспільство знань, нова економіка тощо);
- визнання доцільності вживання цього терміна як такого, що позначає теоретико-методологічну основу широкого спектра сучасних наукових пошуків, спрямованих на виявлення принципових відмінностей нового устрою від попередніх етапів розвитку суспільства. Прихильники цієї думки виходять з того, що визначальні риси нового устрою не можна достовірно описати, поки сам цей устрій не досягне певної зрілості. На їхню думку, термін «постіндустріальне суспільство» є містким та багатоплановим і дає змогу дослідити новітні зміни, що відбуваються сьогодні в розвинених країнах світу⁸⁴.

Набула поширення думка, що розвиток сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій надав потужний імпульс до прискорення процесу запозичення культурних та інституціональних надбань, і на цій основі призвів до певної універсалізації форм суспільного життя. По суті йдеться про повсюдне запровадження базових суспільних цінностей, інституційних механізмів і культурних зразків, властивих країнам Заходу, насамперед США. Таким чином, здійснюється певна абсолютизація техніко-інфраструктурних можливостей сучасних інформаційних і телекомунікаційних систем, передусім всесвітньої інформаційної мережі Інтернет, однак їх вплив на суспільно-політичні процеси має далеко неоднозначні наслідки.

Нині провідні країни світу і транснаціональні корпорації широко використовують нові можливості в зазначеній сфері задля

⁸⁴ Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: Підручник. – 2-ге вид. – К.: Знання, 2008. – С. 20–21.

реалізації власних політичних, економічних, соціально-культурних інтересів. Поряд з цим, через потужні інформаційні канали, що створені на основі новітніх технологій, на різноманітні країни та культурні спільноти обрушується потужний некерований потік інформації (інформаційна хвиля), що несе відповідні символи, культурні зразки тощо. Унаслідок такої експансії відбувається руйнація традиційних соціокультурних форм та інститутів.

Початок нового століття – це період інтенсивного інформаційного розвитку, принципово важливих масових, позитивних змін у сферах, які визначаються як інфраструктура життєдіяльності людини і трансформаційного суспільства. Тому концепція майбутнього інформаційного суспільства передбачає проникнення інформатизації в широкому розумінні слова – від побуту до державних структур, до того ж левова частка прогнозується у сфері економіки.

Україна прагне не перебувати осторонь інформаційних процесів, які проходять у світі. Виходячи з принципів міжнародного інформаційного співробітництва, конституційних прав громадян на свободу слова, вільний доступ до інформації, перед країною виникає проблема побудови інформаційного суспільства, в якому б мали місце розвиток і впровадження новітніх інформаційних технологій та інтелектуальних ресурсів, захищалися національні моральні і культурні цінності. Незважаючи на високі темпи розвитку інформаційних технологій в останні роки, Україна все ще не в змозі забезпечити скорочення розриву з промислово розвиненими країнами за рівнем інформатизації економіки і суспільства. Поряд з об'єктивними причинами (тривала криза в економіці, низький рівень матеріального благополуччя більшості населення і т. ін.), на недостатній розвиток інформаційних комп'ютерних технологій у країні впливала ціла низка негативних факторів, які штучно перешкоджали прискоренню інформатизації для широкого впровадження в державний і недержавний сектори економіки. До таких факторів слід віднести такі:

- 1) непослідовна політика регулювання галузі зв'язку та інформаційних технологій;
- 2) державна політика не створює стимулів та умов для інвестування в розвиток галузі;
- 3) в уряді не вироблено спільного бачення цілей розвитку сектору;

4) за умов прискороного розвитку технологій затримується процес ухвалення державних рішень⁸⁵.

У межах економічної політики, спрямованої на інтенсивне економічне зростання, фахівці виділяють короткострокову політику зростання і середньострокову політику постіндустріалізації. Політика зростання має на меті забезпечити суттєве збільшення ВВП за рахунок нарощування інвестицій. Використовуючи наявні механізми непрямого і прямого регулювання господарської діяльності, потрібно забезпечити швидке інвестиційно-інноваційне зростання національної економіки. Політика зростання передбачає такі традиційні напрями.

1. Податкова політика має стимулювати інвестиції й інновації у високотехнологічні галузі. Це передбачає застосування великої кількості заходів, але основний принцип – перехід на систему оподаткування, яка стимулює розвиток економіки постіндустріального типу, наприклад, за рахунок:

- встановлення податкових пільг для компаній, що впроваджують технічні інновації;
- встановлення податкових пільг для нових компаній, що діють у високотехнологічному секторі споживчого ринку.

2. Монетарна політика повинна бути спрямована на істотне розширення ринку «довгих грошей».

3. Інноваційна політика. Завдання «інноваційних коридорів» для галузей, де можливе використання ресурсозберігаючих технологій, насамперед видобуток і переробка сировини, будівництво, транспорт і транспортна інфраструктура, енергетика, житлово-комунальний сектор.

4. Територіальна політика. Цільове формування територіальних кластерів промисловості з активним імпортом капіталу, технологій.

5. Експортно-імпортна політика передбачає розширення імпорту високих технологій у галузі машинобудування, що обслуговують сировинні, енергетичні, транспортні сектори господарства, тому що саме на них робиться ставка в інноваційному ресурсозберігаючому розвитку.

⁸⁵ Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. – К.: Фенікс, 2007. – Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця, акад. НАН України В. П. Семиноженка, чл.-кора НАН України Б. Є. Кваснюка. – С. 337.

Однак зазначених заходів економічної політики зростання недостатньо для активізації і швидкого розвитку проривних стратегічних галузей національної економіки. Глобальна фінансова криза, подолання її наслідків, забезпечення нової якості економічного зростання вимагає паралельного застосування і політики постіндустріальної модернізації або постіндустріалізації, що принесе суттєві позитивні результати у середньостроковій і довгостроковій перспективі.

Постіндустріалізацію визначають як процес суспільно-економічного розвитку, в ході якого наявний комплекс гравців (корпорацій, дослідних, освітньо-дослідних інститутів, органів державної влади) здатний ставити і вирішувати такі завдання:

- створення і масове впровадження принципово нових технологій, матеріалів, товарів і послуг;
- проектування і реалізація великих інноваційних проектів;
- проведення довгострокових програм, що перебувають на стику фундаментальної науки й економічно перспективних технологій і проектів.

Рис. 2.1. Напрями політики постіндустріалізації

У рамках окремих стратегічно важливих проектів така політика, окрім завдання різкого підвищення рівня інноваційності вітчизняної економіки, повинна також сприяти всебічному територіальному розвитку України, забезпечувати стирання економічних диспропорцій між західними і східними регіонами, сприяти розвитку стратегічно важливих для нової господарської парадигми галузей, таких, як енергозбереження, новий транспорт, нові технології видобутку сировини і т. д. (рис. 2.1). Для цього пропонується здійснити низку конкретних національних проектів, що дозволять продемонструвати всім зацікавленим сторонам, як сучасні технології можуть бути використані в найбільш традиційних і «примітивних» галузях, створити еталонні продукти, продемонструвати підходи, що потім будуть тиражуватися бізнесом в економічній практиці⁸⁶.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити такі висновки.

1. Постіндустріальне суспільство – якісно нова економіка, що базується на інформаційно-інтелектуальній технології. Постіндустріальне суспільство створює якісно нові умови праці і життя людей, що забезпечують усебічний розвиток розумових і фізичних здібностей, інтелектуальний потенціал людини, її знання і вміння, які стають головним ресурсом. Постіндустріальне суспільство являє собою вищу стадію цивілізаційного процесу, коли утверджується вільна індивідуальність, вільна особистість.

2. Водночас практика переходу розвинених країн світу до постіндустріального суспільства свідчить про обмеженість спрощених уявлень стосовно зазначеного процесу. Глобальна фінансово-економічна криза з усією наочністю виявила суттєве ускладнення взаємозв'язку сфери матеріального і нематеріального виробництва. Те, що називається нематеріальними активами, інтелектуальний капітал, знання, якщо вони справді корисні, матеріалізуються в цілком конкретні уречевлені продукти, технології, блага.

3. Перехід до стадії постіндустріального суспільства, як показала глобальна фінансово-економічна криза, не означає занепад реального сектору економіки, насамперед промислового виробництва.

⁸⁶ Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. – К.: Фенікс, 2007. – Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця, акад. НАН України В. П. Семиноженка, чл.-кора НАН України Б. Є. Кваснюка. – С. 476–478.

Навпаки, цей перехід істотно змінює структуру індустріальної системи в напрямі забезпечення виробництва високоякісних послуг, спрямованих на задоволення всезростаючих і різноманітних потреб людини як духовного, так і матеріального порядку.

4. Тільки успішно функціонуючий реальний сектор економіки є підґрунтям гармонійного переходу до постіндустріальної системи, хоча цей перехід і може супроводжуватися такими негативними побічними наслідками, як віртуалізація економіки, зростання фіктивного капіталу, фінансових бульбашок тощо.

Філософія і теорія постіндустріалізму розкривають можливості формування якісно нового суспільства, його основні цінності, принципи і умови функціонування. Однак вони ніколи не замінять креативну, перетворювальну суспільно-політичну практику з реалізації поставлених цілей. Глобальна фінансово-економічна криза, попри всі негативні наслідки, надає потужного імпульсу для оновлення суспільного організму в рідчизні постіндустріальної парадигми, спонукає до розроблення і здійснення модернізаційного проекту України саме на засадах інтелектуального, стійкого і всеохоплюючого зростання.

2.8. ГРОШІ В СИСТЕМАХ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Однією з головних функцій управління, тобто правління, владарування, є розподіл суспільного продукту і контроль над мірою його споживання. Тут і виявляє себе в найяскравішій формі власницький, отже, вартісний, грошовий *інтерес влади*. Як і б привабливі за своїм гуманістичним змістом не створювалися політичні теорії, але, врешті-решт, їх інтерес зводиться до фінансової проблематики. Так само, як гідне життя, якого прагне кожна людина, опосередковується багат-

ством, так і багатство може бути досягнуте, окрім інших засобів і способів, тільки завдяки підтримці влади. Завжди, в усі епохи, зберігаючи себе і можливості свого контролю над соціоекономічним буттям, влада наділяла *потрібних підданих* «за чином» необхідною частиною суспільного надбання або отриманим прибутком – завойованим, виробленим, відібраним, заробленим, отриманим і т. д. Якщо перевага в силі є джерелом владарювання, якщо головним джерелом владарювання є володіння, то основним джерелом володіння є влада. Звідси виходить, що влада є поєднанням сили, багатства, власності, а кожне *з'єднання* сили, багатства і власності є влада.

Гроші – це не просто еквівалент вартості, а й інструмент розподілу багатства. Тому влада і прагне до володіння грошима. Вбираючи на себе захисний одяг «політика», приховують грошовий інтерес. Причому і до нашого часу це прикриття допомагає успішно відволікати свідомість і уявлення підданих, громадян від істинної мети влади. Зачарований міркуваннями про «благо народу», «моральну відповідальність», «вище призначення», «серце», «душу», «Бога» і т. ін., підданий, виборець, громадянин не думає і, очевидно, не знає того, що людина влади – це *людина дії*. А вона «не має совісті», вважав *І. В. Гете*. Великі політики й лідери держав, що мали щиру повагу та шанування народу, якщо хотіли володіти ситуацією, тобто володарювати, завжди прагнули опанувати і застосовувати матеріально-грошовий чинник.

Неможливо заперечувати роль *справжнього державного діяча*, що використовує владу для блага народу і своєї держави, для зміни на краще життя соціальних станів і окремої людини. Їх не так багато в історії, але вони завжди були і є прикладом для наслідування. «Справжнього державного діяча, – писав *О. Шпенглер*, – від простого політика, гравця ради задоволення, ловця щастя на вершинах історії, корисливого й пихатого, і від захисника ідеалу відрізняє те, що він має право вимагати від навколишніх людей жертв і одержує їх, оскільки його особисте усвідомлення того, що він необхідний для часу і нації, поділяється тисячами людей, перетворює їх і спонукає до вчинків, на які б вони ніколи не наважилися»⁸⁷. Сила особистості стає силою влади, яку бояться і починають шанувати. Суспільство стає цілісним і стабільним.

⁸⁷ Шпенглер О. Закат Європи / Пер. с нем. К. А. Свасьян. – М.: Мысль, 1998. – С. 125.

Особистості такого порядку завжди запотребовані. Адже поки існує людина «маленька», залежна, вона завжди віритиме і сподіватиметься на політичного лідера, здатного розв'язати всі щоденні проблеми, стати справжнім «батьком нації», творцем нового життя, повноцінного добробуту. Але такий володар – велика рідкість. Якщо він з'являється, то назавжди залишається в історії. Причому його діяльність, звичайно ж, хоча й містить помилки і прорахунки, міфологізується і стає ідеалом, виконуючи величезну виховну роль.

Влада від грошей невіддільна. Державець як людина дії, будучи народженою в певний час і діючи для вирішення певних завдань, перебуває в *колі досяжного*. Усі політичні, військові й інші успіхи досягаються в межах цього кола. Проте для державця, політика високого масштабу завжди настає необхідність виходу *за межі* цього кола. Для цього він уживає найрізноманітніші методи і засоби: дипломатію, силу, хитрість, стратегію тощо. Проте найдієвішим засобом виходу за межі встановленого, норми, можливого завжди виступають *гроші*. Вони дозволяють чітко визначити цілі, розраховують і оцінюють можливі результати, а також обумовлюють необхідність застосування твердих і рішучих заходів щодо їх досягнення.

Якщо *політика* – це *форма*, в якій здійснюється розвиток суспільства у взаємодії з іншими, то *влада* – *зміст*. Гроші виступають не просто інструментом поставлених цілей, а необхідним моментом взаємозв'язку форми (політики) і змісту (влади), завдяки чому вони обумовлюють *цілісність дії*. Така цілісність дозволяє не лише зберегати існуючі владні позиції, а й досягати певних успіхів. Володіння грошима дозволяє владі контролювати перебіг подій, бо кожна ситуація, кожна соціально-економічна, політична подія має свою «межу еластичності». Маючи силу і можливості за допомогою грошей, людина влади регулює події, створює умови для здійснення поставлених цілей.

Загальноновизнаною є думка, що ознакою високого рівня діяльності влади є її моральний авторитет. Проте лише відірваний від практики теоретик із захватом може сподіватися на духовні, ідеальні форми впливу політики на перебіг життя. Але дієва влада більше орієнтується на реальні засоби досягнення успіху, досягаючи результату «одразу і тут».

Історія боротьби за владу містить безліч прикладів використання грошей. Хабарі впливовим урядовцям для отримання необ-

хідної аудієнції, допомога владних осіб ворожій державі у визначенні потрібної політичної стратегії, підкуп з метою отримання посади, оплата преси з метою дискредитації тієї або іншої особи. Останнє особливо часто застосовується у внутрідержавній боротьбі за владу. Всі міжнародні скандали, які постійно відбуваються у світі, завжди ґрунтуються на грошах: чи то замовлене політичне вбивство, чи то гроші на проведення революцій, контрреволюцій, терактів, змов та ін. Гроші виконують тут також і продуктивну роль: допомагають, наприклад, організації протестувальних сил у знищенні тоталітаризму, деспотичного режиму. Наприклад, скільки наводиться в історичній і публіцистичній літературі фактів про роль німецьких грошей у здійсненні більшовицької революції. І річ не в корисливості революціонерів. Воюючи проти Антанти, коаліція – Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина – була вкрай зацікавлена у виведенні з війни головного ворога – Росії. Особливо це важливо було для Німеччини, яка несла основний тягар у цій війні. Політичний розрахунок виявився правильним, більшовики, яких фінансували з-за кордону, дійсно розіклали армію, уклали Брестський мир, розв'язали громадянську війну, організували «червоний терор» і ще багато що чого іншого. Але владу було завойовано!

У всі епохи гроші в політиці і владі відігравали і відіграють визначальну роль. Але в героїчні часи влада, її авторитет залежали від особистості. В усякому разі влада такої особистості більше пов'язувалася з духовно-сакральною діяльністю, ніж із грошима. Боротьба за владу в середньовічній Європі проходила під егідою високих ідеалів: або організація хрестових походів для звільнення труни Господа, або створення нової, тепер уже Священної Римської імперії, або захист легітимності влади Папи римського, або боротьба проти еретиків, соратників, відступників та ін. Взаємостосункам владної особи (монарха) і підданих намагаються надати духовного характеру. Легітимність влади намагаються довести визнанням космологічного порядку строгої ієрархії.

З настанням епохи *модерну*, тобто економічної епохи, виникає культ республіканських правителів – правителів егалітарного, демократичного типу. Історична роль вождів того періоду покликана ствердити торжество *третього стану*, продемонструвати, як праця, заповзятливість, ощадливість ведуть до величі й слави. Якщо сходження

на престол монарха – справа Вищих сил, то республіканський лідер, ніяк не пов'язаний із правом престолоспадкування, входить в історію, тому що він і є *об'єктивно* запотребований, *особисто* адекватний покладеній на нього ролі і тим самим рівний *собі*, суб'єктивно тотожний своєму статусу, своєму винятковому становищу. Його особисті якості є запорукою виконання великого історичного призначення⁸⁸. Єдиним чинником легітимності стає особа як емансипована соціальна одиниця.

Монархія традиційно втілює великі сакральні основи, вселенський універсалізм, а *буржуазний тип лідерства* – драму боротьби, становлення, перетворень. Він керується не особистісно-духовними, а економічними принципами і міркуваннями. Він не сакральний, а раціональний, і всі хочуть бачити в ньому майстра з проведення реформ, із соціальної та економічної діяльності, з уміння підтримувати гармонійне поєднання суспільної форми цілого, «прав і свобод» із веліннями часу, зберігаючи при цьому їх ефективність у вихованні в народі тих почуттів, без яких неможливо, щоб народ залишався «у формі»: довір'я і пошани до керівництва, усвідомлення сили, задоволення і, якщо це потрібно, натхнення. Оскільки звичайна людина не в змозі реалізувати основоположні чинники високої історії, це завдання покладається на «правлячу меншину, де політик знаходить інструмент, за допомогою якого він може реалізувати свої плани»⁸⁹. Цим інструментом і стають гроші, основа економічного лібералізму і демократичного ладу.

Влада в індустріальну епоху набуває чіткого грошового характеру. Це викликає стурбованість соціально-філософської думки цього періоду, яка починає вивчати проблему *інтересів* – особистих і групових, таких, що порушують етичну єдність суспільства і створюють політичну упередженість. Розглядаючи цю проблему, А. Сміт вважає, що організаційні форми політики вперше виникають там, де існує визнана всіма приватна власність, там, де багатим доводиться захищатися від гніву знедолених бідняків. Багаті створюють вигідні для себе закони, встановлюють систему панування, щоб за допомогою

⁸⁸ Зибницкий Э. Монархический принцип и власть // Новый мир. – 2007. – № 4. – С. 117.

⁸⁹ Шпенглер О. Закат Европы / Пер. с нем. К. А. Свасьян. – М.: Мысль, 1998. – С. 128.

права проводити в життя свої інтереси. Лише за певних історичних умов може бути досягнутий якийсь рівень об'єктивності. У ліберальній правовій державі, якою її бачить А. Сміт, роль «незацікавленого спостерігача», «неупередженого судді» бере на себе державна влада⁹⁰. Але у владі є її виконавці, яким не чужі упередженість, інтерес, жадібність, заздрість, бажання збагачення й інші прагнення, що характеризують людину економічної епохи.

Влада в концепціях класичної політичної економії включена в систему економічно-грошових відносин. А. Сміт, зокрема, говорить про основний *мотив людської дії* – *поліпшити свої життєві обставини* – як про «бажання, яке властиве нам із народження і не покидає нас до могили». Це спонуки мисляться не лише суто економічно; мається на увазі динаміка виникнення все нових потреб і їх задоволення. Життя є змаганням: цей образ, присутній у таких різних джерелах, як послання апостола Павла і праці Гоббса, властивий і А. Сміту в контексті його проблеми справедливості. Кожна людина в міру можливості піклується про самого себе, а не чекає милосердя від іншого, і в цьому полягає її обов'язок.

Але в той самий час вона старається і перевершити інших, і це теж у порядку речей, але лише доти, доки при цьому їй вдається поважати право інших людей чинити так само щодо неї. Але А. Сміт не прихильник вседозволеності, а прихильник вільного ринку, який передбачає роль держави⁹¹. Причому держави далеко не слабкої, а сильної, як і влада, що її репрезентує. Саме така влада не дасть можливості зникнути рабству і рабській свідомості людини разом із лінощами, пихатістю, хитрістю, страхом та іншими подібними властивостями.

Так формується уявлення про невіддільність влади в буржуазно-ліберальному суспільстві від економічних інтересів людини, його вигоди. Ми звертаємося, говорить А. Сміт, не до гуманності власників необхідних товарів і послуг, а до їх егоїзму, і «ніколи не говоримо їм про наші потреби, а про їх вигоди». Ніхто не хоче залежати від чужого благовоління. У цьому полягає гармонія особистих і суспільних інтересів, що припускає цілісність соціально-політичного життя і влади.

⁹⁰ Баллестрем К. Г. Homo oeconomicus? Образы человека в классическом либерализме // Вопросы философии. – 1999. – № 4. – С. 49.

⁹¹ Там само. – С. 50.

Для К. Маркса буржуазне суспільство не може бути гармонійним, бо в ньому немає істинної людини, є тільки *людина економічна* (*Ното оесопотісис*). Її основний мотив – володіти, головне бажання – *мати якомога більше*. Вона діє послідовно – егоїстично, інші люди цікавлять її лише як засіб для зростання її власної користі. Тим самим предмети одержують владу над людьми, як, наприклад, гроші. *У кого немає грошей, той нічого не вартий*. Некредитоспроможна людина не має жодних чеснот. Люди в економічному суспільстві *відчужені* одне від одного. Влада належить власникам капіталу, які панують у суспільстві й визначають його моральну атмосферу. Вони контролюють також державу, яка перетворюється на виконавчий комітет, підпорядкований волі й інтересам економічного класу⁹². Влада власників капіталу реалізує себе через гроші, і настає епоха *влади грошей*.

Вона почалася разом із демократією та її формами. Оскільки, вважає *О. Шпенглер*, усі ці форми не вирости «природним шляхом», як, наприклад, феодальні відносини, а *були вигадані*, причому не на основі глибокого знання людей і речей, а *на абстрактних уявленнях про право і справедливість*, виникає глибока прірва між «духом законів» та їх практичним виконанням. Отриманий унаслідок довжелезного періоду розвитку досвід учить нас, що «права народу і вплив народу суть різні речі». Що більш загальним є виборче право, то менша частка електорату має владу. Він стає все більш безпорадним у політичному плані, усе більше відданим у руки партійних верхівок, які «всіма методами духовного примусу диктують народу свою волю боротися між собою за владу всіма можливими засобами, методами, що залишаються як непомітними, так і незрозумілими для натовпу, і які використовують громадську думку як викувану своїми ж руками зброю одне проти одного»⁹³. Саме тому будь-яка демократія з необхідністю приходить до самознищення. Тобто на словах вона залишається, її інститути працюють, розвиваються, трансформуються, вона переходить у нові форми, але суть її змінюється. Вона все більше прагматизується, стає *владною і грошовою*.

⁹² Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Избранное. – М.: Экспо, 2008. – С. 8.

⁹³ Шпенглер О. Закат Европы / Пер. с нем. К. А. Свасьян. – М.: Мысль, 1998. – С. 126.

В епоху античності, коли актуальною, першочерговою проблемою був пошук сенсу буття, його початків і рушійних сил, народ об'єднувався в єдину і доступну для досягнення масу, намагаючись користуватися своїми правами в потрібному напрямі. Сучасна європейська (і американська) політика створили в планетарному масштабі силове поле духовної і грошової напруженості, у сферу впливу якого потрапляє кожна людина, навіть не усвідомлюючи цього. Вона повинна думати, бажати й діяти згідно з волею правителя. Інформація передається не від людини до людини, а шляхом маніпуляцій свідомістю народів і континентів, оглушення їх барабанним дробом фраз, гасел, думок, сцен, почуттів, так що особа, «Я» стає лише функцією невизначеного духовного утворення. «Гроші здійснюють свій шлях у політиці не як метал, переходячи з рук однієї людини в інші. Вони не перетворюються на ігри і вино, а перетворюються в силу і визначають інтенсивність обробки людей»⁹⁴. Гроші стають головним чинником політичної свідомості, бо від сили і спрямованості їх дії залежить динаміка і статика суспільного розвитку.

Для влади грошей не потрібна духовність, тому світ книги, світ душі і духу залишився надбанням вузького кола людей. Спілкування з книгою замінили преса й телебачення, що створюють ту «істину», яка потрібна владі. Її неможливо спростувати доти, доки є гроші для безперестанного повторення. Обробка, або поневолення розуму, є однією з форм *волі до влади* в «демократичному вигляді». Здійснювана нею лінія може бути спростована, тільки-но з'являється інша «воля до влади», підтримана ще більшою *грошовою силою*. «Громадська думка», як правило, завжди лояльна до сили і кожного разу «відкриває» для себе «нову істину». Особливо якщо вона підкріплена необхідною дозою «фактів», що викривають опонентів, звинувачуючи їх у моральних та економічних злочинах.

Деформація духовності – необхідний компонент влади. Адже вона може знаходити підтримку лише тоді і лише в тих, хто якнайменшою мірою здібний до роздуму й аналізу. Це не означає, що сучасне суспільство складається з абсолютно безграмотного «охлоса». Ні, мільйони індивідів сьогодні за допомогою Інтернету спілкуються один з одним. Але проблеми, обговорювані масою, далекі від

⁹⁴ Шпенглер О. Закат Європи / Пер. с нем. К. А. Свасьян. – М.: Мысль, 1998. – С. 127.

екзистенціальної глибини і естетичної витонченості, що дозволяє мати *свою* думку. Глобалізаційні процеси розмивають інтелектуальну, релігійну, національну самобутність, а це сприяє ще більшій залежності від влади. Якщо людина, що вміє читати, за допомогою преси потрапляла під владу «Цезарів світової преси» (О. Шпенглер), то сьогодні інформаційно-телекомунікаційні технології з успіхом заміняють друковане слово. Боротьба, яку охоче демонструють засоби масової інформації, проникаючи в кожний будинок і в кожен свідомість, знижує інтелект людини, робить її залежною від репрезентованих альтернатив. Приймаючи ту або іншу позицію, співчуючи або обурюючись, людина не думає, що йде наперед визначеним їй шляхом. Не вона, а *їй* обрали цей шлях. Поки вона, як горезвісний «пікейний жилет» із «Золотого теляти» І. Ільфа і Є. Петрова, відстоює, як *їй* здається, свою позицію, у цей час борються і здобувають перемогу гроші. Вони залучають до себе на службу розум, створюють потрібне для себе культурне «поле», потрібну духовну сферу і психологічну атмосферу, наймають учених і псевдонауковців, визначають стратегію національного і наукового розвитку і т. д. І в той же час стурбований «вибором» споживач інформації, «вільна людина» «вільного суспільства» вирішує дилему, або в кращому разі трилему: «направо», «наліво», «прямо». Але обирають те, що *повинні* обрати і що повинні думати, і це сприймається як власна свобода.

Кожна історична епоха характеризується власною парадигмою і, відповідно, властивим лише їй типом свідомості. Відповідно до параметрів цієї парадигми феномен «грошової влади» можна розглядати як феномен певної системи цінностей, заснованих на *економічній свідомості*. Домінанта *вигоди і особистого інтересу* є найважливішою складовою існування і динаміки епохи, її символом. Без них сучасність не може бути сучасністю. Бо сучасність – це завжди нове, мало вивчене, свіжіше, цікаве, тривожне, це потенція змін. Тому було б некоректно оцінювати економізм і його різні вияви однозначно як переважно негативну величину. Це – складний соціокультурний феномен, характерний для суспільства, побудованого на принципах ринкової економіки. Високий рівень урбанізації, індустріалізації, універсалізації, космополітизації, інформатизації, комп'ютеризації з *необхідністю ставлять на перше місце гроші*, визначальні, крім усього іншого, для *грошового статусу влади*.

Ця обставина обумовлена сутністю сучасного світового господарства, що являє собою синтез динаміки розвитку і структури взаємозв'язків як у вертикальній, так і в горизонтальній площинах. Механізмом цієї структуризації виступає *глобалізація* всіх складових соціально-економічної динаміки суспільства, що вимагає тотальної *демократизації*. У *горизонтальному* вимірі відбувається цивілізаційний розподіл світу на Захід і Не-Захід. У *вертикальному* – утворюється «*інформаційно-ієрархічна піраміда багатства і влади*», вершину якої посідають країни першого світу. Піраміда працює подібно до насоса – до її вершини безперервно йдуть потоки фінансів, багатств, інтелекту, а також дешевої робочої сили «остарбайтерів». Виникає світова влада, світовий центр з управління й розподілу ресурсів планети. В умовах системної кризи сучасного управління розвиваються цілком легальні політичні технології, що спотворюють і підривають основні принципи демократії, як-от інститути народного волевиявлення і публічної політики, перетворюючи їх, по суті, у фікцію. Звідси все більше поширення набувають *химери керованої демократії*: симбіоз політичних декорацій демократії і механізмів олігархії або авторитаризму. Можливості демократії помітно знижуються «в умовах *транснаціоналізації* світу, зростання слабо регульованих економічних і інформаційних констеляцій, чий вплив і можливості маніпулювання поведінкою людей поступово вихолощують саму ідею публічної політики»⁹⁵. Слабшають національні політичні інститути і підносяться структури транснаціональні, формуючи *світову владу*.

Нова влада за умов нової економіки, нової віртуальної реальності розробляє нові підходи до економіки суспільства постмодерну. Це суспільство прославляє *не* творців енергії і думки (знання), а власників їх еквівалентів – *грошей* та інформації. Для грошової влади важливо, що інформацію можна легко фальсифікувати, що створює феномен «когнітивного фальшивомонетника», дезінформації, деморалізуючого популізму, порожніх текстів у правильній граматичній формі. *Еквівалентом віри* в ситуації постмодерну виступає лицедійство, обман, звідси криза традиційних віровчень. Гасло «*бути, а не здаватися*» змінилося гаслом циніків «*здаватися, а не бути*». *Еквівалентом волі* виступають гроші. Якщо владарювання – це воля, то

⁹⁵ Шпенглер О. Закат Європи / Пер. с нем. К. А. Свасьян. – М.: Мысль, 1998. – С. 127.

гроші – це влада. За гроші купують будь-яку інформацію, забезпечують будь-які сценарії, виконують будь-які дії. Усе залежить від грошей і ними все визначається. Гроші позбуваються свого колишнього, тільки економічного змісту, включившись у визначення політичних, культурних, соціальних значень. Через це сформульована Е. Фроммом дилема «мати або бути» вирішується на користь «мати».

Світова влада перетворює світове господарство в глобальний світ транснаціональних корпорацій, що мають мережеву структуру. Мережеві структури забезпечують глобалізацію капіталу і децентралізовану концентрацію виробництва і праці. На підставі стратегії світової влади утворюється інформаційно-фінансовий простір, смислом якого виступають гроші. Влада, властива будь-якій економіці, має безпосередній стосунок до отримання прибутку. Не тільки надмірні або отримані нечесним шляхом прибутки, а й усі бариші в більшості випадків «визначені скоріше владою, ніж ефективністю» (Е. Тоффлер). Навіть найменш ефективна фірма здатна отримати вигоду для себе, якщо тільки наділена владою нав'язувати свої умови працівникам, постачальникам, розповсюджувачам і споживачам. Як наслідок, значення влади в підприємстві, у світовій економіці стає дедалі вагомішим, причому в усіх сферах. «Порушення, деструкції у владі часто впливають на рівень прибутку значно сильніше, ніж дешева робоча сила, нові технології або раціональний економічний розрахунок»⁹⁶. Розвиток глобальних мережевих технологій призводить до ситуації, коли влада структури фінансово-економічних стратегій стає сильнішою за структуру самої влади. Замість передбаченого Д. Беллом суспільства інформаційної свободи («інформаційний соціалізм»), де знання заміщає товарні відносини, поки що формується суспільство жорсткої мережевої *несвободи*, де сутність людини ще сильніше відчужується від її існування, ніж в індустріальному суспільстві, а знання все більшою мірою стає *товаром*.

Знання для влади – це не осягнення глибинних основ космічного буття, це не пошуки значення життя людини у світі «мережевої несвободи» і т. ін. Знання – це не тільки товар, але і *творець* мережевих структур, що створює необхідні морально-психологічні умови для встановлення *всесвітнього тоталітаризму*, являє собою готовий

⁹⁶ Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство, сила. – К., 2003. – С. 50–52.

інструментарій і інфраструктуру для його *централізованого вияву*. Завдяки цьому виникає нова *глобальна фінансова економіка*, сутність якої – створення всіх умов для діяльності з отримання максимальних прибутків. Далі така діяльність веде в «сіру зону», засновану на недосконалості законодавства, і, нарешті, до змикання напівлегальних спекулятивних комбінацій із кримінальними, тобто до злиття «гарячих» грошей з «брудними». Одночасно ці спекуляції стимулюють розвиток «деструктивної квазіекономіки», що продукує «негативну вартість» (наркотики, рекет, контрабанду, казнокрадство, брудні і фальшиві гроші, комерційний, у тому числі мережевий тероризм)⁹⁷. У всьому цьому бере участь – пряму або опосередковану – влада. Якщо в грошовому суспільстві влада не може бути інакшою, ніж грошовою, то грошові відносини породжують не лише стосунки «чесно-купецькі». Діяльний капітал створює не тільки прегарні міста, чудотехнології, казковий побут й інше, а й нескінченні спокуси. І що слабша за своїми інтелектуальними можливостями «людина мережі», то більше вона потрапляє під вплив цих спокус.

Влада за таких умов максимально використовує цю людину для отримання вигоди. Це не несе ніякої небезпеки для подальшого соціального і економічного розвитку, що постійно стверджують критики постмодерністської епохи і тенденцій, пов'язаних з утвердженням нової реальності, зокрема духовної. Хоча в оцінці даної ситуації, явищ і процесів не обійтися без морально-духовних, оцінкових міркувань, проте безрозсудно і нереально закликати зупинити їх якимось чином, перешкодити їм як феноменам, які нібито не відповідають інтересам справді прогресивного розвитку людства.

Логіка суспільного розвитку така, що будь-яка заборона, нормування, установка на те, «як треба» і таке інше, не можуть перешкодити тому, що *повинне бути*. Його не зупинити з тієї простої причини, що воно нове. Навіть якщо воно не відповідає уявленням про те, якими повинні бути культура, наука, людина, мораль, світ у цілому. Це повною мірою стосується влади, на яку, як правило, сподівається «маленька» людина. Її найбільша турбота викликана взаємозв'язком влади і грошей. Їй здається, що вони повинні бути роз'єднані, і багаті повинні бути без влади, а влада – без багатства.

⁹⁷ Мясникова Л. А. Экономика постмодерна и отношение собственности // Вопросы философии. – 2002. – № 3. – С. 15.

Сподіваючись на те, що бізнес повинен бути відокремлений від влади (одна з головних тез наших політиків усіх напрямів), забувають, що це глибока ілюзія. Влада ніколи не існувала, не існує і не існуватиме без і *окрім грошей*. Тим більше сьогодні, коли «приватизація банківської сфери і лібералізація ринку капіталів глибоко змінили фінансову систему, привели до небаченого посилення фінансових ринків і різкого підвищення процентних ставок. Усе це принципово змінило систему фінансування підприємств: замість колишніх банківських кредитів підприємства стали випускати акції і облігації, що стало головним джерелом їх зовнішнього фінансування»⁹⁸. Держава при цьому втратила контроль над фінансовою політикою, оскільки політика стала фінансовою. Про яке розділення може йтися?

Сподіваючись на мораль, на абстрактні, аморфні проповіді про силу духу, про відплату, на надію, що, врешті-решт, прийде чесний, отже, бідний правитель, людина завжди залишиться в полоні обману, іграшкою в руках тих, кому цей обман потрібен. Вихід з цього обману – у розумінні сутності законів фінансової цивілізації. А якщо так, то потрібно готувати себе до жорсткого, суворого життя, де немає пощади до слабких, добрих і чесних. Гроші, як і влада, люблять силу і *ratio*.

⁹⁸ Силичев Д. А. Социальные последствия перехода от индустриализма и модерна к постиндустриализму и постмодерну // Вопросы философии. – 2005. – № 7. – С. 9

РОЗДІЛ 3

**ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ
В ПАРАДИГМІ
ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ**

3.1. КОНЦЕПТ ФІЛОСОФІЇ ЕКОНОМІКИ: НА ПЕРЕТИНІ ФІЛОСОФСЬКОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЗНАННЯ

Аналіз економічної теорії і господарської діяльності закономірно підводить до питання про співвідношення *філософії* та *економіки*, яке на сьогодні поширене як у вітчизняній, так і зарубіжній економічній і теоретичній думці. Чи немає тут повтору, тотожності предметів? Потрібно виявити відмінності між предметом і методологією *філософії економіки* і, з другого боку, *економічною теорією*. Одночасно слід окреслити поле теоретичного аналізу *філософії господарства*, щоб можна було дотримуватися визначеної методологічної позиції.

Філософія економіки – це сфера досліджень, спрямованих на осмислення і розуміння основ економічного життя як однієї з найважливіших сфер людського і суспільного буття. Спираючись на філософські категорії і принципи, вона виявляє сутнісні аспекти економічних явищ і процесів. Філософський підхід до економічного життя передбачає висвітлення фундаментальних тенденцій і закономірностей відносин людини з природою, а також *взаємовідносини людини до людини* у процесі трудової діяльності.

На відміну від економічної теорії, котра аналізує конкретні форми економічних відносин, структурні елементи економіки, філософія економіки орієнтована на *розуміння* загальних універсальних закономірностей розвитку господарсько-економічного світу. В центрі її уваги – принципіві питання *природи економіки*, тенденції формування матеріальних умов життя людини і суспільства в цілому. Філософський «кут зору» передбачає також виявлення сутності поведінки і діяльності людини в економічній сфері. Тобто йдеться про *гуманістичну складову* предмета філософії економіки.

Як наукова дисципліна, філософія економіки є областю дослідження загальних, глибинних процесів в економіці. Цей аналіз здійснюється на основі *філософських традицій*. По-перше, йдеться про гносеологічне трактування економічних знань для виявлення і опису *існуючих структур економічного знання* та їх адекватності об'єктивним реаліям. По-друге, філософія виступає як методологічна

основа для розгляду *економічних проблем*. Принципову роль тут набирає конкретно-історичний підхід до з'ясування економічного життя, а також *принцип системності*. Звичайно, філософія не ставить метою замінити конкретні економічні знання, економічні теорії і прикладні економічні дисципліни. Вона озброює переважно загальними орієнтирами, методологічними принципами, необхідними для успішного вирішення економічних проблем. Філософська методологія націлює на розгляд економіки з різних позицій, висвітлює основні тенденції і рушійні сили її розвитку і функціонування⁹⁹. Такий підхід відкриває значні можливості для глибокого пізнання економічних явищ і процесів.

У філософії економіки ключову роль відіграє антропологічний підхід, згідно з яким людина, її потреби та інтереси є *визначальними* в детермінації соціально-економічної діяльності. Особистість як рушійна сила суспільного життя трактується як *суб'єкт економічної діяльності*. Це фундаментальне положення лежить в основі аналізу економіки. В аспекті *існування*, тобто аспекті соціоекономічного життя, людина здобуває цінності, ідеали, цілі в навколишньому соціальному середовищі, а «мистецтво життя» (*М. Монтень*) полягає в умінні реалізувати їх у практичній діяльності. Існування не зводиться до *суб'єктивних* переживань, тому важливе місце має *об'єктивність буття*, яке підтвержене соціальним статусом індивіда, його сім'єю, майном тощо. Виникає проблема співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в економічній поведінці людини. У зв'язку з цим філософсько-соціологічні інтерпретації економічної поведінки обґрунтовують моральні орієнтації, мотиви, пов'язані з поняттям справедливості, міркуваннями щодо престижного споживання, етики допомоги і колективного виживання.

Важливий аспект у філософсько-економічних дослідженнях являє собою проблема виявлення характеру і специфіки діяльності, обумовленої певними соціально-політичними структурами. Тим самим соціально-філософські підходи значно розширюють і збагачують наше бачення господарсько-економічних процесів і ролі в них людини. Принцип філософського антропологізму дозволяє розкрити сутність поняття соціально орієнтованої економіки, глибше розібратися в

⁹⁹ Самсин А. И. Основы философии экономики. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 10–12.

механізмі економічної соціалізації, формуванні соціальних типів особистості, які діють у сфері виробництва, обміну, розподілу і споживання.

Специфіку предмета філософії економіки характеризує також *ціннісний* компонент. У соціально-філософській літературі цінності трактуються як матеріальні і духовні явища, котрі мають позитивну значущість для людини, групи, суспільства в цілому і служать засобами задоволення їх потреб та інтересів. В економічному житті цінності є одночасно і *споживчими благами*, тобто тим, без чого не може відбутися життя. Усі споживчі блага створюються в процесі матеріально-виробничої діяльності людей. Саме виробнича праця безпосередньо забезпечує появу продукту – *блага*. Однак цей важливий соціально-економічний процес включає багато інших аспектів. Їх аналіз лише економічною теорією виявляється недостатнім у силу свого *кількісного аналітичного підходу*.

Філософський підхід спрямований на виявлення *ставлення* людей до споживчих благ, до цінностей. Цей процес пов'язаний із ситуацією вибору, який не завжди має усвідомлений характер. Тут досить часто спрацьовує інерція стереотипів і консерватизм стандартів споживання. Хоча від характеру ціннісних орієнтацій залежить соціальна поведінка людей – активність чи пасивність, що, врешті-решт, визначає *загальне становище* людини в суспільстві, а також саму людину, її ставлення до споживання. Важливим є те, що характер, особливості ціннісних орієнтацій обумовлюють не тільки образ, спосіб життя окремої людини, а й здійснюють вплив на результати соціально-економічного розвитку суспільства в цілому.

У сферу проблем філософії економіки входить поняття «духовність», яке протиставляється сучасному «економізму». Сьогодні дуже поширеною є точка зору, згідно з якою ми є свідками «занепаду» і «розпаду» духовності. Причому цей кризовий процес виявляє себе в результаті «експансії принципів раціональності» і розповсюдження «імперативів інформаційності»¹⁰⁰. Знання, розум, наука посідають домінуюче місце в суспільстві, породжуючи прагматизм, ведуть до «забуття» чуттєво-емоційної сфери і здатності до співчуття, добра

¹⁰⁰ Самсин А. И. Основы философии экономики. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 11–12.

тощо. Відбувається так звана «втрата душі» світу і людини. Втрата «душевності» рівноцінна аморальності і «безсердечності».

Вважається, що особистість трансформується в «ділка», «діяча», «функціонера» у процесі науково-технічної революції, наростання швидкості і складності соціальних дій, опосередкування людських відносин речово-предметними. «Людська душа, – писав М. Бердяєв, – не може витримати тієї швидкості, якої від неї вимагає сучасна цивілізація. Ця вимога має тенденцію перетворювати людину в машину... Технічна цивілізація за своєю суттю імперсоналістична. Вона не хоче знати особистості. Вона вимагає активності людини, але не хоче, щоб вона була особистістю»¹⁰¹. У міру того, як особистість стає «ділком», «функціонером», культура як регулятор соціальних відносин буде замінена технологією і соціотехнікою.

Філософський підхід передбачає аналіз *соціального смислу духовності*. Вважається, що її ядром, основою є вихід окремої людини за межі індивідуального життя, орієнтація на загальне благо. Це альтруїзм, принцип служіння, який протистоїть егоїзму, розрахунку. У рамках цього підходу пропонуються різні рекомендації, які повинні вивести людину з цієї кризи. Однак подібні пропозиції мають здебільшого просвітницький характер, оскільки в них акцентується увага на вихованні, на виробленні «ідейного стрижня», «духовного ядра» в суспільній свідомості, яке ще називають *національною ідеєю*. Ставиться завдання духовно-морального оздоровлення суспільства, а разом з ним – економічного життя, що передбачає засвоєння і реалізацію «вічних» моральних законів. Наголошується на тому, що без совісті, без честі, без турботи про людей, без чіткого виконання моральних правил неможливі успішні соціально-економічні перетворення»¹⁰². Тим самим буде досягнуто мети згуртування суспільства, виконання ним ясних і чітких орієнтирів на цілий історичний період.

Міркування такого плану свідчать про недостатність філософського підходу і аналізу, на який претендує «філософія економіки». Її теоретизування відбувається *на ґрунті загальнофілософських положень і принципів*, завдяки яким увага спрямовується на розгляд основ економічного буття як однієї з найважливіших сфер людського життя і суспільства. Проте акцент «на основах» не дає можливості

¹⁰¹ Бердяєв Н. А. Человек и машина // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 149.

¹⁰² Самсин А. И. Основы философии экономики. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 31.

проникнути в сутність проблеми «духовності», яка завжди була суто об'єктом метафізики. Тільки з її позицій можна виявити дійсний смисл «духовного», невід'ємного від буття, котре сьогодні, із вступом суспільства в соціотехнічну стадію розвитку, перестає бути власне виключно людським і перетворюється в «людсько-машинне» (В. А. Кутирьев).

Зрозуміти сутність сучасного буття і «нової духовності», коли через *контрінтуїтивність* і *контрраціональність* надскладних нелінійних «людсько-машинних» систем індивід змушений відмовитися від свого пріоритету в них, досить проблематично. Їх децентрованість перетворює суспільство, яке складалося з особистостей, у цивілізацію, яка вже складається з «ділків», а цивілізація – у «технос», що складається «із факторів». Взаємодія оператора і машини стає всезагальною формою буття людини, цілі якої постають як відображення внутрішніх законів оптимізації й ефективного функціонування соціотехноса. Цілераціональна поведінка «ділка» заміняється безглуздою раціональністю. Усі його вчинки «зв'язуються з критеріями розсудку і розуму, але розуму, який є чужим йому як суб'єктові життя. Це пост /не/ людська раціональність»¹⁰³. Але вона, ця «пост» і «не/ людська» раціональність, є тією новою духовністю, тим новим буттям людини, виявити яку не до снаги «філософії економіки», котра виходить із просвітницьких засад «всезагального» і «абстрактної людини», конкретність якої детермінується соціально-економічними умовами. Нова духовність, яка формується на основі інформаційного і матеріального буття, роз'єданого по всіх параметрах, має зовсім інші виміри, яким не відповідають критерії альтруїзму «всезагального» – *добра, блага, добробуту, сили щастя* тощо. Нове штучне середовище «сканує» людину, приймає тільки її «інформаційний аспект», вводячи її як цілісну істоту в стан кризи. Виявити можливості буття людини в новій духовній ситуації, коли йдеться про «смерть людини» як *онтологічний стан*, до снаги *метафізичному дискурсу*, який не лише ставить як об'єкт вивчення речі, а осягає їх сутність через силу думки.

Філософія економіки ставить завдання відійти від прагматизації буття людини. На відміну від економічних теорій, які вивчають

¹⁰³ Кутирьев В. А. Человек XXI века: уходящая натура // Человек. – 2001. – № 1. – С. 13.

конкретні прояви *економічних феноменів*, у центрі уваги «філософії економіки» – *природа* економічного життя, *сутнісні* сторони економічних явищ і процесів. Філософія економіки покликана дати уявлення про найважливіші аспекти економіки, де відтворюються необхідні матеріальні умови існування людей. І вона виконує цю роль. Проте що складнішим стає буття людини в суперечностях, які не вкладаються сьогодні в певні методологічно виважені рамки, то нагальнішою стає *необхідність пошуку нових підходів*.

Ця ситуація обумовлена, окрім усього іншого, усе більшою диференціацією економічного знання, котре стало сьогодні основним виміром реальності. Що й виокремило, поряд з «економікою», поняття «господарства». Економіка повною мірою об'єктивно виникає і формується в надрах господарства взагалі, вона є продуктом людської історії, тому вона не має тієї *трансцендентності*, яку має, про що постійно говорить Ю. М. Осипов, «господарство». Не все в економіці «є таємничим унаслідок її власної природи, як та ж сама вартість, багато що виявляється свідомо прихованим, насильно перетвореним у трансцендентне, як наприклад, доходи, їх джерела, а часто і їх користувачі. Економіка – цілковито хитромудра техно-соціальна наука, для якої техно-соціальне лукавство – норма»¹⁰⁴. Економіка, як свідчить теоретична економічна наука, є занадто «версійною». Предмет її, побудований на принципі протиставлення «суб'єкта» «об'єктові», є «невловимим», що свідчить про недостатність як теоретико-економічного, так і філософсько-метафізичного підходів. Як перший, так і другий не проникають в її таїну, у складність її смислів, що відсторонює від реальності, утворюючи абстрактну картину економіки. Її подоланням є філософія економіки.

¹⁰⁴ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. *Метафізика економіки*. – К.: Знання, 2006. – С. 90–91.

3.2. ФІЛОСОФСЬКІ СМИСЛИ ФІНАНСОВОГО БУТТЯ

Людина могла відбуватися в культурі, думці, творчості тому, що *завжди шукала смисл*. Навіть незважаючи на ілюзії, помилки, часто досить трагічні, розчарування, її рятував пошук чогось нового – незвичайного, спокусливого, відкриваючого інші обрії життя. У результаті відбувалися наукові відкриття, створювалися шедеври мистецтва, розкривався Всесвіт і світ духовного інобуття. Поряд з цим із страху виникала релігія як зв'язок із вищими силами, із примітивізму безпосереднього життя – необхідність його розуміння, а з нього – знання. Так людина стала на *шлях пізнання*, що відкрило не тільки істину, а й явило спокусу пізнання добра і зла. Незважаючи на небезпеку гріха, людина обрала саме цей шлях. Звідси виникло усвідомлення, осмислення, а з ним – теоретичне мислення. А в його контексті, поза всім іншим, економічне знання, що перетворилося сьогодні в один із головних способів розуміння світу. Реальним стало виникнення фінансової цивілізації, цінності якої стали смислом життя сучасної людини.

Однак разом з її колосальними досягненнями виникла проблема монетарної свідомості як проблема економізму (економікоцентризму). Суть її в тому, що принципи й закони економіки безпосередньо прямо переносяться на сферу мистецтва, освіти, особистих і міжлюдських відносин. Глибинний смисл соціального регулювання ринку як установлення граней економізму, підпорядкування прагнення до прибутку й тотального прагнення більш високим цілям втратив своє значення. Можливість споживання, що стало новим смислом буття, поставило під загрозу ту надзвичайно ніжну духовну ауру, сотнями років формовану релігією, культурою, філософією, наукою. Причому це не спеціальний задум якихось варварів, а цілком закономірний результат економічного суспільства. Його бездуховність – не відхилення або якась ущербність в організації й структурі. Вона впливає із суті економічного суспільства як вираження споживчого ставлення до світу. Не піклування, не служіння, не альтруїзм, не особистість, не дух, не Логос (Слово, але слово розумне), а більше, краще, вигідніше. Смисл

щодо цього стає не тільки непотрібним, а й важким тягарем, що тільки спокушає з путі істинного. Тим самим «економіка перетворюється в *економоцентризм*»¹⁰⁵, душу якого становить *фінансизм*. Вони скрізь і в усьому, крізь і в усьому є розрахунок, прагматизм, раціональність. Гамлетівське «бути чи не бути» перетворилося у «вигідно чи не вигідно». Людина як образ і подоба Бога перетворилася в економічну людину і виявилася знеособленою, але можливою і цілком розумною в усіх життєвих відносинах. Це новий тип людини – актор, діяч, практик. Як споживач, технократ, інтелектуал, ділок, вона органічна для суспільства *товарів і грошей*. Але саме для них. Переносючи ці властивості в культуру, вона втрачує душу й духу, власного людського начала, вважає «нормальним». Фраза – «давайте без риторики й емоцій» означає – без спілкування, що стало непотрібним, і відчування – участі слабких.

Подібна «перемога економізму» не означає дискредитації економіки в цілому і економічної теорії, яка її виражає. Тільки «справжні» економісти, або, просто кажучи, «чисті» (тупі) професіонали, вважають завдання збереження духовності, морального й екзистенціального виміру світу порожнім, непотрібним і невідповідним сучасності. Саме з їх авторитетної й часто визначальної точки зору економіка перетворюється в економізм, а економічне знання – у набір дефініцій, правил і формально-математичних розрахунків, за яких «економіка стає ощадливою», такою, що втратила смислове наповнення.

Однак як сьогодні, так і в історії *економічне знання* завжди було наповнено філософськими пошуками вищих смислів буття. Кожна економічна теорія – це не тільки розмірковування про власність, вартість, товар, гроші, капітал, торгівлю, а й, перш за все, модель облаштованості буття людини. Те, чим власне займається кожна філософська теорія. У свою чергу, жоден видатний філософ не міг обійти своєю увагою проблеми господарського життя. Досить згадати «ідеальну державу» Платона, де визначені порядок і хода розумного життя, в якому головне значення приділяється продуктивній праці й мудрому розподілу. Аристотель у контексті побудови системи метафізичного знання приходив до аналізу проблем економічних. Розділяючи господарську діяльність на «ойкономіку» і «хрематистику» залежно від способів життєдіяльності, Аристотель, досліджуючи в цьому зв'язку

¹⁰⁵ Кутырѐв В. А. Человеческое и иное. – СПб.: Алетейя, 2009. – С. 23–24.

сутність понять «товар», «гроші», «вартість», «праця», «власність», «багатство» й ін., ставить проблему «справедливої ціни», визначаючи тим самим необхідність філолофсько-економічного мислення й освоєння ним світу людського буття.

У кожному епоху, що представляє свій спосіб мислення, парадигму наукового пізнання, реалізованих у діяльності великих мислителів, у пошуку гармонії Космосу й буття, природи й людини, божественного задуму і його реалізації у свободі волі індивіда, завжди була присутня сфера економічного. Дедалі розширюючись, вона переставала бути «нічийною землею».

У міру становлення власне *економічної теорії* вона не ставала запереченням філософії, а навпаки, її доповненням, розширенням, альтернативою інтелектуальному пізнанню й діяльності. Великі метафізичні системи «епохи Розуму» (Новий час) однією з центральних проблем визначили дослідження принципу свободи. Але, виявляється, вона не існує поза власністю. А де власність, там багатство, гроші, торгівля, виробництво, політика, держава, прибуток, людина, рівність, мораль, наука, пізнання, прогрес, капітал і, звичайно ж, людина. Тому цілком закономірна трансформація наукових інтересів професора моральної філософії А. Сміта до проблем економічних. Не причини виникнення Всесвіту, або Сонячної системи, як І. Канта, цікавлять А. Сміта, а причини багатства народів.

У свою чергу, Г. Гегель не міг завершити своєї системи розвитку Світового Духу поза «Філософією права», в якій осмислюється ряд найважливіших економічних проблем. Жоден філософ, що вважав свою діяльність головним смислом життя не тільки для себе, а й для всіх, не міг ігнорувати питання економічні. Річ не в тому, що вони могли йти у традиції аристотелівського поділу на «ойкономіку» і «хрематистику», а в тому, що поза економікою не могло бути справжньої раціональної розмови про людину й смисл її життя. Але й кожний представник економічної думки, починаючи з XVIII століття, коли поняття «економіст» перетворилося у професію, не міг перебувати поза контекстом філософських ідей свого часу. І що більш оригінальними, амбіційними були ці ідеї, то більший інтерес представляла економічна теорія. Інноваційні ідеї в економічній теорії Дж. С. Мілля не могли відбутися без його захоплення філософією позитивізму та її розвитком. У цьому ж контексті варто розглядати М. Вебера й В. Зомбарта, які,

відповідно до вітчизняної традиції філософування, ввели в економічну теорію головне поняття класичної німецької філософії – «дух». У результаті економічне знання збагатилося «працюючими» категоріями «дух капіталізму» і «дух підприємництва». Суб'єктивізм емпіріокритицизму невід'ємний від методологічного індивідуалізму австрійської школи маржиналізму, як філософія прагматизму від Кембриджської неокласичної школи економіки. Не викликає сумніву вплив філософії «життєвого пориву» А. Бергсона на теорію інновації Й. Шумпетера, як філософії екзистенціалізму й персоналізму на неолібералізм Л. фон Мізеса й Ф. фон Гайєка. Один із найвидатніших економістів ХХ століття Дж. М. Кейнс як учений і мислитель формувався в інтелектуальному середовищі Кембриджського університету, куди входили Б. Расел, Л. Вітгенштейн, Р. Карнап та ін. У цьому плані немає ніякого сумніву в плідному взаємозв'язку філософської й економічної думки, у результаті якої й народжувалася філософія економіки.

Разом з тим слід зазначити, що кожний економіст був мислителем, філософом, оскільки по-справжньому видатні економісти не були вченими педантами. «Предметом свого вивчення вони вважали цілий світ і намагалися вловити найрізноманітніші його настрої, малюючи його злим, невтішним, таким, що має надію. Перетворення їхніх еретичних думок у зразок здорового глузду разом з їх же викриттям «здорового глузду» як набору забобонів були найважливішими елементами при спорудженні інтелектуальної будови сучасного життя»¹⁰⁶, – зазначає Р. Л. Хайлбронер.

Вони належали до різних народів, займали різні становища, мали різні характери, були занудами й цікавими людьми, гуманістами й зовсім байдужими до оточуючих, філософами й священнослужителями, революціонерами й аристократами. Усі вони, як і вчені, філософи, літератори, писали книги. Але одні написали бестселери, від читання яких по усьому світі «мільйони сердець стали битися сильніше», творіння інших, не менш важливих для плину історії й створення науково-духовної, інтелектуальної атмосфери, – залишалися зрозумілими для меншості. Усіх їх поєднували не особисті властивості, не соціальна кар'єра, не ідеї, а *цікавість*. Їх заворожувала складність навколишнього світу, уявна безладність і жорстокість, що прикривається лицемірством доброти, поразка й успіх. Кожний

¹⁰⁶ Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего. – М.: КоЛибри, 2008. – С. 15.

був глибоко захоплений поведінкою людини, яка спочатку створила багатство, а після «вчепилася за нього в горло сусідові». Їх, таким чином, «можна назвати *філософами від світу цього*, адже кожний прагнув побудувати філософську систему, що пояснює найбільш приземлене з людських бажань – гонитву за багатством»¹⁰⁷. Хоча ця філософія «не найелегантніша», оскільки намагається виявити порядок і план у побуті бідняків, краху або підйомі спекулянтів, у посмішці вуличного продавця або в банківській та біржовій суєті, проте її представники в усьому цьому намагалися виявляти послідовність і гармонію.

Як і погляди філософів «від світу того», трансцендентного, погляди філософів «від світу цього», реального, виявилися багато в чому виправданими історією. Між ними не потрібно проводити безпосередньої тотожності, але їх ріднить одне – буденне, нудне, хаотичне, неупорядковане життя світу людей вони наповнюють *сміслом*, завдяки чому юрба перетворюється в колектив, маса – у суспільство, матерія в дух, людина в особистість. Пошук саме такого порядку й такої свідомості робить життя таким, у якому хочеться жити, а надії й мрії – реальними можливостями. Так формується й виникає *філософія економіки* – новий щабель у розвитку пізнавальних здібностей людини щодо освоєння такого знаного й разом з тим невідомого світу. Вона не виникла сьогодні, а пройшла тривалий шлях розвитку, починаючи від епохи фараонів і мудрості старозавітних пророків до сучасних постмодерністських дискурсів, філософії постінституціональних проєктів і економічної антропології як нової теорії людини епохи фінансової цивілізації.

Як наукова дисципліна, *філософія економіки* є областю дослідження загальних, закономірних процесів в економіці. Цей аналіз здійснюється на основі *історико-філософських традицій*. По-перше, мовиться про гносеологічне трактування економічних знань для виявлення й опису існуючих *структур економічного знання* і їхньої адекватності об'єктивним реаліям. По-друге, філософія виступає як методологічна основа для *розгляду економічних проблем*. Принципову роль тут набуває конкретно-історичний підхід до пізнання економічного життя, а також *принцип системності*. Звичайно, філософія не ставить за мету замінити конкретні економічні знання, економічні теорії й прикладні економічні дисципліни. Вона озброює

¹⁰⁷ Хайлбронер Р. Л. *Философы от мира сего*. – М.: КоЛибри, 2008. – С. 17.

переважно загальними орієнтирами, пізнавальними принципами, необхідними для успішного розв'язання економічних проблем. Історико-філософський підхід націлює на розгляд економічного знання з різних позицій, висвітлює основні тенденції й рушійні сили її розвитку й функціонування. В. Зомбарт указує на керівну роль ідей пізньої античної філософії, що лежить також в основі стоїцизму – «про природний закон моральності, відповідно до якого розуму личить панування над природним світом вражень, – отже, ідея раціоналізації всього способу життя. Цю думку, яка йде із глибини пізнання..., ми бачимо розвинутою в піднесену систему світогляду й світовідчування»¹⁰⁸. Подібний підхід відкриває значні можливості для глибокого пізнання економічних явищ і процесів.

У «філософії економіки» ключову роль виконує філософсько-антропологічний підхід, відповідно до якого людина, її потреби й інтереси є визначальними в соціально-економічній діяльності. Особистість, як рушійна сила громадського життя, трактується як *суб'єкт економічної діяльності*. Це фундаментальне положення перебуває в основі теоретичного аналізу економіки. В аспекті існування (*екзистенції*) у соціоекономічному житті людина здобуває цінності, ідеали, цілі в навколишньому соціальному середовищі, а «мистецтво життя» (М. Монтень) складається в умінні реалізувати їх у практичній діяльності. Існування не зводиться тільки до *суб'єктивних переживань*, тому важливе місце має *об'єктивність буття*, підтверджена соціальним статусом індивіда, його сім'єю, майном та іншим. Виникає проблема виявлення співвідношення суб'єктивного й об'єктивного в економічній поведінці людини. У зв'язку з цим соціально-філософські інтерпретації аспектів економічної поведінки обґрунтовують моральні орієнтації, мотиви, пов'язані з поняттям справедливості, роздумами щодо престижного споживання, етики взаємодопомоги й колективного виживання.

Важливий аспект у філософсько-економічних дослідженнях займає проблема виявлення характеру й специфіки діяльності, обумовленої певними соціально-політичними структурами. Тим самим соціально-філософські підходи значно розширюють і збагачують наше бачення господарсько-економічних процесів і ролі в них людини.

¹⁰⁸ Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь. – М.: Айрис-пресс, 2004. – С. 219.

Принципи філософської антропології дозволяють розкрити сутність поняття соціально орієнтованої економіки, глибше розібратися в механізмі економічної соціалізації, формуванні соціальних типів особистості, що діють у сфері виробництва, обміну, розподілу й споживання.

Специфіку предмета «філософії економіки» характеризує також *ціннісний* компонент. У соціально-філософській літературі цінності трактуються як матеріальні й духовні явища, що володіють позитивною значимістю для людини, страти, суспільства в цілому й служать засобами задоволення їхніх потреб та інтересів. В економічному житті цінності – це одночасно й *споживчі блага*, тобто те, без чого не може відбутися життя. Усі споживчі блага створюються у процесі матеріально-виробничої діяльності людей. Саме продуктивна праця безпосередньо забезпечує появу результату – *блага*. Однак цей важливий соціально-економічний процес включає багато інших аспектів. Їхній аналіз лише засобами економічної теорії виявляється недостатнім унаслідок наявності певних обмежень застосування *кількісного аналітичного підходу* або *причинно-наслідкового методу*.

Філософський підхід спрямований на прояснення *ставлення* людей до споживчих благ, до цінностей. Цей процес пов'язаний із ситуацією вибору, що не завжди має усвідомлений характер. Тут досить часто спрацьовує інерція стереотипів і консерватизм стандартів споживання. Хоча від характеру ціннісних орієнтацій залежить соціальна поведінка людей – активність або пасивність, яка, зрештою, визначає *загальне становище* людини в суспільстві, а також самої людини, її ставлення до споживання. Важливим є те, що характер, особливості ціннісних орієнтацій обумовлюють не лише спосіб життя окремої людини, а й чинять вплив на результати соціально-економічного розвитку суспільства в цілому.

Наведені міркування щодо предмета й методу філософії економіки показують її величезні продуктивні можливості в освоєнні «космосу економічного буття» (М. Вебер). Дослідження філософії економіки можна здійснити на тлі панорами взаємозв'язку і взаємодії філософських та економічних ідей як єдиного духовно-культурного, інтелектуального, наукового прогресу.

3.3. ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ: РЕФЛЕКСІЯ ПРО СМИСЛИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Важко уявити об'єкт, який більше підходить до застосування філософської методології, аніж економіка. Розкриття співвідношення філософії, політичної ідеології, аксіології та економічної теорії дає змогу сформулювати предмет і завдання філософії економіки, її статус, а також сформулювати основні розділи економічного знання.

На наш погляд, проблема філософії економіки є недостатньо розробленою і на цей час не має ґрунтовної методологічної бази наукового дослідження. У дослідників цієї проблеми відсутня єдина точка зору відносно існуючих характеристик та основних елементів філософії економіки, хронології її виникнення, співвідношення з іншими економічними та соціокультурними науками, з економічною теорією та ідеологією. Немає ще більш-менш чіткої відповіді на основне питання: «Що є філософія економіки?» Слід зауважити, що у філософській літературі за останні декілька років цей термін узагалі відсутній. У літературі має місце змішування філософії економіки та економічної теорії. Досить часто ці поняття використовуються як синоніми. Вочевидь, що це складне і багатоаспектне питання є важливим для правильного розуміння як структурних елементів економічної дійсності, так і понятійно-категоріального апарату різних форм економічного знання.

Питання філософії економіки привертали і привертають увагу багатьох науковців. Цією проблемою опікувались видатні мислителі: С. Булгаков, А. Маршалл, В. Зомбарт та інші.

Розширення кола дослідження економічної науки висуває низку важливих теоретичних і методологічних проблем, які потребують комплексного вивчення і філософського осмислення. Передусім це обґрунтування місця економічної науки в загальній системі пізнавальної діяльності, розкриття співвідношення філософії та економічної теорії, а також дослідження філософії економіки як нової галузі та формування її статусу.

Почнімо з того, що філософія економіки зачіпає одночасно сфери філософії та економічної науки. З одного боку, філософія економіки являє собою частину загальної філософії в повному розумінні слова; як самостійний феномен на певному етапі розвитку вона вийшла з лона загальної філософії. З іншого боку, вона тісно пов'язана з економічною наукою і в окремих своїх аспектах входить в останню як самостійний підрозділ. До того ж вона не може не мати певних точок дотику із соціологією, культурологією, етикою, екологією. Філософія економіки виступає одночасно і як учення про економічне життя, тобто як економічна онтологія, і як теорія пізнання економічних процесів, а отже – як економічна епістемологія.

Що ж таке філософія економіки? Це особлива дисципліна, що лежить на стику філософії та економічної теорії. Як така, вона покликана вивчати соціокультурні та світоглядні аспекти економічного розвитку. Вона включає економічну онтологію, епістемологію, методологію та аксіологію. Це така сфера діяльності вчених, у якій формуються світоглядні, нормативні та ціннісні основи економіки, сама ідея господарювання. Для філософії економіки економічний розвиток служить як філософська рефлексія про принципи та смисли ведення господарства. У центрі її уваги – не конкретні економічні явища та факти, не конкретні форми та вияви економічної діяльності, а природа й цілі економічної сфери життєдіяльності, економічного життя взагалі. А у сфері гносеології та епістемології, наприклад, її цікавить не конкретна економічна теорія, не конкретний економічний закон, а природа та особливості економічної теорії як такої, або ж економічних знань узагалі, специфіка економічних законів і т. п.

Світ економіки як об'єкт економічної теорії має наявне, об'єктивне буття та буття абстрактно-ідеальне. Останнє існує у формі ідеї – поняття в собі і для себе. Як таке, економічне буття, можливо, становить в явній чи неявній формі інтегральну частину будь-якого людського суспільства. Завдання філософії економіки полягає в розумінні ідей та думок, покладених в основу економічного буття. Вони, у свою чергу, розкриваються в категоріях і поняттях. Тому важливою функцією філософії економіки є розробка понятійного апарату і мови сучасної економічної теорії. При цьому варто підкреслити, що у філософії економіки, як і в інших філософських науках, суттєву роль відіграє абстракція. Її завдання полягає в тому щоб спростити

економічну дійсність, але при цьому не спотворити її суті. Якщо в більшості соціально-економічних і гуманітарних наук абстракція можлива *a posteriori*, то у філософії економіки вона допускається *a priori*. Вона не просто описує економічні факти, породжені тими чи іншими механізмами економічного розвитку, а виявляє сутності, в яких осягається єдність внутрішньої і зовнішньої сторін економічного процесу.

Інакше кажучи, філософія економіки цікавиться не скільки емпіричною, фактографічною стороною економічного процесу, скільки значимістю й сенсом економічного буття в цілому. Вона покликана осягнути сутність економічного, визначити в останній інстанції природу економічних явищ у найширшому й найглибшому розумінні цього слова. В її завдання входять усвідомлений зміст конкретних економічних категорій, пошуки відповіді на питання: якою мірою економічну дійсність можна відобразити у відповідних поняттях і термінах, наскільки цей останній є значущим для суб'єктів економічної діяльності і т. д.

Загалом філософія економіки розглядає проблеми, пов'язані зі співвідношенням цілого й часткового, загального й індивідуального, теорії і практики, економічної свободи та соціальної справедливості в економічній сфері. Разом з тим в її завдання входить з'ясування сутності процесу глобалізації, фінансів та економічних відносин, ТНК, ролі держави в економічному житті суспільства, цілей сучасної господарської діяльності. Наприклад, процес глобалізації, узятий сам по собі, неможливо чітко зафіксувати в поняттях. Для того, щоб зрозуміти сутність глобалізації, необхідно розділити поняття «культура», «глобальна історія» «економічна еволюція», «моральна свідомість», «смісл і призначення історії» та інше. Інакше кажучи, глобалізація економіки, фінансів, торгівлі, взята лише в емпіричному, практичному втіленні, або сцієнтистському, емпірично-фактографічному аспекті, позбавляється багатьох своїх важливих сторін, редукується й спрощується. Тому для аналізу процесу глобалізації використовується багато підходів, кожен з яких має своє розуміння причин, механізмів та особливостей цього явища. Застосовуючи різноманітні методологічні підходи і методи дослідження, економічна філософія покликана розкрити природу та далекосяжні наслідки процесу глобалізації, у той час як економічна наука більше сконцентрована на виявленні

завдань і функцій державної власності, економічної політики в умовах глобалізації економіки.

Можна сказати, що *філософія економіки* – це знання про принципи економічної організації суспільства.

Економічна онтологія. «Економічне» потрібно визначати, виявивши специфічні економічні феномени, категорії, поняття. Один зі способів визначити сутність і зміст будь-якого поняття – це виявити його складові елементи, а потім на основі їх аналізу вирахувати його критерії. Йдучи цим шляхом, спочатку спробуємо просто перерахувати основні елементи підсистеми економічного.

Коли говорять про економічну дійсність, за всієї багатозначності цього поняття, мають на увазі сферу життя суспільства, пов'язану з економічними відносинами, економічним упорядкуванням, тими економічними інститутами, принципами та нормами, які покликані гарантувати господарську життєздатність тієї чи іншої спілки людей, реалізацію їх спільної волі, інтересів та потреб. Інакше кажучи, під економічним мають на увазі все те, що стосується економічних феноменів, інститутів, організаційних форм та відношень у суспільстві.

Для характеристики феномена економічного визначальне значення має принцип усеохоплюваності чи загальної зобов'язальності. Тут важливо враховувати, що не існує і не може існувати позаекономічного суспільства, оскільки всі сфери і форми суспільного життя та діяльності тією чи іншою мірою пронизані економічним змістом. Одна з головних функцій економічного полягає в забезпеченні єдності суспільства, поділеного на різні прошарки, групи, класи. По суті, воно єдине як економічне суспільство. У цьому контексті, коли говорять про інтегруючу роль економічного, то перш за все мають на увазі, що воно включає в себе саме те, що об'єднує всіх членів суспільства, що як вияв загальної волі призначене примирити та й сполучити один з одним різноманітні й конфліктуючі економічні інтереси всіх членів суспільства.

Слід зазначити, що економічний конфлікт та економічний консенсус становлять дві найважливіші характеристики будь-якої економічної системи. Мовиться тут перш за все про фактори, спроможні, з одного боку, зберегти життєздатність економічної системи, а з іншого – підірвати її і, відповідно, змінити як окремі економічні інститути, так і всю систему загалом. Тому легко пояснити, що феномен економічного коливається між двома крайніми інтерпретаціями, одна з яких

пояснює ринкову економіку в цілому як результат зіткнення конфліктуючих інтересів, а інша – як систему забезпечення економічного порядку і справедливості в інтересах усіх членів суспільства.

Економічна аксіологія. Природа економічних явищ є такою, що передбачає їх схвалення чи засудження, надання переваги чи відхилення. В очах зацікавлених осіб ці явища в принципі не можуть бути нейтральними, оскільки вони поєднані з вибором, прийняттям рішень, прихильністю, оцінкою. Вони тісно пов'язані з такими ключовими поняттями людського суспільства, як добро і зло, справедливість і несправедливість, рівність і нерівність. Іншими словами, філософія економіки має справу з розумінням та тлумаченням економічних цілей, а там, де йдеться про мету людей, обов'язково присутні цінності. Тому вже за самим своїм визначенням філософія економіки пронизана морально-етичним змістом: вивчення господарського життя не може не мати морального виміру. Не випадково ще Кант виділяв два самостійних рівні дійсності – феноменальний, що відповідає науці, та ноуменальний, який відповідає етиці. Якщо перший створюється людським розумом і є раціональним за своєю природою, то другий є трансцендентальним по відношенню до людського життя, на ньому базується етичне та духовне життя людини. Хоча в реальному житті таке розмежування має умовний характер, з ідеально-типологічного та епістемологічного поглядів воно цілком правомірне й навіть необхідне. Таке розмежування потрібно провести й у сфері економічній, особливо економіко-правовій. Це тим більш необхідно зробити, якщо врахувати, що нерідко економічні цілі ототожнюють із корисливими намірами, а моральність – із безкорисливістю. Відхиляючи такий підхід в економічній сфері, важливо розмежувати економічні засади й моральні, економічне право та моральність.

Філософія економіки, яка включає в себе комплекс теорій, концепцій, ідей, має однією зі своїх цілей легітимізацію або делегітимізацію певного економічного ладу. Вона покликана виявляти справжність чи хибність загально визнаних економічних норм і цінностей, тому завжди критично ставиться до існуючих концепцій економічного порядку. При цьому вона покликана визначити певну магістральну лінію економічного розвитку.

Таким чином, філософія економіки не може не зачіпати аксіологічного аспекту економіки. Більше того, можна говорити про

економічну аксіологію як про самостійний підрозділ філософії економіки. Якщо взяти до уваги, що філософія економіки має справу не тільки з дійсним, але і з належним, то вона має оперувати гіпотетико-дедуктивними категоріями за формулою «що було б, якби»... категоріями добра і зла, реального та ідеального. Вона надає перевагу тій чи іншій економічній системі, наприклад, ринковій організації перед директивною (плановою) економікою, або пропонує свої моделі економічного розвитку як найбільш досконалі альтернативи. Усе це говорить про те, що економічна реальність та філософія економіки як рефлексія над нею пронизані морально-етичним началом.

Економічна теорія. Вище вже згадувалося, що філософію економіки не можна змішувати з економічною теорією, і тому досить актуальним є питання про їх співвідношення. Економічні феномени, функціонування економічних систем неможливо зрозуміти з відривом від економічної думки, оскільки думка та дія пронизують одна одну. Думки про економічні факти та процеси можуть набувати різних форм, але реальне втілення вони дістають лише і саме в економічній теорії. Економічна теорія має своїм підґрунтям думку, відмінну (нетотожну) від економічної практики чи економічної дії. Але не будь-яку думку можна вважати теорією. У сучасній науковій літературі під теорією в широкому значенні слова розуміють комплекс ідей і поглядів, метою яких є тлумачення та пояснення тих чи інших явищ і процесів. У вузькому значенні в методології науки під теорією розуміють найбільш розвинуту форму організації наукового знання, покликану дати більш або менш цілісне уявлення про певну сферу реальності. Теорія як особлива форма освоєння світу завжди пов'язана з певними філософсько-світоглядними засадами, що нерідко утруднює проведення будь-якого чіткого розмежування між філософією економіки та економічною теорією.

Звичайний опис або систематизацію емпіричних фактів не можна вважати теорією. Вона обов'язково передбачає не тільки опис, а й пояснення. Пояснення, у свою чергу, включає розкриття закономірностей та причиново-наслідкових зв'язків тих процесів та фактів, які покриваються даною теорією. Економічна теорія концентрує увагу на конкретних проявах економічного життя, структурі та функціях економіки, економічних інститутах та суб'єктах, економічній поведінці, формах і типах економічних систем і т. д. Так з'явилися

марксистська економічна концепція, кейнсіанська теорія, монетаризм, інституціоналізм та ін. Завданням філософії економіки в цьому плані є дослідження глибинних концептуальних і ціннісно-світоглядних підвалин конкретних економічних теорій.

Економічна ідеологія. Питання про співвідношення ідеології та економіки – складне і багатоаспектне й потребує самостійного розгляду, але тут ми спинимося лише на одному аспекті, який стосується світогляду та, відповідно, філософії економіки.

Філософія економіки в цілому повинна мати такі основні структурні елементи:

- 1) зв'язок із загальною філософсько-світоглядною системою епохи;
- 2) програмні установки, сформульовані на основі тих або інших положень цієї системи;
- 3) стратегію реалізації програмних установок;
- 4) інформаційний супровід конкретних кроків із реалізації програми.

Усі ідеології, незалежно від спрямованості, базуються на визнанні певної концепції суспільства та економічної системи, шляхів та засобів реалізації цієї концепції. Економічна ідеологія виконує одночасно інтегративну та розмежовувальну функції. Перша необхідна для консолідації суспільства або групи інтересів, які дотримуються певної економічної програми. Друга – для розмежування різноманітних напрямів економічної стратегії й тактики. На відміну від економічної філософії, економічна ідеологія орієнтована на безпосередні економічні реалії та дії, на економічний процес. Її мета – отримати найбільшу підтримку суспільства, тому економічна ідеологія має більш яскраво виражений тенденційний характер, аніж філософія економіки.

Економічна ідеологія покликана надавати ваги інституціональним відносинам між людьми як суб'єктами господарської діяльності, пояснювати, обґрунтовувати, виправдовувати або відхиляти створення та існування певного економічного ладу в конкретних суспільно-історичних умовах. З цієї точки зору економічне життя являє собою арену зіткнення різних ідеологічних систем, ідейних течій та напрямів, що стає особливо помітним у періоди передвиборних кампаній. Економічна ідеологія визначає межі, за які та або інша політична партія

чи уряд при проведенні свого економічного курсу може вийти без шкоди для основоположних принципів своєї економічної програми.

Слід зазначити, що наука, яка вивчає економіку, також має ідеологічний або ідейно-політичний вимір, недарма вона раніше називалася політичною економією. Тому однією з важливих тем наукового аналізу є вивчення співвідношення політики й економіки. Також важливе значення має і те, що будь-який дослідник-економіст тією чи іншою мірою підлягає впливу ідеологічних уподобань і не може бути вільним від певної тенденційності та ідейно-політичної заангажованості в інтерпретації найважливіших економічних реалій. Широко відомо, що при аналізі більш-менш значущого економічного процесу підхід ученого-економіста багато в чому визначається його ідейно-політичними і соціально-філософськими настановами та орієнтаціями. Останні, у свою чергу, не можуть не відбиватися на характері та структурі розуміння економічного об'єкта, що досліджується, отже, проблема полягає в тому, якими є ступінь і масштаб такої заангажованості й тенденційності. Звичайно, в ідеалі економічна теорія повинна бути неупередженою і прагнути пізнати істину незалежно від того, кому вигідні результати її пошуків. Але будь-яка ідеологія небезстороння й упереджена, оскільки виражає інтереси певного класу або соціальної групи, а не об'єкт сам по собі. Підлаштування економічної теорії під будь-чий інтереси веде до її вихолощування та виродження, до викривлення економічних процесів. Історія економічних учень в Європі переконливо свідчить, що, як правило, науково-економічний аналіз поєднувався з тими чи іншими ідеологічними настановами дослідників. Про це свідчить той факт, що більшість економістів XIX і XX століть так або інакше за своїми підходами, позиціями, симпатіями та антипатіями характеризувалися як ліберали, консерватори, марксисты, соціал-демократи, соціалісти і т. ін. В основу такої класифікації, безумовно, покладено ціннісно-світоглядну, ідеологічну оцінку. Спроби у XX столітті здійснити деідеологізацію і досягти ідеалу неупередженості та істинності, елімінації цінностей ні до чого не призвели. Тому варто говорити про утвердження плюралізму ідеологічних та теоретичних підходів, методологічних принципів, їх співіснування, терпимість і відкритість. А це, у свою чергу, передбачає, що в разі, коли науковий підхід і відхиляє ідеологію як інструмент або вихідну засаду в природознавстві, то в економічних науках це дуже

важко зробити. Звідси випливає необхідність вивчення ідеологічної компоненти економічної теорії як її невід'ємного елементу.

Економічна парадигма. Економічна парадигма – загальновизнана модель економічної системи, форм та цілей її функціонування. Головне призначення парадигми – інтерпретація значущих для суб'єкта економічного пізнання та дії реальній економічній дійсності, їхня оцінка та орієнтація в цій дійсності. Економічна парадигма формується та існує в системі реальних економічних відносин, набуваючи певною мірою функцій регулятора та координатора економічної діяльності людей. Відтворення економічної дійсності в економічному знанні відбувається в процесі поєднання економічних фактів та узагальнень з основними параметрами парадигми, що вже сформувалася.

Слід зазначити, що зміна парадигм в економічній свідомості відбувається набагато рідше, ніж зміна економічних теорій. Економічна революція, яка призвела до формування капіталізму, мала своїм наслідком появу й утвердження нової системи світорозуміння та світобачення, яка буквально перевернула уявлення про людину, суспільство, державу, про їх сутність і взаємовідносини. Світоглядні принципи, цінності, настанови в більш-менш завершеному варіанті було сформовано в кінці XVIII – перших десятиліттях XIX століть і, заклавши підвалини нового розуміння основ економічного життя, вони втілились у першу парадигму економічної науки – у політекономію А. Сміта і Д. Рікардо. Характер і спрямованість подальших змін в економіці, розмежування основних соціальних і політичних сил за ідейно-політичними, соціально-філософськими та ідеологічними ознаками призвели до створення іншої економічної парадигми – марксистської економічної моделі суспільства. Подальший розвиток індустріального суспільства, який зазнав суттєвих трансформацій у кінці XIX – на початку XX століть, призвів до появи нових парадигм економічного мислення (кейнсіанська концепція, неолібералізм, монетаристська модель та ін.). На формування економічних парадигм впливали не тільки економічні трансформації суспільства, а й цілий ряд ідейно-політичних течій та напрямів, відмінних одне від одного за різними трактуваннями ролі окремої людини, соціальних сил, класів в економічному і соціальному процесах, за різноманітними підходами до вирішення найважливіших економічних і суспільних проблем. Великий вплив на створення парадигм економічного мислення чинять

світоглядні настанови груп, які представляють економісти, – розуміння ними місця і ролі основних соціально-економічних і суспільно-політичних інститутів (приватної власності, вільного ринку, держави, партії), запропоновані ними програми та засоби вирішення завдань, що стоять перед суспільством.

Важливою складовою філософії економіки є також методологія, що являє собою певний спосіб бачення й організації економічних досліджень. Концептуальні та ціннісні арсенали методології, які в сукупності становлять загальний підхід до вирішення поставлених перед економічною наукою проблем, базуються на світоглядних постулатах, що їх розробляють у філософії економіки. Позаяк теоретико-пізнавальні засоби економічної науки включають у себе різноманітні способи і прийоми дослідження та аналізу, перевірки та оцінки наслідків, весь комплекс пов'язаних із цим питань ще чекає на розгляд.

Таким чином, філософія економіки є окремою самостійною дисципліною, яка межує як із філософією, так і з економічною теорією. Вона виступає одночасно і як учення про економічне життя, тобто як економічна онтологія, і як теорія пізнання економічних процесів. Філософія економіки є розглядом економіки з філософського погляду.

3.4. ІНТЕГРАЦІЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЗНАННЯ – ЗМІНА «ЛІДЕРА КУЛЬТУРИ»?

Сучасна наука розвивається на основі міждисциплінарних зв'язків. Нормою стали філософія культури, філософія освіти, філософія управління тощо. Тим самим змінюються традиційні уявлення, система координат, яка склалася. Філософія, розмірковуючи над реальним буттям світу, обов'язково вводить у предметне поле своїх

міркувань умови можливості цього буття, умови його істинного знання. Отже, і розвитку. Однак постає питання: наскільки правомірним буде застосування філософії як методу до аналізу економічної проблематики? Чи не є це певною даниною сучасній моді, коли, наприклад, під поняття «філософський аналіз» потрапляють ряд сфер безпосереднього людського життя і з'являється «філософія харчування», «філософія кохання», «філософія фітнесу» тощо?¹⁰⁹.

Відповідь впливає із самої сутності філософії, яка не має справу з обмеженою, належною до практичного досвіду предметною сферою, а повинна «проникати» через «емпірично-фізичну даність до її останніх і межових основ» (Е. Корет). Оскільки останні перебувають «по той бік» можливого досвіду, філософія не може (як це роблять емпіричні науки) вказувати на фактичні результати, і цим додатково виправдовувати свій методичний спосіб дії. Філософія ніколи не має свого «предмета», завдяки якому можна було б емпірично довести її фактичні результати або її принципову можливість. Її «предмет» тільки завдяки філософському мисленню стає тематичною, але ніколи не емпірично-предметною даністю. Разом з тим філософське мислення завжди якимось чином – свідомо чи ні – уже методичне, тобто є методом, оскільки «схоплює» свій зміст певним способом і робить його предметом. Отже, на відміну від емпіричних наук, «даність предмета» вже опосередкована методом. Тому філософія вже з першого кроку свого самообґрунтування повинна «виправдовувати власний метод, пояснюючи свій підхід і спосіб подальшої дії»¹¹⁰. Але як у такому разі бути з економікою, наскільки вона може стати об'єктом філософського осмислення? Очевидно, потрібно виходити з того, що метафізика як цілісна наука охоплює все, що є, і належить усьому іншому знанню. Цим і пояснюється можливість і необхідність включення в «поле» дослідження філософії економічного знання.

Ця обставина обумовлена, крім усього, зміною соціокультурного середовища, що веде за собою еволюцію усталеної системи цінностей культури. Однак філософське мислення, філософія ніколи не виходили з поля зору наукового дискурсу. Це ще раз підтверджує тезу про особливе місце філософії в культурі взагалі і культурі наукового мислення зокрема, коли її внутрішні проблеми «сигналізували»

¹⁰⁹ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006. – С. 126.

¹¹⁰ Корет Э. Основы метафизики. – К.: Просвіта, 1998. – С. 23–24.

суспільству, наприклад, про зміну культурних парадигм. Тобто філософія виступає в ролі певного інтелектуального барометра, характеризуючи сучасну ситуацію і визначаючи тенденції розвитку суспільства, його культури¹¹¹. Звичайно, і економіки, яку, оскільки ми живемо у «фінансовій цивілізації», неможливо залишити поза метафізичним аналізом. Таким чином, трансформації, котрі «раптом» починають відбуватися у філософії, завжди відображають глибинні зміни, які виникають, наступають не лише в культурі, а й в економіці, сприяючи розкриттю їх змісту для всіх.

У цьому плані аналогією можуть бути трансформації філософії. Одним із перших, хто «вловив» цю тенденцію, був О. Конт з його вченням про стадії людського духу, кожна з яких характеризується своїм власним самовираженням. Саме він зробив висновок про те, що на заміну теологічній і метафізичній стадіям, самовираженням яких були відповідно релігія і філософія, прийшла стадія позитивна (звідси позитивізм), пов'язана із зміною ролі науки в культурі. Якщо сьогодні уточнити думки мислителя, то він, міркуючи про утворення, які виступають самовиразом культури, у всіх випадках має на увазі форми філософії (релігійну, класичну або позитивістську), котрі відображають тенденції змін у всій культурі в цілому. Філософія вловлює зміну «лідера культури», і в ній виникає «мода орієнтації» на даного лідера, котра, у свою чергу, проникає на всі рівні свідомості і широкого обговорення в суспільстві. Усе інше, що стосується філософії, залишається всередині неї самої, у рамках професійного дискурсу академічного середовища, а новітні тенденції завжди проникають у «світські салони» (К. Маркс). Так було з позитивізмом і неопозитивізмом, так було із структуралізмом, так сьогодні відбувається з постмодернізмом¹¹². Коли ж філософія знову «повертається» до еволюційної стадії, усі ці новомодні тенденції посідають відповідне їм місце в загальній системі філософії.

Визнання виконання філософією цієї місії призводить до висновку, що за змінами всередині самої філософії можна визначити деякі тенденції розвитку не тільки культури й суспільства, а й економіки, визначального вектора розвитку сучасної цивілізації. Філософія

¹¹¹ Миронов В. В. Трансформации философии в эпоху глобализма // Философия хозяйства. – 2002. – № 4. – С. 155.

¹¹² Там само.

постає перед нами, здебільшого, як всеосяжна філософська система, яка включає в себе все, що на даному історичному етапі підлягає раціональному мисленневому дослідженню. Економіка і є тим усім, що найбільше сьогодні відповідає статусу «лідера», – як науки, так філософії і культури¹¹³. Саме економіка визначає сьогодні динаміку розвитку цивілізацій, науки, соціокультурну ситуацію у світі людського буття.

Це особливо яскраво продемонстрували останні дослідження, які принесли в розвиток науки і культури такі значні зміни, що проблема їх переосмислення одержала зовсім нові імпульси, котрі не могли не зачепити метафізику. Більше того, оцінюючи потребу у філософському осмисленні науки, можна передбачити смисл зміни всієї науки (і культури) загалом у майбутньому, яке настає. Наука, а в даному разі економіка, котра в її класичному варіанті виступає як насамперед локальна наука, вбираючи в себе всі внутрішньонаукові зміни, зіштовхнулася з тим, що на неї почали здійснювати впливи деякі зовнішні фактори. Точніше, вона сама стала частиною певних загальних змін¹¹⁴.

Економіка все частіше почала «поринати» в певне нове наукове і соціокультурне утворення, закони функціонування та інтегративні сили якого є настільки сильними, що змушують традиційну науку пристосуватися до нього, бути його частиною. Виникає нове інтегративне утворення, в якому наука, перш за все суспільна, змушена функціонувати за законами комунікації, але перебувати поза межами традиційних уявлень. Це обумовлено також загальним станом культури – середовища, або «другої природи» людини, в якій і можуть відбуватися ці трансформації. Глобальні перетворення, що відбуваються у світі, безпосередньо впливають як на формування культури, так і на науку нового типу. Однак самі ці перетворення пов'язані з цілим рядом явищ. Їх виявлення дає можливість зрозуміти необхідність філософського аналізу економіки як сфери буття людини.

Першочергове значення має інформаційна складова сучасної цивілізації. Зростає кількість і швидкість обробки інформації, обсяг

¹¹³ Миронов В. В. Образы науки в современной культуре и философии. – М.: ТЕРРА, 1997. – С. 30–31.

¹¹⁴ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006. – С. 129.

якої в буквальному значенні переповною життя людини. Але одночасно зростає частка неосмисленої надлишкової інформації, яку людина привчається не обмірковувати, а просто споживати. Виникає ситуація смислової пустоти за наявності величезного обсягу інформації. Стрімкість наших переживань «розчиняє» їх смисл. Це свідчить про виникнення в культурі деструктивних процесів, пов'язаних із суперечністю між її традиційним змістом і новими культуроутворювальними компонентами. Наука починає активно шукати нові смисли, які відповідали б на запити сучасної соціокультурної ситуації. Виникає потреба у створенні нової теорії пізнання, яка врахувала б досвід «наук про дух», а також феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, філософії життя. Вони не відповідали параметрам традиційної, суб'єкт-об'єктної теорії пізнання, і тому перебували поза межами економіко-теоретичного пошуку, який виходив з усталених гносеологічних принципів¹¹⁵. Власне, це і привело до втрати смислоттєвих значень тих чи інших наукових знань. Ця ситуація виникла не раптово, а має історичні передумови.

У центрі традиційної культури стояв розум, який зрештою привів до надоптимістичної позитивної оцінки науки. Філософія, в її класичному варіанті, такий стан визначила формулою – «розум і просвіта». При цьому мали на увазі, що вироблені філософським розумом критерії оцінки поведінки людей (норми моралі), дій країн і народів (філософія історії), розвитку культури, суспільства, знання і віри, є абсолютними, справедливими на всі часи, що дозволяло вносити корекцію в ті дії, вчинки і наслідки, котрі цим критеріям не відповідають. Раціональність, уособлена протилежністю суб'єкта і об'єкта, була базовою для систематичної філософії, основою її «науковості»¹¹⁶. Раціональність домінує в традиційній культурі мислення, яка в такому разі репрезентує собою систему еталонованих цінностей. Раціональність також забезпечує обережне ставлення до будь-яких змін, забезпечує стабільність, що робить її дійсно базисом культури.

Але, починаючи з XVIII століття, у традиційну культуру входять дві нові компоненти: розвиток буржуазного ладу, а з ним – «дих

¹¹⁵ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006. – С. 130–131.

¹¹⁶ Микешина Л. А. Філософія познання: діалог и синтез підходів // Вопросы философии. – 2001. – № 4. – С. 71.

капіталізму», і наука. Установка на розум з того моменту починає ототожнюватися з установкою на науку. Але достатньо швидко, уже на рубежі ХХ століття, культура починає відчувати могутній тиск системи «наука – техніка», одночасно «витискаючи» зі себе науку як феномен, який усе більше віддаляється від неї. Саме в той період філософія заговорила про кризу і загибель культури. Це породило пошук нових шляхів, якщо не збереження, то створення нової системи цінностей. Одночасно виникла гостра необхідність перегляду наукових принципів пізнання¹¹⁷. Щоправда, ця проблема не могла (і не може) знайти своєчасного вирішення. Адже поняття «криза культури» (криза духовності, науки, раціональності тощо) фіксує різке збільшення швидкості руйнування старих цінностей, «стискування» часових рамок цього процесу, що не дозволяє новим знанням, ідеям, символам, знакам, смислам адаптуватися до традиційної знакової системи цінностей. Це положення посилюється тим, що мислителі, які визначають теперішню ситуацію в науці і культурі (ситуацію постмодерну), об'єктивно є носіями минулої, щодо сьогоденної, традиції культури мислення, а тому вони оцінюють сучасність немовби з минулого. Вони виховані в певній парадигмі пізнання і цілком природно розглядають існуючі знання як певний культурний і науковий еталон¹¹⁸.

Однак усвідомлення неповноти, нереальності «старого» знання, невідповідність раціонально-просвітницької теорії як свого роду «віртуального конструкту» дійсним подіям і процесам пізнавальної діяльності людини, незастосовність її принципів і категорій безпосередньо до «живої» дійсності в історії помічені давно. Що й породило множину намагань відрефлексувати, пояснити природу кризи як природу буття, зрештою, удосконалити природу його пізнання, або запропонувати нові способи розуміння і бачення реальності в гносеологічному контексті; розробити інші за природою вчення про наукову реальність та її пізнання. Таким ученням і виступає філософія економіки, котра як цілісна наука повинна охопити все, що відбувається в бутті – бутті економіки, економічної науки, пізнавальному процесі господарської реальності, культурі економічного мислення.

¹¹⁷ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. *Метафізика економіки*. – К.: Знання, 2006. – С. 132.

¹¹⁸ Миронов В. В. *Трансформації філософії в епоху глобалізму* // *Філософія хозяйства*. – 2002. – № 4. – С. 162.

Потрібно врахувати, що ми живемо в суспільстві, в якому новоутворення формуються настільки швидко, що не встигають адаптуватися до традиційної системи. Карнавал (або тепер – шоу), перейшовши в саме життя і ставши постійним явищем, відсуває на периферію не карнавальні, смислові форми життя. Природний баланс між «високою» і «низовою» культурою порушився, і диспропорція її частин змінилася на користь останньої, аж до того, що вона стала виступати у формі офіційної культури, як її перетворена форма»¹¹⁹. У цей процес включена філософія як частина культури, як її самосвідомість». Зокрема, руйнування класики і поява філософських концепцій постмодернізму є реалізацією сучасної культурної ситуації всередині самої філософії.

Постмодернізм – своєрідне «карнавальне дзеркало» сучасної філософії. Як філософія він потрібний, але в обмежених смислових пропорціях і часових рамках. Але сьогодні, завдяки виникненню глобального «комунікативного простору», який дозволяє миттєво переміщатися ідеям з однієї культури в іншу, без попередньої смислової адаптації, ці пропорції і рамки порушені. Постмодернізм став першою формою філософії, котра випробувала на собі нову комунікативну ситуацію. Первісно не прийнятий академічною філософією, постмодернізм звернувся до буденної свідомості.

Постмодернізм вловлює «феномен фрагментації» сучасної культури, пов'язаної з руйнуванням класичного світосприйняття. Він відображає умонастрій епохи, в якій людина втомилася читати «товсті» тексти і трактати, оскільки об'єктивно не має для цього часу, і одночасно стала більш вільною у власному мисленневому виявленні. Останнє, однак, здебільшого реалізується через елементи епатажу, що збіднює науковий дискурс у цілому, позбавляє його інтелектуалізму. Філософія в цьому контексті покликана зняти подібні суперечності і розбіжності, які виникли у зв'язку з глобальними трансформаціями культури. Філософія економіки повинна виявити смисли сучасного культурного буття в контексті сучасного економічного глобалізму. І одночасно – виявити зміст і глибинне значення економічного буття, яке має всеохоплюючий характер.

¹¹⁹ Миронов В. В. Трансформації філософії в епоху глобалізму // Філософія хозяйства. – 2002. – № 4. – С. 163.

3.5. ГУМАНІСТИЧНИЙ ВИМІР ЕКОНОМІЧНОГО БУТТЯ

Економічна діяльність характеризується не лише виробництвом матеріальних благ. Вона відтворює соціально-культурне буття людини, а також формує, розвиває саму людину; без розгляду проблем філософії економіки не може бути повноцінної соціальної філософії та філософії історії.

Філософсько-економічна думка ХХ століття сформувала уявлення про те, що соціально-економічні форми не можуть модифікуватися як суто зовнішні стосовно до людини; трансформації, зміни, розриви соціально-економічних зв'язків проходять по «живому тілу» безпосереднього людського буття, ламаючи долі та життя мільйонів людей. Подолання соціально-економічних криз, викликаних змінами суспільних форм, також підтвердило їхній зв'язок і залежність від характеру та змісту життя індивідів: форми зовнішньої організації суспільного життя стабілізуються лише тоді, коли вони здобувають внутрішню опору в бутті й мисленні людей. Тобто тоді, коли вони зміцнюють «зовнішність» свого існування формами реалізації сил, здібностей, інтересів людських індивідів.

Осмислення цієї проблематики виявило еволюційний смисл цих форм як позабіологічних засобів нагромадження, об'єднання і нарощування людських діяльнісних сил, виділення їх із безпосереднього індивідуального буття людей у зовнішні сфери їхньої діяльності. Визначився більш широкий погляд на еволюцію самих соціально-економічних форм, на їх розмаїття, на можливості їх поєднання і трансформацій, на їхній докорінний зв'язок із процесам безпосередньої самореалізації особистостей. На зміну погляду, який розглядав буття людей залежно від соціально-економічних форм (марксизм), прийшло розуміння економічних форм як форм відтворення і розвитку буття людей. Таким чином:

- економічний процес (функціонування і розвиток економіки), поява і дія економічних законів насамперед залежать від буття людей, від сукупності форм їхніх самовиразу і само-реалізації;

- формування економічної системи означає перехід від безпосередніх економічних зв'язків між людьми до їх опосередковано-предметних взаємозв'язків, які передбачають їх індивідуальну незалежність, – і до зв'язків, обумовлених власним розвитком людини;
- під час економічної діяльності в соціально-духовних якостях людини відсвічуються властивості предметів, речей, які включені в економічну діяльність і створені нею. Виявляється здатність цих предметів бути втіленням людського досвіду й культури. Це підтверджує економічне буття предметів як результатів економічної діяльності людини.

Ми маємо справу із ситуацією, в якій філософія та економічна теорія не тільки взаємопов'язані, а й у науково-пізнавальному процесі часто ізольовані одна від одної, виступаючи як два різні види пізнання. Існуюча сьогодні розірваність між спеціалізованими дисциплінами (філософія, культурологія, економічна і політична теорія тощо), по суті, є «розривом» буття людини на фрагменти життєвого процесу, які органічно не пов'язані між собою. Основні зв'язки індивідів за засобами, результатами їхнього буття не відповідають цим дисциплінарним розподілам, а, навпаки, замінюються штучно сконструйованими зв'язками. Власне, ми маємо справу з двома суспільствознавствами: одне, яке вивчає соціальне життя відповідно до стандартів наук про «природу», тобто через «призму» загальних законів, а інше – сфокусоване на усвідомленні індивідуальних форм людської діяльності. Створення нової філософії економічної науки і повинно об'єднати загальні характеристики економічного буття з конкретними інтересами, прагненнями індивідів, їх предметним самоствердженням у суспільному житті. Людина в цій новій науці розуміється як носій, суб'єкт діяльнісних сил, який має можливості докладати ці сили до вирішення різних життєвих завдань.

Це дуже актуально сьогодні, оскільки потрібно брати до уваги новий статус людини, котрий К. Ясперс характеризував як «діловитість». Внутрішню позицію людини в цьому технічному світі, стверджував мислитель, називають діловитістю. Від людей чекають не міркувань, а знань, не роздумів про сенс, а вмілих дій, не почуттів, а об'єктивності, не розкриття дії таємничих сил, а чіткого встановлення фактів. Повідомлення повинні бути висловлені стисло, пластично,

без будь-яких сантиментів. Усебічність заперечується, вимагається конструктивна думка, не розмови, а просто повідомлення фактів. Усе існуюче спрямоване в бік керованості і правильного влаштування.

Об'єктом вивчення нової філософії економічної науки має бути економічне життя суспільства як процес діяльності людей, який розгортається в часі і просторі індивідуально-загальної економічної форми їхнього буття, як у минулому, так і в сучасному і майбутньому.

Тип суспільного ладу залежить від характеру діяльності людей на тому чи іншому етапі історії. Тому історію цивілізації можна поділити на три великі епохи: доекономічна – основний тип діяльності передоекономічний, який дозволяв людині протистояти природі в боротьбі за виживання; економічна – заснована на праці як усвідомленій діяльності зі створення комфортного і безпечного середовища буття; постоекономічна – її перші ознаки стали заявляти про себе в останні десятиріччя насамперед зміною характеру діяльності людей.

З проблемою людини як суб'єкта економічної діяльності тісно пов'язана проблема людини як суб'єкта економічного процесу. Діяльність людей як форма реалізації їхніх сил, як ускладнено розчленований і поєднаний зв'язок утворює все нові «композиції» людських здібностей, їхніх втілень, умов, засобів здійснення тощо. Кожне наступне покоління вступає в життя з іншим, аніж у попереднього, «запасом» і обсягом людського досвіду. Воно змушене виробляти нові форми його освоєння і самореалізації. Останнє є не додатком до предметних і зовнішньосоціальних перетворень, а внутрішньою умовою, рушійною силою і мотивом їх здійснення. Якщо спочатку ми пов'язували розуміння проблем економічного процесу з діяльністю людей, то тепер стоїть завдання тлумачення їхньої діяльності як самореалізації.

Економічний процес – певна послідовність стадій, станів, моментів, подій. Ці події відбуваються в діяльності та взаємодії людей, вони утворюють «поле» зростання людських сил, а речі виявляються закріпленням, утіленням цих подій і передумовами їх відновлення. У процесі самореалізації відбувається самопізнання людей, яке забезпечує збереження, стійкість економічного процесу. Зміна речей виявляється функцією від самозміни людей. Отже, відтворення і трансформація економічного процесу забезпечується зростанням людських сил, а не логікою речей. Предметні форми в певних економічних ситуаціях

можуть репрезентувати сили індивідів у перетвореній формі, але не можуть їх підмінити.

Людська самореалізація постійно переступає рамки функціональної структурності економічного процесу, створюючи передумови для нових форм поєднання діяльності соціальних індивідів. У цьому аспекті самореалізація індивідів виявляється головним імпульсом і мотивом, який долає задану розмірність економічного процесу. Це сприяє еволюції всіх соціальних форм, які діють і в людському, і в предметному бутті, включеному в діяльність людей. Змінюючи стандарти своєї поведінки, люди наближаються до розуміння багатомірності світу речей, невичерпності змісту речей в їх соціальних функціях.

Самореалізація як суб'єктивна орієнтація є процесом, що забезпечує постійне наповнення економіки живими людськими силами. Це «серцевина» економічного процесу, взаємодії та розвитку людських здібностей, які забезпечують пульсацію людської діяльності, її предметні форми можливі як форми діяльності тільки при їх наповненні самореалізацією індивідів. Таке наповнення економічного процесу змістом людської самореалізації – умова, без якої він просто неможливий.

Самореалізація людини має предметний характер, але не потрібно зводити її до простого зв'язку «людина – річ» або споживання людиною якихось предметів. Діяльність індивіда з предметом комунікативна, тобто в ній прямо чи приховано присутні схеми людських взаємодій. Проте й комунікативність людей може бути прямою чи неявною, опосередкованою. Саме у своєму предметному бутті індивід виявляється зв'язаним через засоби життя і діяльності з багатьма людьми, у прямих контактах з якими він ніколи не вступав.

«Тяжіння» людини до предмета детерміноване прихованими або виявленими (як у творах майстра) у формі предмета людськими якостями, тому контакт індивіда з предметом є, власне, спілкуванням з іншою людиною, його контактом із людськими силами, акумульованими або перетвореними в предметі. Це – межа, яка виявляє специфіку, багатомірність людської діяльності. Виявлення, використання і модифікація в предметі соціально-економічних якостей тому й можливі, що в силах і здатностях людського індивіда із самого початку існує його взаємозв'язок з іншими людьми, його спілкування з ними є формою реалізації цих сил і здібностей.

Людські предмети – це застигли форми соціально-економічних взаємодій, форми людського спілкування, які об'єднують бажання, уміння і сили людей. Вони виявляють цю «метафізичну здатність», тільки-но потрапляють у живий рух діяльності, вони розкривають свою багатовимірність, включаючись у життєвий шлях особистості. Економічні теорії – це певний спосіб (виражений у теоретичній формі) взаємозв'язку людини, групи, суспільства і адекватних цим гуманістичним цінностям відповідних умов їх існування й розвитку. Це певний спосіб діяльних комунікацій між людьми, що знайшов вираження в економічній формі. Його основне завдання – створити відповідні економічні умови для самореалізації людиною всіх своїх соціальних можливостей.

3.6. ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАННЯ У СВІТЛІ ФІЛОСОФІЇ ЕКОНОМІКИ

Багатовимірність економічного життя вивчається різними науками, серед яких першочергова роль належить *загальній економічній теорії*, що в епоху Нового часу започаткувалася як «політекономія».

Слід зазначити, що у вітчизняній та зарубіжній літературі обґрунтовується позиція, відповідно до якої економіка – це окремий випадок господарства взагалі. Вважається, що останнє відзначається більш об'ємним і широким змістом. На відміну від економіки, господарство трактується як виробництво життя в цілому, воно розглядається як буття, що включає в себе природні, людські й божественні параметри. Очевидно, що така точка зору потребує подальшого осмислення й конкретизації, що й було здійснено у фундаментальній праці Ю. М. Осипова «Філософія господарства», де обґрунтовано основні категорії й принципи господарської діяльності. Предметом «філософії господарства» є «людина в природі й природа в людині»,

вона претендує на узагальнене знання про сутність і походження господарських процесів¹²⁰.

Одночасно важливого значення набула тенденція розглядати економічні реалії з позицій гуманітарних наук. Учені дійшли обґрунтованого висновку про те, що прогрес економічної науки перебуває на стику окремих теоретичних поглядів і ділянок знання: економіки, філософії, соціології, права, психології й інших наук¹²¹. Окреме місце посідає розгляд економічних проблем із позицій метафізики¹²².

Можна нагадати, що сьогодні здобула самостійний статус «економічна соціологія». Предметом її вивчення є коло питань, пов'язаних із діяльністю людини, мотивами й орієнтаціями її поведінки в економіко-господарській сфері. Це відносно нова навчальна дисципліна, в якій на основі соціологічних категорій аналізуються економіко-господарські відносини. Тут відбувається синтез економічних і соціологічних підходів до розгляду реальної економіки. Предметне поле економічної соціології розкривається у змістовному викладі ключових тем: людина в господарській організації, у трудових відносинах, у сфері зайнятості, людина у світі господарських поглядів, соціально-економічна структура сучасного суспільства¹²³. Ця навчальна дисципліна читається як курс лекцій для студентів у деяких університетах країни.

За роки економічних реформ у нашій країні особливо виразно виявилась істотна роль психологічних факторів. Практика розв'язання різних економічних проблем поставила вимогу поглиблених знань соціально-психологічного характеру. Нині спостерігається стрімке зростання числа наукових публікацій з економіко-психологічної тематики, значний інтерес психологів і економістів до суміжних питань. Ця галузь економічної науки («економічна психологія») вимагає особливої уваги. Економічна психологія – один із напрямів соціальної психології, що вивчає універсальні психологічні явища й традиції суспільства в цілому, сукупність суспільних почуттів, емоцій, настроїв, пере-

¹²⁰ Осипов Ю. М. Философия хозяйства. – М.: ТЕИС, 2007. – № 6 (13): Деньги. – С. 40–42.

¹²¹ Львов Д. С. Развитие экономики и задачи экономической науки. – М.: ТЕИС, 1999. – С. 27.

¹²² Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006. – С. 10–27.

¹²³ Радаев В. В. Экономическая социология. – М., 2001. – С. 11–18.

живань, волевиявленень і т. д. Що стосується економічної психології, то специфіка її предмета полягає у виявленні психологічних феноменів економічної діяльності й поведінки людей. Інакше кажучи, це економічна свідомість і психологія господарського суб'єкта. У фокусі уваги цієї дисципліни перебувають такі ключові економічні явища й процеси, як виробництво, розподіл, власність, гроші, підприємницька діяльність, поведінка споживачів тощо¹²⁴. Як бачимо, економічна психологія займається поясненням і вирішенням широкого спектра проблем, що перебувають на межі психології та економічної теорії.

У силу сказаного вище постає проблема визначення статусу філософії економіки. Потрібно розрізнати поняття «філософія економіки» і «економічна філософія». Ці вихідні поняття неоднозначні, ідеться про два поняття в чомусь схожих, у чомусь різних. Разом з тим межу між ними важко позначити. Річ у тому, що їхній зміст, предметні області перетинаються. На нашу думку, розходження найбільше дає про себе знати в методах дослідження. Філософія економіки – це дисципліна, що розглядає онтологічні, гносеологічні й методологічні аспекти економіки. Це філософське вчення про економічну реальність¹²⁵. Що стосується економічної філософії, то в її компетенції економічні підходи й специфічний економічний інструментарій.

Без сумніву, філософія економіки націлена на осмислення субстанційних основ економічного буття як однієї з найважливіших сфер людського життя й суспільства. Спираючись на філософські категорії й принципи, вона виявляє сутнісні аспекти економічних явищ і процесів. Філософський підхід до економічного життя допускає висвітлення фундаментальних тенденцій і закономірностей відносин людини з природою, з одного боку, а з другого – відносин людини до людини в процесі трудової діяльності.

На відміну від економічної теорії, що аналізує конкретні форми економічних відносин, структурні елементи економіки, філософія економіки орієнтована на розуміння загальних, універсальних закономірностей розвитку господарсько-економічного світу. У центрі її уваги перебувають принципові питання природи економіки, тенденції формування матеріальних умов життя людини й суспільства в цілому. Філософська точка зору допускає також виявлення сутності поведінки

¹²⁴ Самсин А. И. Основы философии экономики. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 9.

¹²⁵ Там само.

й діяльності людини в економічній сфері. Таким чином, ідеться про антропологічний аспект предмета філософії економіки.

Варто зазначити, що в усі епохи економічні проблеми мають «смісловиттєвий» характер, адже вони торкаються основ буття людей. Це питання філософські, соціально-світоглядні. Нині в динамічному світі, за умов докорінних соціально-економічних перетворень у нашій країні, ці проблеми набувають особливої актуальності. Сучасна людина стурбована осмисленням загальних тенденцій соціально-економічних перетворень. Звичайно, складні проблеми економіки обговорювалися у філософії й раніше. Проте ніколи проблеми економіки не були настільки хвилюючими, драматичними, як за останні роки.

Філософські дослідження господарсько-економічної сфери поступово виокремлюються в статус самостійної дисципліни. Складається цілий філософський напрям, який має своєю метою всебічне вивчення економіки як одного з найважливіших факторів розвитку людського суспільства. Активізація наукових зусиль у трактуванні й вирішенні цих питань особливо помітна в рамках соціальної філософії, представники якої виявляють дедалі більшу увагу до теоретико-методологічних аспектів розвитку економіки. Останнім часом у наукових виданнях публікуються статті, відбуваються обговорення й дискусії, присвячені проблемам філософсько-економічного пізнання¹²⁶.

Потрібно підкреслити, що філософія економіки як наукова дисципліна являє собою галузь досліджень загальних, глибинних процесів у соціумі. Цей аналіз здійснюється на основі філософських традицій. По-перше, ідеться про філософське (гносеологічне) трактування економічних знань. Інакше кажучи, це прагнення виявити й описати фактично сформовані структури економічного знання та їхню адекватність об'єктивним реаліям. По-друге, філософія виступає як методологічна основа розгляду економічних проблем. Принципового значення тут набувають знання основних стратегій філософського мислення, конкретно-історичний підхід до феноменів економічного життя. Істотну роль в аналізі економіки відіграє філософський принцип системності. Він вимагає виявлення багатоманітних сторін предмета, їхньої єдності, розкриття елементів структури. Він орієнтує дослідника ставити в центр осмислення уявлення про цілісність. У

¹²⁶ Гальчинский А. Методология анализа экономической глобализации: логика обновления // Экономика Украины. – 2009. – № 1. – С. 3; 8.

цьому плані розгляд економічних систем і феноменів передбачає їх аналіз у зв'язку з іншими соціальними системами (політичними, правовими, релігійними й т. д.). Відомо, що однобічність в описі й оцінці економічних фактів, як правило, слугує однією з основ догматизму. Нерідко на практиці захоплення вузькими підходами в поясненні економіко-господарських явищ призводить до абсолютизації економічних підходів, до ігнорування духовно-соціальних параметрів.

Філософський метод, будучи застосований у комплексі з іншими методами, здатний допомагати в розв'язанні складних теоретичних і фундаментальних проблем. Немає, напевно, ні однієї економічної теорії, формування якої обійшлося би без використання філософських поглядів на субстанційні основи буття. Евристична функція філософської методології показує, що роль філософії в розвитку економічних теорій надзвичайно велика, особливо відносно вибудовування гіпотез і сценаріїв майбутнього розвитку економіки. Без світоглядних понять і принципів неможливий прогрес будь-якої науки. Категоріальний апарат філософії («об'єкт», «суб'єкт», «системність», «розвиток», «детермінізм», «необхідність», «закон», «структура», «випадковість» та ін.) усе глибше проникають в окремі науки, у тому числі й економічні. Вони здійснюють категоріальний синтез знання на емпіричному й теоретичному рівнях, виступають своєрідним категоріальним каркасом наукового знання. Філософська методологія економічних досліджень надзвичайно широка. Достатньо згадати вагомий вплив філософсько-методологічних ідей німецьких теоретиків М. Вебера і В. Зомбарта, які показали роль духовно-культурних орієнтацій в економіці, визрівання західного підприємницького духу в надрах релігійного протестантизму і католицизму. Австрійський економіст і філософ Й. Шумпетер великого значення надавав соціологічним прийомам та інтелектуальним чинникам економічного аналізу.

Кінець ХХ сторіччя ознаменувався в економічній науці справжнім методологічним бумом. Радикально розширилося застосування філософських ідей для пояснення реальної економіки. Принципову роль здобувають теоретичні положення й методи філософії науки, напрямів постпозитивізму, філософської антропології й герменевтики. Розроблення й застосування філософських методів пов'язані з іменами таких відомих теоретиків, як Т. Кун, І. Лакатош, П. Фейєрабанд,

К. Поппер та ін. Пошуки оптимальних філософсько-методологічних прийомів здійснюються в рамках плюралізму, із збереженням нормативних методів і постмодерністських підходів¹²⁷.

За сучасних умов велике значення має етична позиція дослідника, його сумлінне ставлення до з'ясування конкретних обставин економіко-політичної ситуації. Стосовно до економіки це передбачає принцип строгого дотримання фактів, недопущення розбіжності між теоретико-методологічними деклараціями й фактичною економічною політикою. У дійсності найчастіше трапляються явні нестикування між формалізованими теоретичними моделями, з одного боку, і емпірично орієнтованими дослідженнями – з другого. Від професійно-етичної коректності вченого залежить рівень довіри суспільства до пропонованої ним наукової продукції, економічної інформації, ступінь впливу її на проведення економічної політики.

Зазначимо, що не можна сприймати філософську методологію як набір обов'язкових правил для економіки. Філософія не може замінити конкретні економічні знання, економічні теорії та прикладні дослідження. Вона озброює загальними орієнтирами, методологічними принципами, необхідними для успішного розв'язання економічних проблем. Компетенція філософії економіки полягає в тому, щоб сприяти взаєморозумінню між ученими в умовах плюралізму теоретичних думок. Досить істотна її роль у підтримці нових, перспективних наукових пошуків на стиках різних дисциплін. Філософська методологія націлює на розгляд економіки з різних позицій, висвічує основні тенденції й рушійні сили її розвитку й функціонування. Така точка зору відкриває великі можливості для глибокого пізнання економічних явищ і процесів.

¹²⁷ Самсин А. И. Основы философии экономики. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 12.

3.7. ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ *VERSUS* ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРСТВА?

В основі неокласичної економічної теорії лежали три основні ідеї: ідея рівноваги, ідея можливості строгої математичної інтерпретації економічних явищ і ідея чистої економічної науки. Остання передбачала виключення з її предметного поля «всяких ненаукових теорій, міфологізації і суворе предметне розмежування з іншими суспільними дисциплінами»¹²⁸. Однак економічна реальність змінюється і вимагає нових форм теоретичного опису явищ і процесів. Сформувалася нова глобалізована економіка, багато в чому відмінна від колишньої фінансова система, які принесли інші принципи господарювання. Усе це вимагало нового наукового осмислення. Нові форми знання поки що не мають строго окресленого предмета, конкретної методології дослідження і не завжди спираються на колишні наукові традиції. Але сталося головне – розмежування зі старою системою знань, що з необхідністю викликає генерацію нових ідей у науці, веде до гострих дискусій серед учених – представників різних галузей знань. Посилюються міжнаукові контакти, здійснюється міждисциплінарний підхід до вивчення змінених економічних об'єктів. Серед дискусійних проблем економічної науки виявилися такі ключові питання, як створення нової методології, понять і принципів дослідження, цінність економічних законів, ідеалів і норм пізнання, теоретичний плюралізм, гроші та їх інтерпретація, картина економіки постмодерну та ін. Зафіксувати, що відбуваються зміни, – перший крок у розвитку нового знання. «Усвідомити думку – значить визнати, що думка відбулася в часі як емпіричний факт»¹²⁹. Процес філософської рефлексії вже розгортається в економічних науках: іде осмислення алгоритму трансформації як фінансової та економічної систем, так і самого економічного знання у XXI столітті.

¹²⁸ Андреев А. Л. От экономической идеологии к философии хозяйства // Философия хозяйства. – 2009. – № 1. – С. 228.

¹²⁹ Гиренок Ф. И. Экзистенциональная антропология // Философия хозяйства. – 2003. – № 2 (26). – С. 221.

У сучасній економічній думці була не тільки зроблена спроба більш широкого й об'ємного розгляду господарської діяльності у формі неінституціоналізму, але і сама інституціональна теорія посіла місце на стику кількох суспільних наук: культурології, філософії, соціальної психології, історичної науки, права та соціології.

Ці зміни можна вважати суттєвим кроком уперед у справі опису господарського життя в порівнянні з колишніми неокласичними теоріями. Об'єктом інституціональних теорій перестала бути раціональна економічна людина, зорієнтована на отримання максимального прибутку і мінімізацію витрат. На її місце приходять людина не завжди раціональна і нерідко ірраціональна. Ця людина є продуктом конкретного соціокультурного середовища, має масу особливостей, належить до певної етнічної, національної та референтної групи, дотримується певної системи цінностей, ідеалів і норм, моральних і стильових принципів. Така людина багато що змінює в традиційних фінансових та економічних відносинах, впливає на функціонування інститутів господарства і суспільство. Наслідками її рішень і дій є фінансові ігри або відсутність таких, фінансові спекуляції і біржові крахи міжнародних гравців, їхні неправильні уявлення про стабільність і нестабільність грошової системи.

Це стосується такого складного і запутаного феномена, яким, безсумнівно, є гроші. У концепції грошей сьогодні присутні різноманітні підходи та уявлення, гроші не просто включені у світ людини, а й самі є феноменом, який перетворює людський світ в особливий фінансовий простір. Людині доводиться пристосовуватися до цього світу грошей, рахуватися з ним і звикати до думки, що її життєвий кар'єрний успіх може оцінюватися ступенем оволодіння певною кількістю грошей. Природа грошей та їх роль у житті суспільства, звичайно ж, змінюються: гроші вже зовсім не те, чим вони були раніше. І якщо вони стають об'єктом пізнання, якщо вони включені в систему нових пізнавальних засобів суб'єкта, це означає необхідність застосування до їх вивчення нових підходів і трактувань. Вони стають предметом міждисциплінарного дослідження, включаючи антропологічний, соціально-психологічний, герменевтичний і філософський підходи. Зразком інноваційного підходу до вивчення ролі і місця фінансів у сучасній цивілізації – постеконічному суспільстві є дослідження Ю. М. Осипова, В. В. Ільїна та ін.

Важко не погодитися з концепцією Ю. М. Осипова, відповідно до якої гроші сьогодні не стільки обслуговують реальне господарство, скільки управляють ним, спочатку його кредитуючи і забезпечуючи, а пізніше витягають із нього господарську ренту¹³⁰.

У результаті процесу глобалізації роль фінансових центрів в управлінні світовим господарством постійно зростає і через фінансові потоки відбувається управління світовою економікою. Причому центральним банкам тепер уже не вистачає традиційних фінансових коштів для боротьби зі світовою кризою і фінансовою нестабільністю, тому що нерідко фінансова ліквідність здійснюється через канали, які неможливо контролювати. Усе це викликає необхідність доповнювати фінансові, економічні інструменти управління позаекономічними методами. Американська федеральна резервна система і західноєвропейські банки в період кризи отримали величезну фінансову допомогу по каналах державних установ. Але, отримавши сотні мільярдів доларів і євро державних інвестицій, банки не поспішають позичати капітали як виробникам товарів, так і їхнім покупцям, видавати останнім товарні кредити. Люди, у свою чергу, не поспішають робити покупки навіть у тих випадках, коли вони мають необхідні запаси грошей. І банки, і споживачі товарів прагнуть уникнути фінансових ризиків в умовах економічної нестабільності. Інвесторів більше цікавить не кредитна історія підприємства, а його ринкова перспектива, а також валютна політика уряду, який її здійснює. Зазначені феномени свідомості в даному разі суперечать об'єктивним факторам, економічній доцільності, фінансовим вигодам. Суб'єкти господарювання у сфері ринкових відносин керуються неадекватним уявленням про економічну необхідність, ірраціональними психологічними установками. Такий суб'єктивний образ не викликає раціональних об'єктивних дій, психологічне в економічному перешкоджає оздоровленню економіки, консервує кризові явища. Якщо на мить припустити, що замість людей в економіці стали б діяти раціоналізовані роботи з комп'ютерною системою мозку, процес подолання економічної кризи пішов би набагато швидше.

Підкреслюючи соціокультурні, політичні, психологічні та інші позаекономічні причини кризи, слід зазначити, що криза нерухомості,

¹³⁰ Осипов Ю. М. Философия хозяйства как познание // Философия хозяйства. – 2005. – № 4–5.

фактор неплатежів, що призвів до краху багатьох престижних організацій, мав під собою причини психолого-емоційного характеру, надлишковий оптимізм, надії, мрії та інші ідеологічні і світоглядні установки. Звідси випливає припущення про неадекватність традиційних економіко-теоретичних засобів новим уявленням про об'єкти економічного дослідження. Перш за все, ідеться про психоекономічні виміри суб'єктів господарської та фінансової діяльності, часткову несумісність панівного дедуктивного методу з новим розумінням об'єкта в економічному знанні. Чи можна сьогодні скористатися традиційними економічними теоріями, що дають дедуктивно-раціональні способи пояснення фінансово-економічних процесів? Стара економічна концепція – монетаризм – не допускала різких коливань валют. Вона виходила з презумпції, що економіка, коли нею займаються вільні активні люди, а держава не перешкоджає їхній діловій активності, здатна сама після кризи і стагнації прийти в норму як самоорганізований організм. Нинішня економічна криза показала, що це далеко не так. Інша дедуктивно-номологічна концепція – антимонетаризм – виходив із припущення, що в державі завжди є люди, які краще за інших знають, як потрібно діяти в економіці, що і скільки виробляти. Тривала економічна рецесія дає всі підстави вважати, що цього недостатньо.

Ідея про ефективність ринкової економіки, серйозно скомпрометована ще в ХХ столітті, найімовірніше, підірве довіру до себе після кризи і піде в минуле, як і багато інших міфів постіндустріальної економіки. Ні для кого не секрет, що низка високорозвинених європейських країн (Фінляндія, Швеція, Норвегія та ін.), де частка держави в економічному житті велика, легше пережили кризу і мали менше падіння ВВП, ніж інші ринкові держави. А такі країни-амортизатори, як Китай, Індія, Бразилія, відсторонилися від кризи з однієї простої причини: в їхніх економіках було набагато менше віртуального або фіктивного капіталу. І тому не лише банки, які акумулюють величезну масу фінансів, накопичень, заощаджень, для яких усе важче знайти місце для вкладення, є винуватцями кризи. Головна причина кризи коріниться у свідомості людей, причому не тільки в економічних структурах мислення, а й у всіх інших, які є предметом вивчення психолого-герменевтичних та культурологічних засобів дослідження.

Найбільш адекватною зміною об'єкта системи економічних знань, на наш погляд, сьогодні є філософія господарства. Якщо

економічну теорію, ураховуючи її дедуктивну спрямованість, можна розцінювати як ідеологічну форму, що конструює певну економічну картину світу, то філософську теорію господарства можна вважати більш фундаментальним видом знань. Якщо економічна теорія має нормативний характер, то вона не виконує сьогодні частину своїх завдань і функцій, необхідних людям. Одна з причин цього полягає в тому, що господарство «існує самостійним онтологічним і широким соціальним змістом, тоді як економіку треба розуміти лише як одну з історичних форм господарювання»¹³¹. Крім того, філософія господарства конструюється з максимальним урахуванням ідеальної компоненти у структурі економічної реальності, долає вузький економізм, розширює горизонти уявлень про господарську діяльність. «Філософія господарства – це не філософія і не економіка, не їх суміш і не проміжна об'єднувальна ланка, – пише Ю. М. Осипов. – Мало того, це й не філософія в економії – тут усе інакше: філософія господарства – витягнута із самої реальності, в якій також і людина, і її свідомість, і її думки, а не самі лише речі, що оточують людину; метанаукове знання-міркування, не віддільне ні від світу, ні від усієї доступної людині ідеальності»¹³². Теорія господарства, поряд із сучасною інституціональною теорією, є найбільш перспективними пізнавальними конструкціями для вивчення економічної свідомості і поведінки господарських суб'єктів.

Небувала досі віртуалізація суспільства і фінансів, тотальна інформатизація суспільства в усіх сферах життєдіяльності вимагає осмислення цих явищ у новій науковій формі. Нова теоретична концепція за своєю природою є не тільки рефлексією над господарством, його змістом, завданнями та структурою, вона також критично аналізує економічне знання, що дозволяє переосмислити принципи, понятійний апарат економічної науки і суспільствознавства в цілому. Плюралізм у методології економічних досліджень набагато вигідніший, плідніший і досконаліший за монізм. Він підвищує рівень наукової культури і ефективність теоретичних досліджень. Економіка – це спосіб бачення тих самих явищ, які, можливо, вивчаються іншими

¹³¹ Андреев А. Л. От экономической идеологии к философии хозяйства // Философия хозяйства. – 2009. – № 1. – С. 110.

¹³² Осипов Ю. М. Философия хозяйства как познание // Философия хозяйства. – 2005. – № 4–5. – С. 6.

суспільними та природничими науками, тому альтернативний підхід до аналізу різних соціальних і господарських феноменів є запотребуваним і ефективним. Економічна теорія здатна проникати в сутність і бачити мале і велике в тому разі, коли вона звертається до глибинних структур для обґрунтування власне економічних процесів. «Важливо мати на увазі, – пише Ю. М. Осипов, – що філософія господарства виникає і розвивається в особливі історичні часи, коли тихоголосна філософія вже пережила свій апогей, надійно перетворившись на джерело власної мудрості – в історію самої себе, а гучноголосна наука перебуває в стані ейфорії тріумфальної, за якою вже маячить і несподіване протверезіння...»¹³³ Концепція філософії господарства є ефективним інструментом у боротьбі з догматизацією й міфологізацією економічних знань уже тому, що вона не скута вузькими рамками якоїсь однієї науки, переважно спирається на реальну господарську діяльність як об'єкт пізнання.

Світ увійшов в епоху глибокої трансформації економічної, фінансової і, як наслідок, соціальної систем. Нове тисячоліття продемонструвало негативні наслідки фінансової глобалізації, невідповідність суспільства до врегулювання кризових явищ та економічних проблем. Сучасна фінансова система сама по собі не забезпечує ні справедливості, ні соціального прогресу, не усуває нерівність. Перетворення у сфері фінансів призвели до появи каналу фінансування незалежно від банківських кредитів. Посилюється необхідність створення нової системи фінансової архітектури та реформування механізмів, що її регулюють. Для здійснення цього завдання необхідно провести ретельний аналіз ціннісно-нормативних і світоглядних аспектів діяльності господарських суб'єктів, залучаючи для цього дані соціології, психології, антропології та аксіології. Визначити межі, за які та чи інша економічна система не може вийти без шкоди для світоглядних цінностей, соціальних принципів своєї суспільної програми. Це передбачає з'ясування соціально-політичних, моральних передумов і умов прийняття рішень і поведінки в економіці.

Дуже важливою є відповідь на питання, яким має бути комплекс цінностей, норм і установок, що забезпечують функціонування центральної, «осьової» ідеології, навколо якої може об'єднатися

¹³³ Осипов Ю. М. Философия хозяйства как познание // Философия хозяйства. – 2005. – № 4–5. – С. 6.

більшість громадян. Така доктрина включає ключові поняття людського суспільства: добро, зло, справедливість, несправедливість, рівність і нерівність.

3.8. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ФІЛОСОФІЇ ЕКОНОМІКИ

В останні десятиліття в економічній теорії спостерігається методологічний бум, який актуалізує наукову пошукову діяльність. Оприлюднені в низці монографій і багатьох статтях постпозитивістські, синергетичні, постмодерністські та інші методологічні підходи свідчать про нові перспективи економічного пізнання. Завдяки цьому радикально розширилося предметне поле економічної методології, яке охопило сьогодні широкий спектр не лише власне методологічних, а й філософських проблем економічної науки. У такому разі постає проблема методу і предмета філософії економіки.

Чи є коректною постановка питання про метод саме філософії економіки? Позитивна відповідь може бути тільки в тому разі, якщо ми пригадаємо основні риси методу самої філософії. Питання про те, як можлива філософія, якщо вона хоче бути науково обґрунтованим пізнанням, а не «розмовою про все», досягнення і забезпечення повноти її предмета і є питанням про метод.

Уже в межах античної філософії було вперше звернено увагу на взаємозв'язок результату і методу пізнання. Систематичне дослідження методу невід'ємне від генези експериментальної науки. Якщо в загальноприйнятому розумінні метод є способом досягнення мети, сукупністю прийомів та операцій теоретичного або практичного освоєння дійсності, а також людської діяльності, організованої певним чином, то в науці – це також і заданий співмірною гіпотезою шлях ученого до осягнення предмета вивчення. Метафізичне пізнання в

Новий час породило філософські методи в науці, котрі, як правило, опосередковуються іншими, більш окремими, частковими. Але саме вони (хоча і не завжди це усвідомлюється) задають загальну спрямованість дослідження, визначають принципи підходу до об'єкта, який вивчається, характер інтерпретації одержаних результатів тощо.

Як відомо, метод утворюється в ході рефлексії над об'єктною (предметною) теорією в певній метатеоретичній області всередині визначених «парадигматичних орієнтацій» (А. А. Грицанов) і закріплюється в принципах, нормах і методиках дослідження, реалізуючись через навички, уміння тощо. Сутністю науки є те, що вона діє належним методом, заручившись упевненістю у правильності свого способу дії. «Предметно правильний метод є шлях, – підкреслює Е. Корет, – яким «йдуть» (*methodos*) за предметом у його своєрідності»¹³⁴. Це стосується кожної науки, у тому числі усвідомлюється в контексті філософського аналізу економічної теорії.

Проблема методу філософії економіки актуалізується тим, що не вирішена проблема її предмета. Кожна окрема наука як наука можлива лише в горизонті цілісного людського світу, щоб мати можливість розмежовувати окремі сфери дослідження і розвивати відповідні методи. Тому питання про можливість філософії економіки як окремої науки не належить до її предметної області і не може бути вирішене за допомогою її власного методу. Це проблема, яка перебуває в основі кожного конкретно-наукового дослідження. Але навіть перше обґрунтування можливості науки не може входити у сферу конкретної науки, оскільки це концепція тієї науки, котра повинна обґрунтувати із своєї основи перші передумови будь-якого знання і будь-якої науки. Такою цілісною наукою і є філософія, котра поширюється «на все, що взагалі є»¹³⁵. Отже, філософія здатна розуміти саму себе і обґрунтувати себе в сутності і можливості економічного знання як способу осягнення світу.

Стосовно методу філософії економіки, то він не є предметом економічного дослідження, оскільки завдання економічної теорії інші. Якщо ж ми говоримо про філософію, то вона, як основна наука, може робити запити про суще і знання про суще. Тому якщо питання про можливість філософії саме є філософською проблемою, то це ж

¹³⁴ Корет Э. Основы метафизики. – К.: Просвіта, 1998. – С. 23.

¹³⁵ Там само.

можна сказати і про філософію економіки. Іншими словами, оскільки можливість філософії конкретно конститується можливістю відповідно з предметом, то і питання про метод філософії саме вже є філософською проблемою, оскільки входить у коло її власних завдань. Таким чином, рефлексивне визначення методу філософії економіки збігається з предметним самообґрунтуванням філософії економіки, яке повинно розумітися з основи її можливості і бути виправданим її способом дії в конкретиці економічного пізнання.

Цілісність економічного процесу не може бути описана з точки зору лише одного часткового, окремого філософського методу, виробленого в межах того чи іншого філософського напрямку: матеріалізму, ідеалізму, позитивізму, феноменології, екзистенціалізму тощо. Філософське дослідження економіки, у такому разі, має враховувати всю актуально можливу сукупність етапів індивідуального та суспільного духовного розвитку, однак не «розчиняючись» у ньому, а осмислюючи за допомогою методів і підходів, вироблених в усій багатоманітності філософських концепцій. Метод філософії економіки не є умовністю, фікцією або «конвенційною мовою» щодо дійсності як «речі в собі», а повинен ґрунтуватися на повних закономірностях, які властиві для економічної, отже, і соціальної дійсності. Адже теоретичний вибір суб'єктом предмета дослідження не суто довільна дія, а спирається на певні об'єктивні інваріанти: матриці, визначені теоретичні синтези, категоріальні структури мислення тощо, які об'єктивні за своїм механізмом впливу на оточуючу їх реальність¹³⁶.

Метод науки пов'язаний із предметом і повинен бути йому відповідним. Пізнання предмета, таким чином, випереджає визначення методу. Предмет повинен бути відомий, щоб з ним можна було узгоджувати метод подальшого дослідження. Якщо в емпіричних науках предмет знайдений і вже первісно відомий, то у філософії економіки він вимагає уточнення і конкретизації. Це тим більш важливо, оскільки предмет філософії, як це зазначалося вище, має свої окреслення. Щоправда, специфіка полягає в тому, що формат філософії не підлягає емпіричній перевірці, як би цього інколи не хотілося і на які практичні експерименти ми не погоджувалися або сподівалися.

Доречною є дещо інша точка зору на проблему «методу» і «предмета». Виходячи з того, що наука і наукові знання трансцендентні

¹³⁶ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006. – С. 136.

(тобто не емпіричні), Ю. М. Осипов робить висновок про їх невідзначеність. Відповідно він дуже обережний у визначенні предмета «філософії господарства». Предмет у неї є, але одночасно немовби і немає. Але немає умовно. Тому «наявність предмета також умовна. Хочеш – є, не хочеш – немає. Усе залежить від того, хто пізнає. Тут воля. Ніхто нічого нікому тут не нав'язує і нав'язати не може»¹³⁷. Ми в цьому разі виходимо із сутності філософії, яка ніколи не зупиняється на остаточності тих чи інших визначень. Потрібне не заучування, а розуміння, міркування, які поєднанні з переживаннями. Власне міркування з власним переживанням – душею і серцем. Предмет окреслений, але він не нав'язується. «Філософія господарства» не наполягає на якомусь визначеному для себе предметі, оскільки хоче залишатися «вільним знанням, повним невизначеності і трансцендентності»¹³⁸. Тут для нас важливим є те, що в межах цього підходу можна говорити про предмет філософії економіки. Його сутність у контексті означеного підходу визначається діяльністю філософського мислення, котре має свій спосіб, підходи, методи, виміри, виявляючи множину своїх інтенцій у реаліях господарського життя і економічного знання про нього¹³⁹.

Аналогічними є також міркування і про метод «філософії господарства». Тут також свобода міркувань, «не наполягання». І хоча філософія господарства віддає перевагу вільному міркуванню і вільним побудовам, у неї є свої орієнтації, які диктуються як предметом («не-предметом»), так і самим пізнавальним процесом. «Філософія господарства» може не турбуватися про метод, оскільки «цінність методу не в методі, а в його результаті, який досягається шляхом і в рамках філософських міркувань сам собою – без спеціально розробленого і застосованого механічного методу. Хоча метод є, і він міститься в «органіці» філософського міркування, сутність цього методу (полілектичного) полягає в умінні аналізувати з будь-якими гамами смислів, із всією квітучою складністю буття, з усією його цілісністю»¹⁴⁰. Отже, ми, виходячи з «гнучкості» філософських трактувань, вважаємо, що

¹³⁷ Осипов Ю. М. Філософія господарства. – М.: Изд-во Московского университета, 2001. – С. 41.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006. – С. 137.

¹⁴⁰ Осипов Ю. М. Філософія господарства. – М.: Изд-во Московского университета, 2001. – С. 42.

метод пізнання не має ніякого значення для філософії, яка є всім: знанням, пізнанням, предметом, методом.

Чи можна подібним чином міркувати про метод філософії економіки? Очевидно, не зовсім, оскільки філософія і економіка не тотожні у своїх пізнавальних цілях, що і змушує, зрештою, провести лінію розподілу між філософією і економікою, і перш за все завдяки відмінностям між пізнавальними цілями цих сфер пізнання. Філософія не може стати закінченим знанням, яке не підлягає оновленню, причому за всім обсягом. Повна «істинність» – смерть для філософії, хоча дуже багато в ній вважається істиною і надовго залишається незмінним. Але філософія не повинна бути прив'язана ні до жодної – навіть найдосконалішої – концептуальної побудови. Свобода у філософії – фундаментальний принцип її буття і умова її життєздатності¹⁴¹.

У філософії, котра виникає (як і кожна наука) на ґрунті усвідомлення протилежності видимої, уявної справжньої, істинній реальності, явища, дані в чуттєвих сприйняттях сутності, досягаються розумом. Однак, на відміну від науки, філософія прагне довести цю ситуацію до граничного вирішення, надати їй абсолютного характеру. Протиставляючи видимість реальності, явище сутності, вона прагне «дійти до краю» і подумки досягти такої точки, де «реальність уже не перетворюється на видимість, а істина набуває безумовного характеру»¹⁴². Так з'являється поняття останньої (остаточної) кінцевої реальності. Філософія, у силу своєї неоднозначності, розмаїття, динамічності, нічого не стверджує як щось остаточно безумовне.

Без сумніву, у силу цього метод філософії економіки має місце і повинен знайти певні окреслення. Як спосіб і принцип пізнання, він повинен урахувувати стан економічної теорії – в історії, і особливо сьогодні. Воно характеризується низкою методологічних і концептуальних переворотів: маржинальних, кейнсіанських, інституціональних, постмодерністських, синергетичних тощо. Органічна доповнюваність методологічних підходів обумовлена необхідністю «включення» загальнолюдських цінностей в об'єктивність значень цінностей смислового характеру. Філософський метод у процесі дослідження має враховувати не тільки експотенційне зростання теоретико-економічного дискурсу, а й конкретний смисловий контекст

¹⁴¹ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. *Метафізика економіки*. – К.: Знання, 2006. – С. 138.

¹⁴² Гусев В. І. *Вступ до метафізики*. – К.: Знання, 2004. – С. 24.

економічної думки тієї чи іншої епохи, який ми включаємо в наш розгляд для розв'язання актуальних проблем сучасності.

Метод філософії економіки визначається філософським мисленням, котре дає змогу здійснити предметно-регулятивний аналіз змісту та аспектації економічних учень, особливо їх поза межові «надчуттєві» (трансцендентні) поняття. Останні «відіграють конструктивну роль у пізнавальному процесі, виступаючи як організуючі і спрямовуючі сили, як цілі і регулятивні принципи цього процесу, показуючи його скерованість до остаточної досконалості, тобто символізуючи вищі цілі пізнання»¹⁴³.

На відміну від економічної теорії, а особливо від економічних наук, філософія економіки зовсім не прагне повідомляти або доводити щось зовсім нове, чого б ми не знали раніше. Вона повинна виявляти те, що вже було «відомо», але не було чітко «пізнане». Ідеться про вже відоме, зрозуміле із самого себе, але тим не менш яке неправильно тлумачиться і яке вимагає ретельного вивчення. Цього можна досягти – у межах методу – завдяки «опосередкуванню безпосередності», оскільки все «на небі і на землі» виступає єдністю «безпосереднього і опосередкованого» (Г. Гегель).

Елементом методу філософії економіки можна назвати і апріорний синтез. Філософські висловлювання є «синтетичні судження *a priori*», вважав І. Кант. Він встановив, що ні аналітичні, ні синтетичні судження *a priori* не можуть обґрунтувати науку, тим більше, зокрема, метафізику як науку. «Аналітичні судження», як судження пояснення, а не розширення знання, не ведуть до прогресу пізнання; стосовно «синтетичних суджень *a priori*», то вони пов'язані лише з одиничністю і випадковістю, а тому не забезпечують усезагальність і необхідність, які, згідно з І. Кантом, повинні бути властиві кожному науковому, тим більше філософському висловлюванню. Тому «в основі повинні лежати «синтетичні судження *a priori*», які висловлюють нове знання із всезагальною значимістю і необхідністю. Усі основоположні метафізичні висловлювання завжди є синтетичними»¹⁴⁴. Щодо філософії економіки, то синтетичне судження *a priori* як окремий метод відкриває шляхи виходу для нових вивчень сутності економічного знання.

¹⁴³ Базилевський В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006. – С. 140.

¹⁴⁴ Корот Е. Основы метафизики. – К.: Просвіта, 1998. – С. 37.

Визначення методу філософії економіки є проблемою методології, яка розроблена як в економічні теорії, так й у філософії. Економічна теорія впродовж свого історичного розвитку плідно використовувала не тільки емпіричні, але й загальнофілософські методи пізнання. Філософія користується методами загальними. Звідси можна допустити, що філософія економіки акцентує дослідницьку увагу на логічному, дедуктивному, індуктивному та інтуїтивному методах, які лежать в основі дискурсу (дискурсивного мислення). Як філософія має свій власний метод, який об'єднує всі показники внутрішнього і зовнішнього досвіду, досягаючи тим самим переваги можливості дискурсу, так і філософія економіки повинна мати свої методологічні пріоритети. Ураховуючи значення кантівського синтетичного судження *a priori*, таким методом можна визначити інтуїцію, котра розширює межі дискурсу.

Інтуїція – це не тільки один із способів ірраціонального пізнання. Як метод, вона є результат інтроспекції – самоспостереження, вивчення мислення людиною, котра сама переживає власні процеси переживання та усвідомлення. Вона спрямовує розум усередину мислення в процесі концентрації уваги на якому-небудь об'єкті (предметі, теорії), вилученому з кола інших об'єктів. Сфера філософської дієвості інтуїції обмежена, немає чистої інтуїції, як такої, вона переходить у дискурс, правильніше – переносить свої об'єкти на «зовнішність» свідомості, тобто на його «поверхню» (*super-ego* за З. Фрейдом). Завдяки цьому дискурсивне мислення одержує новий матеріал, а зовнішній досвід доповнюється внутрішнім. Філософія економіки, досліджуючи об'єкти «економічного світу», застосовуючи метод інтуїції, одержує можливість поглибленого проникнення в їх сутність як феноменів економічного буття, що вивчаються¹⁴⁵.

Метод інтуїції застосовується тоді, коли розум стає нездатним в індуктивній і в дедуктивній побудовах знання. Розум, на думку А. Бергсона, не може проникнути у внутрішню сутність речей, а охоплює лише зовнішній бік об'єкта. У «корінь» речей проникає лише інтуїція, завдяки їй «схоплюється» дійсність, устанавлюється контакт буття із життям. Інтуїція є пізнавальним органом сутності речей і ключем до філософії. Вона здатна до безпосереднього охоплення об'єкта, споглядального знання.

¹⁴⁵ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006. – С. 142.

Значення інтуїції як методу філософії економіки хоча й не викликає сумніву, але обмежене. Інтуїція є «спалах світла» у підсвідомості, котра переносить у свідомість лише певний образ або бачення філософського принципу, а не увесь принцип у цілому. В інтуїції немає подолання суб'єкт-об'єктності, як при спогляданні. Але цей «спалах» дозволяє відкрити для пізнання нові світи, побачити інші сторони проблеми, яка досліджується. Короткочасне осяяння інколи значно більш вагоміше, ніж тривала, клопітка дослідницька робота. Для філософії економіки інтуїція повинна стати внутрішнім станом, який викликається інтенцією «зосередженого інтелекту», коли він дистанціюється від мислення, від дискурсу, і збирає себе в концентрації. Посилюючись таким чином, інтелект проникає в підсвідомість, вилучаючи звідти ідеї і концепти¹⁴⁶.

Інтуїція як метод пізнання тим більше важлива для філософії економіки, оскільки є найбільш надійним способом проникнути у «трансцендентність» економіки, про що постійно наголошує у «філософії господарства» Ю. М. Осипов. «Вартість є економіка, а економіка є вартість; вартість пізнається як трансцендентна цілісність (як музика, котра йде ізсередини), вартість ніяк не матеріальна, хоча і вселяється в матеріальні речі, а якщо і матеріальне, то по-особливому: невидимо, невідчутно, нефіксовано...»¹⁴⁷ «Трансцендентне» проходить «червоною ниткою» крізь усю «філософію господарства». Вона «розлита» у всьому світі, по всіх частинах, структурах і просторах. Кожна людина, яка пізнає, діє, господарює, творить, має справу, так чи інакше, з трансценденцією. Трансцендентне є тією «частиною» світу, котра хоча і проявлена в навколишній дійсності, але сама по собі зовнішністю не є. Її можна назвати «внутрішністю», «софійністю», «глибинністю» світу. Ця таємнича «частина» світу просто так людині недоступна. І що далі від поверхні світу до його глибини, то таїна стає все більшою, «і в самій глибині (висоті) панує абсолютна трансценденція, яка людиною взагалі ніяк не схоплюється, а лише помічається»¹⁴⁸.

Як інакше можна проникнути в глибини трансцендентного, ніж за допомогою методу інтуїції? Адже воно лежить за межами досвіду

¹⁴⁶ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006. – С. 142.

¹⁴⁷ Осипов Ю. М. Філософія хозяйства. – М.: Изд-во Московского университета, 2001. – С. 206.

¹⁴⁸ Там само. – С. 318.

і недосяжне розумному пізнанню, перебуває поза сферою чуттєво-розсудкового змісту пізнання. Дійсність, як і наука, є динамічною, рухомою і не дає себе реконструювати в «закостенілості» понять. Останні не можуть проникнути в трансцендентне, що власне завжди «відлякувало» від нього, переводило його в поняття релігійного пізнання і досвіду. Але інтуїція, як інтелектуальне проникнення в предмет економіки, проникнення в її сутність ізсередини, дозволяє відкрити не лише інші сторони економічного суцього, а й максимально проникнути в його трансценденцію. У поєднанні з іншими загальнофілософськими методами і принципами пізнання метод інтуїції створює нові можливості рефлексії стосовно суцього економічного буття (світу економіки).

Таким чином, філософія економіки демонструє цілий спектр нових методологічних підходів до пізнання економічної реальності і знання, котре є її виразом. У цьому її продуктивність і концептуальний смисл, в якому формуються нові смисли нової епохи.

РОЗДІЛ 4

**ФІНАНСОВА КРИЗА
ЯК МАНІФЕСТАЦІЯ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПОВОРОТУ**

4.1. ПОЗАЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Кризу, яка розгортається у світі з 2008 року, зазвичай називають фінансовою. Хоча вже давно вона охопила всі складові світової економічної системи. Однак висловимо тезу, що нинішня глибока криза має не лише позафінансову, а й позаекономічну природу.

Щоб з'ясувати сутність чи походження явища, досліджують його причину. Так само кризовий стан спонукає до закономірного питання: що ж сталося, яке велике потрясіння? У нашому випадку маємо констатувати, що нічого особливого, зрештою, не трапилося. Ані війни, ані природної катастрофи, ані вторгнення марсіан, ані якогось іншого катаклізму. Криза, яку переживає світ, є великим парадоксом. Це – парадоксальна криза. Нема ніякого великого потрясіння, на яке можна було б вказати як на першопричину лиха, від якого наразі потерпає людство.

Тим не менш, попри відсутність катаклізмів, насправді сьогодні весь світ занурений у величезну системну деструкцію. Ми це наочно бачимо.

Понад те, нинішня криза має ще менше підстав, аніж подібний за масштабами катаклізм 1929 року. Тоді теж усе відбулося раптово. Але був зовсім інший контекст світового життя, інші передумови. Усе ще тривав післявоєнний період, світ був скалічений і вразливий – згадаймо хоча б гіперінфляцію в Німеччині, масове безробіття, соціальні конфлікти і помітне зубожіння різних верств. Більшість навіть провідних країн були занурені в соціальне сум'яття, світ був вельми хиткий.

Натомість нині світ – ще вчора дуже впевнений у собі, відлагоджений, з великими транснаціональними структурами, політичними та економічними, з усталеним світовим порядком, раптом наче падає у прірву. Без жодних видимих, тим більше світових, катаклізмів. Нічого не сталося – і отака глибока криза.

Цей парадокс можна зафіксувати як початкову точку наших філософських роздумів над природою сучасних грошей. Уже сама констатація – «нічого не сталося, а тим не менш криза є», спонукає до очевидного висновку: насправді криза почалася не тоді, коли почалася.

Кризовим є *стан соціальності як такої*, сучасної соціальності. Криза, образно кажучи, вкорінена в його клітинах. Ми живемо у кризовому, гостро проблемному за природою світі. Хоч би скільки самовпевнено казали про сталий розвиток.

Що ж ми спостерігаємо нині, що спостерігає і переживає світ? Це наслідок збою, глибокого дефекту *режимів продукування та існування символічного*. Те, що міститься в сучасній кризі, – це поразка людей і речей. І цю нищівну поразку їм завдали *знаки*. Кажу «знаки», *signum*, використовуючи найбільш зручне слово з усталеним значенням, але ситуація потребує іншої термінології. Для сучасної цивілізації характерним є досягнення знаками і символічними кодами цілком самодостатнього існування, автаркії. Денотати практично втрачені, інтенсивно продукуються знаки знаків, ними переповнений світ. Це не випадковість, не наслідок «перевиробництва» символічного, а закономірний щабель розвитку техногенного світу. Прийшов час опікуватися вже не проблемою техніки, а ще більш гострою проблемою *сигніфіки* – способу існування, перенесеного у площину знакової реальності. Відповідно маємо ситуацію соціальності, яка все інтенсивніше *віртуалізується*.

У віртуалізованій соціальності навіть символи в їх звичному сенсі, зокрема тому, до якого спонукає культурна традиція, теж зазнають деструкції. Символи не символізують, не відсилають до сенсів, до речей і істот. Вони існують у режимі самореференції, самопосилань. Сила, яка бере гору, – це навіть не знак. Це тяжіння знаків до автаркії, до перетворення їх на самодіяльні сутності.

Генеалогія цієї ситуації потребувала б досить розлогих міркувань. Це трапилося не рік, не десять років тому. Тут маємо ефект суспільства мас, і техногенного суспільства, і режимів мас-медіа, а далі – і загалом модерності, тобто темпоральної організації світу під знаком нового і примату сучасності. Отже, може йтися про багато чинників, які загалом утворюють підвалини сучасної цивілізації, що походить із модерну. Її особливості є підставою для діагнозу наявної ситуації віртуалізації соціального. Наразі маємо лише певний щабель, певний етап розгортання процесів, які почалися щонайменше століття тому, а генетично вкорінені в ще більш давній історії.

Якщо наочно пояснювати проблему віртуалізації соціального та руйнації режимів існування символічного, то фактично вона

зводиться до простої речі: усе, що натурально є, – люди, ресурси, форми діяльності, артефакти культури, природне середовище, – втрачає онтологічну вагу. Воно вже не є власне буттям. Натомість примат буття переходить у сферу сигніфікативних процедур, продукування знаків та суто інформаційних кластерів. Вони починають існувати як начебто достеменно буття, як первинна дійсність. Ці процеси вже привертали увагу інтелектуалів, згадаймо хоча б бодріярівську концепцію симулякрів.

Показовою в цьому плані є конкретика нинішньої кризи. Фактично і в 1929 році, і в 2008-му світ наступив на одні і ті самі «граблі». Кредитна криза, з якої все стартувало, є конкретним прикладом віртуалізації соціального. Журналістам *Time* вдалося вирахувати людину, з якої почалася криза. Виявляється, що це такий собі американський громадянин, який у 2003 році в м. Стоктоні в Каліфорнії придбав будинок за 250 тис. доларів у кредит. У 2006 році він втратив роботу, оголосив себе банкрутом і не міг платити за будинок. Відразу після цього була відмічена втрата вартості будинків на його вулиці. За ним у тому ж самому іпотечному пулі ще один теж не зміг сплачувати кредит, потім ще кілька осіб. З цього почала розгортатися вся історія. Вона має прикметну ознаку, яка засвідчує діагноз щодо дефектів у режимах існування символічного. Бо неспроможність отримувачів кредитів була фактично запрограмована. До іпотечної кризи призвела практика видачі кредитів для так званих неблагополучних, яку обґрунтували фінансисти Уолл-стріту ще у 2003 році. Це кредити, які не потребували ані кредитної історії, ані якихось застав, ну просто – хочеш бери, купи і – вперед. Так роздувалася «бульбашка» віртуальної реальності, у цьому разі – кредитної реальності фіктивних (себто реально не забезпечених) грошей. Так само, як 1929 року відбулося надування «бульбашки» фіктивної вартості акцій. Це стало першопоштовхом, від якого покотилася вся світова економіка.

Показово, що «бульбашка» величезної соціальної віртуальної реальності луснула на конкретній людині, на конкретних особах. Те ж саме відбувається як симптом повсюди. Цим оприявнюється справжній засновок реальності, яким є все ж не знаки, а речі і люди. Якщо міркувати про подолання кризи чи протидію їй, то до місця згадати гусерлівський девіз: «Назад до самих речей». Перед сучасним світом постає проблема відновлення автономії людини.

Звісно, автономія людини не може бути відновлена у класичних формах і класичними засобами. Яким же чином? Це велике соціальне і культурне завдання, над яким інтелектуали мають працювати. Мають пропонувати суспільству і політичним системам певні сценарії для цього.

4.2. КРИЗА ФІНАНСОМІКИ ЯК СПОСОБУ ГОСПОДАРЮВАННЯ: ЧИ ІСНУЮТЬ АЛЬТЕРНАТИВИ?

Усьому світові відомо, що нинішня світова криза, яка стоїть в одному ряду з аналогічними кризами, що сталися в останній чверті XIX століття, у 30-х рр. XX ст. (так звана «Велика депресія») і в 70-х рр. того ж таки XX ст., тобто кризами, пов'язаними з довгими циклами економічної динаміки, почалася у США як криза неплатоспроможності на ринку нерухомості, ставши потім світовою банківською і фінансовою кризою, а потім і виробничою, – але зате далеко не всім у цьому світі спадає на думку, що це криза зовсім не просто економічна, або ж криза у сфері економіки, а криза вже *самої економіки в цілому*, або що те ж саме – криза *економічного господарства*, того способу господарювання, який одержав простір для розвитку унаслідок європейського повстання проти християнської цивілізації (XV–XVI століття) і був викоханий уже новою європейською цивілізацією – постхристиянською і власне... економічною.

Певний час (три-чотири століття) економіка розвивалася, набираючи силу, за рахунок неекономічних способів господарства в Європі і поза Європою, особливо за рахунок економічного пограбування численних колоній у всіх частинах широчезного земного світу. Але, ставши повністю на ноги, зробивши промисловий переворот і доставши можливість необмеженого розширення самої себе через продуктивне

накопичення своєї сутнісної ідеальної субстанції – вартості, яка остаточно і безповоротно набула форми капіталу, економіка зіткнулася з початку XIX століття з феноменом іманентних їй самій криз перенакопичення вартості, або ж капіталу, і товарів (вироблюваних капіталом благ), з яких економіці доводилося виходити за допомогою примусового знецінення товарів і капіталів, скорочення виробництва й зайнятості, масових банкрутств, примусового відновлення відтворювального співвідношення між пропозицією і попитом, а також за допомогою оновлення виробничої бази, структурної перебудови, модернізації і зміни характеру продуктивних сил (великих технічних зрушень), масового експорту товарів і капіталу, імпорту робочої сили, концентрації капіталу і виробництва, нових колоніальних завоювань і перерозподілів, прискореної мілітаризації і розв'язування світових воєн.

Економіка, як стало в XIX столітті вже абсолютно зрозуміло, – це не лише економічна конкуренція, не лише зовнішня економічна експансія, але це ще і політична агресія, це ще й нещадна війна, тим більше, що аж до середини XX століття всією цією атрибутикою економіки-капіталізму можна було більш-менш сміливо і відкрито займатися – планета разом з її природою і неекономічним населенням поставала як безмежний ресурсний резервуар, а технічний прогрес розглядався як надійне і ефективно знаряддя використання всього цього ресурсного потенціалу.

Проте прийшов час не лише періодичних економічних перенакопичень, відповідно і періодичних економічних криз – кон'юктурних і структурних, а й *перенакопичення самої по собі економіки*, а тому і криз економіки взагалі, а в той самий час і криз власне *економічної цивілізації*.

Саме тому в середині XX століття в марксистському середовищі було висунуто своєчасну і повністю справедливу тезу про загальну кризу капіталізму, читай – західної цивілізації, а висловлюючись мовою філософії господарства – економічної цивілізації.

Теза була правильна, але зроблений висновок про швидкий крах капіталізму, тобто і Заходу разом з ним, виявився не те щоб передчасним або ж недостатньо обґрунтованим, а з реалістичного погляду неприйнятним і, як підтверджує історія, – жодного швидкого краху капіталізму не сталося, та й статися такий крах лише за бажанням супротивників капіталізму ніяк не міг.

Тут важливішим був усе-таки не висновок про швидкий крах капіталізму, а мовою філософії господарства – економічної цивілізації, а висновок про загальну кризу капіталізму, або ж, згідно з філософією господарства, загальну кризу економізму, яка могла слабшати, навіть мало не зникати, але неодмінно була вимушена знову давати про себе знати, виходячи на поверхню, і навіть різко загострючись... аж до реальної загрози краху створеного ренесансним постекономізмом штучного світу, в якому економіка стояла і стоїть, звичайно ж, на першому, вищому і провідному місці.

Нинішня світова криза якраз належить до числа не просто економічних криз, а саме криз самої по собі економіки, мало того, до числа криз, що ведуть до загальної кризи економізму, тобто це криза вже епохи загальної кризи економічної цивілізації, та сама криза, яка, з одного боку, породжується загальною кризою економічної цивілізації, а з іншого – за допомогою якої економічна цивілізація намагається свою власну загальну кризу долати.

І тут важливо мати на увазі – якраз із позиції філософії господарства, – що криза ця одночасно: 1) криза власне економіки – як спосіб господарства і 2) криза власне цивілізації – яка цю економіку облаштовує, їй служить, викликає її до життя і безперервно підживлює.

Хоча теза про загальну кризу капіталізму розвинулася в основному в середині ХХ століття, особливо після Другої (1939–1945) світової війни, фактично ця криза вразила економічну цивілізацію помітно раніше, а саме на рубежі ХІХ–ХХ століть – якраз у зв'язку з так званою кризою *капіталізму вільної конкуренції* і в момент переходу капіталізму в *імперіалістичну* – згідно з марксистською історіософською версією – стадію, або ж у стадію монополістичного, а краще було б сказати – державно-монополістичного, капіталізму.

Загальна криза економічної цивілізації була безпосередньо пов'язана із загальною кризою західного світу, або, як зараз прийнято називати, з чим сповна солідаризується і філософія господарства, кризою модерну, – а відповідно й модернізації, здійсненої західним світом унаслідок і за підсумками європейської ренесансної революції, що породила не лише протестантизм із секуляризмом, демократію з лібералізмом, світське мистецтво з десакралізованою літературою, а й безкомпромісний і необмежений економізм із братніми йому *індустріалізмом, техніцизмом, сциєнтизмом і прагматизмом*.

То був час і справді загальної кризи економізму як одного з проявів кризи модерну, що знайшло віддзеркалення не лише в кризах поточної економічної реальності, яка все виразніше прямувала разом із соціополітичною реальністю до якоїсь невидимої ще катастрофи, що і було виражене, врешті-решт, в інтелектуальній кризі, яка виявилася в кризі класичної економічної думки, у кризі політичної економії, що призвела до появи, з одного боку, так званих вульгарних (поверхнево-механістичних) концепцій теоретичної економії – уже по суті постмодерністських, а з іншого – до народження принципово нової течії думки – *філософії господарства*, яка не відкидає жодної прийнятної доренесансної, тобто премодернної, традиції і яка вміщує переможну, але вже загальнокризову економіку в єдиний природо-соціо-історично-культурний контекст, виходячи тим самим за межі, з одного боку, вузького економізму, у тому числі й класичного, а з іншого – за межі кризи модерної і постмодернної думки взагалі, пропонуючи якесь цілісне в аспекті світової та історичної реальності онтологічне і гносеологічне розв'язання.

Філософія господарства – критичний, але жодною мірою не кризовий продукт загальної кризи модерну, із властивим йому економізмом і з характерною для нього класичною економічною, філософською і суспільствознавчою думкою, невиліковно зараженою сцієнтизмом, технологізмом, механіцизмом, матеріалізмом, прагматизмом.

Марксистська думка того часу бачила, усвідомлювала і по-своєму трактувала феномен загальної кризи західної цивілізації, висунувши тезу про вищу і найостаннішу стадію розвитку капіталізму, але... робила вона це, спираючись якраз на ренесансну, або модерну, розмислительну парадигму з її фундаментальними ідеями суспільних законів, вільної від тиску природи і сакрального позаприродного початку людської творчості і матеріально-технічного прогресу, який прославляє людину, а також на вироблені марксизмом так звані *діалектичний матеріалізм* (або матеріалістичну діалектику) і *історичний матеріалізм* (або ж матеріалістичну історію), унаслідок чого народилася і відстоювалася ідея антикапіталістичної революції, здійснюваної робітничим класом у союзі з бідним селянством, але... на основі все того ж... модерну, ніяк не зверненої до цінностей премодерну, тобто на основі проренесансного буття, яке вже, відзначимо особливо, переходило в постренесансне, або постмодернове, буття. Фактично

то був задум, кажучи сучасною мовою, революційно відкинути все погане в модерні, залишивши все, на погляд марксистів, добре, не потрапляючи в явно загниваючий постмодерн, а створюючи вже свій постмодерн – свіжий і добрий, наприклад, комуністичний.

Не задоволений марксизмом і його ренесансною критикою капіталізму російський мислитель С. М. Булгаков обрав у тому ж таки початку ХХ століття інший осмислювальний шлях – шлях філософії господарства, створюючи вже по суті постнаукове (не антинаукове зовсім, а саме постнаукове), а в чомусь і постфілософське (не антифілософське, звичайно, а постфілософське в аспекті відродження органічної реалістичної філософії метафізики) учення про людське господарство, що долає економізм із політичною економією (не відкидаючи їх, а саме долаючи), яке при цьому ще й діалектично заперечує голосно оспівані модерном механіцизм, матеріалізм, технологізм, сцієнтизм, прагматизм. Булгаков фактично здійснив, хоча про це сам особливо і не говорив, прорив, або навіть «вирив», з економічної фізики в господарську метафізику.

Загальна криза економізму, як і всієї західної цивілізації, породила, окрім різних течій розгубленої і зануреної в математичний формалізм післякласики, тобто не погоджених між собою течій якогось ультранаукового, якщо вже і не псевдонаукового, вульгаризму, особливу течію думки – *філософію господарства*, що виявилася здатною, вийшовши за межі науки і наукової філософії, зовсім інакше поглянути на світ, на людину, на господарство і на їх історію, на людську творчість, на всі креативні можливості людини, на все її вільне волевиявлення, щоб прийти в результаті до іншого уявлення про життя, людину і господарство, як, власне, і про модерн у його співвідношенні з премодерном і постмодерном, відповідно про загальну кризу модерну і викоханого ним економізму.

З позиції філософії господарства загальна криза економізму є, як уже було зазначено вище, кризою перенакопичення самого економізму, це криза надлишку економізму стосовно природи, людини, суспільства, господарства, найадекватнішого людині світу, – і як би зараз сказали, – *криза, викликана переизавантаженням самої господарської матриці людства!*

Загальна криза економізму – це криза не просто економіки в цілому – як способу господарства, а криза вже *гіперекономіки*,

тобто якогось надмірного відносно реальності штучного світу – світу ідеальної і свавільної вартості, що осідлав і підпорядкував собі реальний господарський світ, зробивши і його надмірним – *гіпергосподарським*, – і річ тут зовсім не в надлишку капіталу і не у свавіллі гігантських економічних корпорацій (хоча це і має місце в реальності XX і XXI століть), а в абсолютному домінуванні економіки та економізму, як і споріднених із ними техніки і технологізму, науки і сцієнтизму, управління і менеджеризму, над усією людською і природною життєдіяльністю, що стає через таке домінування по суті вже неприродною і багато в чому вже просто нелюдською. Звідси найважливіший висновок: загальна криза економізму обумовлена на глибинному сутнісному, тобто метафізичному, рівні конфліктом економіки з неекономікою, з тією самою неоекономікою, до якої належать природа, людина, життя, господарство, культура, цивілізація, сам земний світолад. Неоекономіка перестала бути для економіки необмеженим, пластичним і слухняним середовищем, призначеним лише для її економізації та її ж економічного споживання, природно, егоїстичного, безмежного, агресивного.

Гіпертрофія економіки в неекономічному світі обернулася, врешті-решт, неухильно наростаючим опором цього світу економіці і відповідно загальною кризою економізму!

Усвідомлення саме такої обумовленості кризи економізму могло статися лише на основі і в контурах філософії господарства, яка мала коріння ще в давніх часах, яка знайшла віддзеркалення в Сильвесторовому «Домострої» і в безсмертній праці І. Т. Посошкова «Книга о скудости и богатстве», але виникла як абсолютно самостійна течія думки якраз у зв'язку із загальною кризою економізму і органічного йому сцієнтизму – політичної або будь-якої іншої теоретичної економії, включаючи і критичний марксизм, – адже у філософії господарства йдеться не просто про кризу капіталізму, а саме про кризу економізму, якраз поставленого в тій самій марксистській історіософії і соціології на визначальне для історії та суспільного ладу місце. Марксизм є хоч і розкритикований, у чомусь навіть викритий, мабуть, що і виправлений, але все-таки економізм, до кінця так і не розкритий, не «розпредметнений» і вже тим більше не подоланий. Марксизм відкинув один економізм – капіталістичний (буржуазний), але висунув інший – соціалістичний (пролетарський), не помічаючи,

що позбавлений вартісного початку економізм перетворювався вже з економізму у свою протилежність – планово-механічну організацію господарства, ще дальшу від природи, людини і суспільства, яким властива все ж та або інша природно-господарська свобода. Буржуазний вільний економізм обернувся в марксистів якимсь пролетарським економізмом, а по суті і не економізмом зовсім, а певною соціальною фабрикою, що заміняла марксистам вільну економіку.

Економізм разом із науково-технічним прогресом створив спочатку 1) потужну продуктивну силу, яка здолала будь-які природні обмеження, а потім і 2) новий, уже абсолютно штучний світ – промисловий, міський, мегаполісний, технізований, підпорядкований науці, що вийшов за межі природного світу, йому цілісно протистоїть і його повністю цілісно собі підпорядковує. Саме так: 1) безмежну продуктивну силу і 2) штучний світ, що безмежно розширюється і поглинає природу. Звідси і *великий історичний конфлікт*, що виявляється і фіксується людською думкою в загальній кризі або капіталізму, або економізму, а насправді це конфлікт між *людиною-творцем* і даним їй *животворним світом*.

Економізм сприяв виведенню людини-творця, яка діяла насамперед економічно (у цьому роль політичної економії, що виправдала економізм і економічну людину, безпрецедентно велика і значуща), у ранг *деміурга світу* і одночасно *господаря світу*, який здійснив «пересотворення» даного людині світу, який побудував свій власний світ і викликав конфлікт між *світом даним* і *світом сотвореним* (зазначимо, що світ даний включає людину та її свідомість, її думку, а світ сотворений зовсім не виключає людину, її свідомість і думку, що означає наявність конфлікту й усередині самої людини – між людиною даною і людиною сотвореною).

Усі зазначені вище великі економічні кризи з кінця XIX століття є не лише кризами загальної кризи економічної цивілізації, а й кризами, що відображають фундаментальний історичний, повністю і апокаліптичний за своїм характером, конфлікт між, з одного боку, людиною-творцем укупі із створеним нею штучним, уже і вторинним світом, а з іншого – первинним животворним світом разом із земною природою і сакральністю, яка все ще сходиться на цей світ.

Загальна криза економізму стала даватися взнаки на рубежі XIX і XX століть, хоча такою вона зовсім не була ще усвідомлена. До

середини ХХ ст. ця криза вже досить загострилася і означилася, що знайшло реальне втілення в тій самій Великій депресії 1930-х рр., а також у фактичному крахові економічного лібералізму, у відміні системи золотого стандарту, у переході до державного регулювання економіки, у кризі колоніалізму, а потім і в найбільшій за всі часи новій світовій війні – Другій світовій війні 1939–1945 рр. Наявність загальної кризи економізму, хай і трактованої як загальна криза капіталізму, ніким тоді вже не заперечувалася, принциповим супротивникам капіталізму навіть здавалося, що остаточний його крах був справою буквально найближчого часу. Проте економізм вижив, причому вижив він у своїй капіталістичній формі, мало того, вступив на шлях вельми бурхливого розвитку, чому спочатку сприяло поєднання руйнівних для більшості країн, що воювали, підсумків війни, з позитивним результатом для США, які неймовірно зміцніли, розвинулися і збагатилися, узяли на себе тягар лідерства над західним світом і надали йому потужну фінансову і виробничу підтримку, а потім, уже в останній чверті ХХ століття, – міжнародна інтеграція західного світу, зрозуміло, під егідою США; формування гігантських міжнародних і транснаціональних капіталів (корпорацій, банків, фінансових груп); лібералізація і розширення транскордонної міграції товарів, капіталів, робочої сили, інтелекту, технічних ноацій; нова хвиля науково-технічного прогресу, якщо не прямо нова науково-технічна революція; розвиток колишніх колоній, нових індустриальних країн; крах альтернативного Заходу світу в особі СРСР і всієї соціалістичної системи; глобалізація економіки і планетарного господарства під егідою все тих самих США і керованого інституційно-корпоративного міжнародного комплексу.

Остання чверть ХХ ст. і перші роки ХХІ ст. – час небаченого раніше розквіту економізму і керованого ним господарства. Так, так, саме так – небаченого розквіту економізму – начебто вже іманентно кризового – розквіту, що збігся з остаточним переходом модерну в постмодерн, коли навколо вже були не якісь ознаки (вони ж примари) ще майбутнього постмодерну, а коли постмодерн заявив про себе вже на повну силу – як факт і час торжества штучного світу, створеного деміургічно налаштованою економічно-науково-технічною людиною.

Вийшло так, що цей перехід від модерну до постмодерну викликав до життя нові можливості як самого економізму, так і веденого

ним господарства, виявивши нові простори і ресурси їх розвитку і розширення – на основі, на принципах і у сфері згаданого вище штучного світу, або ж якогось людського *надсвіту*, за допомогою руху від одного штучного витвору до іншого – ще більшого, а тому ще більш *неприродного* – а сталося це все завдяки вторгненню розуму людського у сферу тонких матерій і створенню розумом людським високих технологій, що, у свою чергу, стало можливим через досягнення високої продуктивності в матеріальному виробництві і його розповсюдження по планетарній периферії з її багатими і недорогими трудовими і природними ресурсами, а також через зосередження інтелектуального потенціалу, звичайно ж, економіко-науково-технічного, рівним чином і організаційно-менеджерального, у провідних центрах західного світу, насамперед у США.

Остання чверть ХХ ст. і самий початок ХХІ ст. виявилися часом бурхливого творення небувалої раніше нової, уже сильно *віртуалізованої*, реальності: інноваційної, імпровізаційної, імітаційної, якоїсь повітряної, легкої, швидкоплинної, у багато в чому просто й уявної – з благами-невидимками, благами-«пустишками», навіть і з вартістю-симулякром, що дозволило симуляційній економіці-вартості сильно відірватися від реальності і реального виробництва і віддатися переважно самій собі, що й зумовило остаточний перехід від реальної вартості до її вже абсолютно віртуального образу, від економіки до *фінансоміки*, а від економізму до *фінансизму*.

Реальна економіка, або економіка *«знизу»*, тобто економіка з і заради реального виробництва, заміщена вже багато в чому віртуальною економікою, або економікою *«згори»*, економікою з і *заради* самої економіки. Відповідно змінилися природа і роль фінансів: з таких, що забезпечують і обслуговують економіку та господарство, вони стали домінуючими над економікою і господарством, вони діють перш за все у своїх власних інтересах.

Зростання і розвиток виробництва у цей фактично вже постмодерновий час теж виявилися багато в чому віртуальними, але не тому навіть, що з'явилося багато – надто багато! – віртуальних благ, а внаслідок посталої вже в повністю сотвореному штучному світі можливості витворювати все що завгодно, і в будь-яких кількостях, бо цей час став часом буквально фантазійної пропозиції і настільки ж невинно фантазійного попиту, часом масового насолоджувального

споживання, а краще сказати – часом ще небувалого в історії *масового гедонізму*.

Усе в постмодерновій реальності стало гедонізмом – навіть праця, навіть творчість, не говорячи вже про споживання і спосіб життя. Не Царство Боже настало, не той самий комунізм, а саме те, що з повним правом може бути назване саме *гедонізмом* (разом з геїдеризмом, гламуризмом і ексгібіціонізмом на додачу). І якщо повернутися в думках до нинішньої світової кризи, то це, безумовно, чергова криза загальної кризи економічної, тепер уже фінансової цивілізації, або ж чергове кризове загострення ледве вже не згаслої назовсім зтяжної цивілізаційної кризи. На поверхні ця нова криза виглядає насамперед фінансовою, економічною, як і капіталістичною, але... але... якщо взяти до уваги, на що ж працює врешті-решт сучасний економізм-фінансизм, в якому співвідношенні перебуває ведене ним господарство зі всім світовим контекстом – з природою, людиною, соціумом, культурою, цивілізацією, самою історією, то виявиться щось і насправді приголомшливе: сучасний економізм-фінансизм не лише працює переважно на себе, а й діє безпосередньо і глобально, і супроти всього світового контексту, бо він може існувати, себе підтримуючи паразитарно, лише провадячи вже безпосередньо *антисвітове господарство*, що те ж саме – *антигосподарство*, якраз те саме господарство, яке не лише створює незвичайний *світ-симулякр*, або *антисвіт*, але ж і створює його за рахунок усього реального світового контексту, його тотальної деградації і неухильного знищення.

Грошово-фінансова криза буде скоро здолана, за нею прийде подолання торговельної, виробничої і споживчої криз. Загальний вигляд економіки, як і загальних лад господарства, зміняться, можливо, і вельми суттєво, але... але... залишиться ця зловорожа загальна криза, причому *світова загальна криза*, яка нікуди просто так не подінеться, бо вона давно вже органічна не лише для передового і провідного західного світу, але і планетарного світу в цілому, і від якої теж нікуди і нікому просто так не подітися, бо криза ця всеосяжна і усюдисуща, вона воістину глобальна. Ця криза по суті своїй *апокаліптична*, вона не має ні автоматичних, ні менеджеральних виходів, бо вимагає не кон'юнктурних заходів, а докорінного переоблаштування людського світу на засадах не всездозволеності і гедонізму, а *відповідальності* і *аскетизму*, що, на жаль, паразитарному західному світові та його

щирим адептам на всій планеті зовсім і не світить, – тут назріває консервативна революція, нове середньовіччя, оновлений премодерн, якраз усе те, що в корені суперечить ренесансній цивілізації, включаючи і її економічну складову, що вимагає *Преображення*, на яке вже не здатна людина західного зразка.

Саме тому такі актуальні сьогодні розмови про *останні часи*, хоча ніхто зі смертних і не знає жодних остаточних термінів, – тим паче, що в постмодерновій антицивілізації є ще деякі резерви на зразок тієї ж послужливої робототехніки або яких-небудь розвеселих нанотехнологій, що, звичайно ж, провіщає деякий і дечому кінець, але знову ж таки ніяк не визначає його термінів – чи то вже близьких, чи то ще далеких!

4.3. КРЕДИТНА СУТНІСТЬ ГРОШЕЙ – МЕХАНІЗМ НАДЕКСПЛУАТАЦІЇ МАЙБУТНЬОГО

Думається, що наша звичка абсолютизувати *status quo* спонукує нас надмірно драматизувати роль грошей у сучасному світі. Вона примушує дивитися на майбутнє як на безконечне й безальтернативне продовження теперішнього. Щоб спрогнозувати хід майбутніх подій, наприклад, на найближчі двадцять років, беремо останні двадцять років, визначаємо головні тенденції, і в уяві проектуємо їх траєкторію на майбутнє. І які ж тенденції ми маємо «продовжити» в цьому уявному нашому майбутньому? Людина гранично примітивізується, культура перетворюється на ринок попси, духовність стає ширмою для шахраїв... Невже це все, що нам залишилося?

Але річ у тому, що до безконечності розкручувати цей сценарій не дозволять самі ж гроші, які його спричинили.

Багато сказано про те, що сучасний стан життєвого світу людини – це ситуація постмодерну з усім діапазоном широко відомих характеристик. Проте, на нашу думку, мають слушність ті дослідники, які все частіше стверджують, що завершення постмодерну «висвітлює» 11 вересня 2002 року. Той день, страшний не лише для США, а й для всіх нас, став пересторогою: світ, у якому ми живемо, – не гра, в якій усе дозволено, а жорстока, невідворотна і часом страшна реальність.

Яку ж реальність витворюють у цьому світі сучасні гроші?

Не раз наголошували, що гроші неможливо розглядати абстрактно, безвідносно до їх конкретної історичної форми (а філософські дискусії щодо грошей, треба визнати, далеко від цього способу не відійшли). Тож конкретизуймо: сучасні гроші мають цілковито історично визначену й достатньо специфічну сутність – це *кредитні гроші, позичковий капітал*.

Кредит є субстанцією сучасних грошей до такої міри, що, якби ми всі водночас повернули всі свої борги, гроші просто зникли би, від них нічого б не залишилося. А що являє собою кредит за своєю суттю? Наступного року ми, як дасть Бог, своєю працею створимо певну вартість. Ця вартість ще не існує й немає повної гарантії, що ми зможемо її створити, проте банк уже дав нам кредит, і ми вже приходимо з цими грошима на ринок. Припустимо, купуючи товар за сто гривень, ми збільшили продаж даного продавця на сто гривень. Продавець одержав належну йому платню, виробник одержав зарплату, уряд одержав податок із продажу, поповнивши бюджет країни. Ці гроші були *позичені з нашого завтрашнього заробітку і вкладені в сьогоднішній ринок*.

Таким чином, кредитні гроші здійснили недосяжну досі мрію людини про наближення майбутнього. Вони діють усупереч векторній спрямованості часу з минулого через теперішнє в майбутнє, бо, по суті, вони переносять, перепомповують вартість із майбутнього в нинішній час. Вартість, якої ще не існує, по суті – обіцянку про те, що ця вартість буде створена! А якщо не буде?

Чому людина так гаряче прагне наблизити майбутнє? Бо воно уявляється світлим, щасливим, кращим за сьогоднішнє. І ось ми, нарешті, доживаємо до цього жаданого майбутнього, але знаходимо... пограбовану скарбницю. Тут уже хтось був і все забрав. Хто? Ми,

якими ми були десять, або п'ять, або два роки тому. Ми зробили це за допомогою кредитних грошей. У цьому й полягає суть сучасної фінансової кризи і всіх майбутніх криз найближчих часів.

Ой, не помилялася незабутня Марина Сергіївна з рекламного ролика дев'яностих років, коли не довіряла фінансовій піраміді російського МММ: «Обманут!» Кредитні гроші перетворили світ на всезагальну фінансову піраміду, а що така піраміда собою являє, це вже знає кожен. Ми живемо за рахунок надмірних, невідшкодованих позичок із майбутнього, відбувається надексплуатація майбутнього. Надексплуатація природи призвела до екологічної кризи, фінансовий грабунок майбутнього вкидає у кризу весь наш життєвий лад.

Почалося це не тепер і навіть не в минулому столітті, а в добу Відродження, коли почала формуватися перша у світі банківська система. Саме тоді в самісіньку суть грошового механізму було закладено можливість вкладати в господарство «порожні» кредитні гроші, забезпечені *довірою, вірою* в те, що позички будуть повернуті. Ера кредитних карток та електронних грошей лише надала процесові несамоговиного прискорення та інтенсивності, наповнюючи сучасну економіку, по суті, обіцянками, перетворюючи її в мильну бульбашку, яка от-от лусне.

Якщо наші гроші забезпечені довірою, то й криза їх – це криза довіри як головного в нашу добу, за Ф. Фукуямою, соціального капіталу. Не даремно про дефіцит довіри в сучасному суспільстві говорять і пишуть не лише гуманітарії, а й найавторитетніші у світі економісти. І це не просто красивий риторичний зворот. Це констатація того, що *етос «людини економічної» не відповідає економічним потребам сучасного господарювання.*

Тому ця людина і стає жертвою маніпуляцій її ринковою поведінкою. Реклама, разом із полегшенням пошуку товарів та послуг, цілеспрямовано розробляє і вдосконалює засоби впливу на людину «в обхід» свідомості, спонукує до все нових витрат, стимулює виникнення нових потреб, не обґрунтованих реальною необхідністю, закріплює у психології споживача стереотипи масової поведінки розпещеного панича. Важіль, що спрацьовує в цих спекуляціях, – це саме довіра, точніше довірливість. Використовуючи психологічно привабливі іміджі для просування на ринку потрібних товарів, реклама натреноує у сприйнятті масового споживача схеми: за гроші можна

купити не просто мінеральну воду, а «найкраще для рідних людей»; не просто пральну машину, а вільний час для чогось омріяного; не просто горілку, а душевне спілкування з друзями; не просто відомий виріб із «крильцями», а повну свободу й безпеку і т. п. Таким чином характеристики товарів закріплюються за тими сторонами життя, для яких раніше не існувало грошового еквіваленту. І рефреном повторюється формула: іноземна мова – це легко, прання – це легко, цілий світ біля твоїх ніг – це легко, усе одержати тут і тепер – це легко. Гроші стають у цих контекстах символом «життя легкого, багатого, позбавленого трагічних обмежень» (Ортега-і-Гассет).

У пострадянських країнах особливості моделей ринкової поведінки, характерні для економічно високорозвинених країн, мають свою специфіку, пов'язану з процесами соціально-економічної трансформації, яку проходить наше суспільство. Так, гедоністичний ухил у споживанні виявляється і сприймається в нас набагато різкіше, що зрозуміло, якщо згадати «стартові умови» нашого стрибка у споживанні – на початку дев'яностих років минулого століття лютий радянський дефіцит сягнув був апогею і купити звичайним чином не можна було майже нічого. Проте за умов глибокої і по суті раптової майнової диференціації відбувається небезпечне соціальне розшарування. Логіка первинного нагромадження капіталів і приватизації призвела до того, що диференціація доходів населення перейшла припустимі межі. На цьому тлі формуються нові соціальні й культурні стереотипи, пов'язані з появою соціальних верств, чії грошові ресурси неспівмірні не лише з нижчим, а й середнім рівнем матеріального стану. Належність до забезпечених соціальних верств передбачає наявність дорогого автомобіля, елітного житла, дорогого виду спорту як хобі. Показне споживання стає розвагою та відпочинком, такий стиль життя передбачає споживання в усе ширших і ширших масштабах. Нестримне споживання небагатьох представників майнової верхівки та престижне споживання нечисленного середнього класу різко контрастують із тим, що для більшості населення стратегія фінансової поведінки зводиться до примітивного виживання. П'янкий дух грошової свободи для «обраних» культивує престижні трати великих сум, які не вкладаються в рамки раціональної поведінки. Для решти суспільства, особливо для його найбільш активної верстви – молодого покоління, – це створює серйозну спокусу казкового життєвого успіху

через здобуття грошей, установку на збагачення будь-якою ціною, а така ціна, звичайно ж, лежить поза межами правового поля.

У суспільстві наростає відчуття, що лібералізація економіки, утвердивши в Україні як соціальний суб'єкт «людину економічну», «знищила все святе», зруйнувала моральні цінності і підірвала традиційні основи людського співжиття.

Проте «людина економічна» – це не щойно досягнутий щабель розвитку, а витвір індустріальної епохи, якою її зробила доба Нового часу, XVIII–XIX століття, а в нас, пострадянських, світогляд XIX століття був ще й законсервований марксизмом. І ось цей суб'єкт із *минулої* епохи одержав у своє розпорядження колосальну потугу *сучасних* постіндустріальних грошей, абсолютно неспіввимірну з моральними програмами, що керують його поведінкою. Ми люди індустріальної доби, яким випало жити на етапі її остаточного завершення: уже не технологічного, яке позаду, а екзистенційного – тобто *вичерпання породженого цією епохою типу людини*. Недаремно К. Ясперс писав, що ми живемо в кінці свого часу, О. Шпенглер передбачав «присмерк Європи», а Ф. Ніцше казав: «Я люблю тих, хто полюбив свою приреченість». Не сьогоднішня економічна етика, основний принцип якої «успіх за будь-яку ціну», а етика відповідальності людства у глобальних масштабах за результати своєї діяльності, обриси якої ще лише намагаються побачити філософи, може врівноважити новою духовністю небачене зростання економічних викликів.

Людина має суттєво змінитися, але змінитися мають і самі гроші під тиском критичних загроз, породжених їх сучасною формою.

Усе частіше мовиться про нові способи забезпечення грошей – енергоносіями, продуктами харчування тощо. Але найбільш далекоглядні фахівці думають про більш кардинальні трансформації – про глибокі зміни функцій грошей.

Функція акумуляції вартості, за всіх її позитивних рис, виплекала в людині жадібність і страх втратити ресурси – сотні мільйонів людей постійно живуть у полоні цих почуттів. Тому нині говорять про модель грошей, в якій ця функція може бути заблокована. Гроші повинні стати безпечнішими (хоча цілком безпечними не стануть ніколи), в їх механізми має бути вмонтована програма «захисту від дурня», захисту від нашої захланності, щоб ми не вичерпали з майбутнього те, що має належати нашим дітям.

Не до нового типу цивілізації та нової системи цінностей, а просто до кінця старої системи дійшли і гроші, і людина в її теперішньому вигляді. Те ж, що ми назвали фінансовою цивілізацією, імовірно, лише туманними контурами починає вимальовуватися на обрії.

4.4. СУЧАСНИЙ ГЛОБАЛІЗМ У ПОШУКУ АНТИКРИЗОВОЇ СТРАТЕГІЇ

Не вщухають суперечки щодо природи світової фінансової кризи та прогнозів подальшого перебігу подій. Усі експерти і аналітики так чи інакше сходяться на тому, що її потужним каталізатором виступають економічна нестабільність і непередбачуваність світових фінансових ринків, що незаперечно свідчить про неефективність глобальної фінансової системи, в якій за останній час різко збільшилася спекулятивна складова. Слушно вказується на небезпечність існування практично в тіньовому режимі у США емісійного центру основної резервної світової валюти, негативний вплив, який спричиняє діяльність міжнародних фінансових організацій, яка набуває характеру грабіжницького лихварського кредитування, що також загалом веде до неухильного наростання загальносвітових економічних дисбалансів.

Разом з тим, як це не дивно, попри величезний масив літератури, присвяченої аналізу становлення і розвитку західного суспільства в епоху Нового та Новітнього часу на рівні цивілізаційного аналізу, поки що відсутні концептуальні відповіді на принципові питання: чи є капіталізм як особлива західна цивілізація або, користуючись термінологією Е. Валлернстайна, західне світосистемне ядро, унікальним у тому сенсі, що він більше не підлягає знаменитому глобальному циклу «зародження – розквіт – занепад – руйнація», який пережили добуржуазні способи виробництва Заходу і Сходу, чи можна

вважати, що адаптивні механізми класичного капіталізму справді достатні для подальшого поступального розвитку тепер уже всього людства, якщо не в повністю безкризовому, то принаймні в некатастрофічному режимі. Принаймні, як відомо, такі видатні мислителі, творці цивілізаційного циклізму, як М. Данилевський, К. Леонтьєв, М. Гумільов і, звичайно ж, О. Шпенглер, категорично заперечували цю гіпотезу, вважаючи, що західний світ належить до цивілізаційного організму класичного типу, неминуче приреченого на сходження з історичної арени. Інші відомі дослідники стадіального аспекту сучасної західної цивілізації А. Тойнбі та К. Ясперс в оцінках її можливого майбутнього якщо і не такі категорично песимістичні, то в усякому разі достатньо по-алармістському налаштовані, вважаючи, що небезпека підриву економічної потуги сучасного Заходу через втрату ним гуманістичних світоглядних засад цілком імовірна. До цих міркувань фактично приєднався і видатний теоретик цивілізаційного циклізму, основоположник американської теоретичної соціології П. Сорокін, який вважав, що західне суспільство переживає дуже небезпечну, знов-таки циклічно-цивілізаційну стадію гедоністичної так званої чуттєвої культури, яку він називає присмерком західної культури, явно натякаючи на песимізм Ф. Ніцше стосовно перспектив фаустівського духу.

Наприкінці п'ятдесятих років минулого століття такі видатні представники гуманістичного психоаналізу, як Е. Фромм («Втеча від свободи», «Мати чи бути?») та Г. Маркузе («Ерос і цивілізація», «Одновимірна людина»), також із тривогою писали про системну кризу, соціальне нездоров'я вже по суті постіндустріального суспільства масового споживання, що масово продукує так званих одновимірних людей, які, маючи найвищі в історії людства стандарти матеріального комфорту, все більше прагнуть не «бути», відбуватися як творчі особистості, – а «мати», володіти все новими матеріальними благами, під виглядом свободи насправді здійснюючи втечу від неї. Сьогодні вже навіть співець перемоги неолібералізму в усесвітньому масштабі Ф. Фукуяма в праці «Великий крах» погоджується з тим, що на початку шістдесятих років минулого століття справді суспільство масового споживання почало втрачати творчий потенціал і консолідованість.

Нарешті, в останні роки західні аналітики, такі як відомий американський політик-консерватор Дж. Б'юкенен, доходять до висновку,

що на західну цивілізацію чекає неминуча катастрофа, яка матиме вкрай негативні загальнопланетарні наслідки, причому центром і головним ініціатором цих негараздів є саме США, стосовно до яких аналогії з античним Римом періоду занепаду вже стали постійно вживаним трюїзмом. Достатньо перерахувати лише назви останніх праць Б'юкенена, які відверто перегукуються із шпегнлерівським діагнозом: «Смерть Заходу» (2004), «На краю загибелі» (2006).

Намагаючись дати відповідь на цю проблему, потрібно відмовитися від розповсюдженої концептуальної схеми, згідно з якою еволюція сучасного глобалізму здебільшого описується в термінах давно відомого технологічного детермінізму: доіндустріалізм, індустріалізм, постіндустріалізм. Ця схема дуже нагадує гірші традиції формаційного лінійного економічного прогресизму (мало що змінює застосування принципу стадійності у філософських категоріях – пре-модерн, модерн, постмодерн) – через граничну багатозначність цих понять і їхню відстороненість від типології власне економічних та геополітичних процесів загальноцивілізаційного масштабу.

Зачароване коло. За рахунок унікально сприятливої загальносвітової кон'юнктури США вдалося стати фактично єдиним справжнім переможцем у Другій світовій війні, на тлі повоєнної розрухи нав'язавши долар як світову валюту і остаточно захопивши економічне лідерство. При цьому гіпертрофія акціонерного капіталу у стосунку до капіталу промислового не тільки не зменшилась, а набула воістину глобального характеру. Виник міф про те, що не просто гроші роблять гроші, а *фінансовий капітал сам по собі здатний узагалі продукувати товари і послуги*. Д. Сорос цей варіант, по суті, ліберального тоталітаризму називає ринковим фундаменталізмом.

Статус долара як загальносвітового засобу розрахунків і накопичення на тлі його постійної емісії зробив можливим придбання додаткових ресурсів за рахунок монопольного становища емісійного центру. Але важливою передумовою безконтрольності емісії стала остаточна відмова США від золотого паритету долара і перехід до плаваючих курсів на початку 1970-х років. Для уникнення стрибків на ціни загальноновживаних продуктів було введено євро, але оскільки євро також не забезпечене золотим паритетом, ця стабілізація могла бути лише тимчасовою. Фактично світова фінансова криза стала неминучою. Символічно, що про неминучість цієї кризи 1998 року

у книзі «Криза світового капіталізму» (1998), а також «Мильна бульбашка американської переваги» (2004) попереджав навіть Джордж Сорос, який як ніхто знається на небезпеці фінансово-лихварських спекуляцій із цінними паперами.

У повоєнний час величезного розмаху набуває банківська фінансова діяльність транснаціональних корпорацій, пов'язана зі збільшенням інвестицій капіталу, передусім саме американськими приватними компаніями, в економіку слаборозвинених країн, або країн «третього світу», що ще більшою мірою пришвидшило процеси світового фінансового лихварства, призвело до створення країн – хронічних боржників (борг слаборозвинених країн провідним країнам західного світу і США становить більше ніж 2 трлн доларів)¹⁴⁹. У подальшому виникає феномен віртуалізації економіки, пов'язаний із появою «електронних грошей», зростанням ролі інформаційної та інтелектуальної складової у процесі ще більшого ускладнення системи поділу праці. Цьому феномену сучасної світової економіки також сприяв науково-технічний прогрес, поява четвертого сектору економіки – сектору розвитку інформаційних технологій, послуги якого характеризуються великим ступенем непередбачуваності, унаслідок чого реальна прибутковість сфери цих послуг значно поступається очікуванням, які фактично формуються спекулятивним капіталом тих же засобів масової інформації. Достатньо сказати, що капіталізація фірм, пов'язаних із новою економікою, за останні роки у 200, а в деяких випадках і в 1 000 разів перевищувала прибуток від їх діяльності. Ціна акцій цих підприємств могла зростати на 165% і більше¹⁵⁰.

Але річ у тому, що ці технології, на відміну від продовольства, належать до особливого виду продукції – продукції так званого еластичного попиту, потребу в якій споживач задовольняє в останню чергу. Крім того, особливістю інформаційного продукту є те, що він незначною мірою пов'язаний зі своїм матеріальним носієм, що дає можливість тиражувати інформацію, не сплачуючи за неї. Усе це породжує невизначеність у прогнозі отримуваних прибутків економіки четвертого сектору, дає можливість збільшувати рівень махінацій у

¹⁴⁹ Сол Д. Р. Ублюдки Вольтера. Диктатура розуму на Западі. – М., 2007. – С. 568.

¹⁵⁰ Там само. – С. 569–573.

корпораціях, пов'язаних із цією сферою інформаційної економіки, як це і сталось у США.

Безпосереднім наслідком усіх цих процесів стало неухильне зростання так званого вторинного ринку цінних паперів (ф'ючерсів і деривативів), які ще більшою мірою спричинили віртуалізацію сучасної економіки, втрату взаємозв'язку між реальними економічними процесами і глобальною фінансовою сферою. Неконтрольована емісія доларів з метою отримання надприбутків призвела до того, що, з початку 1980-х років фахівці відзначали втечу від долара у 130 країнах світу. Було створено спеціальний стабілізаційний 50-мільярдний фонд, щоб гасити ці негативні явища в зародку. Власне кажучи, саме з цими процесами неухильного відриву доларової маси від товарного і ресурсного покриття і небаченими спекуляціями з цінними паперами пов'язана криза «чорного вівторка» 1985 року, яка майже дивом не спричинила обвал фондового ринку США, аналогічний обвалу 1929-го. Негативні тенденції, про які йшлося вище, проявляються і в тому, що офіційний зовнішній державний борг США уже дорівнює 10 трильйонам і становить близько 80% ВВП країни, а внутрішній борг за кредитами американських домогосподарств, які вже давно близько 80% товарів купують у кредит, за деякими підрахунками, також сягнув близько 14 трильйонів доларів. «Сумарна заборгованість усіх секторів американської економіки зараз дорівнює приблизно 33 трлн. доларів..., тобто в 3,5 раза перевищує ВВП»¹⁵¹. Більше того, небезпечно те, що сама по собі фінансова система віртуального типу створює можливості відносної стабілізації загальносвітової фінансової ситуації *за рахунок фактично стимулювання економічних катастроф у різних регіонах планети*. Так сталося під час дефолту в Росії 1998 року, в Японії на початку 90-х років, що пов'язано зі свідомим заниженням ціни акцій підприємств потужними фінансовими спекулянтами, унаслідок чого через падіння вартості валюти «випаровуються» трильйони доларів, вкладених в акції, і з країн або регіонів планети, в яких штучно була стимульована криза, відбувається «втеча» капіталу, а ті чи інші транснаціональні сили отримують можливість скупівлі за безцінь підприємств національної економіки, що збільшує попит на інвестиції і створює ілюзію зміцнення долара та економічної фінансової стабілізації в глобальному масштабі.

¹⁵¹ Бьюкенен Дж. Правые и не-правые. – М.: МИФИ, 2006. – С. 260.

Безумовно, такі процеси не можуть тривати постійно, свідченням чого є неухильне зростання невідповідності між реальними товарами і послугами та кількістю доларів, які циркулюють на фінансових ринках, що вже досягло приблизно пропорції 1 : 10. Що ж стосується ринку вторинних цінних паперів, то співвідношення між реальним товарним покриттям і реальними грошима, які символізують цінні папери, сягнуло пропорції (дуже приблизно) 1 : 600, а загальні суми віртуальних грошей, які обертаються на фондових ринках у формі цінних паперів, дорівнюють близько 600–800 трлн доларів.

Безпосереднім наслідком усіх цих процесів і стала світова фінансова криза.

Втеча від свободи. Але як могло статись, що людство знов наступає на ті ж самі «граблі», обертаючись у зачарованому колі: спекулятивний ажіотаж – фінансовий бум – економічний занепад? Адже, здавалося б, сам процес технологічного розвитку в епоху НТР невідпорно нав'язує як на рівні економічних інституцій, так і індивідуальної діяльності, пошуково-творчі способи самореалізації, про що переконливо пише, зокрема, той же Е. Тоффлер у праці «Нова парадигма влади: знання, багатство і сила на порозі ХХІ століття», а також Е. Фромм у «Здоровому суспільстві».

Досягнення кібернетики і біотехнології, які викликали феномен «зеленої революції» та «інформаційного суспільства», породили міфологічні передбачення про можливість розв'язати всі глобальні проблеми, зокрема забезпечити продовольством навіть 30 мільярдів людей.

Додаткові сподівання породила і глобалізація світового економічного простору (яку лише підсилив остаточний розпад «імперії зла» – СРСР). Виникла чергова утопія, що за допомогою організацій на зразок СОТ у межах існуючої стадіально цивілізаційної парадигми шляхом поступових еволюційних узгоджень вдасться гармонізувати міжнародну систему поділу праці, загасити некеровану стохастичність фінансових ринків.

Але річ у тому, що той самий глобалізм породив і нові вкрай негативні явища, небезпечні для самого західного світосистемного ядра. Зокрема, ще Е. Тоффлер у своїй знаменитій «Третій хвилі» писав про небезпеку того, що ТНК, лівова частка яких є американськими, усе активніше починають діяти проти своїх власних «країн

базування» – національних держав. Зокрема американські ТНК, отримавши гроші американських платників податків з метою диверсифікації джерел постачання нафти, використали їх як надприбуток для власного збагачення. Крім того, типовий приклад – використання ними наддешевої праці у країнах третього світу, яке призводить до зниження західних стандартів. Про те, що прагнення будь-якою ціною максимізувати прибуток убиває національний ринок, пише Дж. Б'юкенен¹⁵².

У масовій свідомості сформована не сумісна із знаменитою веберівською протестантською етикою установка на мінімізацію творчих зусиль. Зокрема, Дж. Сорос у своїй останній праці (2006), намагаючись зрозуміти, «що не так з Америкою», доходить висновку, що головна вада полягає в так званому консюмеризмі, тобто споживацтві. Причому йдеться насамперед «про надто велике схиляння перед успіхом, що вимірюється грошима, – на шкоду сутнісним цінностям»¹⁵³. Унаслідок цього «...Америка зазнає поразки. Ейфоричне суспільство, зовсім не стурбоване пошуками істини, не вміє подивитися в очі суворій дійсності. Це робить його вразливим для різного роду брехливих ідеологій, оруелівської новомови та інших форм брехні»¹⁵⁴. У змістовному аналітичному дослідженні Д. Харві, зазначаючи, що зараз США позичають близько «2 млрд дол. щоденно» підкреслює, що, внаслідок тотальної настановленості американців на заощадження творчої енергії (пасіонарності), «технологічна перевага також похитнулася, країна стрімко втрачає провідну роль у галузі культури та моральних цінностей»¹⁵⁵.

Безпосереднім наслідком цих процесів стало неухильне розмивання титульного англосаксонського етносу в США, що, як відзначають С. Гантінгтон у праці «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» (2004) та Дж. Бюкенен у праці «На краю загибелі» (2006), вже реально загрожують існуванню країни.

Фактично сучасні аналітики лише констатують усе більшу втрату цивілізацією творчого еросу, наростання одновимірності сучасної людини навіть у технологічно розвинених країнах, своєрідної мега-

¹⁵² Б'юкенен Дж. Правые и не-правые. – М.: МИФИ, 2006. – С. 260.

¹⁵³ Сорос Дж. Эпоха ошибок. Мир на пороге глобального кризиса. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – С. 111.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Харви Д. Краткая история неолиберлизма. – М.: ИНЕС, 2007. – С. 260.

машинізації суспільства в цілому, тобто явищ, проти яких застерігали Г. Маркузе, Л. Мемфорд, Х. Ортега-і-Гассет, М. Вебер, А. де Сент-Екзюпері, О. Гакслі, О. Зинов'єв.

Отже, неоліберальна, або неоконсервативна, модель продемонструвала свою повну безперспективність і кризовість. Не випадково сьогодні точаться дискусії з приводу несумісності рейнської (німецько-японської) та британо-американської моделей економіки і переваг першої для подальшого динамічного розвитку ЄС. А ще у вісімдесяті роки минулого століття Б. Гаврилишин, за завданням Римського клубу, розмірковуючи про найбільш перспективну модель подальшого розвитку людства, дійшов висновку, що японський варіант групово-кооперативного устрою фактично відповідає навіть не постіндустріальному, а скоріше посткапіталістичному ладові¹⁵⁶. Про ідеал подібного суспільного устрою, побудованого з урахуванням етнонаціональної специфіки, та наростаючу кризу довіри в США пише Ф. Фукуяма у фундаментальній роботі «Довіра»¹⁵⁷.

Точка неповернення. Підіб'ємо деякі підсумки. Яким має бути прогноз щодо закінчення фінансової кризи? Звичайно, існує ряд чинників, завдяки яким загальносвітова фінансова ситуація може бути на деякий час стабілізована. Вони обумовлені й зниженням темпів економічного розвитку, внаслідок якого відбудеться падіння цін на енергоресурси, і швидким падінням курсу національних валют унаслідок руйнування цілих галузей виробництва в країнах, що відстали у процесі технічної модернізації (що відбувається і в Україні). А це також тимчасово зміцнить долар. Потужним стабілізуючим фактором є зацікавленість розвинених країн у тому, щоб не допустити остаточного падіння долара, щоб не втратити власні валютні запаси і остаточно не підірвати економіку США, в яку вкладені величезні іноземні капітали. На початку 90-х років минулого століття такої стабілізації сприяв розпад Радянського Союзу і відкриття для долара ринків колишніх країн СРСР, унаслідок чого відбулася доларизація їх економік і нерівний розподіл великої кількості товарів і ресурсів на користь західного світу.

¹⁵⁶ Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові. – К.: Наукова думка, 1990.

¹⁵⁷ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М.: Прогресс, 2008.

Але насправді сама по собі фінансова криза є лише верхівкою айсберга тих негативних фундаментальних процесів, які відбуваються у світі. Йдеться перш за все про те, що інфляція світової валюти й ринку цінних паперів, знецінення фінансових авуарів віддзеркалюють не тільки процеси емісії долара. Вони нерозривно пов'язані з двома такими тенденціями: неухильним збільшенням населення і його потреб і зменшенням кількості невідновлюваних природних ресурсів.

Більше того, несприятливі екологічні зміни призведуть до кліматичної нестабільності і зменшення гарантованості отримання реальних продовольчих ресурсів. З 1900 року світовий ВВП зріс у 21 раз, видобуток корисних копалин – у 30, промислового виробництва – у 50, причому кількість населення збільшилася з 1,6 до 6 млрд і далі стрімко зростає. Як наслідок, на думку фахівців, найближчим часом частина тих ресурсів, які здавалися відновлюваними, а саме чисте повітря й вода, перейдуть на наших очах до дефіцитних ресурсів. Узагалі, за останніми повідомленнями, уже сьогодні попит на ресурси на третину перевищує можливості планети. Людство, так би мовити, накопичує екологічний борг, знищуючи природні ресурси, на 4,5 трильйона доларів. Зокрема, тільки за попереднє століття у процесі господарської діяльності було знищено близько 2 млрд га земель, придатних до обробітку. За останні 40 років приблизно третину орних земель було знищено внаслідок урбанізації. Якщо для повноцінного існування однієї людини необхідно 0,5 га орних земель, приблизно 1,5 га для відновлення джерел енергії, а також 1 га пасовиськ і лісів, то вже у 2000 році на кожного жителя Землі припадало практично у два рази менше площі від необхідного мінімуму. Внаслідок цього, незважаючи на «зелену революцію», світове виробництво зернових зменшується. Отже, висновок: глобальні кризові явища, що неодмінно вимагатимуть спільних мобілізаційних надзусиль, – це не просто «всерйоз і надовго», а практично «назавжди». Тому всі розмови про тимчасовість фінансової кризи безпідставні.

Щодо заходів, які застосовуються зараз, то вони взагалі мають неоднозначний характер. Адже переважають спроби великих фінансових вливань з метою погасити заборгованість банківського сектору і пожвавити економіку (у США і Європі вже йдеться про трильйони доларів). Але гроші в широкому сенсі (процентні ставки, випуск короткотермінових акцій і державних зобов'язань тощо) самі по собі

надто тонкий регулятор економічних процесів. За існуючої ситуації в кращому разі вони виступлять як паліатив, у гіршому – як бензин, яким намагатимуться гасити полум'я світової економічної рецесії.

Те ж саме стосується і відкритості економіки. Не закликаючи до економічної автаркії, яка підриває конкурентоспроможність і за великим рахунком є нереальною, хочу зазначити: досвід попередніх масштабних криз незаперечно свідчить, що кризу успішно долають лише країни, здатні знайти власні внутрішні матеріальні і духовні антикризові ресурси. До того ж зайва лібералізація, особливо у фінансовому секторі, є надто великою небезпекою того, що хтось спробує вирішити свої проблеми, а то й просто нажитися за наш рахунок. Зокрема, багато дослідників пов'язують фінансові кризи в Японії 1990 і 1998 років зі спробою активізуватися на фінансових ринках, за що країну покарали насамперед потужні американські спекулятивні гравці¹⁵⁸.

Насправді потрібно говорити про зміни цивілізаційно-стадіального масштабу. Причому Маркс був правий: новий суспільний лад за принципами своєї організації повинен бути не просто постіндустріальним, а саме посткапіталістичним, тобто таким, що остаточно долає всі форми останнього виду навіть не фетишизму, а *ліберально-фінансового тоталітаризму*. Між іншим, локальне становлення подібного суспільного устрою тією чи іншою мірою в різних формах, але за спільних типологічних характеристик відбувалося протягом усього минулого століття. Йдеться про солідаристсько-корпоративну організацію не просто економіки, а всього суспільного ладу, яка має виразне антикризове мобілізаційне забарвлення.

Особливо треба підкреслити, що подібні форми цивілізаційної самоорганізації вже продемонстрували свою граничну економічну ефективність. Спираючись саме на базові засади подібного суспільного устрою, що отримав назву ордолібералізму, соціальної держави, системи участі, шведського соціалізму, конфуціанського капіталізму, соціального ринкового господарства тощо, були проведені широко-масштабні реформи, що отримали назву «економічного дива» у Німеччині, Японії, Франції, Іспанії, Китаї вже після Другої світової

¹⁵⁸ Анисимов А. Йена и доллар в глобальном контексте нового миропорядка // Распад мировой долларовой системы: ближайшие перспективы. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 276.

війни¹⁵⁹. У даному разі фактично йдеться про реальне запровадження ідеологічних засад того самого корпоративного солідаризму, який поки що, на жаль, формально проголошено ідеологією декількох партій в Україні¹⁶⁰. При цьому реалізація планетарної корпоративної моделі може полягати насамперед у створенні потужних регіональних союзів неоцивілізаційного типу або на базі теперішніх супердержав (США, Китай, Росія, Індія), або у формі геополітичних федерацій особливого характеру (ЄС, потенційні латиноамериканський, близькосхідний і навіть африканський союзи). Такий сценарій поширення корпоративізму сприятиме гармонізації етнорегіональних та загальнонаціональних економічних і політичних інтересів.

Нарешті, важливо врахувати, що, як показує досвід західних і азійських країн, на етапі антикризових структурних реформ авторитарне в позитивному сенсі або харизматичне лідерство у структурі державної влади в демократичній державі не може бути замінене на будь-які форми так званої, за М. Вебером, раціональної бюрократії (не випадково зараз брак справжніх політичних еліт почав даватися взнаки навіть у розвинених західних країнах).

Адже далеко не випадково, що саме з Теодора Рузвельта, Вудро Вільсона і, нарешті, Франкліна Рузвельта в Америці *де-факто відбувається становлення повноцінної президентської влади*, завдяки якій Ф. Рузвельтові таки вдалося консолідувати американський народ, який переобирав його на посаду президента чотири рази поспіль. Пізніше Роберт Кеннеді, якого американські політологи відносять до так званого героїчного типу лідерства¹⁶¹ і якому належить крилатий вислів «Не запитуй, що дала тобі Америка, запитай себе – що ти дав Америці», кинувши виклик владі грошей в Америці, своїм указом № 11110 надав казначейству повноваження для випуску срібних

¹⁵⁹ Див.: Шморгун А. Этнонациональное измерение глобальных цивилизационных тенденций Нового и Новейшего времени // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К.: Наукова думка, 2002; Шморгун А. Китай и постсоветское пространство: поиск цивилизационной альтернативы // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К.: Наукова думка, 2002.

¹⁶⁰ Про типологічну належність до подібного суспільного устрою «нового курсу» Ф. Рузвельта і актуальність досвіду рузвельтівської реформи для України див.: Шморгун О. Безпрецедентний прецедент. Світова фінансова криза: останне попередження // Народний депутат. – 2008. – № 11. – С. 38–43.

¹⁶¹ Майроф Б. Лики демократии: герои, аристократы, диссиденты, демократы. – М.: Наука, 2000. – С. 316–357.

сертифікатів під забезпечення паперового долара. Усього за Кеннеді було випущено фактично під заставу злиwkів срібла на 4,3 млрд доларів. Якби не передчасна смерть американського президента внаслідок вчиненого на нього замаху, це могло б стати початком загальносвітової фінансової стабілізації¹⁶². Шарль де Голль, якого називали «людиною кризи» з його девізом «Франція – єдина мета мого життя!», не просто домігся обміну 150 млн паперових доларів у США за золотим паритетом, а й провів гучну прес-конференцію 4 лютого 1965 року, на якій виступив із вимогою повернутися до золотого стандарту 20–30-х років і відмовитися від гегемонії долара, що є нічим іншим, як формою загальносвітового лихварства¹⁶³. Багато фахівців вважає, що значною мірою саме цей акт примусив американців остаточно відмовитись від золотого забезпечення долара і перейти на політику плаваючих курсів, а також був причиною спровокованої спецслужбами внутрішньополітичної кризи у Франції 1968 року, внаслідок якої Шарль де Голль був вимушений піти в добровільну відставку.

Від того, чи з'являться в найближчому майбутньому в розвинених державах представники нової еліти (у західній політології вони отримали назву кризових, або креативних, менеджерів), яким на тлі глобальних екологічних катаклізмів, великого переселення народів, що фактично вже почалося, етнічного розмивання корінних націй нарешті вдасться виконати завдання принципової зміни системи світового поділу праці і механізму функціонування самого глобалізму, залежатиме не тільки доля України, а й усього людства.

¹⁶² Див.: Платонов А., Райзеггер Р. Почему погибнет Америка? Взгляд с Востока на Запад. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 225–226.

¹⁶³ Чарльз У. Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля. – М., 2003. – С. 36.

4.5. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ В ПРОЦЕСІ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Драматичний перебіг світової фінансової кризи, що супроводжується глибокою економічною рецесією, по-новому висвітлив проблему впливу глобальних чинників на розвиток національних господарств. У науковій літературі на сьогодні досягнуто певного порозуміння щодо сутності глобалізації як процесу формування єдиного взаємозв'язаного світу, взаємодії та взаємовпливу різних співтовариств, культур і цивілізацій. Цей процес охоплює всі сфери людського буття і, насамперед, організацію господарського життя суспільства. Саме глобалізація економіки утворює матеріальну тканину всіх глобалізаційних процесів, виступає двигуном та задає імпульс їхнього розвитку. Інші сфери суспільного життя більш інерційні, ніж економіка, і за своїми темпами та глибиною глобалізація в цих галузях суттєво поступається глобальним процесам в економіці¹⁶⁴. Глобалізація економіки має своїм підґрунтям поглиблення інтернаціоналізації виробництва і капіталу, що виявляється у вирівнюванні та уніфікації умов господарювання, зближенні цін, усуненні перешкод на шляху вільного руху товарів, послуг, робочої сили, капіталів.

Сучасні тенденції та суперечності глобалізації світового господарства і фінансових ринків. Усе більше спрямованість фінансових, інвестиційних потоків, а за ними – ресурсів, технологій, готової продукції всередині країни, визначається перебігом глобальної конкуренції, її суперечностями і наслідками. Саме регулятори глобального характеру призводять до тектонічних зрушень у міжкрайовій і міжцивілізаційній конкуренції. Відповідно до руху капіталів через світові фінансові ринки диференціюються темпи і якість економічного розвитку як окремих країн, так і великих планетарних регіонів, межі яких значною мірою збігаються з лініями розмежування світових

¹⁶⁴ Цивилизационная структура современного мира: В 3 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С. 565.

цивілізації. Звичайним стає те, що не внутрішнє життя саме по собі, а його симбіоз із світогосподарськими регуляторами визначають піднесення, або ж занепад, економіки, масштаби злиднів або добробуту тієї чи іншої держави¹⁶⁵.

Здавалося, що розгортання глобалізаційних процесів сприятиме поступовій ліквідації злиднів, зближенню рівнів соціально-економічного розвитку багатих і бідних країн, взаємному збагаченню культур, проведенню широкого і продуктивного міжконфесійного діалогу. Однак у реальному житті картина виявилася доволі далекою від змальнованої вище ідилії. За даними Світового банку, протягом останніх тридцяти років частка третини найбідніших країн у світовому валовому внутрішньому продукті (ВВП) має яскраво виражену тенденцію до зниження. Намагання після геополітичної катастрофи – розпаду СРСР – створити однополюсний світ під егідою однієї наддержави, подальші події в колишній Югославії, Іраку, гостра міжнародна конкуренція за ресурси й ринки збуту вказують, на які методи «формування єдиного взаємозв'язаного світу» зорієнтована низка країн – ідеологів глобалізації. Релігійний фундаменталізм, екстремізм і міжнародний тероризм перетворюються на справжню чуму ХХІ сторіччя. Зрозуміло, що на такому тлі довіра до глобалізації не тільки не зростає, а навпаки – формується живильне середовище для розвитку антиглобалістських настроїв.

Виявилося, що глобалізація не відмінняє національну відокремленість країн та їх економік. Стратегія США, Росії, Китаю, деяких найбільш розвинених європейських країн якраз спрямована на збереження верховенства національного законодавства над міжнародним, на зміцнення лідируючої або принаймні гідної ролі в глобалізованому й уніфікованому світі. Досвід України останніх майже 20 років свідчить, що сповідування загальнолюдських цінностей, які до того ж не підтверджувалися реальною політикою, відбувалося дуже часто на тлі нехтування національними інтересами або їх абсолютного нерозуміння та неусвідомлення. Пошуки національної ідеї не досягли успіху і були підмінені періодичною зміною векторів розвитку – наближенням то до Росії з ЄЄП, то до ГУАМ, то до ЄС із НАТО. Національні інтереси підмінюються економічними інтересами домінуючих на

¹⁶⁵ Тарасевич В. Н. Очерки теории переходной экономики. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 70–71.

політичному Олімпі фінансово-промислових груп. За таких обставин головне для України сьогодні – зберегти власну суб'єктність у глобалізованому фінансово-економічному середовищі, яке виглядає далеко не таким комфортним, де нас чекають із розкритими об'ємми.

Зазначені і далеко не очікувані для національної економіки наслідки глобальних перетворень світового господарства свідчать, що глобалізація є процесом динамічної взаємодії двох протилежно спрямованих тенденцій – інтеграції та дезінтеграції. Саме така суперечливість глобалізації виявляється, з одного боку, в інтенсифікації взаємопроникнення національних економік, злитті та укрупненні економічних систем і міжнародних ринків, формуванні глобальних фінансових та економічних союзів, створенні наднаціональних органів управління, а з іншого – у зростанні фрагментарності світового економічного простору, урізноманітненні траєкторій та поглибленні асиметрії національного господарського розвитку, локалізації економічної активності, посиленні культурної диференціації народів. Очевидними стають тенденції послаблення взаємозв'язків між елементами глобальної економічної системи внаслідок локалізації економічних відносин у формі макрорегіональних угруповань, фінансово-економічного егоїзму і націоналізму окремих країн, маргіналізації, витіснення найбільш вразливих держав на периферію цивілізаційного розвитку та своєрідного «замикання» економік постіндустріального типу на самих собі¹⁶⁶.

Вплив світової кризи на фінансові процеси в національній економіці. З другої половини 2008 року економіка України характеризується поступовим, але неухильним посиленням напруги, зумовленої зростанням незбалансованості торговельного і платіжного балансу, державного бюджету, виробництва і споживання. Нарощуються інфляційні процеси, різко погіршується платіжний баланс з поточних операцій, зростає державний і корпоративний борг (на початку 2009 року він сягнув 115 млрд дол.), що є передвісниками тектонічних економічних потрясінь. Падіння промислового виробництва за перший квартал 2009-го більше ніж на третину фактично означає, що економіка України відкинута на кілька років назад. У базових галузях – металургії та хімічній промисловості – падіння на рівні 43–44%, у

¹⁶⁶ Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін. – К.: Знання, 2008. – С. 135.

машинобудуванні – 56%. Будівельний сектор скоротився більш ніж на дві третини, вантажоперевезення по країні в порівнянні із ситуацією річної давнини впали на 34%¹⁶⁷. Безперечно, глобальна фінансова криза негативно позначається на економіці України хоча б тому, що майже 50% вітчизняної банківської системи контролюється іноземними банками з усіма їхніми проблемами ліквідності, дефіцитом кредитних та інвестиційних ресурсів, обвалом основних фінансових ринків світу. Але один з головних чинників особливого загострення кризи в Україні – відмова починаючи з 2005 року від моделі відновлюваного інвестиційного зростання на користь моделі політичного циклу в економічній політиці. Зокрема, за рахунок дешевих кредитів, які були доступні всій світовій економіці в останні декілька років, в Україні відбувалося штучне (грошове) зростання окремих секторів економіки, при тому, що зростання реальних доходів в якийсь момент почало стрімко випереджати зростання продуктивності праці.

Значною мірою сучасний складний стан національної економіки зумовлений неадекватністю, непослідовністю, а в багатьох випадках відвертими провалами економічної політики, що проводилася протягом останніх років, особливо у сфері грошово-кредитного та фіскального регулювання інвестиційних процесів. Швидке зростання монетарної маси, інфляція, що наприкінці 2008 року сягнула 22,5%, «перегрів» економіки в цілому призвели до штучного зростання активів, відсоткових ставок на валютних ринках і, як наслідок, до скорочення доступу малих і середніх підприємств до іноземних кредитних ресурсів. У контексті згаданого фахівці розглядають можливі сценарії розгортання і початку виходу з фінансово-економічної кризи в Україні (табл. 4.1).

У результаті експансіоністської монетарної і фіскальної політики уряду та Нацбанку останніх років виникло порочне замкнене коло: переважна частина кредитів, залучених українськими банками з-за кордону, спрямовувалася на споживче кредитування, що збільшувало дефіцит торговельного балансу і викликало додаткову потребу в іноземних залученнях, вело до зростання зовнішнього боргу і вартості його обслуговування.

¹⁶⁷ Беликов А. Выжить можно только вместе // Еженедельник «2000». – 2009. – № 16 (456). – 17–23 апреля. – С. 1.

Таблиця 4.1

Сценарії розвитку кризи в Україні на період до січня 2010 року

Етапи кризи	Песимістичний прогноз	Оптимістичний прогноз
Січень – березень	Зниження суверенного і корпоративного рейтингів. Відмова основних кредиторів (МВФ, Світового банку, Європейського інвестиційного банку, ЄБРР) кредитувати Україну. Наслідки – дефолти від запозичень під державні гарантії. Неможливість рефінансування банківської сфери	Україна одержує другий транш МВФ (близько 4,5 млрд дол.), кредит Світового банку – 500 млн дол. і фінансову допомогу від інших держав. Рефінансування банків. Реструктуризація кредитів під держгарантії. Зниження темпу виведення капіталів за фінансовими операціям. Стабілізація суверенного рейтингу
Травень – серпень	Піковий період зростання курсу долара – від 10 до 15 грн. «Ручний» перегляд Мініном дефіциту державного бюджету: збільшення відповідно до курсу долара – від 31,1 млрд до 60 млрд грн. Імовірно, компенсація бюджетного дефіциту буде проводитись за рахунок грошової емісії. Зростання інфляції з 22,3 до 30%	Зниження негативного торговельного сальдо – збільшення експорту. Податкові пільги для підприємств-експортерів за рахунок урізання соцвиплат. Розширення валютного коридору і девальвація національної валюти, яка поліпшить сальдо торговельного балансу
Серпень – жовтень	Збільшення розриву між інфляцією і динамікою ВВП. Початок стагфляції – зростання цін на всі основні види продуктів за суттєвого падіння виробництва	Зменшення розриву між інфляцією і рівнем ВВП. Пік курсу долара на рівні 10–12 грн. Підвищення ліквідності українських облігацій. Компенсація дефіциту бюджету за рахунок реалізації інноваційних програм під гарантії уряду
Листопад 2009 – січень 2010 р.	Зростання державного боргу від 22 млрд до 35 млрд дол. Перевищення держборгом золотовалютних запасів Нацбанку. Масова відмова від торгівлі українськими облігаціями. Загроза суверенного дефолту	Тривала девальвація призведе до стимуляції експорту, експортер при обміні валюти на знецінену гривню одержує девальваційний дохід. Підвищення попиту на вітчизняні товари на внутрішньому ринку. Зниження темпів витрачання золотовалютних резервів

Джерело. За даними Інституту економіки і прогнозування НАН України, компанії Dragon Capital, Concord Capital, Astrum Investment Management // Кореспондент. – 2009. – № 5 (344). – 14 февраля. – С. 30.

За таких обставин стає очевидним, що можливості України забезпечувати інвестиційний процес і жити за рахунок зовнішніх залучень вичерпані, а перебіг кризових явищ з початку 2009 року, відсутність ефективної антикризової програми уряду, політична нестабільність і повна розбалансованість гілок державної влади все більше нагадує песимістичний сценарій розвитку подій.

Зовнішні і внутрішні фінансові ризики для економіки України. В умовах глобальної фінансової кризи, світової економічної рецесії, що накладаються на глибоку політичну і трансформаційну кризу українського суспільства, національна економіка стикається з цілою низкою внутрішніх і зовнішніх ризиків, нейтралізація яких стає першочерговим завданням економічної політики, спрямованої на досягнення макрофінансової стабілізації і призупинення падіння виробництва. Серед цих ризиків варто виділити найбільш небезпечні з точки зору посилення інфляційного впливу на господарські процеси.

Світова економічна рецесія, що спричинює відповідне скорочення попиту на продукцію вітчизняних експортерів; виклики, пов'язані із вступом України до СОТ із відповідним посиленням конкуренції на внутрішньому ринку з боку імпортерів, що неминуче призведе до різкого падіння виробництва в харчовій, легкій промисловості, у машинобудуванні; подальше здорожчання імпортованого газу, що вдарить, насамперед, по вітчизняній металургії, хімічній промисловості; збереження високого рівня зношеності виробничих фондів (у промисловості – близько 60%) і неспроможність забезпечити їх швидко модернізацію; високий рівень енергоємності більшості галузей; низька ефективність існуючого механізму підтримки експорту промислової продукції; нерозвиненість виробничої та логістичної інфраструктури; нерозвиненість механізмів підтримки інновацій і технологічного розвитку; недостатній рівень захисту прав власності; вплив світового подорожчання продовольства; встановлення вартості сільгосппродукції нового врожаю на більш високому рівні через подорожчання палива, засобів агрохімії, підвищення заробітної плати працівників; підвищення комунальних тарифів у умовах збільшення вартості імпортованого газу; вплив девальваційних очікувань суб'єктів господарювання та населення при зростанні негативного сальдо зовнішньої торгівлі і поточного рахунку платіжного балансу¹⁶⁸.

¹⁶⁸ Тактичні пріоритети та стратегічні орієнтири економіки України / Я. А. Жаліло, О. С. Бабанін та ін. – К.: НІСД, 2008. – С. 35–36.

Таке розгортання кризових процесів у національній економіці вимагає термінових, узгоджених між собою заходів у сфері монетарної та фіскальної політики, спрямованих на розбудову стабільної фінансової системи і модернізацію реального сектору економіки, а саме: перехід до політики гнучкого валютного курсоутворення; селективна підтримка і зміцнення банківської системи, розширення її ресурсних можливостей та інструментів економічного зростання; посилення спроможності фінансового сектору до трансформації вільних коштів населення в інвестиційні ресурси. З точки зору ефективного використання обмежених бюджетних ресурсів слід задіяти механізми державного замовлення винятково на кількох пріоритетних напрямках економічного розвитку, зосередивши основну увагу на інфраструктурних проектах.

Державне регулювання економіки в контексті реформування глобальної фінансової системи. Глобальна фінансова криза має системний характер, зачіпає більшість галузей економіки і соціальної сфери в кожній країні, впливає на структуру світової економіки і принципи міжнародних економічних відносин. Велика ймовірність того, що криза буде тривалою в часі. За таких умов об'єктивно зростає роль держави, урядового регулювання в господарському житті країни. У цьому сенсі актуалізується полеміка довкола вічних питань щодо характеру державного втручання в економіку, співвідношення авторитаризму і демократизму в державному управлінні, ліберальних і протекціоністських заходів економічної політики, гармонізації глобальних і національних регуляторів фінансово-економічної сфери тощо.

Зрозуміло, що необхідність переорієнтації національної економіки на внутрішні джерела інвестування в умовах світової фінансової кризи передбачає певну перебудову всієї системи державного регулювання господарських процесів з урахуванням зовнішніх чинників і, насамперед, назрілого реформування світової фінансової системи. В основу такого реформування будуть закладені нові підходи, нові уявлення щодо інверсії функцій ринку й державного регулювання економіки в контексті глобальних тенденцій постіндустріального розвитку людської цивілізації. З огляду на зазначені тенденції варто чітко визначитися в питаннях про масштаби, сфери, механізми й інструменти державного втручання в розвиток національного господарства як складової глобальної економічної системи перехідного типу.

В Україні держава часто втручається в ті сфери, де її присутність є зайвою, і не вживає дієвих заходів там, де вони вкрай потрібні. Водночас посилення дієздатності держави, її регулюючої функції багатьма і цілком справедливо ототожнюється з неминучою бюрократизацією економічних відносин, зростанням авторитаризму, влади чиновництва. Авторитарні держави не такі відкриті, вони мають методи як економічного, так й адміністративного регулювання, захоплення яким може не стільки допомогти впоратися з кризою, скільки загнати її всередину, не даючи їй проявитися.

Загалом, навряд чи коректно говорити про те, що держава впроваджується з кризою, оскільки потенціал глобальної фінансової кризи значно переважає можливості навіть наймогутнішої держави. Питання полягає в іншому: чи може держава, уряд і в який спосіб завадити кризі виявити деякі свої риси, наприклад, вивести з економіки неефективних власників? Держава має можливість перешкоджати «стисканню» економіки і фінансової сфери, що є доволі серйозним випробуванням для населення. Держава може штучно за допомогою емісії накачати економіку грошима якраз у період, коли вона стискається, і за розумного користування емісійним механізмом це не обов'язково повинно призвести до інфляції. Подібний алгоритм поведінки держави в умовах кризи, безперечно, не є ідеальним і вичерпним, існує широкий спектр інших підходів і поглядів. Головне те, що держава, особливо така слабка, як в Україні, повинна, насамперед, рятувати системоутворюючі галузі і сектори економіки, перш за все банківську систему. Стосовно реального сектору економіки має бути застосований селективний підхід у наданні допомоги з боку держави підприємствам і галузям, визначальним з точки зору національної безпеки, розвитку соціально-гуманітарної сфери.

Під час економічних і фінансових криз у політиці провідних держав, як правило, переважають протекціоністські заходи, незважаючи на публічну риторику про стриманість в їх застосуванні. Сьогодні практично всі країни звертаються до відвертих протекціоністських заходів – від обмеження імпорту до прямої грошової підтримки системних банків і компаній. Ці заходи суперечать як принципам СОТ і МВФ, так і всій концепції ліберальної економіки. Під гаслами про якусь єдину глобальну стратегію виходу з кризи всі провідні економіки світу намагаються відтворити свої локальні острівці стабільності.

Відбувається протилежний глобалізації процес фрагментаризації і регіоналізації світового економічного простору. Причому все це стосується як Євросоюзу і США, так і більшості інших регіонів світу, включаючи держави Південно-Східної Азії, Латинської Америки, найбільш розвинутих арабських країн.

Щоб уникнути пасток як суцільної лібералізації, так і рецидивів тотального державного інтервенціонізму під гаслами боротьби з кризою, потрібно знайти оптимальне поєднання національних систем регулювання економіки з її ринковою саморегуляцією, глобальними регуляторами та механізмами координації господарського життя суспільства. Останні набувають виняткового значення в умовах консолідованого пошуку шляхів виходу зі світової фінансової кризи – міждержавні угоди, заходи наднаціональних органів управління, програми міжнародних фінансових організацій, транснаціональне корпоративне управління тощо.

Саме в такому сенсі інвестиційна політика має бути спрямована, насамперед, на формування сприятливого інвестиційного клімату як для зовнішніх, так і внутрішніх інвесторів і підвищення ефективності використання бюджетних інвестиційних ресурсів. Звідси випливають можливості держави в підвищенні інвестиційної привабливості країни на основі:

1) поліпшення інвестиційного законодавства і зниження адміністративних бар'єрів інвестиційної діяльності, яка не вимагає бюджетних інвестицій в основний капітал;

2) поглиблення державно-приватного партнерства в різних сферах діяльності, що передбачає або безпосередню участь держави у спільних проектах, або їх підтримку на платній чи зворотній основі;

3) вирішення найважливіших державних проблем, що, як правило, вимагають бюджетних інвестицій незалежно від якості інвестиційного клімату і перспектив підтримки (особливо на початковому етапі) з боку недержавного сектору економіки¹⁶⁹.

Зрозуміло, що зазначені заходи далеко не вичерпують проблематику розробки ефективної інвестиційної стратегії держави в умовах кризи світових фінансових ринків, але дозволять суттєво пом'якшити її наслідки для України і закласти підґрунтя для крутого структурно-

¹⁶⁹ Фаломьев А. Н., Ревазов В. Г. Инновационное инвестирование. – СПб.: Наука, 2001. – С. 92.

інвестиційного маневру з метою соціально-інноваційної переорієнтації розвитку національної економіки.

Фінансово-інвестиційні можливості для посткризового розвитку економіки України. Попри негативні наслідки довгострокового характеру і наявні ризики, світова фінансова криза відкриває певні можливості для економіки України. Зокрема, різкі коливання цін на енергоносії роблять невідворотною необхідність проведення енергозберігаючих програм як на рівні державного, так і приватного сектору економіки. Вступ до СОТ і переговори щодо поглиблення зони вільної торгівлі з Євросоюзом спонукатиме до більш тверезих, позбавлених ейфорії оцінок місця України в глобальному конкурентному середовищі, підштовхне гармонізацію національного законодавства з європейським і зробить незворотними подальші ринкові перетворення в поєднанні з державними і глобальними регуляторами економічного розвитку. Скорочення доступу до дешевих іноземних кредитів призведе до пошуку внутрішніх джерел фінансування і створення відповідних інституційних можливостей, а погіршення торговельного балансу і рахунку поточних платежів прискорить конкретні кроки з поліпшення інвестиційного клімату. Довготривала тенденція зростання світових цін на продовольство цілком імовірно сприятиме бурхливому розвитку аграрного сектору економіки, розбудові сучасної інфраструктури сільськогосподарського виробництва. Безвідповідальна політика випереджаючого зростання доходів населення щодо зростання реального ВВП і неможливість компенсації інфляційних втрат громадян висуне на порядок денний проведення цілої низки реформ – політики доходів, соціальної допомоги, пенсійного забезпечення.

Зрозуміло, що посткризове реформування національної економіки, перехід на нову парадигму урядового регулювання господарських процесів потребує акумуляції та перерозподілу значних фінансових ресурсів. Крім, власне, обмежених бюджетних ресурсів, Україна може розраховувати, по-перше, на ресурси населення в разі повернення довіри до банківської системи, по-друге, на міждержавні кредити під великі взаємовигідні програми, по-третє, на фінансову підтримку міжнародних організацій (МВФ, МБРР, ЄБРР, можливо – банків великих регіональних організацій), по-четверте, на залишки прибутків із національного капіталу, які можуть бути інвестовані під

перспективні національні програми на засадах державно-приватного партнерства, по-п'яте, на розумно проведену детінізацію економіки¹⁷⁰.

У кожному конкретному випадку йдеться про мільярди доларів залучених коштів, що значно перевищує обсяги очікуваних кредитів від усіх разом узятих міжнародних фінансових організацій. І в кожному випадку ці кошти можуть бути використані в різних напрямках: гроші населення – під державні капіталовкладення (соціальна інфраструктура і ЖКГ насамперед), зовнішні запозичення – на інвестиційні проекти і стабільність фінансової системи, внутрішні інвестиції національного капіталу – під нові програми структурної перебудови економіки.

Україні обов'язково варто прислухатися до пропозицій, які лунають у Росії та ЄС, про розроблення скоординованих програм виходу з кризи, цілі групи країн формуватимуть стабілізаційні фонди, що забезпечують стабільність на регіональних ринках і замовлення для своїх товаровиробників. Для України це означатиме необхідність вести серйозні переговори як з європейським кредитором, так і з Росією.

Однак за будь-яких обставин реалізація зазначених та інших можливостей і сподівань на посткризове оздоровлення української економіки великою мірою залежить від того, чи вдасться уникнути надмірної політизації господарських і фінансових процесів, подолати соціальний популізм і спокуси владної еліти прикрити наслідками світової фінансової кризи власну управлінську неспроможність.

¹⁷⁰ Єрмолаєв А. Час, щоб зрозуміти зміст прийдешнього дефолту, практично вичерпано [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/2/26/90391.htm>.

4.6. УКРАЇНА В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИХ КОНТЕКСТАХ: КОНЦЕПЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ РЕФОРМИ

Для того, щоб мати бодай потенційні шанси перейти від численних декларацій до реального реформування економіки України, потрібно, як і в царині політики, позбутися величезної кількості міфів, які не дозволяють правильно визначити хоча б загальний стратегічний напрям досягнення цієї мети. Своєю чергою, необхідною передумовою побудови комплексної концепції економічного реформування за сучасної ситуації є врахування карколомних змін цивілізаційного масштабу у світовій системі поділу праці, надшвидкого технологічного оновлення інформаційного суспільства. З іншого боку, не можна не рахуватись і з нашим надзвичайно важким тоталітарним спадком, який позначається не тільки в гранично деформованій і застарілій структурі економіки, а й у нездатності робочої сили ефективно адаптуватися до існуючих загальносвітових стратегій. Тому конче необхідний розгляд проблеми побудови оптимальної моделі соціально-економічного розвитку сучасної цивілізації на рівні не тільки макроекономіки, а й філософії економіки.

Однією з плідних спроб подібного підходу в Україні є ціла низка фундаментальних праць В. В. Ільїна, присвячена фінансовій складовій вищезгаданих процесів¹⁷¹. Загалом поділяючи дослідницьку стратегію, реалізовану в цих працях, спрямовану на виявлення органічного взаємозв'язку постіндустріального суспільства в його фінансово-економічному вимірі з органічно притаманним постмодерністській рефлексії ідеалом антидетерміністського, антитеологічного, індивідуалістично-прагматичного стилю соціального буття, ми хотіли б зробити деякі уточнення в контексті цивілізаційного виміру цієї проблеми.

Проблема полягає в тому, що вся ідеологія масштабних соціально-економічних перетворень на пострадянському просторі проходила під виразною домінантою фінансово-монетарної посередницької

¹⁷¹ Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007. – 528 с.

складової, яка протиставлялась етатизму радянської командно-адміністративної системи з її акцентом на індустріальному економічному базисі і розумінні безпосереднього виробника як власника робочої сили і водночас як «виробничої сили» – придатка до засобів виробництва. Навпаки, економічні перетворення, які пройшли під знаком саме монетаризму, будувалися на світоглядній настанові життя не заради суспільства, не заради майбутніх поколінь, урешті-решт не заради насолоди від продуктивної праці, а як буття для себе, заради власного дозвілля, отримання прибутку не за принципом трудового внеску у виробничий процес, а за принципом «гроші роблять гроші», тобто вміння використовувати належним чином різноманітні фінансові інструменти задля отримання зиску і забезпечення високих стандартів масового споживання (згадаймо ті ж самі трасти, ваучерну приватизацію, засновану на ідеї отримання ренти від втіленого в цінні папери, індивідуалізованого національного багатства тощо).

Саме розуміння сучасної наукоємної економіки як ринку, який працює в режимі самоорганізації і «невидимою рукою» оптимізує економічні процеси, також побудоване на гіпертрофії функції грошей у сучасному суспільному житті, завдяки яким споживач завжди може нав'язати свою волю виробникові і через масовий попит у кінцевому підсумку диктувати оптимальну структуру економіки, забезпечувати міжгалузевий баланс.

Уже пізніше головним критерієм приватизації в Україні, з точки зору розуміння соціальної справедливості, знов-таки став критерій, перш за все фінансовий, коли ефективність, наприклад, Фонду держмайна оцінюється через його здатність продати об'єкти державної власності і виручити найвищу можливу ціну, яка була б спрямована до бюджету.

Як відомо, сам реальний перебіг подій спростував цей монетарний міф, продемонструвавши можливість застосування фінансових інструментів саме для кримінального накопичення капіталу, небаченої поляризації в рівнях життя населення, жорстокої експлуатації громадян, що досягалось і досягається за рахунок штучного стимулювання інфляційних процесів.

Безпосередньою реакцією на ці негативні явища стала гостра ліворадикальна критика ліберально-монетарних методів ведення сучасної економіки з позицій державного етатизму, вульгарно зрозумі-

лого кейнсіанства та французького дерижизму, які трактувалися як необхідність повернення до не просто державного регулювання, а навіть державного втручання в економіку. Сьогодні «ліві» і в Україні, і в Росії закликають «повернути повагу до людини праці», повернутися до планової економіки, відновити функції держави в економічному процесі. Зокрема, у програмних документах лівих сил так чи інакше можна прочитати про необхідність націоналізації приватизованих підприємств або проведення масової реприватизації, яку, зокрема, обіцяла здійснити і Ю. Тимошенко ще під час свого першого прем'єрства.

Нарешті за останні роки з'явилося багато зарубіжних і вітчизняних досліджень феномена світового лихварства, базованого на принципах «фінансового імперіалізму», проголошеного ще на початку минулого століття Р. Гільфердінгом та розвинутого В. Леніним, М. Бухаріним і до певної міри Розою Люксембург, а пізніше Е. Валлернстайном, який розвинув концепцію нееквівалентного економічного обміну між світосистемним ядром та світовою периферією, що здійснюється за допомогою, перш за все, вільної циркуляції фінансового капіталу і породжує наростаючу поляризацію рівнів життя економічно розвинутого Заходу (а тепер уже і Сходу) і рештою країн, що неухильно деградує у соціальному та економічному плані¹⁷².

Насправді ліберальна складова сучасної економіки зовсім не тотожна суто екстремістським проявам монетаризму, який насправді ніколи послідовно не реалізовувався в Україні (наприклад, класичний монетаризм, пов'язаний із концепцією «дорогих грошей», постійною антиінфляційною політикою, намаганням досягти стабільності фінансової системи, за якої комерційним банкам стає вигідно кредитувати промисловість і тим самим реалізувати й до сьогодні відсутню в нас стратегію зрощення праці і капіталу). У даному разі йдеться про незамінний інструмент будь-якої ринкової економіки, а тому концептуальні гасла на зразок «Кейнс проти Фрідмена», які неодноразово лунали в попередні роки не тільки на публіцистичному рівні, а й у науковій літературі, лише ухиляють убік від вирішення проблеми створення сучасної економіки в Україні.

¹⁷² Аналіз феномена фінансового імперіалізму на сучасному етапі докладніше див.: Шморгун О. Фінанси і майбутнє глобальної економіки // Перехід-IV. – 2000. – № 1. – С. 94–109.

Більше того, якщо на початку виникнення ринкового поділу праці було висунуто тезу «гроші – кров економіки», то зараз можна сказати, що «гроші – це нервова система економіки». Причому загальна тенденція, як у межах національних ринків, такі і глобальної світової системи поділу праці, полягає не в розведенні фінансово-посередницької та виробничої складової сучасної наукоємної економіки, і навіть не простої їх взаємодії в межах так званої моделі «мішаної економіки», а в такому органічному синтезі, що якісно змінює функціональні особливості багатьох класичних інститутів і механізмів забезпечення ефективності економічної сфери суспільного життя.

Зокрема, саме завдяки появі сучасних фінансових інструментів у формі не просто ринку цінних паперів та акцій різноманітних підприємств, а так званих ф'ючерсів, тобто акцій, які фактично продають під ще не створені виробничі потужності та не вироблені товари, стало можливим фінансувати величезні виробничі проекти з тривалим терміном окупності і відкладеним прибутком, тобто створювати такі фінансово-промислові групи постіндустріального типу, які потребують великих і довготривалих капіталовкладень.

Більше того, якщо говорити про недирективне, імовірніше стратегічне планування процесів у сучасних економічно розвинених країнах, яке справді набуває все більшого поширення (регулятивні можливості чистого ринку системно обмежені)¹⁷³, то, на противагу радянській командно-адміністративній системі, воно насправді також перш за все здійснюється не директивними методами, а саме через бюджетне і позабюджетне фінансування конкретних процесів, тобто фактично управління економікою, знов-таки за допомогою грошей.

Що стосується процесів приватизації та розвитку інституту приватної власності, який наші олігархи постійно проголошують священним, то в сучасній наукоємній економіці насправді вже практично стерлася межа між приватною і державною власністю, оскільки, з одного боку, завдяки ринку цінних паперів стає можливим акціонування підприємств, які формально залишаються в державній власності, але насправді працюють у комерційному режимі; а з іншого – саме через фінансові інструменти (наприклад «золотої акції») забезпечується со-

¹⁷³ Щодо системних обмежень ринкових механізмів див.: Шморгун О. Нова соціально-економічна система: від утопії до... міфу? // Політологічні читання. – 1992. – № 3. – С. 17–49.

ціалізація підприємств, що перебувають у приватній власності, оскільки саме завдяки існуванню певних видів цінних паперів держава зберігає за собою стратегічний контроль над цими підприємствами, не дозволяючи, наприклад, їх перепрофілювання, яке суперечить загальнонаціональним інтересам.

Крім того, принципи так званого народного капіталізму дозволяють, з одного боку, максимально об'єктивно оцінювати творчий внесок кожного працівника, надаючи йому, згідно із законом вартості, фінансову винагороду не тільки як власникові робочої сили, а й корпоративних цінних паперів, а з іншого боку – підприємство отримує можливість залучати великі інвестиційні кошти за рахунок підключення до прямих кредитних ліній і акумулювання внесків великої кількості дрібних акціонерів пенсійних фондів, які в сучасних розвинених країнах забезпечують до 80% потрібних для розвитку інвестицій.

Підкреслимо, що жоден із цих механізмів, попри декларації наших псевдолібералів про ринковий статус української економіки і волення псевдокомуністів про те, що ринкова економіка абсолютно не виправдала покладених на неї сподівань, так і не реалізована в Україні. Уже не кажучи про міфологію, що склалася навколо самої нинішньої моделі приватизації, спрямованої одночасно на отримання якомога більших коштів від продажу об'єктів і забезпечення максимальних конкурсних зобов'язань майбутнього власника. Хоча саме виходячи з фундаментальних функцій грошей як засобу платежу і накопичення капіталу зрозуміло, що конкурсні зобов'язання і безпосередня ціна об'єкта перебувають в обернено пропорційному співвідношенні. А тому навіть у разі, якщо б отримані від приватизації кошти не розкрадались і не використовувались для «затикання дірок» у бюджеті, головна стратегія так і не створеної приватизаційної моделі повинна була б бути спрямована на поєднання функції власника та інвестора, на створення інвестиційних програм, які б дозволяли фінансувати модернізацію, а в разі потреби і перепрофілювання української економіки, створення якісно нових промислово-фінансових груп із завершеним циклом виробництва конкурентоздатних товарів із великою доданою вартістю. Через типовий грошовий фетишизм та культивування споживацьких настроїв у суспільстві процес приватизації і досі залишається в Україні процесом кримінального накопичення капіталу.

Насправді ж досвід усіх дев'ятнадцяти років існування формально незалежної Української держави свідчить про те, що етатистсько-бюрократичний державний патерналізм в економіці, за повернення до якого ратують представники лівих партій, зовсім не суперечить лихварсько-паразитарним проявам монетарного екстремізму. Навпаки, можна говорити не про синтез, а про гегелівську абстрактну тотожність позірних протилежностей монетарного ультралібералізму з гранично корумпованим лобістським державним апаратом (речниками якого й виступають «ліві»), що лише консервує вкрай неефективну витратну модель економіки, в якій практично неухильно наростають процеси деіндустріалізації.

Якщо ж говорити про цивілізаційний вимір фінансово-економічної складової, то і тут глобальні фінансові ринки, можливість проведення миттєвих операцій із так званими «електронними грошима» допомагають досягти високого ступеня спеціалізації і водночас взаємодоповнення у структурі глобальної системи поділу праці. Підраховано, що протекціоністська автаркічна модель створення самодостатньої економіки в сучасному глобалізованому світі вимагає додаткових витрат приблизно однієї третини бюджету на виробництво товарів, які вигідніше було б імпортувати з інших країн.

Що ж стосується віртуалізації сучасних глобальних ринків, відриву грошової маси та ринку цінних паперів від наявної маси товарів і послуг (за розрахунками фахівців, це співвідношення зараз – у приблизній пропорції 9 : 1), безпосереднім наслідком якої стали глобальні фінансові кризи останніх років, то саме виходячи з ідеї граничного зрощення сучасних форм наукоємного виробництва та міжнародних фінансових інститутів, економіка так званого «четвертого сектору», пов'язана з виробництвом комп'ютерних технологій та програмного забезпечення, також має виразну тенденцію до віртуалізації, переоцінення прибутковості цього сектору, яке межує із свого часу справедливо розкритикованим Марксом грошовим фетишизмом, наслідком чого стали банкрутства і фінансові скандали багатьох потужних, перш за все, американських фірм, в яких акумульовані кошти зникають аж ніяк не гірше, ніж на міжнародних фінансових біржах під час спровокованих або просто неконтрольованих падінь курсів акцій провідних фірм. Але бачення цієї проблеми під кутом зору філософії економіки на рівні як національних, так й інтернаціональних

ринків, якраз і полягає у з'ясуванні фундаментальних причин фактичного підриву дії закону вартості в сучасній наукоємній економіці й усвідомленні стратегічного напрямку мінімізації загроз, які містять у собі її сучасні віртуальні складові, і серед них – передусім фінансова складова. Адже в посткапіталістичному секторі сучасної економіки спостерігається відрив символічного значення продукту від його безпосереднього матеріального носія (що, наприклад, не притаманно навіть таким продуктам духовного виробництва, як книги, твори живопису, а тим більше так звані продукти першої необхідності, споживання яких означає автоматичне знищення разом із матеріальною оболонкою їх цінних споживчих властивостей). Це дозволяє тиражувати сучасні продукти культури (музику, кіно, будь-які літературні та інші тексти), фактично не купуючи їх і порушуючи авторське право. Крім того, продукти програмного забезпечення, що оновлюються в середньому щодва місяці, є товарами так званого еластичного попиту: вони цікавлять вузьке коло фахівців і не витримують конкуренції з масовою мотивацією попиту на товари найпершого споживання (їжа, одяг, житло, предмети матеріального комфорту).

Усе це, своєю чергою, є лише об'єктивним показником радикальної зміни функцій працівників навіть найнижчої ланки сучасного наукоємного виробництва, що проявляється перш за все в неухильному зростанні вимог до їх творчого потенціалу. Звідсіля досліджуваний уже наприкінці п'ятдесятих років минулого століття Е. Фромом у праці «Здорове суспільство» і пізніше Е. Тоффлером у роботах «Третя хвиля» та «Нова парадигма влади» феномен наростаючої зацікавленості працівників у праці з високим рівнем евристичності та особистої відповідальності навіть коштом безпосередньої матеріальної винагороди (сучасні дослідники пишуть про те, що за рахунок престижної цікавої у творчому плані праці, режим якої до того ж дозволяє максимально врахувати індивідуальні особливості працівника, сучасна людина може погодитися на втрату майже третини прямої матеріальної винагороди).

Саме з цим об'єктивним процесом якісної зміни закону вартості, за яким, на відміну від так званої «уречевленої праці», «жива праця», тобто вартість творчого потенціалу людини, дуже відносно і приблизно фіксується в кількісних суто грошових вимірах, пов'язана суперечність між ціною і цінністю, людською природою як робочою

силою і її неповторною, унікальною творчою природою. Наростаюча декапіталізація сучасної економічної діяльності значною мірою спричинила появу постмодерністського світоглядного концепту з його запереченням модернізму у фетишистсько-тоталітарних формах (як комунізму, так і капіталізму) та чітко вираженою орієнтацією на буття «тут і тепер», без «прив'язки» до будь-яких усталених форм буття, які можуть детермінувати внутрішнє суб'єктивне буття іззовні (навіть якщо йдеться не про прямий примус з боку державної влади, а про непрямий – з боку ринково-економічних мотиваторів)¹⁷⁴.

Нарешті не забуваймо, що самі глобальні проблеми сучасності «заперечують» традиційні критерії ефективності економіки на основі суто кількісних показників зростання не тільки валового, а й сукупного національного продукту. Неминучий з точки зору потреби виживання людства перехід на так званий екологічний спосіб виробництва¹⁷⁵ також вимагає масового переходу на позаринкові регулятори сучасних економічних процесів.

Із сказаного можна зробити такий концептуальний висновок: за принципом «подібне лікує подібне» вади, пов'язані з виникненням феномена відриву символічних цінностей від своїх матеріальних носіїв як у безпосередньо виробничій, так і фінансовій сферах, можна подолати не шляхом повернення до класичних форм товарної ринкової економіки (у тому числі у формі державного капіталізму або економічного етатизму, крайнім проявом яких і стала радянська командно-адміністративна система), що так чи інакше працюють за принципом «гроші – товар – гроші», а, навпаки, форсованим упродовженням нових форм економіки, які, зберігаючи сам принцип оцінки людської праці в символічних продуктах як на рівні безпосереднього виробництва, так і посередництва, стимулюватимуть відмову від будь-якої фетишизації абстрактної праці коштом конкретної і будуть націлені на декапіталізацію людських сутнісних сил.

¹⁷⁴ Особливості тоталітарного виміру глобального ліберального проекту та способи його подолання див.: Шморгун О. Становлення нової світоглядної парадигми на етапі посткапіталістичного стадіального зламу // Глобальні тектонічні зрушення: виклики та відгуки. – К., 2005. – С. 85–103.

¹⁷⁵ Поняття екологічний спосіб виробництва в контексті економічної реформи в Україні див.: Шморгун О. Стратегія розвитку української економіки: проблема системного моделювання [Електронний ресурс] // Диалог.UA. – 2004. – 29 июля. – Режим доступу: <http://dialogos.org.ua/ru/material/full/2/1478>.

4.7. РЕФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ КРИЗИ: МОДЕЛЬ СТРАТЕГІЇ

Глобалізація світової економіки призвела до змін у фінансовій сфері. Перш за все, було скасовано валютні обмеження щодо країн, які розвиваються, збільшилися міжнародні потоки капіталу, розширилися фінансові інновації. Як наслідок, збільшилась взаємозалежність грошових і фінансових ринків. По-друге, вказані процеси не могли не вплинути на національну фінансово-банківську політику і, передусім, на грошово-кредитне регулювання. Поряд з позитивними результатами, такими, як збільшення ефективності національних фінансових ринків через їх інтеграцію у світовий фінансовий ринок, зниження тиску інфляції під впливом міжнародної конкуренції тощо, з'явилися і негативні – збільшилися ризики для національної грошово-кредитної політики.

Фінансова криза 2008 року потягла за собою зміни грошово-кредитної і валютно-курсової політики держави. Потрібно закласти основи для наступної реструктуризації банків, підтримати системні банки, які контролюють 60–70% ринку банківських послуг, для того, щоб не допустити кризи системного характеру як у фінансах, так і в економіці загалом. Тому, на думку В. Гейця, «краще утриматися від залучення депозитів і, організувавши реструктуризацію банківської системи, а також послабивши інфляцію, дати можливість якомога швидше почати відроджувати економіку, яка вже з 2010 року може виявитися здатною почати обслуговувати свої борги і не позичати гроші у міжнародних фінансових організацій»¹⁷⁶.

Економіка не може бути нормальною і безкризово розвиватись, якщо відсутній контроль банківсько-фінансової сфери. І не буде перебільшенням сказати, що банки – головні винуватці кризи. Світова економіка протягом останніх десятиліть накопичила величезні

¹⁷⁶ Геєць В. Макроекономічна оцінка грошово-кредитної та валютно-курсової політики України до і під час фінансової кризи // Економіка України. – 2009. – № 2 (567). – С. 20–23.

заощадження і шукала, куди їх можна задіяти. Сучасна світова криза – особливе явище, тому звичні економічні схеми виходу з неї будуть неефективними.

Фінансова криза болісно вдарила по прибутках населення України, знецінила гривневі депозити, збільшила безробіття і дуже посилила тиск як на бюджет, так і на фінансові інститути. Різко зменшилась інвестиційна активність населення та банків. Звідси виникає потреба в такій фінансово-економічній політиці, яка дозволить провести реструктуризацію банківської сфери і водночас фінансувати перспективні сфери економіки країни.

Найважливішою метою державної фінансової політики є збільшення обсягу фінансових ресурсів, потрібних для більш повного забезпечення потреб суспільства. У будь-якій державі діє безліч законодавчих і нормативних актів, інструкцій, положень. І проводячи свою політику у сфері економіки, держава певним чином впливає на діяльність підприємства. Як регулювальний механізм вона широко використовує податкові системи. Саме через такі економічні, а не адміністративні інструменти, як податкові ставки і податкові пільги, ринкова економіка розвивається в бажаних напрямках. Від величини податків, від принципів, на основі яких підприємства платять податки, багато в чому залежить якість і характер взаємовідносин підприємств і владних структур. Метою податкової політики держави є перш за все збалансувати бюджет. Зосередження фінансових ресурсів у бюджеті потрібне для успішної реалізації фінансової політики держави. Така політика створює всілякі проблеми для підприємств, а особливо фінансові. Підприємства зацікавлені в переході від примату інтересів держави до принципу примату інтересів виробника, підприємства. Податкове законодавство постійно змінюється, і підприємствам потрібно до нього пристосовуватися.

Останнім часом у світовому фінансовому середовищі відбулися істотні зміни. Це пов'язано, перш за все, з використанням інформаційних технологій, посиленням взаємозв'язку національних і регіональних фінансових ринків. Інформаційні технології настільки зблизили фінансові ринки різних країн, що створили передумови для формування загального ринку капіталів. Суб'єкти господарської діяльності – учасники фінансового ринку – можуть діяти одночасно в різних частинах світу з різними часовими поясами і, звичайно, у

найрізноманітніших ринкових сегментах. Крім цього, посилюється процес лібералізації національних і регіональних фінансових ринків, поступово знімаються обмеження, що залишилися. Зазначені тенденції розвитку фінансових ринків повною мірою відповідають закономірностям світового економічного розвитку. Так, Світова організація торгівлі, що формує універсальні правила взаємної торгівлі, орієнтується перш за все на подальшу лібералізацію умов торгівлі. Вищим пріоритетом фінансової лібералізації є ринково орієнтовані відсоткові ставки, величина яких не повинна загрожувати платоспроможності економічних суб'єктів. Одночасно проходить процес скасування пільгових відсоткових ставок для привілейованих позичальників чи бізнесменів, наближених до уряду.

Основним видом діяльності фінансових інститутів як суб'єктів господарювання є виробництво фінансових послуг, обслуговування фінансових потоків і фінансовий бізнес. Фінансові інститути виступають на фінансових ринках як професійні учасники, вступають у конкурентні відносини, формують особливу сферу інституційних фінансів. На фінансових ринках здійснюється торгівля фінансовими активами як своєрідними фінансовими важелями. Національні фінансові ринки повинні бути відкритими системами, об'єднаними в глобальний фінансовий ринок. Тому національні фінансові ринки певним чином є інтернаціоналізованими торговельними майданчиками, де квазінаціональні суб'єкти оперують у рамках національного законодавства фінансовими інструментами, у тому числі й грошима.

Фінансові ресурси в умовах фінансової глобалізації є головним економічним фактором, а кошти становлять універсальний засіб товарообміну, позаяк вони виражають вартість обмінюваних товарів і є критерієм суспільного багатства. У процесі економічних трансформацій треба перебудовувати чи створювати відсутні фінансові елементи, перш за все: грошову, фінансову, платіжну системи. Урядові України не вдалося розв'язати ці проблеми. Наприклад, в останні роки псевдозміцнення національної валюти призвело до її значного падіння, досить нестабільно працює банківська система, точно не визначена податкова і фінансова політика. Крім того, для продовження перетворень потрібно розробити модель стратегії ринкових реформ. З питання орієнтації на той чи той приклад досі тривають численні дискусії. В основному обговорюють три можливі варіанти розвитку.

Перший варіант передбачає використання однієї з уже успішних світових економічних моделей, таких як німецька, скандинавська, японська, чилійська та ін. Другий варіант потребує розроблення власної оригінальної економічної моделі, що базується на будь-якій уже відомій фундаментальній економічній теорії (монетаризмі, неокейнсіанстві, неолібералізмі, інституціональній концепції). А третій підхід, ігноруючи теоретичні парадигми економічної науки, передбачає максимально наблизити модель економічного розвитку до об'єктивних внутрішніх і зовнішніх геоekonomічних умов, соціокультурних особливостей і ментальних традицій народу. Український уряд не орієнтується на третій підхід, що оснований на трьох основоположних джерелах і детермінантах: генетико-історичних коренях нації; реально існуючій структурно-онтологічній господарській системі, що забезпечує визначені економічні ресурси суверенного державного розвитку; глобальному цивілізаційному економічному просторі, який диктує жорсткі параметри і критерії при формуванні національної економічної моделі¹⁷⁷. Що стосується останнього детермінуючого фактора, то, на наш погляд, необхідно відрізнити глобалізацію від інтернаціоналізації. Якщо раніше національні економіки, як первинні цеглинки, склали будівлю світового господарства, були його першими елементами, то тепер уже не «країни утворюють світове господарство, а світове господарство має у своєму складі національні державні утворення, – підкреслює Ю. М. Осипов. – Класична макроекономіка, що базується на національних, державних підставах і передбачає повноцінний національний господарський центр і повноцінні економічні кордони, практично зникла; її місце посіла некласична макроекономіка, яка вже не вільна і не самостійна, як і не первинна взагалі, а відкрита і залежна, виробнича і вторинна»¹⁷⁸.

Банківський, фінансовий транснаціональний капітал, організований у міжнародні фінансові інститути, не може не впливати на національні та регіональні фінансові системи. Наприклад, незважаючи на посилення взаємозв'язку та взаємозалежності національних економік, існує серйозна диференціація між країнами за ступенем їхньої

¹⁷⁷ Филипченко А. С. Объективные предпосылки и факторы формирования экономической модели Украины // Россия перед лицом глобализации. – М.: ТЕИС, 2004. – С. 54.

¹⁷⁸ Осипов Ю. М. Эпоха постмодерна. – М.: МГУ, 2004. – С. 221.

фінансової інтеграції та доступом до використання інвестиційних ресурсів світової економіки. Інвестиційний капітал переміщується відповідно до принципу господарської доцільності й концентрується в регіонах, де можливо досягти максимальної вигоди та користі.

У сучасних умовах приплив іноземних інвестицій стає одним із основоположних факторів досягнення економічної ефективності й успішного включення країни чи її окремих регіонів у світову економіку. За рахунок інвестиційного капіталу можна більш активно здійснювати структурну перебудову економіки, освоювати нові господарські спеціалізації, завойовувати нові ринки збуту товарів. Особливо активно застосовуються фінансові інструменти, які дають можливість інвестування великих коштів у новітні технології, наукоємні виробництва. Однак якщо у світовій економіці обсяг заощаджень майже дорівнює обсягові накопичення основного капіталу та інвестицій, то в Україні дисбаланс між заощадженнями і накопиченням досить великий і продовжує зростати. Інвестиційна активність комерційних банків залишається низькою через недостатню ресурсну базу банків, високі інвестиційні і кредитні ризики при вкладенні капіталів у національну економіку. Український фондовий ринок характеризується низьким обсягом капіталізації, обігом переважно спекулятивних цінних паперів, низькою часткою первинного ринку і ринку корпоративних цінних паперів. Ринкова капіталізація не відповідає зростанню обсягів виробництва, отже, акції ще не є інструментом масштабного залучення інвестицій.

Сьогоднішні фінансові потрясіння показали недоліки наявної моделі грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики. Стало очевидним, що Україна не захищена від усіх негативних наслідків потрясінь на міжнародних фінансових ринках. Усе це потребує вироблення нових варіантів оперативного й ефективного реагування на всі зовнішні і внутрішні виклики. Лише нова фінансова політика дозволить уникнути дестабілізації і створити нові інструменти валютного регулювання в країні. Перед НБУ стоїть складне завдання – зберегти стабільність фінансової системи, відшукати нові рішення на основі використання всіх можливостей банківського регулювання.

4.8. ДОВІРА ЯК ОСНОВА ГРОШОВО-ФІНАСОВОЇ СИСТЕМИ

Сучасна глобальна криза привернула значну увагу до проблеми довіри. Це поняття почали дуже часто уживати в наукових роботах, публіцистиці, політичних дискусіях. Криза у своїй основі виявилася кризою довіри. До філософсько-світоглядних і соціологічних праць додалися інституційні та економічні дослідження, що переводять проблему в практичну площину і ставлять питання про вимір довіри і впливу на неї. Тим часом, як це і буває завжди в науці, питання про суть довіри, її зміст і форми прояву в різних сферах залишаються недостатньо вивченими. Наука не розвивається таким чином, що спочатку вирішуються всі загальні питання, а потім настає черга часткових. Кожен істотний крок у розв'язанні конкретних проблем передбачає і поглиблене розуміння їх підстав.

Легко показати, що сучасна грошово-кредитна система являє собою не що інше, як розгалужену мережу форм довіри. Візьмімо, наприклад, золотовалютні резерви, які суспільною свідомістю сприймаються як певний запас цінностей, який не піддається впливові кон'юнктурних чинників і може виручити в разі непередбачених труднощів. Проте реально цей запас є переважно іноземною валютою (в основному долари США і євро), яка розміщується в іноземних банках і в надійних короткострокових цінних паперах країн зі стійкою економічною і фінансовою системами. Жодними реальними цінностями валютні резерви не є (за винятком золота, частка якого в золотовалютних резервах невелика, і часто воно також зберігається в іноземних банках). Це просто записи на рахунках або цінні папери, що дають право на одержання іноземної валюти (теж у формі запису на рахунках), в обмін на яку можуть бути отримані реальні цінності. По суті, валютні резерви є довірою до країн зі стабільною фінансовою системою і фінансового порядку, що існує у світі. При тому довіра взаємна. Якщо, наприклад, якась країна тримає свої валютні резерви в казначейських зобов'язаннях США (що дуже поширене), а США через якісь причини вважатимуть цю країну такою, що неправильно поводить на міжнародній арені, і заарештують її активи, то ці кошти

перестануть бути валютними резервами. Втрата довіри є втратою валютних резервів.

Але не лише валютні резерви є довірою. Довірою є і кредит. Власне, у перекладі з латинської мови кредит і є довіра. І депозит є довіра. Коли працівник у формі заробітної плати отримує паперові грошові знаки, то він довіряє фінансовому порядку, що існує в країні, саме тому, що в обмін на ці папірці можна буде придбати реальні цінності. З цього випливає, що вся грошово-кредитна і фінансова системи є пірамідою форм довіри: гроші – довіра, депозит – довіра грошей, кредит – довіра довірених грошей, або довіра довіреної довіри, фінанси – рух і накопичення довіри і так далі. Сама ж довіра являє собою певну норму суспільного буття, систему правил поведінки суб'єкта (у нашому випадку – у грошово-фінансовому світі), і в цій ролі виступає як інститут. Таким чином, довіра є базовим інститутом сучасної грошово-кредитної та фінансової систем.

У чому ж суть цього фундаментального інституту? У літературі існує досить багато спроб визначити категорію довіри. Як зазначає Т. А. Кричевська, довіра розглядається як: упевнене очікування сприятливого результату потенційно незахищених взаємодій з іншими агентами¹⁷⁹; взаємна упевненість двох сторін у тому, що інша сторона не використує вашу вразливість в обмін на те, що ви зробите те ж саме¹⁸⁰; певний рівень суб'єктивної вірогідності, з якою агент оцінює можливість іншого агента або групи агентів здійснити відповідну дію, перед тим, як він зможе вчинити цю дію (або незалежно від його здатності спостерігати за дією) за умов, коли ця дія впливатиме на його власну діяльність¹⁸¹; ставка на майбутні можливі дії інших людей, що дозволяє пом'якшити відчуття непередбачуваності майбутнього шляхом розуміння його як чогось даного¹⁸²; очікування певних дій навколишніх людей, які впливають на вибір індивіда, коли індивід повинен почати діяти до того, як стануть відомі дії тих,

¹⁷⁹ Ляско А. Проблема доверия в социально-экономической теории. – М.: Институт экономики РАН, 2004.

¹⁸⁰ Barney J. B., Hansen M. H. Trustworthiness as a Source of Competitive Advantage // Strategic Management Journal. – 1994. – 15 (Winter Special Issue).

¹⁸¹ Gambetta D. Can We trust Trust? in D. Gambetta (ed.); Trust: Making and Breaking Cooperative Relations. – New York: Basil Blackwell, 1988.

¹⁸² Sztompka P. Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society // Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by J. C. Alexander. – Guildford, Surrey: Biddies Ltd., 1998.

що його оточують¹⁸³; сукупність очікувань, що розділяються всіма учасниками обміну¹⁸⁴; очікування членами співтовариства, що інші його члени поводитимуться більш або менш передбачувано, чесно і з урахуванням потреб навколишніх людей, згідно з деякими загальними нормами¹⁸⁵. Узагальнюючи ці визначення, Т. А. Кричевська виділяє такі складові довіри: 1) певний рівень упевненості в позитивних наслідках дій іншого; 2) усвідомлення вірогідності негативних наслідків; 3) ухвалення рішення в умовах невизначеності або ризику як оціненої вірогідності втрат; 4) соціальний характер стосунків¹⁸⁶.

Усі ці визначення фіксують досить важливі сторони довіри і засновані на узагальненні її багатоманітних проявів. Але є й інший шлях з'ясування суті – відшукати спосіб породження явища і його відтворення. Розглянемо в цьому ключі виникнення довіри в економічній сфері.

За своєю природою людська діяльність має спільно-розподілений характер. Поняття «спільно-розподілена діяльність» сформувалося на стику психології і педагогіки у зв'язку з конкретними завданнями розв'язання проблеми навчання, виховання, введення в людський світ дітей із вадами слуху і зору. Вона дозволила розробити, практично здійснити і багато разів відтворити процес породження, формування людини в тих випадках, коли звичайна дорога через порушення природних каналів зв'язку зі світом для дітей із вадами слуху і зору була закрита, унаслідок чого вони не ставали людьми, у них не виникала людська психіка. Базуючись на категорії спільно-розподіленої діяльності, І. Соколянський і А. Мещеряков розробили і реалізували практично метод введення в людське суспільство дітей із вадами слуху і зору, мови, які без цього ніколи людьми не ставали, у них не формувалася людська свідомість, мислення, способи діяльності, вони залишалися істотами, які не могли самостійно задовольнити навіть свої елементарні потреби. Введені за допомогою спільно- розпо-

¹⁸³ Олейник А. Институциональная экономика. Институт плана и институт рынка // Вопросы экономики. – 1999. – № 4.

¹⁸⁴ Zucker L. G. Production of Trust: Institutional Sources of Economic Structure, 1840–1920 // Research in Organizational Behavior. – 1986. – № 8.

¹⁸⁵ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. – М.: АСТ; Ермак, 2004.

¹⁸⁶ Кричевская Т. А. Логико-исторический анализ доверия в контексте социально-экономических отношений // Экономическая теория. – 2009. – № 3.

діленої діяльності в суспільство діти ставали людьми, хоча сліпими і глухими, але з нормальним людським мисленням, людськими здібностями. Деякі з них стали відомими ученими. «Ключовим поняттям педагогіки І. Соколянського – А. Мещерякова, – писав Е. Ільєнков, – і стало поняття «спільно-розподіленої діяльності», – здійснюваної дитиною спільно з вихователем і, природно, розподіленої між ними так, щоб дитина поступово переймала всі ті специфічні способи усвідомленої взаємодії із середовищем, які наочно зафіксовані у формах речей, створених людиною і для людини. Освоюючись у світі цих речей, тобто активно освоюючи їх, дитина освоює і опредметнений у них суспільно-людський розум з його логікою, тобто перетворюється на розумну істоту, у повноважного представника роду людського, тоді як до цього (і поза цим) вона була і залишилася б лише представником біологічного виду, тобто не здобула би ні свідомості, ні волі, ні інтелекту («розуму»)»¹⁸⁷.

Таким чином, те, що саме спільно-розподілена діяльність є тим суспільним зв'язком, в якому формується людина і суспільство, підтверджено сучасними психолого-педагогічними дослідженнями. Проте в онтогенезі людини у скороченому варіанті відтворюються всі істотні моменти філогенезу. Ґрунтуючись на цьому, можна стверджувати, що первинною формою людської діяльності була спільно-розподілена праця. Усі члени спільноти брали участь у процесі праці, спільно здобували засоби для життя. Їхня праця із самого початку була спільною працею, але кожна людина виконувала лише частину цієї праці. Отже, уся праця була розподільна між індивідами. Проте це не розподіл її на різні роди, види (полювання, землеробство і так далі), а розподіл між індивідами однієї й тієї ж самої праці, наприклад полювання. Розподіленість праці виступає тут як інша характеристика спільності. Оскільки праця спільна, то вона виконується декількома індивідами. Отже, кожен виконує лише частину праці, і вся праця виявляється розподіленою між її учасниками. Таку працю можна кваліфікувати як *спільно-розподілену*. Вона і є тією клітинкою, з якої історично розвиваються як суспільний *розподіл* і *відокремлення* видів праці, так і її *кооперація*, і *усуспільнення*, і так далі. Саме унаслідок безпосереднього збігу спільності і розподіленості діяльність індивіда

¹⁸⁷ Ільєнков Э. В. Становление личности: к итогам научного эксперимента // Коммунист. – 1977. – № 2.

набуває характер суспільно-людської діяльності. Якщо тварина співвідноситься з предметом своєї потреби безпосередньо, то людина оволодіває ним через опосередкований стосунок до інших людей.

Це можна показати на прикладі первісного полювання, коли одні полохають дичину, а інші її вбивають. «Полохання дичини загоничем, – писав А. Н. Леонт'єв, – призводить до задоволення його потреби в ній зовсім не внаслідок того, що такими є природні співвідношення даної речової ситуації, швидше навпаки, у нормальних випадках ці природні співвідношення є такими, що полохання дичини позбавляє можливості здобути її. Що ж у такому разі поєднує між собою безпосередній результат цієї діяльності з кінцевим результатом? Напевне, не що інше, як ті стосунки даного індивіда до інших членів колективу, через яке він отримує з їхніх рук свою частину здобичі – частину продукту спільної трудової діяльності. Це відношення, цей зв'язок здійснюється завдяки діяльності інших людей. Отже, саме діяльність інших людей становить об'єктивну основу специфічної будови діяльності людського індивіда; таким чином, історично, тобто за способом свого виникнення, зв'язок мотиву з предметом дії відображає не природні, але об'єктивно-суспільні зв'язки і стосунки»¹⁸⁸.

Проте перетворення категорії спільно-розподіленої діяльності на категорію спільно-розподіленої праці і введення її в економічну теорію – не механічний процес і не просто вживання вже готового пізнавального засобу в новій сфері. Цей процес пов'язаний із розв'язанням складних теоретичних завдань. Наприклад, спільно-розподілена діяльність у тому вигляді, в якому цим поняттям оперує психолого-педагогічна наука, передбачає, що один з її суб'єктів уже володіє готовими способами людської діяльності, а інший лише освоює їх. Спільно-розподілена праця як родова діяльність, тобто як діяльність, що породжує людину і суспільство, не має суб'єктів, що володіють готовими способами людської діяльності. Останні лише формуються. Індивіди, які беруть участь у спільно-розподіленій праці, однаковою мірою виступають як такі, що освоюють, і такі, що виробляють форми людської діяльності. Виробництво і освоєння людської діяльності – один і той самий процес. У цьому плані продукт цієї діяльності – її суспільна форма¹⁸⁹.

¹⁸⁸ Леонт'єв А. Н. Проблемы развития психики. – М.: Политиздат, 1981.

¹⁸⁹ Гриценко А. А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. – К.: Основа, 2005.

Категорія спільно-розподіленої праці є вихідним суспільно-економічного зв'язку, з якого розвинулися всі інші стосунки. Тому вихідні засади довіри також необхідно шукати в спільно-розподіленій праці. Логіка руху від безпосереднього поєднання через історичні форми розподілу до сучасної розгорнутої взаємодії індивідуального і суспільного є загальною засадою для розвитку як товарних стосунків і грошей, так і довіри.

У спільно-розподіленій праці мета є також спільно-розподіленою. Але щоб досягти цієї мети, треба виконати свою частину трудової діяльності. Наприклад, для загоничів і тих, хто чатує на дичину, спільна мета – здобич. Але ця мета розподіляється між учасниками полювання таким чином, що загоничі мають безпосередньою метою полохати дичину, а ті, хто сидить у засідці, – убити її. Тут уже закладені підстави для формування стосунків довіри. Якщо хтось поведеться не так, як це потрібно для досягнення спільної мети, остання взагалі не буде досягнута. Співвіднесення діяльності одного суб'єкта з діяльністю іншого в аспекті включеності в процес досягнення цілей є необхідним і вихідним структурним елементом стосунку довіри. Реальна поведінка суб'єкта повинна відповідати його ідеальному образу, співвіднесеному з метою спільно-розподіленої діяльності.

З розвитком розподілу праці і відособленням різних видів діяльності включеність у загальний процес досягнення індивідуальних цілей досягається через обмін і ринок. У процесі безпосереднього обміну товарів кожен учасник отримує необхідний йому продукт праці іншого, віддаючи на заміну свій. Тут підстави довіри вже переміщуються від суб'єкта до знеособленого порядку (ринку), який дає можливість досягти своєї мети. З виникненням грошей цей порядок ускладнюється, оскільки здобуття потрібного товару на ринку опосередковується здобуттям грошей за проданий свій товар. І доки гроші є реальним товаром (сріблом, золотом), стосунки довіри перебувають в актах обміну в імпліцитному, прихованому вигляді і ще не виявляються у своїй власній формі. Проте коли замість реальних товарних грошей в обіг запущені їх представники (паперові, ідеальні гроші), проблема довіри виявляє себе як самостійна реальність.

Суб'єкт, що віддав реальну цінність в обмін на папірець, який називається грошима і сам по собі жодної цінності не має, повинен бути упевнений у тому, що цей папірець можна буде безперешкодно

обміняти в потрібний час на реальну цінність. Він повинен довіряти і суб'єктові, якому продав товар (наприклад, у тому, що йому дали не фальшиві гроші), і порядку, що існує в суспільстві (через який паперові гроші приймають в оплату за товари і ці гроші не знеціняться до моменту покупки), тобто інститутам. Тут присутні вже майже всі основні складові стосунків довіри, окрім одного, який і надає всім іншим стосункам специфічний характер довіри. Якщо суб'єкт знає, як усе відбуватиметься, або кожного разу переконується в тому, що все буде саме так, як належить, то рішення суб'єкта спираються на знання, а не на довіру. Довіра як специфічний, особливий зв'язок виникає тоді, коли знання не актуалізується; хоча воно й присутнє, але у відзнятому і безпосередньо не спостережуваному вигляді. Наприклад, людина, поклавши гроші на депозит, довіряє їх банку, не досліджуючи питання, як банк розпорядиться цими грошима: чи надійному клієнтові він дасть кредит, чи достатнє забезпечення цього кредиту і так далі. Ці знання безпосередньо замінює довіра, хоча знання саме про таку поведінку банку передбачаються, але не актуалізуються.

Описане вище стосується довіри взагалі, а не лише довіри в економічній сфері. Щоб з'ясувати специфіку довіри в цій сфері, треба врахувати головне – підстави економічних взаємин. Якщо ми розглянемо обмін товару на реальні (золоті) гроші, то виявимо, що кожен суб'єкт отримує вартісний еквівалент своєї власності, і на цьому стосунки завершуються, феномена довіри не виникає, хоча він імпліцитно в обміні присутній (адже, віддавши товар, треба бути упевненим, що контрагент віддасть гроші, а не втече з товаром, не заплативши). Проте якщо в обмін на товар суб'єкт отримує паперові гроші, то тут довіра стає постійним чинником усіх подальших дій із грошима, які є представниками еквіваленту вартості проданого товару. Стосунки відшкодування витрат і еквівалентності визначають специфіку підстав довіри в економічній сфері. *Грунтуючись на викладеному, довіру в економічній сфері можна визначити як відносини до суб'єктів і інститутів, що виражає міру впевненості відповідно до їх поведінки уявленням про образ цієї поведінки, включеної через різні форми спільно-розподіленої діяльності в процес досягнення мети, без актуалізації підстав відшкодування витрат і еквівалентності.*

Мережа взаємоперетворень форм довіри у грошово-кредитній сфері дуже розгалужена і складна, але можна виділити базові перетво-

рення, які лежать в основі всіх інших. Для цього треба простежити шлях грошей, що виходять із обігу у сферу накопичення. Цей шлях такий: довіра – гроші – заощадження – депозит – капітал – кредит – відсоток. І далі відсоток повертається до своєї основи по колу, що розширюється: відсоток за кредит – відсоток на капітал – відсоток за депозит – відсоток як плата за заощадження – відсоток як додаткові гроші, що виникли в результаті заощадження і капіталізації грошей, – відсоток як додаткові гроші, що втілюють матеріалізацію довіри. Якщо тепер цей рух виразити як систему норм і правил, втілену в установі, то отримаємо банк. Якщо ж розглянемо умови довіри щодо діяльності банку, то отримаємо банківську систему разом із центральним банком, грошово-кредитною політикою і всіма похідними від цього категоріями.

Форм розвитку стосунків довіри в різних аспектах і фрагментах економічної дійсності – безліч. У сучасних умовах панування руху грошових форм над усіма іншими економічними формами дістало визначення фінансизму, фінансономіки і навіть фінансової цивілізації¹⁹⁰. «Нині, – зазначає Ю. Осипов, – економіка не просто з грошима. Навіть і не просто з пріоритетом грошей, це вже справжнісінька фінансова економіка – фінансономіка, в якій усе підпорядковано не просто грошовому початку, але начебто вже удвічі грошовому, а, мабуть, і супергрошовому, коли гроші діють виключно заради грошей, а господарство цьому «заради» покійно і наполегливо служить»¹⁹¹.

Сучасна фінансово-економічна криза є в той самий час початком кризи всієї фінансової цивілізації. «Нинішня світова криза, – відзначає Ю. М. Осипов, – саме з числа не просто економічних криз, а саме криз самої по собі економіки, мало того, з числа криз, що походять із загальної кризи економізму, тобто криза вже епохи загальної кризи економічної цивілізації, та сама криза, яка, з одного боку, породжується загальною кризою економічної цивілізації, а з іншого – за допомогою якого економічна цивілізація намагається свою загальну кризу подолати»¹⁹².

¹⁹⁰ Осипов Ю. М. Философия хозяйства. – М.: Изд-во Московского университета, 2001; Осипов Ю. М. Деньги // Экономическая теория в XXI веке / Под ред. Ю. М. Осипова, Е. С. Зотовой. – М.: ТЕИС, 2007. – № 6 (13); Деньги; Ильин В. В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007.

¹⁹¹ Осипов Ю. М. Экономическая теория в XXI веке / Под ред. Ю. М. Осипова, Е. С. Зотовой. – М.: ТЕИС, 2007. – № 6 (13); Деньги.

¹⁹² Осипов Ю. М. Мировой кризис в поле зрения философии хозяйства // Философия хозяйства. – 2008. – № 6.

Криза фінансової цивілізації, фінансономіки є в той самий час кризою сучасних мультиплікованих грошово-фінансових форм довіри, але не довіри взагалі, як загальнолюдського феномена. Слід розмежувати суть довіри та її різноманітні прояви, виявити механізми її мультиплікації і перетворені форми, щоб їх скорегувати і підпорядкувати соціальним і справді людським цілям. У сучасній грошово-кредитній політиці найбільш прогресивною технологією забезпечення стабільності грошової одиниці вважається таргетування інфляції. Проте і ця технологія під впливом реальності, що змінюється, і кризи корегується, ставиться питання про необхідність ширшого підходу – забезпечення фінансової стабільності. Найбільш зрілим результатом цих трансформацій буде таргетування довіри, яка лежить в основі всієї грошово-фінансової системи.

4.9. ІННОВАЦІЙНІ АЛГОРИТМИ ПОСТКРИЗОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Глобальна фінансова криза несе із собою не тільки цілком очевидні і неочевидні ризики та загрози, а й створює певні можливості, спонукає до оновлення суспільно-економічного організму. Реальне життя з важкими наслідками світової депресії переконують українську громаду в безперспективності сировинного шляху розвитку національного господарства, паразитування на транзитних перевагах економіки, у відсутності цілої низки необхідних передумов для переведення виробничої сфери на інноваційну траєкторію зростання, у серйозності невирішених проблем соціальної політики і державотворення. Головним чинником посилення чи послаблення економіки внаслідок кризи виступає здатність або нездатність управлінської, політичної еліти до реалізації нагальних реформаторських проєктів,

насамперед технологічних інновацій. Для України важливо вже сьогодні (як це роблять Китай, Індія, Франція та Росія) започаткувати модернізаційний проект, назрілі реформи, перехід на інноваційну модель розвитку як єдину альтернативу нинішній деградації¹⁹³.

Відомо, що вирішальними передумовами забезпечення виходу з кризи в розвинених країнах стали потужна економіка і міцна держава. Це дозволило, з одного боку, урядам зосередити на подоланні кризи значні ресурси, а з іншого – влада, бізнес і населення змогли консолідуватися для проведення єдиної антикризової стратегії, спрямованої одночасно і на закладання основ подальшої модернізації національного господарства. На відміну від них, Україна має слабку економіку і слабку державу, політична реальність характеризується протистоянням різних політичних сил, недовірою бізнесу і населення до влади. У країні сформувалася соціально-економічна і політична системи, які в певному сенсі виявилися адекватними слабкій економіці та державі. Ці системи функціонують за допомогою специфічних компенсаторів, що лежать як на боці влади, так і на боці економічних суб'єктів і населення. Слабка влада і неконсолідоване суспільство в Україні виявилися не підготовленими до такого ступеня розвитку, коли вони спроможні реалізовувати стратегічну політику. Тому вибір цілей та завдань трансформації в Україні здійснюється багато в чому стихійно, під тиском різноспрямованих груп інтересів. Вектор розвитку економічної системи та конкретного змісту економічної політики є результатом боротьби між ними та співвідношення політичних сил на поточний момент.

Існуючий державний механізм та економічна політика є своєрідними трансформами, які змінюються під тиском найсильніших груп інтересів. Технологічно це можливо тому, що в системі управління широко застосовуються «ручні» механізми. Роль приводних важелів від основних груп інтересів до влади зараз відіграють політичні партії та корупція. Таке стихійне поєднання різних впливів дозволяє розвиватися країні більш-менш адекватно можливостям її економічної та політичної систем, навіть просуватися вперед у своєму розвитку¹⁹⁴.

¹⁹³ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – С. 345.

¹⁹⁴ Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Кошик О. М., та ін. Державний сектор і функції держави у період кризи. – К.: Центр економічного розвитку, 2009. – С. 90.

За такого способу формування і реалізації державної політики досить важко оцінювати раціональність і ефективність окремих заходів влади, оскільки неможливо порівнювати їх зі стратегічними цілями, які вона публічно не ставить. Результат є комбінацією різних заходів, які навіть можуть мати полярні цілі або загалом не мають нічого спільного з економічною політикою і застосовуються як засіб боротьби з політичними опонентами. Натомість Україна продовжує створювати нові і досить своєрідні форми власного суспільного буття, займається пошуками національної самоідентифікації. При цьому ціна кожного прийнятого рішення занадто висока, що означає гіпертрофоване посилення суб'єктивного, людського чинника особливо в системі державної влади з її специфічними управлінськими і суспільними функціями. Звідси випливає виняткове значення якості державного управління як в умовах глибокої фінансово-економічної депресії, так і в процесі подолання її негативних соціальних наслідків та подальшої модернізації економіки і суспільства посткризового типу.

Накладання світової фінансової кризи в Україні на фазу посилення внутрішньої політичної конфронтації істотно загострило наявні структурні диспропорції національної економіки, вивело на поверхню недієздатність експортоорієнтованої моделі економічного зростання, яка встановилася в попередні роки. Зазначена модель зростання з переважанням низькотехнологічного експорту виявилася вельми вразливою до спалаху світової кризи і раптових змін кон'юнктури на світових ринках. В умовах падіння зовнішнього попиту адаптаційна реакція економіки у формі девальвації гривні виявилася неефективною, а негативний ефект скорочення експорту став домінуючим у негативному впливові на загальну економічну динаміку. Вплив зовнішнього чинника згенерував реалізацію внутрішніх дисбалансів вітчизняної банківської системи, які накопичувалися протягом останніх років. Виявилась обмежена ефективність монетарних засобів Національного банку України в кризових умовах. Заходи НБУ часто застосовувалися із запізненням, що послаблювало їхній позитивний ефект, а відсутність чітко окресленої програми антикризових дій посилювала недовіру до НБУ і живила розгортання спекулятивних настроїв. Негативні зовнішні чинники було посилено зниженням внутрішнього попиту на продукцію вітчизняної промисловості з боку як населення, так і державного та приватного секторів через сповільнення приросту

доходів та неможливість залучення кредитних коштів; падінням платоспроможності підприємств, зростанням витрат на основні складові собівартості. Ефект впливу кризи на соціальну політику, стан соціальної сфери, рівень та якість життя населення почав набувати відчутного прояву лише в останні місяці 2008 року, а вплив кризових явищ на становище з фінансуванням соціальних статей Державного бюджету виявився значною мірою відтермінованим на 2009–2010 роки¹⁹⁵.

Економічна криза вплинула на різке погіршення макроекономічних показників, пік падіння, яких прийшовся якраз на кінець 2008-го і 2009 років. Неузгодженість дій влади, домінування у процесі прийняття важливих макроекономічних рішень політичної доцільності з огляду на Президентські перегони 2010 року, хаотичність і безсистемність запроваджуваних урядом та НБУ стабілізаційних заходів, зірваний бюджетний процес призвели до втрати автономної керованості економіки в законодавчо визначених алгоритмах і перехід до «ручного» режиму управління господарським комплексом та розподілу бюджетних коштів. Як наслідок, Державний бюджет України 2009 року не виконаний за жодним із запланованим показником і в цілому. Такі результати значною мірою зумовлені абсолютно неадекватною оцінкою тодішнім урядом впливу світової фінансової кризи на фінансово-економічне становище країни. Фактично мало місце намагання прикрити власну управлінську неспроможність наслідками глобальної фінансової рецесії. Нерозуміння природи світової фінансової кризи, яка не може бути першопричиною глибокої рецесії в економіці країни, а є лише детонатором загострення внутрішніх проблем, каталізатором переростання локальної фінансової кризи в системну.

Прогноз макроекономічних показників на 2009 рік був відірваний від економічних реалій. Так, уряд запланував зростання економіки у 2009-му на 0,4 відсотка, а реальний ВВП знизився на 15 відсотків. За результатами економічної діяльності до оподаткування планувався прибуток у 171 млрд грн, а отримано збитків майже на 32 млрд грн. Дефіцит платіжного балансу за 2008 рік збільшився в порівнянні з попереднім більш ніж у чотири рази (13,7 млрд дол.).

¹⁹⁵ Жаліло Я. А., Бабанін О. С., Белінська Я. В. та ін. Економічна криза в Україні: виміри, ризики, перспективи / За заг. ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2009. – С. 91.

Безпрецедентного характеру набуло вилучення коштів єдиного казначейського рахунку на витрати, не передбачені бюджетним розписом, що призвело до абсолютно нової проблеми – недостатньої ліквідності самого Державного казначейства. Катастрофічна ситуація склалася з дефіцитом бюджету Пенсійного фонду. Протягом 2009 року сума неповернутих кредитів, одержаних пенсійним фондом у Держказначействі, перевищила 22 млрд грн. Державний борг на кінець 2009 року збільшився в 1,6 раза і становив 212 млрд грн, що на 19 млрд грн перевищує граничну межу, визначену законом¹⁹⁶.

Драматичний стан національної економіки і державних фінансів істотно позначився на завершенні з Президентськими виборами 2010 року чергового політичного циклу. Відбулося повне перезавантаження політичної й управлінської матриці суспільства. Перед новою правлячою коаліцією і загалом усією політичною елітою країни постала низка фундаментальних ціннісних викликів, адекватну відповідь на які чекає суспільство. З огляду на цивілізаційний характер глобальної фінансової кризи, її глибину, імовірну багатоетапну тривалість, сьогодні вже неможливо обмежитися пакетом стандартних антикризових заходів коротко- і навіть середньострокового часового формату. Сьогодні Україна має нагальну потребу і шанс здійснити прорив до світового доходу через інтернаціоналізовані відтворювальні цикли шляхом проведення глибоких і стійких соціогосподарських змін. Останні, як свідчить історичний і сучасний досвід України, можливі лише у процесі і в результаті системного реформування економіки і суспільства, мобілізації необхідних для цього матеріальних, інтелектуально-духовних і людських ресурсів.

На жаль, оздоровчий вплив глобальної кризи на стан національної економіки, коли з неї витискуються неефективні та надлишкові проекти, розчищається поле для нових ефективніших програм, коригується склад власників і топ-менеджерів, які замінюються на більш креативних, виявився мізерним і доволі невиразним. Зміни в українській економіці, в основному, стосувалися обсягів виробництва, які почали пристосовуватися до зменшеного попиту як на внутрішньому,

¹⁹⁶ Виступ Голови Рахункової палати України В. К. Симоненка щодо підсумків виконання Державного бюджету України 2009 року на засіданні Верховної Ради України [Електронний ресурс] // Сайт Рахункової палати України. – Режим доступу: <http://www.acrada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16724271>.

так і на зовнішніх ринках. Антикризова політика разом із застосуванням економічними суб'єктами різних способів виживання значним чином нейтралізували виклики, які вимагали глибинних структурних змін. Звідси є побоювання, що українська економіка вийде з кризи, швидше за все, з мінімальним корегуванням, тобто залишиться малопродуктивною, енерговитратною, недостатньо диверсифікованою і залежною від зовнішніх джерел енергії. У цих умовах величезного значення набуває активне реформування, яке має стати основою посткризової перебудови економіки. Перш за все, потрібні реформи, які посилять здатність економіки до розвитку й адекватних відповідей на внутрішні і зовнішні виклики¹⁹⁷.

Звуження економічної політики до заходів антикризового спрямування, націлених лише на стабілізацію економічної ситуації та подолання проявів кризових тенденцій, входить у суперечність із цілями стимулювання економічної активності, обмежує можливості адаптації до структурних змін, що відбуваються у світовій економіці, та сприйняття позитивних антидепресійних імпульсів, що надходять від світової економіки, і тих, які пов'язані з відновленням чинників зростання на вітчизняному рівні. Головне ж завдання для вітчизняних реформаторів посттрансформаційного періоду полягає в забезпеченні органічного взаємозв'язку пакета власне антикризових заходів із програмою глибинних суспільно-економічних перетворень. Податкова, бюджетна, структурна, соціальна реформи повинні становити невід'ємну частину тактичних і стратегічних програм економічного розвитку України.

Забезпечення стійкого зростання економіки України в посткризовий період вимагає зміни ідеології державної політики в напрямі впровадження комплексу стимулювальних важелів та алгоритмів стосовно формування нової економічної моделі. В основі такої моделі зростання повинні лежати цілеспрямований розвиток внутрішнього попиту, модифікація участі України в міжнародному поділі праці через вихід на зовнішні ринки з більш технологічною, адекватною наявному виробничому і людському потенціалові продукцією.

Сучасне українське суспільство потребує модернізації всіх сторін своєї життєдіяльності, але фундаментальним при цьому залишається

¹⁹⁷ Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Кошик О. М. та ін. Державний сектор і функції держави у період кризи. – К.: Центр економічного розвитку, 2009. – С. 124.

завдання істотного і якісного підвищення ефективності національної економіки, її конкурентоспроможності для успішної, прибуткової інтеграції у світовий господарський простір. На сьогодні з боку державної влади є розуміння необхідності серйозних структурних зрушень, окреслені фундаментальні принципи, які мають бути закладені в програму стратегічного реформування економіки.

1. Створення надійної бази для макроекономічної стабільності розвитку України, забезпечення стійкого розвитку фінансового сектору, скорочення бюджетного дефіциту протягом п'яти наступних років.

2. Підвищення конкурентоспроможності економіки через зменшення державного втручання і зниження всіх бар'єрів для вітчизняних та іноземних інвестицій, недискримінаційне ставлення до підприємств різних форм власності.

3. Прискорення технологічного оновлення та модернізація національного господарства, формування нової структури економіки, щоб вивести на міжнародні ринки нову, конкурентоспроможну українську продукцію.

4. Підвищення якості життя населення, проведення реформ пенсійного, системи медичного обслуговування, формування адресної системи захисту найбідніших верств населення, підвищення якості, доступності соціальних послуг.

5. Розвиток міжнародного співробітництва, яке повинно будуватися не на базі порушених старих угод, а за правильно вибудованим вектором європейської економічної інтеграції й забезпечувати взаємовигідну співпрацю з країнами СНД та іншими потенційними торговельними партнерами.

Перелічені принципи є загальними, але їх більш детальна наповненість і практична реалізація має ключове значення для побудови конкретного плану реформ¹⁹⁸. У зв'язку з цим варто звернути увагу на сучасні тенденції в пошуках виходу із глобальної фінансової-економічної кризи й розбудови ефективної стратегії посткризового розвитку, врахувати міжнародний, зокрема європейський, досвід стратегічного реформування.

¹⁹⁸ Кімова І. Мета наради – отримання першої консенсусної думки про те, які саме принципи мають бути закладені в програму стратегічних реформ [Електронний ресурс] // Сайт Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/16832.html>.

У березні 2010 року Європейська комісія запропонувала нову економічну стратегію під назвою «Європа 2020: європейська стратегія інтелектуального, стійкого та всеохоплюючого зростання». Комісія визначила три ключові фактори зростання, які будуть задіяні протягом поточного десятиріччя в економіці на рівні ЄС і національних рівнях: інтелектуальне зростання (*smart growth*) за рахунок розвитку знань, інновацій, освіти і цифрового суспільства; стійке й екологічно збалансоване зростання (*sustainable growth*) за рахунок розвитку низьковуглецевої економіки, більш ефективного використання ресурсів при виробництві продукції, підвищення її конкурентоспроможності, екологічності; усеохоплююче й справедливе зростання (*inclusive growth*) за рахунок підвищення рівня зайнятості на ринку праці, боротьбі із злиднями.

Прогрес у досягненні зазначених цілей буде оцінюватися за п'ятьма цільовими показниками, які слугуватимуть відправними орієнтирами для держав – членів ЄС при реалізації ними відповідних національних програм:

- зайнятість на рівні 75% населення у віці 20–64 років;
- інвестування в наукові дослідження і розробки на рівні 3% ВВП;
- частка учнів, які не закінчили середню школу, має бути не більше ніж 10%, а не менше ніж 40% представників молодого покоління повинні мати вчений ступінь або диплом про вищу освіту;
- зниження кількості населення на 20 млн людей, які перебувають на межі бідності;
- забезпечення загального доступу до мережі швидкісного інтернету (30 Мбіт/с і вище) до 2013 року і підключення до інтернет-з'єднань (вище за 100 Мбіт/с) до 2020-го.

Комісія пропонує включити в порядок денний для Європи 2020 цілу низку флагманських ініціатив, реалізація яких стане загальним пріоритетом для всіх рівнів: організацій ЄС, держав-членів, місцевих і регіональних влад.

Серед них можна виділити «Інноваційний союз», «Молодь на марші», «Цифровий порядок денний для Європи», «Ефективне використання ресурсів Європи – перехід до низьковуглецевої економіки», «Промислова політика зеленого зростання», «Порядок денний для

модернізації ринків праці», «Європейська платформа боротьби з бідністю»¹⁹⁹.

Зазначені вище амбітні цілі навряд чи досяжні в окреслений період для України, але вони дають чіткі орієнтири, в якому напрямі треба рухатися, долаючи наслідки глобальної фінансової кризи, і мають бути в основі цілепокладання національної стратегії економічних реформ. На цьому варто особливо наголосити, оскільки серед української наукової спільноти сьогодні точиться гостра дискусія довкола питань змісту модернізаційного проекту, перспективи європейського вибору, оцінки потенціалу інноваційного розвитку країни. Поширюється думка про необхідність «подолати ілюзорні уявлення щодо можливості забезпечення постіндустріальної трансформації української економіки вже на нинішньому етапі розвитку»²⁰⁰. Наводяться й відповідні аргументи, зокрема, про те, що: постіндустріальний етап розвитку потребує, як мінімум, у три-чотири рази вищий ВВП на душу населення; постіндустріальна економіка передбачає стабільний внутрішній попит на відповідну продукцію, неможливий за відсутності потужного середнього класу; утвердження зрілої системи постіндустріального розвитку зайняло в країнах Заходу практично всю другу половину ХХ сторіччя. З цього робиться головний висновок, що при визначенні стратегії економічної політики має йтися, насамперед, про структурну відповідність інвестиційній моделі завданням реіндустріалізації виробничого потенціалу держави, перед яким свого часу зупинилася радянська економіка. Серйозні резерви індустріальної модернізації розглядаються як основа потужного потенціалу зростання, який утримує українська економіка і який нині реалізується²⁰¹.

Особливість сучасного етапу еволюції світової економіки і, відповідно, новизна концепції інтелектуального зростання, знаннєвої економіки полягають у тому, що принципи політики досягнення світового лідерства стають необхідністю і для аутсайдерів, якщо вони не відмовляються від економічного зростання. Для країн, які прагнуть потужного розвитку, ця вимога стає критичною й безальтернативною.

¹⁹⁹ Росманн К. Європа 2020: Комісія пропонує Нову економічну стратегію для Європи [Електронний ресурс] // Прес-реліз Європейської комісії. – 03.03.2010. – Режим доступу: http://ec.uropa.eu/eu2020/index_en.htm.

²⁰⁰ Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада. – К.: Либідь, 2005. – С. 209–210.

²⁰¹ Там само. – С. 214.

Європейський Союз висунув до країн-кандидатів вимогу обов'язковості розбудови в найкоротші терміни знаннєвої економіки. Це обумовлено саме тим, що сьогодні неможливо уникати (чи зволікати з реалізацією) стратегії розвитку, яку застосовують країни-лідери, зокрема Європи, і не бути аутсайдером. Сучасна європейська спільнота не хоче і не буде брати на себе «інтеграційний» тягар у формі економічно відсталих і політично розбалансованих державних утворень, які залишатимуться на узбіччі постіндустріального шляху розвитку людської цивілізації.

Пріоритети стратегії «Європа 2020» унаслідок їх прогресивного соціально-економічного змісту, націленості на сталий розвиток країни мають певний універсальний характер, відповідають національним інтересам і збігаються з цілями стратегічного реформування національної економіки, визначених у програмних документах нової правлячої коаліції, Президента України, уряду, а також мають визначати алгоритми інноваційно-інвестиційних і посткризових трансформаційних процесів в економіці України.

Для забезпечення відповідності критеріям, що висувуються перед країною, яка прагне до вступу до Євросоюзу, поступ України за європейським вектором інтеграції має визначитися наближенням до індикативних показників соціально-економічного розвитку та відновлення екологічної рівноваги, визначених у стратегії «Європа 2020». З метою розв'язання виявлених глобальною фінансовою кризою структурних проблем та інших вразливих місць у розвитку національної економіки, забезпечення курсу на наближення до соціально-економічних стандартів й орієнтирів Євросоюзу пропонується здійснити у стислі терміни розроблення із залученням науковців та фахівців провідних наукових центрів «Стратегії реформування і модернізації економіки України», розраховану на середньо- і довгострокову перспективу (на 15–20 років уперед), вихід за межі циклічної тактики трансформаційних процесів з украї низьким часовим горизонтом.

Така стратегія має базуватися на органічному поєднанні нестандартних алгоритмів виходу з депресії, механізмів запобігання кризовим явищам у майбутньому і пакета структурних реформ на засадах:

- утвердження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку і зростання інтелектуального капіталу суспільства, джерелами

формування якого мають стати розвинені наукова, науково-технічна і освітня сфери діяльності;

- упровадження релевантної системи державного моніторингу ходу реформ з метою забезпечення постійного і достовірного інформування органів державної влади та громадськості про реалізацію завдань і виникаючих проблем реформування для прийняття ефективних державно-управлінських рішень щодо механізмів досягнення цілей економічних і суспільних перетворень;
- підвищення рівня і якості відповідного ресурсного забезпечення впровадження соціальних стандартів як фактора боротьби з бідністю;
- забезпечення конкурентоспроможності національної економіки шляхом створення умов для технічного переоснащення вітчизняних виробництв на передовій технологічній базі, упровадження енерго-, ресурсоощадних технологій і відповідного спрямування інноваційно-інвестиційних процесів на досягнення зазначених цілей;
- підвищення рівня зайнятості працездатного населення шляхом подолання процесів рецесії в національній економіці, запровадження заходів фінансової стабілізації і модернізації реального сектору економіки, розширення сфер виробництва і послуг в Україні разом із відповідним розширенням сегментів внутрішніх і зовнішніх галузевих ринків;
- забезпечення інституціональної спроможності органів державної влади, органів місцевого самоврядування стосовно досягнення цілей стратегії реформування і модернізації національної економіки.

Піднесення або занепад економіки будь-якої країни зумовлюється не тільки і не стільки власною динамікою, як кількісним і якісним співвідношенням її зростання з розвитком інших країн, особливо, якщо ці країни – партнери або конкуренти в зовнішньоекономічних відносинах. Цілком очевидно, що саме ті країни, які вийдуть із кризи переможцями, будуть додатково збагачуватись, у тому числі й за рахунок тих, які виявляться неспроможними до модернізаційних перетворень. Звідси впливає безальтернативність модернізації економіки України саме на основі постіндустріалізації, навіть при усвідомленні

необхідності паралельного відновлення індустріального потенціалу (неоіндустріалізації) у тих сферах національного господарства, які найбільше постраждали під час глобальної фінансово-інвестиційної кризи. Вирішення згаданих пріоритетних завдань із реформування економіки, безперечно, зроблять країну більш ефективною, керованою і конкурентоспроможною, але за умови консолідації державної влади і суспільства навколо ідеї модернізації.

РОЗДІЛ 5

**ЛАБІРИНТИ
ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ:
ЛЮДИНА ЕКОНОМІЧНА
CONTRA
ЛЮДИНА ЕТИЧНА**

5.1. ГРОШІ МАЮТЬ СЛУЖИТИ ЛЮДИНІ

Церква має чітко окреслену точку зору на місце грошей у житті людини. Проблеми, які ми хочемо бачити в контексті нашого життя, а також у контексті сьогоденного життя в Україні, – це не є проблеми виключно в Україні. Проблема грошей є всесвітня.

Уже зі Святого Письма чи з інших джерел мусимо собі усвідомити, що гроші – це є засіб, гроші *служать*, гроші є для того, щоби обмінюватися певними речами. Давніше хтось обмінювався матеріальними речами, те, що зараз називається «бартер», а з часом це змінилося: замість «річ за річ» мали певну посередню річ, яка називається грішми. І гроші самі в собі є засіб.

Коли гроші стають проблемою? Коли ми починаємо їх абсолютизувати. Це значить, коли ми гроші поставимо на місце Бога. Наприклад, коли людина нагромаджує гроші або бажає нагромадити грошей, тому що вона у грошах відчуває єдиний чинник безпеки для себе. Якщо я буду мати гроші, мені нічого не станеться – це є загальне переконання, яке розвинене не тільки в Україні, а й у всьому світі, – що людина, яка має гроші, має свого роду недоторкальність. Отже, проблема – поставити гроші на своє місце, як засіб, а Бога лишити там, де він має бути у нашому житті, – в абсолютному центрі нашої уваги.

Гроші самі в собі є річ нейтральна – засіб, але дуже небезпечна. Бо за ті самі гроші можна зробити багато добра, можна зробити багато зла. Гроші являють собою таку річ, як влада. І якщо вони потурають сваволі, стають небезпечними. Отже, не гроші є проблемою, проблемою є людина. Проблемою є ми. І від нас залежить, як ми будемо поводитися з грошима.

Ісус Хрис не прокляв гроші. Прийшли до нього, хотіли його на таку дуже небезпечну справу зловити, щоби він сказав, що не треба платити податки. Але Ісус Христос сказав: Богові що Боже, кесарю – що кесарево. Не заборонив, не прокляв, ні. Тільки кому належить, що належить – тому й віддайте.

Що є в серці людини: вона може цими грошима робити дуже багато добра, а може ними, задля чи через них, робити дуже багато зла.

І є люди, історія повна їх, які робили прекрасні речі, використовуючи свої багатства, з другого боку, є знову ж стільки людей, які через і задля нього робили дуже багато лиха. Не є проблемою Україна чи українська політична ситуація сьогодні. Не є проблемою соціалізм чи капіталізм, Сполучені Штати Америки чи Японія, чи якась інша держава. Проблемою є ми. Від нас залежить, як ми будемо гріш, цей посередник, уживати. Якщо ми хочемо уживати на добро, Богу дякувати. Бо для того воно має служити. Якщо ми хочемо вживати на зло, мусимо тоді рахуватися із наслідками, які називаються гріх, і все те, що йде за ним.

Говоримо про свободу чи громадянське суспільство. Побудоване громадянське суспільство на принципі віри в людину. То значить, що люди, беручи їх разом, дорослі люди, нормальні люди, які не є ніким примушені, справді свобідні, в доброму свобідні, бо свобода сама в собі є добра, – вони якимсь дивним способом не без труду і не без помилок, але крок за кроком провадять до певного очищення чи удосконалення суспільства. І тому те, що ми називаємо «демократія», не як політична структура, але демократія, як віра в людину, остаточно нас доводить до певних здорових понять. На підставі цих понять, пізніше добре сформованих законами, тримаються народ, держава.

В українців є така приповідка. Чиє царство на столі, того правда на землі. Але дуже багато залежить від того, як суспільство дивиться на все, який є духовний рівень суспільства. Я довгі роки жив у Сполучених Штатах Америки. І, на жаль, коли хочуть дізнатися, що собою являє певний чоловік, яке його звання, яке його становище, які його досягнення, то єдине питання, яке ставлять: скільки в нього в банку на рахунку. Якщо він має поважну суму – то це є поважний чоловік. Бо за тим стоїть певне поняття: хто доробився – той є добра людина. То є ціла філософія протестантизму.

Щось нас немов би болить, коли ми говоримо про гроші, говоримо про майно. Справа в тому, що ми є свідомі одної речі. А саме, що гроші, майно є великою для людини спокусою. Великою нагодою упадати зі свого становища гідності людини. На жаль, ми це в іншій формі представляємо, ми дивимося: що людина готова зробити за гроші. І ми чули, як люди себе продають, люди вбивають одне одного задля грошей. Люди можуть нищити людей, щоб добути гроші, або ж використовуючи ті гроші, які вони мають. Одним словом, гріш є великою небезпекою для людини. Ми говоримо про олігархів, це в

нас улюблене тепер слово. Ми забуваємо, що олігарх є людина, яка вміє бути багатю. Наші, як ми називаємо, олігархи – я б їх називав скоробогатими, – є людьми, які не мають культури багатства, які не вміють бути багатими. Треба вміти бути багатими, то значить не дозволити втратити свою людську гідність через те, що є багато грошей.

Дуже часто ми вживаємо слово «мораль». Моральність, моральна поведінка. Я хотів би підкреслити, що є велика різниця між моральністю, а релігійністю. Моральність – це є правильна поведінка. Правильна, бо моральність мусить бути побудована на правильних засадах. Була і комуністична моральність, є капіталістична моральність, є соціалістична моральність. Кожна філософська думка має свою моральність. Отже, не від моральності як такої залежить.

Тепер я вже говорю як церковна людина, як віруюча людина – і то є навіть більше, ніж церковна. Ми можемо знайти відповідь на питання, що нас хвилюють, – і то є абсолютна розв'язка, непомильна розв'язка, – якщо ми поставимо Бога на його місце, значить у самому центрі нашого життя. Якщо гріш, влада і все подібне буде займати місце Бога, буде тою основною для нас релігією, тоді горе нам. Коли ж у центрі нашого життя стане Бог, так як його ми пізнаємо через Об'явлення, тоді справді цілком можлива повна розв'язка на ті великі труднощі, з якими ми зіштовхуємося.

Ми так далеко зайшли, як ми є сьогодні, бо не знати, скільки століть і тисячоліть ми цілий час ішли від Бога. Шукали інших богів. Була трагедія Адама і Еви. Який був гріх Адама і Еви? Вони хотіли бути Богом. Ми також маємо багато різних божків, і тому маємо багато різних проблем. Якби ми поставили Бога, так як він себе представляє у своєму Об'явленні, ті проблеми, над якими ми сьогодні дискутуємо, вони би відійшли, і ми би навіть не спостерегли, куди вони пропали.

5.2. КРИЗА ЛЮДСЬКОГО ЕГОЇЗМУ В ЕКОНОМІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Нинішня фінансова криза відрізняється від попередніх своїм глобальним характером і значним поширенням на реальний сектор економіки, падінням попиту на ринках, серією банкрутств провідних компаній і банків тощо. Водночас, як підкреслив генеральний директор Міжнародної організації праці Хуан Сомавія, ще задовго до фінансової кризи існувала криза, позначена глобальною бідністю, зростаючою соціальною нерівністю, тіньовою економікою та шкідливою працею.

Соціально-психологічний вимір фінансової кризи полягає, по-перше, в її соціальних наслідках: суттєвому зростанні безробіття та зниженні рівня життя населення. По-друге, криза справляє негативний вплив на менеджмент, перед яким ставляться значно вищі, ніж зазвичай, вимоги. По-третє, загострення соціально-психологічної ситуації в суспільстві певною мірою сприяє поглибленню кризи.

Осмилення проявів та шляхів подолання фінансової кризи потребує певного розуміння суті цього явища. Слід зазначити, що в радянській філософській та соціологічній літературі поняття кризи стосовно СРСР практично не вживалося, оскільки вважалося, що кризи іманентно властиві лише капіталістичному суспільству. Як відомо, категорія «криза» походить від грецького слова «*crisis*», що спочатку означало думку, оцінку, рішення, а згодом – загострення, пов'язане з проблематичною ситуацією та поворотним пунктом в її подоланні.

Філософські та соціологічні науки не трактують категорію «криза» як «занепад» чи «рух назад», оскільки вона, на думку Дюркгейма, є обов'язковим атрибутом розвитку, частиною історичного процесу. В сучасних дослідженнях поняття «криза» використовується для характеристики проблем, яких не можна уникнути й розв'язати протягом короткого часу і звичним способом, як зміна становища, різкий перехід від стабільності до розбалансованості, результат одночасної спільної негативної дії зовнішніх і внутрішніх факторів, як ситуація, позначена високою небезпекою, станом невпевненості, відчуттям невідкладності. Отже, криза виступає як негативним явищем,

так і концентрованим втіленням потенціалу суспільства на новому етапі його розвитку.

Аналіз наслідків попередніх криз (японської 1989–1990 рр., банківської кризи в Скандинавії 1987–1994 рр., кризи песо в Мексиці 1994 р., кризи в Азії 1997–1998 рр., кризи в Росії 1998 р., латиноамериканської кризи 1998 р.) показує, що бідні країни зазвичай потерпають набагато більше від багатших держав, і не тільки в контексті втрати робочих місць та доходів. Погіршуються індикатори здоров'я та освіти, а також такі показники людського розвитку, як тривалість життя, рівень охоплення початковою освітою та чисельність випускників загальносередніх освітніх закладів. Нині прогнозується збільшення числа «працюючих бідних», тих, які живуть на менш ніж 1 долар на день, – на 40 млн, а тих, які обходяться 2 доларами в день, – більш ніж на 100 млн людей. Загалом глобальна фінансова криза може призвести до збільшення безробіття більш як на 20 млн чоловік.

Негативні наслідки кризи в усіх сферах економічної діяльності все більше відчуває Україна, де зайнято майже 12 мільйонів людей. Згідно з деякими песимістичними прогнозами, криза буде коштувати нашій країні більше ніж 50 млрд дол. Крім того, слід урахувати, що соціальне відновлення може розпочатися лише після подолання економічної кризи. Вплив фінансової кризи все більше спостерігається в будівельній, металургійній, хімічній, фінансовій сферах української економіки. Відбувається суттєве скорочення валового внутрішнього продукту.

На даний час значна більшість фінансових інститутів та підприємств повною мірою відчула вплив кризи. Її соціальні наслідки проявляються у скороченні зайнятості, введенні неповного робочого дня, примусово-добровільних відпустках за свій рахунок тощо. При цьому число безробітних значно перевищує кількість вакансій. У результаті цих процесів не лише падає рівень життя населення, а й відбувається певний злам цінностей, загострюються соціально-психологічні проблеми українського суспільства, розв'язання яких суттєво ускладнюється в умовах соціально-політичної нестабільності.

Як відомо, саме соціально-психологічні явища більшою мірою, ніж економічні чинники, відбиваються на тривалості та якості життя людей. Якщо раніше безробіття пов'язувалося перш за все з матеріальною нуждою, то нині все більше – з душевними, психосоціальними

та психосоматичними наслідками. Втрата роботи, як відомо, викликає стрес і може спричинити стан депресії, відчаю, життєвої кризи, яка долається з великими зусиллями. Вихід з такої ситуації уможлиблюється критичним переосмисленням становища, концентрацією уваги на вирішенні проблем, навчанням, зміною професії тощо.

Негативні емоції, страх, занепокоєння тощо характеризують не тільки громадян, які втратили роботу, потрапили у скрутне економічне становище, а й їхніх рідних та близьких і тих, хто працює, але також починає відчувати невпевненість. Зростає число соціальних жертв незаконного та аморального бізнесу, недобросовісних ріелтерів та іпотечних банків. Поведінка таких людей стає депресивною і агресивною. Встановлено, що безробітні, попри наявність вільного часу, менше уваги приділяють дітям. Атмосфера соціально-психологічної напруги у зв'язку із зниженням рівня життя, невдоволенням діями влади, недовірою до фінансових інститутів та компаній охоплює нині мільйони українців. Фінансова криза в Україні спричинила також зростання аморальних проявів, правопорушень та злочинності.

Криза негативно позначається і на процесі управління, яке, з одного боку, має бути більш ефективним, спрямованим на вирішення складних проблем, однак саме в такій ситуації далеко не завжди приймаються оптимальні рішення, оскільки управлінці діють у значно складніших соціально-психологічних умовах, перебуваючи під тиском обставин, невдоволення громадськості та певних політичних сил, масованої критики в засобах масової інформації. Управлінці частіше, ніж у звичайній ситуації, керуються не об'єктивними даними, а емоційним сприйняттям дійсності, піддаються настроям суспільства, політичному тиску тощо.

Не завжди ефективно діють групи з розроблення антикризових заходів, оскільки дотримуються стереотипних підходів, комплектуються за службовим принципом, коли їх члени перебувають в адміністративній залежності і тим самим певною мірою сковані в підготовці певних рішень. Рідко залучають представників громадськості, експертів, що представляють іншу точку зору.

Отже, соціальні наслідки фінансової кризи, у свою чергу, справляють негативний вплив на функціонування фінансових інститутів та підприємств, підігрують певні деструктивні настрої, посилюють критичне ставлення населення до банків, підприємств та інших

суб'єктів ринку. Нинішню фінансову кризу називають також «кризою людського егоїзму», оскільки його причини значною мірою лежать у площині нераціонального споживання, прагнення до легкого збагачення, швидкого отримання надприбутків, вигідних кредитів та депозитів із максимальною дохідністю за мінімальних ризиків. Тому подолання кризи дає певний шанс усвідомити безперспективність такого ставлення до матеріальних цінностей, легкого заробляння грошей і є поштовхом до наступного, «антиегоїстичного», більш реалістичного етапу розвитку і вироблення оптимальних стандартів споживання.

У цьому контексті особливе значення має певне переосмислення та широке впровадження соціальної відповідальності бізнесу, яка досі здебільшого проявлялась у проведенні благодійних акцій. Така практика, яка до того ж в умовах кризи суттєво звузилась, потребує докорінної трансформації. Нині йдеться не про окремі прояви милосердя, а цілеспрямовану стратегію компаній і банків, яка б згідно з принципами Корпоративної соціальної відповідальності в Європі:

- сприяла веденню відповідального бізнесу, економічному здоров'ю і життєздатному розвитку місцевих спільнот;
- забезпечувала співробітникам компаній здорові та безпечні умови праці і справедливий винагороду за роботу;
- пропонувала якісні і безпечні товари та послуги за конкурентоспроможними цінами;
- мінімізувала ризики, які можуть виникати через діяльність компаній при виробництві товарів та наданні послуг;
- вела діалог із співвласниками та іншими зацікавленими сторонами щодо економічного, соціального і екологічного впливу корпоративної діяльності;
- запроваджувала якісне управління і підтримувала найвищі стандарти ділової етики;
- забезпечувала справедливий винагороду акціонерам при виконанні названих принципів.

При цьому слід поступово впроваджувати міжнародні стандарти AA 1000 (стандарт соціальної звітності для виміру діяльності з етичного погляду) та GRI (*Global Reporting Initiative*), що є стандартом звітності у сфері стійкого розвитку. Ці стандарти використовуються в рамках соціального аудиту, що включає аналіз ефективності соціаль-

них заходів і проектів та відповідності їх міжнародним стандартам. У кризових умовах України дуже важливо започаткувати діалог бізнесу з центральними та місцевими органами влади, громадськими організаціями та церквою з питань подолання кризи і поступового переходу до етапу розвитку. Предметом обговорення могли б бути проблеми працівників компаній, навколишнього природного і соціального середовища, освіти, охорони здоров'я, допомоги людям похилого віку, дітям, інвалідам та соціально незахищеним громадянам.

Утім, як відомо, формування соціальної відповідальності в Україні відбувається досить повільно, що пояснюється позицією керівництва компаній, поширеним ставленням до країни як поля заробляння грошей. З іншого боку, українське суспільство ще не виробило чітких соціальних вимог до бізнесу.

Таким чином, вказані соціально-психологічні ознаки кризових явищ вимагають переосмислення економічної і соціальної політики, яка здійснювалась упродовж багатьох років, здійснення давно очікуваних реформ. Слід урахувати також, що нині світова економіка в результаті кризи входить у нову фазу свого розвитку, яка вимагає перегляду економічної системи, що сформувалася в першій половині двадцятого століття. Нова модель істотно відрізнятиметься від своєї попередниці. У нових умовах функціонування глобальної економіки економічна модель України теж має зазнати помітних трансформацій.

За оцінками Міжнародної організації праці, подолання кризи потребує відновлення кредитних потоків, збереження та поліпшення соціального захисту, включаючи пенсії, підтримку безробітних та системи охорони здоров'я, а також забезпечення доступу підприємств до кредитів, скорочення заробітної плати, запобігання банкрутству. Необхідним є також поглиблений соціальний діалог у суспільстві і відновлення довіри населення до компаній та банків.

5.3. ЛЮДИНОВИМІРНІ ПРОБЛЕМИ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЦЕРКВИ

Відповідно до соціального вчення католицької церкви, економіка є лише однією стороною і одним виміром багатогранної людської діяльності. Якщо ж економіка підноситься до абсолюту, а виробництво і споживання ставляться в центр соціального життя і перетворюються в єдину цінність суспільства, то причини цього слід шукати, перш за все, у тому, що вся соціокультурна система зневажає етичний та релігійний вимір і обмежується виробництвом благ та послуг.

Церква виходить з того, що важливим соціально значимим інститутом суспільства є вільний ринок, здатний забезпечити добрі результати у виробництві благ та наданні послуг і тим самим виступати «найефективнішим засобом для використання ресурсів і задоволення потреб»²⁰². Отже, церква цінує переваги, які надають механізми вільного ринку для кращого використання ресурсів та полегшення обміну товарами. Адже саме з допомогою ринку можна досягти важливих цілей у сфері справедливості – обмежувати надлишковий прибуток окремих підприємств, задовольняти запити споживачів, раціонально використовувати ресурси, винагороджувати зусилля підприємців та їх здатність до оновлення.

Утім, щоб реалізувати соціальну функцію ринку, слід виявити його позитивний потенціал і створити відповідні умови. Так, суб'єкти ринку повинні мати можливості порівнювати, оцінювати і вибирати між різними варіантами, а споживачі – купувати товари і послуги в режимі здорової конкуренції. Церква застерігає, що про вільний ринок слід судити, ураховуючи його цілі й цінності, які він поширює на соціальному рівні.

Компендіум соціального вчення церкви визнає індивідуальну користь економічних суб'єктів як їхню законну мету, яка, однак, ніколи не повинна бути єдиною, адже поряд з нею існує суспільна користь. В інтересах індивідуальної совісті та суспільної відповідаль-

²⁰² Іван Павло II. Енцикліка. *Centesimus annus*, 34: AAS 83 (1991). – С. 835.

ності важливо встановити правильне співвідношення між засобами та цілями. Це означає поставити ринок на службу спільному благу та цілісному розвитку людини, оскільки в іншому випадку він виходить за межі людського і відчуженого інституту, який тягне за собою неконтрольовані дії.

Визнаючи за ринком функцію незамінного інструменту внутрішнього регулювання економічної системи, церква водночас підкреслює необхідність пов'язувати його з моральними цілями, які б сприяли його функціонуванню і водночас належним чином обмежували ринкову стихію. Крім цього, ринок не може адекватно здійснювати розподіл усіх благ, ураховуючи, що він має свої межі і не здатен повністю задовольнити важливі людські потреби.

Важливо також, щоб свобода в економічній сфері вписувалася в належні правові рамки, пов'язані з цілісною людською свободою, складовою якої є економічна свобода. Проте коли економічна свобода, як писав Іван Павло II, стає автономною і в людині бачать передусім виробника чи споживача благ, а не суб'єкта, який продукує і споживає, щоб жити, то така свобода втрачає необхідний зв'язок із людською особистістю і, врешті-решт, приводить до її відчуження та пригноблення²⁰³.

Сучасна соціально-економічна система, як відомо, характеризується спільною присутністю державної і приватної діяльності, включаючи некомерційну приватну практику, що є гарантією плюралізму при прийнятті рішень та виборі дій. Водночас підвищується і довіра до держави як гаранта системи соціального забезпечення та соціального захисту. При цьому громадянська і політична спільноти мають прагнути до фінансової системи, здатної бути знаряддям розвитку та солідарності. Адже саме справедлива і ефективна фінансова система позитивно впливає на економіку, якщо, не орієнтуючись тільки на власну вигоду, сприяє росту зайнятості, підтримує підприємницьку діяльність та ініціативу.

Соціальне вчення церкви високо оцінює історичну роль фінансових ринків, які впродовж багатьох років забезпечують фінансування виробничої діяльності, здійснюють масштабні капіталовкладення. Однак висока мобільність збільшила ризик фінансових криз, а розвиток фінансів загрожують втратою зв'язку з реальною основою економіки.

²⁰³ Іван Павло II. Енцикліка. *Centesimus annus* 34: AAS 83 (1991). – С. 843.

Як відомо, фінансова економіка, замкнута на собі, суперечить своїм цілям, втрачає свою головну роль, яка полягає в тому, щоб служити реальній економіці і сприяти поступу економіки і тим самим розвиткові особистості та людського співтовариства. Утім, міжнародна фінансова система характеризується доволі асиметричною конфігурацією, що є джерелом серйозної етичної стурбованості.

Фінансова система вважається спрямованою на спільне благо, якщо вона дотримується деяких фундаментальних принципів. Перш за все, це сплата податків як вияв обов'язку солідарності, розумність і справедливість при встановленні податків, а також твердість і цілісність в управлінні суспільними ресурсами та в їх розподілі²⁰⁴. Таким чином, фінансова система, розподіляючи ресурси, повинна слідувати принципам солідарності, рівності, заохочення талантів і приділяти більше уваги підтримці сім'ї.

Прагнення до справедливого прибутку у фінансово-економічній сфері церква вважає прийнятним, однак морально засуджує лихварство і його корисливі методи, а також міжнародні економічні відносини, особливо з урахуванням ситуації в найменш розвинутих країнах, в яких фінансові системи призводять до зловживань та лихварства. Упродовж останніх років церква ще більш категорично виступає проти цього явища, яке Папа Іван Павло II називав «ганебною реальністю, здатною тримати в лещатах життя багатьох людей»²⁰⁵.

Церква закликає використовувати купівельну спроможність з урахуванням моральних вимог справедливості, усвідомлюючи свою соціальну відповідальність і не забуваючи про обов'язок давати «зайве», а інколи й жертвувати «необхідним», щоб допомогти вижити бідним. Така відповідальність дає можливість споживачам завдяки поширенню необхідної інформації певною мірою спрямовувати поведінку виробників. Адже саме споживачі приймають рішення щодо придбання продукції певних підприємств, ураховуючи не тільки ціну та якість, а й наявність сприятливих умов праці на підприємстві, ступінь його турботи про довкілля тощо.

Серйозним викликом сучасності, за оцінками церкви, є споживачтво, яке орієнтує людей на те, щоб «мати», а не «бути». Таке явище,

²⁰⁴ Див.: Пій XI, Енцикліка. *Divini Redemptoris*: AAS (1937). – С. 103–104.

²⁰⁵ Промова на загальній аудієнції (4 лютого 2004 р.), 3: *L'Osservatore Romano*, 5 лютого 2004 р. – С. 4.

як зазначається в компендіумі соціального вчення католицької церкви, перешкоджає розрізняти нові і більш високі форми задоволення людських потреб від нових, але нав'язаних потреб, які перешкоджають формуванню зрілої особистості²⁰⁶.

У соціальній доктрині церкви пропонується виробити такі стилі життя, коли вибір у сфері споживання, накопичення і капіталовкладень визначатимуть прагнення до істинного і благого та спілкування з іншими людьми заради спільного зростання²⁰⁷. Оскільки соціальний контекст робить суттєвий вплив на спосіб життя, тому Папа Іван Павло в енцикліці *Centesimus annus* закликав рішучіше відповідати на культурний виклик споживацтва, особливо в інтересах прийдешніх поколінь, яким, можливо, доведеться жити в навколишньому середовищі, забрудненому надмірним та невпорядкованим споживанням²⁰⁸.

Наш час, позначений фінансово-економічною глобалізацією і все більшою інтеграцією національних економік, породжує як нові надії, так і нові виклики, ризики, зумовлені новими масштабами торговельних та фінансових відносин. В умовах глобалізації зростає залежність соціальної ситуації в окремих країнах від світової економіко-фінансової системи і пріоритетним стає завдання регулювання процесів, спрямованих на досягнення спільного людського блага.

Необхідність регулювання відповідних процесів, спрямовуючи їх на розв'язання соціальних проблем людства, зумовлено також ускладненням світової фінансово-економічної системи. Ці завдання потребують уваги не лише національних держав, а й усього міжнародного співтовариства. Отже, міжнародні фінансові та економічні організації повинні знаходити відповідні інституціональні рішення і розробляти певні плани дій, оскільки самоплив процесів змін може мати катастрофічні наслідки, особливо для найбідніших верств населення.

Водночас національні держави демонструють обмежену здатність управляти швидкими процесами змін, які охоплюють міжнародні фінансово-економічні відносини. Така ситуація спонукає підприємства брати на себе більшу відповідальність у цій сфері, що робить їхню роль визначальною для справді солідарного і цілісного розвитку людства. Саме підприємці та керівники компаній відіграють досить

²⁰⁶ Див.: Компендиум социального учения. – М.: Паолине, 2006. – С. 240.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Іван Павло II. Енцикліка. *Centesimus annus* 34: AAS 83 (1991). – С. 840.

важливу роль у розв'язанні соціальних проблем, оскільки перебувають у центрі фінансових, торговельних та культурних зв'язків, якими характеризується сучасне підприємництво.

Крім цього, виконання обов'язків підприємця і керівника вимагає постійних роздумів щодо моральної мотивації, яка повинна обґрунтовувати їхні особисті рішення. Адже вони не можуть урахувати лише економічні завдання підприємства, керуючись критеріями економічної ефективності і необхідністю турботи про певну сукупність засобів виробництва, а й зобов'язані виявляти повагу до людської гідності працівників, які є вирішальним фактором підприємства. У світлі цілісних уявлень про людину та її розвиток підприємець і керівник повинні задовольняти потреби в якості товарів, що виробляються та споживаються, навколишнього середовища та життя в цілому²⁰⁹.

Таким чином, церква уважно відстежує фінансово-економічні процеси сучасного світу, визнає їх об'єктивність і водночас, не переслідуючи своїх корисних цілей, послідовно виступає за розвиток суспільства і особистостей, керуючись високими соціально-етичними цінностями.

²⁰⁹ Іван Павло II. Енцикліка. *Centesimus annus* 34: AAS 83 (1991). – С. 838.

5.4. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО У СВІТЛІ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЕТИКИ

Як стверджує кардинал *J. Höffner*, який був блискучим знавцем як економіки, так і католицького соціального вчення, у принципі можна розрізнити «дві основні форми економічної політики: ринкова економіка і централізоване управління економікою. Обидві системи мають глобальне значення сьогодні, позаяк поділяють держави Сходу і Заходу, Півночі і Півдня на два табори» економічні²¹⁰.

Попередня характеристика ринкової економіки як моделі господарства

Людина планує як у своїй власній родині, так і в підприємницькій діяльності. «Майно і земля, будинки і засоби виробництва належать приватним власникам», які володіють і розпоряджаються «своєю власністю» відповідно до принципу свободи. «Практика професійної діяльності та заснування нових підприємств дозволені кожному. Між попитом і пропозицією панує велика конкуренція. Ті, хто пропонує і запитує, здебільшого зустрічаючись на ринку, приймають ціну анонімного ринку як дану і не враховують при цьому того», що «їх позиція має якийсь вплив на формування ціни»²¹¹.

Розуміння ринкової економіки в минулі століття

Без сумніву, багато дуже важливих мислителів-етиків ставили протягом століть питання про роль, характер і мету ринку для господарської діяльності та для добробуту людини. Говорили про «важливість» ринку, який за допомогою «конкуренції» «захищав покупців від завищених цін», або «був спроможний захистити від експлуатації». Наприклад, у XVI столітті *Dominicus Bañez* поставив таку альтернативу: «або товар шукає покупця», і то було причиною, за

²¹⁰ Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 5–6.

²¹¹ Там само. – S. 7.

його словами, «через яку ціна падає», або «покупці шукають товари», що збільшує ціну²¹².

Як вважає *Jan de Lugo*, вплив на ціни мають такі елементи: «достаток чи відсутність товарів, кількість грошей більша чи менша кількість покупців і бажання продати або купити»²¹³.

Konrad Summenhart стверджував, що «той, хто конкурує, має менше сміливості і можливості продавати свої товари за непомірними цінами», ніж «той, хто єдиний має такі товари», оскільки в іншому випадку «люди відійшли б від нього до тих, хто продає дешевше». Тому такий продавець не може встановити ціну, навіть тоді «коли за власної волі охоче продавав би за завищеними цінами»²¹⁴.

Проте ще один середньовічно-новочасний мислитель *Ludwig Molina* каже, що ціни «визначаються з урахуванням прибутку або збитків людей, які займаються торгівлею, але відповідно до соціально зумовлених оцінок»²¹⁵.

Martin z Azpilcueta писав на початку XVII століття, що «платиться за певне місце і час згідно зі звичаями торгівлі», «але за умови, що виключається будь-яка монополія, шахрайство, будь-який підступ»²¹⁶. Монополії, таким чином, піддаються критиці, тому що вони стають «господарями ціни», що робить їх майже «єдиними продавцями». Тоді, у XV і XVI століттях, поняття «монополія» має аналогічний сенс, як сьогодні «капіталізм»²¹⁷.

Уже тоді *Ludwig Molina* пише, що «усі соціальні верстви мають право піднятися на більш високий рівень життя в країні, якщо кожному сприяє доля. Будь-якій людині не приречено, щоб вона не могла підніматися вгору або спускатися вниз»²¹⁸ у державній спільноті.

²¹² Bañez D. Decisiones de jure et justitia. Venedig 1595 (1 wydanie w Salamance 1588). – Qu. 77, a. 1. – P. 350.

²¹³ Lugo de J. Disputationum de Justitia et Jure. – Т. II, Lugduni 1642, Disp. 26, sect. 12, nr 176.

²¹⁴ Summenhart K. De contractibus licitis atque illicitis, Venedig 1580 (1 wydanie w Hagenaw 1500), Tr. III, qu. 65, Cor. II, p. 265.

²¹⁵ Molina L. De Justitia et Jure (1 wydanie 1593), Tr. II, Disp. 348, nr 8.

²¹⁶ M. z Azpilcueta, Enchiridion sive Manuale confessorum et poenitentium. – Paris, 1607. – №. 80. – С. 23.

²¹⁷ Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 5–6.

²¹⁸ Molina L. De Justitia et Jure (1 wydanie 1593). – Tr. II, Disp. 365, nr. 9.

Тим мислителям ішлося головним чином про те, щоб підкреслити «свободу і гідність»²¹⁹ людини, про духовну користь, і менше про матеріальну вигоду, яка повинна бути результатом справедливої поведінки з речами, «оціненими за шкалою соціальної цінності»²²⁰.

Звідки походить ліберальна ідея Сміта про вільне функціонування ринку

Наприклад, *Smith* і *Leibniz* виступили як спадкоємці протестантської етики і один з її засадничих принципів, а саме, що Бог визначає світ і людину в цілому і, отже, економіку у формі «*prästabilierte Harmonie*», тобто відповідно до наперед заданої гармонії. Всесвіт так само, як і економіка, ще до свавільного втручання людини були вже принципово визначені. Хоча класичний лібералізм підкреслює такі цінності, як «свобода, свобода слова і конкуренція», але ці цінності треба розуміти саме в такій системі мислення, адже в лібералізмі людина, за Смітом, не повинна змінювати природного порядку. Більш того, за його словами, «турбота про загальне щастя є справою Бога, а не людини». Індивід повинен опікуватися тільки власним прибутком, що є типовим для протестантської етики, але ця турбота про власний прибуток не є винаходом людини, так визначає людину Бог, який одного і без його заслуг призначає для неба, а другого, навіть якщо він має багато заслуг, до пекла, бо такою є суперечна, за *Marcina Lutra*, Воля Божа. Людина зі своєї волі чи з неволі слугує загальному щастю²²¹.

Криза ідеї ринкової економіки

Вона була помічена навіть у таборі теоретиків економічного неолібералізму, як, наприклад, *A. Aleksandra Rüstowa*, який пише про «важкі і патологічні форми виродження ринкової економіки в XIX і XX століттях», додатково ще обтяжені «поширенням чужорідних і

²¹⁹ Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 8.

²²⁰ Поп.: Weber W. Wirtschaftsethik am Vorabend des Liberalismus. – Münster/W., 1959.

²²¹ Поп.: Smith A. Der Reichtum der Nationen, 1776, 2. Buch, 3. Kapitel; 4 Buch, 9. i 2. Kapitel.

ворожих владно-монополістичних тенденцій», що призвело до «її знищення»²²².

Хоча кардинал *Höffner* визнає, що неможливо заперечувати, що «особистий інтерес і конкуренція мають свою динаміку, яка була сильніша від того руйнівного етапу економічної історії, і людина може все-таки за допомогою «мозкового штурму» «суспільних наук» і «конкуренції» стати «основою сучасної науки і становим хребтом нашої цивілізації» у сенсі «техніки» і далекосяжного підпорядкування «собі природи»²²³. Це змусило навіть одного з лідерів «нових лівих» *Maxa Horkheimera* до визнання дуже значущого, суперечного щодо настанови К. Маркса і Ф. Енгельса про необхідність революції в розвитку світу, а саме: «суспільне становище пролетаріату [...] поліпшується без революції»²²⁴.

Однак наслідками хибного розуміння ринкової економіки були: «пролетаризація», наприклад, у Кельні було від 7 до 10% жебраків. Хоча це може виглядати однобічно, але вираз *Gerharta von Schulze-Gävernitz* про фабрики як «причини бідності» не дуже далекий від реальності. У той самий час велика кількість, навіть безліч незалежних ремісників втрачали свій хліб. Задовго до появи Маркса і Енгельса католицькі мислителі піддавали принциповій критиці цю «економіку, засновану на конкуренції, без будь-яких моральних принципів». Наприклад, *Adam Müller* за два роки до народження Маркса, тобто в 1816 році, писав про «конкурентоспроможну та грошову економіку» як про «загальний об'яв того антисоціального духа, того розквітлого егоїзму [...], який призвів до страшних революцій останніх тридцяти років»²²⁵. Юрист і політик із Кобленца *Peter Franz Reichensperger* писав у 1847 році, за рік до публікації комуністичного «Маніфесту» Маркса і Енгельса, критично про «догмат» *Smith'a*, що благополуччя всіх індивідів призводить до процвітання всіх. Вважав це твердження «однобічною і короткозорою теорією, яка не здатна визнати, що прибуток окремих

²²² Rüstow A. Zwischen Kapitalismus und Kommunismus // Ordo. – 1949. – Т. 2. – S. 103, 154.

²²³ Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 10.

²²⁴ Horkheimer M. Die Sehnsucht nach dem ganz Anderen. – Hamburg, 1970. – S. 55.

²²⁵ Müller A. Ausgewählte Abhandlungen. – Jena, 1921. – S. 21.

людей, який окупується десятикратними втратами інших, не є жодним здобутком, але злочинним утворенням». І назвав ці тенденції найважливішим наслідком принципу необмеженої конкуренції, «порівнянним з голодом, який не тільки спонукає до пильності і використання всіх сил, але й [...] призводить до актів відчаю і невизнання будь-якого права. Конкуренція вчить найбільш егоїзму пристрасті володіння, яка в гарячковому запалі буде власний підприємницький успіх на трунах сотень інших без жодного жалю знищених індивідів, з якими можливо сама внутрішньо розпадається»²²⁶.

Відомо, що за таких обставин журнал «*Der Katholik*» мав рацію, коли написав у 1823 році, що розвиток суспільства йде в напрямку формування двох класів, які повністю виключають один одного: «Тих, що живуть у розкоші, і голодуючих злидарів, людей та тварин, багатих і бідних». Тому *Reichensperger* називає фабрики «гніздами корупції і проституції» і неймовірної експлуатації дітей як «нешасних і беззахисних істот», для яких життя є «прокляттям, понад те, пеклом»²²⁷.

Згаданий Адам Мюллер писав про підприємців як «нових жерців промисловості», які прагнуть до «панування над світом через промисловість»²²⁸, не звертаючи уваги на той факт, що людина є істотою, яка вимінює людей на речі й нищить їх повністю морально і релігійно. Кардинал *Höffner* називає цей процес «безмежною індустріалізацією»²²⁹, яка не рахується з гідністю, свободою і покликанням людини, і тому, за цим значущим соціальним мислителем, «спадкоємцем ліберального капіталізму є комунізм»²³⁰.

Аналіз ринкової економіки на основі принципів християнської соціальної етики

Кардинал *Höffner* вважає, що ринкова економіка є «придатною формою економічного порядку», що, зрештою, підтверджує також Іван Павло II у *Centesimus annus*, коли він пише: «Здається, що як у рамках

²²⁶ Reichensperger P. F. Die Agrarfrage. – Trier, 1847. – S. 199 nn. // «*Der Katholik*». – 1823. – Т. 10. – S. 97 nn.

²²⁷ Там само. – S. 208; 249 nn.

²²⁸ Müller A. Ausgewählte Abhandlungen. – Jena, 1921. – S. 46.

²²⁹ Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 12.

²³⁰ Там само. – S. 13.

окремих держав, так і міжнародних відносин, вільний ринок є найбільш ефективним інструментом для використання ресурсів і задоволення потреб. Проте це стосується лише тих потреб, за задоволення яких може бути заплачено, тобто які мають здатність привласнення, і тих засобів, які надаються до продажу, іншими словами, можуть отримати відповідну ціну. Однак існує багато людських потреб, які не мають доступу до ринку»²³¹. Тому ця форма господарювання повинна мати «людську якість» і завжди зберігати її, якщо хоче бути справедливою і не виродитися в певною ідеологію. Папа Римський Павло VI писав у 1971 році, що «через конкуренцію і прагнення до успіху» постало багато «нових бідних», інвалідів, лише частково спроможних працювати, старих і тих, хто з різних причин опинилися на узбіччі суспільства», тобто «суспільство стало власне нелюдським»²³². Отже, для процесу гуманізації ринкової економіки буде вирішальним, вважає кардинал *Höffner*, виконання 12 умов.

«I. Реалізація реальної мети економіки»²³³

Другий Ватиканський собор нагадує істину про людину як «рушія, центр і мету економіки»²³⁴. Таким чином, «сенса економіки» не є – «чисто формально» – «просто діяльність відповідно до принципу економічної раціональності, або технократії чи рентабельності, або, можливо, найбільшого «щастя», для максимальної кількості людей», але сенс, або реальна мета полягає у створенні «розвитку, гідного людини», іншими словами, це задоволення основних матеріальних потреб.

Іван Павло II підкреслює, що «метою праці», і, отже, всієї економіки, «у кінцевому підсумку залишається все ж таки сама людина». Таким чином, ні її «працю», ні її саму ніколи не можна розглядати як «товар», як робить «капіталізм» за своєю природою як «матеріалістичний економізм», зводячи людину до «знаряддя», і, таким чином, «помилка первісного капіталізму може повторитися всюди, де людина розглядається нарівні з усім комплексом матеріальних засобів

²³¹ Jan Paweł II. Centesimus annus // Jan Paweł II. Dzieła zebrane. – Kraków: Wydawnictwo M, 2006. – Т. I: Encykliki. – Nr. 34.

²³² Paul VI. Octogesima adveniens. – Nr. 15. – S. 467.

²³³ Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 24.

²³⁴ Gaudium et spes, nr. 63.

виробництва в якості інструменту, а не – як це відповідає властивій гідності її праці – як суб'єкт і виробник, і з тієї ж причини так само, як справжня мета всього процесу виробництва»²³⁵.

«II. Не можна, щоб ринкова економіка призводила до споживацтва»

Направду, людина є істотою, яка споживає матеріальні цінності, але це споживання не може стати її найбільшою цінністю, як того собі бажає Карл Маркс, який усю людську буттєвість засновує і зводить до «виробництва і споживання». Папа-поляк звертає увагу на «економічну свободу», як «лише один з елементів свободи людини. Коли вона стає незалежною, тобто коли людина розглядається більше як виробник або споживач товарів, а не як суб'єкт, який виробляє і споживає, щоб жити, то тоді свобода втрачає доконечну співвіднесеність із людською особою і остаточно знеособлює її і пригнічує»²³⁶, або ж поневолює, принижує, а іноді навіть можливо повністю елімінує.

«III. Ринковий механізм не є достатнім»²³⁷

Уже Папа Пій XII вказує на недостатність ринку як ринку, а економічний процес, який «хотів повністю покладатися на цей механізм», називає «помилкою», «єдиного регулятора ринку (як вважалося), а при тому не беруться до уваги інші критерії»²³⁸. Іван Павло II у контексті розпаду планової централізованої економіки в соціалістично-комуністичному сенсі застерігає від некритичного сприйняття «радикальної ідеології капіталізму» з її «сліпою вірою» у розв'язання людських проблем на основі «вільної гри ринкових сил»²³⁹.

Слов'янський папа стверджує об'єктивну необхідність «обмеження ринку: існують загальні та сутнісні потреби, які не можуть

²³⁵ Jan Paweł II. *Laborem exercens* // Jan Paweł II. *Dzieła zebrane*. – Kraków: Wydawnictwo M, 2006. – T. I: Encykliki. – Nr. 7.

²³⁶ Jan Paweł II. *Centesimus annus* // Jan Paweł II. *Dzieła zebrane*. – Kraków: Wydawnictwo M, 2006. – T. I: Encykliki. – Nr. 39.

²³⁷ Höffner J. *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 25.

²³⁸ Pius XII. *Soziale Summe Pius XII. Aufbau und Entfaltung des gesellschaftlichen Lebens*, A.F. Utz, J.F. Groner (Hrsg.), t. III, nr 6104. – Freiburg, 1961. – S. 3663.

²³⁹ Jan Paweł II. *Centesimus annus* // Jan Paweł II. *Dzieła zebrane*. – Kraków: Wydawnictwo M, 2006. – T. I: Encykliki. – Nr. 42.

бути задоволені за допомогою ринкових механізмів. Існують важливі потреби людини, які виходять поза його логіку. Є цінності, які за самою своєю природою не можуть і не повинні бути куплені або продані. Звичайно, механізми ринку несуть у собі певні переваги: серед інших, сприяють більш ефективному використанню ресурсів, полегшують обмін продуктів, а властиво в центрі уваги поміщають волю й уподобання людської особистості, уможливаючи їй у моменті укладення контракту зустріч з волею й уподобаннями іншої особи. Проте з ними пов'язана небезпека прийняти у ставленні до ринку поставу «ідолопоклонства», якщо не брати до уваги наявність благ, які за своєю природою не можуть бути звичайними товарами»²⁴⁰.

Папа Пій XI підкреслює, що насправді «вільна конкуренція – хоча є вона в розумних межах, без сумніву, законною і корисною – не може проте бути регулятивним принципом економіки»²⁴¹. Чому? Кардинал *Höffner* підкреслює, що «економіка не є автоматом, але процесом культурним, керованим за допомогою упорядкованої та порядкуючої людської волі». До суто матеріального виміру в такому разі має додатися вимір «соціальний», отже, здатність ринкової економіки до «керування, і потреби бути керованою», оскільки «невідкладні завдання» у сучасному світі відносно економіки і загального блага «не вдається розв'язати за допомогою простого механізму ринку і цін»²⁴².

«IV. Контроль за економічною владою»

Немає місця для створення осередків влади в рамках господарства при прийнятті форми ринкової економіки, так звані «монополії» і всілякі «картелі», тобто такі економічні зв'язки, що укладені між незалежними підприємствами з метою усунення конкуренції, яких в економіці не вдається уникнути, повинні бути «піддані контролю». *Höffner* звертав увагу, що у Федеративній Республіці Німеччині «не на всіх ринках панувала вільна конкуренція, але тарифна монополія»²⁴³. До цієї «багатобічної монополії партії ринку праці входили, вважає

²⁴⁰ Jan Paweł II. Centesimus annus // Jan Paweł II. Dzieła zebrane. – Kraków: Wydawnictwo M, 2006. – Т. I: Encykliki. – Nr. 40.

²⁴¹ Pius XI. Quadragesimo anno. – Nr. 88.

²⁴² Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – Nr. S. – S. 25.

²⁴³ Там само. – S. 25.

Höffner, ще «однобічна монополія фінансова та кредитна». Крім того, монополії функціонували у зв'язку, енергетиці, а також у сільському господарстві, що не дозволило застосовувати «право вільної конкуренції».

«V. Порядок встановлюють рамкові цінності»

Потрібно виходити з твердження, що «економіка не є єдиною і вищою метою людини і суспільства», а як певна і, природно, важлива площина людського існування має посісти відповідне місце у «справедливому й ієрархічному порядку цілей». Більшу цінність мають: «гідність і свобода людини, шлюб і сім'я, релігія і моральність, культурні цінності», а також «кінцева мета і кінець усіх речей, сам Бог»²⁴⁴.

Звичайно, слід відзначити факт певної самодостатності економічної діяльності людини і всього економічного сектору, які, насправду, мають такі ж моральні принципи, як і кожна людина, що діє в будь-якому іншому місці, але вони також мають певну свободу. Тому важко погодитися з позицією економіста *Wernera Sombarta*, який стверджував «пріоритет економічного прогресу щодо морального обов'язку». Навпаки, економіка повинна прагнути до гармонізації «моральних імпульсів і почуття справедливості з економічним прогресом».

«Не існує ніякої абстрактної економіки», тобто «відокремленої від людини і її совісті». Католицька позиція з цього питання зрозуміла протягом століть, а саме, що вирішальним фактором в економіці і всіх видах людської діяльності є «виконання служби»²⁴⁵. Так, наприклад, Тома Аквінський вчить, що «формами служби є забезпечення утримання родини, користь для громадськості і підтримка бідних». Таким чином, якщо аспект служби був би відкинтий, то «не залишилося би нічого, крім гонитви за прибутком, яка сама по собі не шкідлива і не суперечить моральній цноті», але якій товаришує якась «гідота», яка «не знає меж і прагне до нескінченності»²⁴⁶.

Один із філософів економіки *Peter Koslowski* заявив, що «нескінченна гонитва за прибутком і вигодою призводить до негативного

²⁴⁴ Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 26.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Sth II-II, q. 77, a. 4.

переродження в скнарість, жадобу власності і до втрати людських цілей діяльності»²⁴⁷.

«VI. Капітал і праця»

Християнська етика протягом століть обстоювала позицію про неможливість розділення капіталу і праці. Папа Іван Павло II звертає увагу, що «не можна відокремити капітал від праці – а також у жоден спосіб не можна протиставляти працю капіталові або капітал праці, або навіть більше – як про це буде сказано нижче, уявити собі конкретних людей, що стоять за цими поняттями». Святий Отець додає: «Слушним, тобто відповідним до самої суті питання, слухним, тобто внутрішньо правдивим і разом з тим морально виправданим може бути такий устрій праці, який у самій основі долає протистояння між працею і капіталом, намагаючись формуватися відповідно до окреслених вище принципів і фактичного пріоритету праці, суб'єктності людської праці і її визначальної ролі в цілому процесі виробництва, і то незалежно від характеру завдань, що їх виконує працівник»²⁴⁸.

Подолання суперечності між працею і капіталом можливе у світлі католицької етики двома способами.

1. Іван Павло II пише у своїй енцикліці *Laborem Exercens*: католицька соціальна наука не вважає, що профспілки є лише відображенням класової структури суспільства і рупором неминучої в соціальному житті класової боротьби. Вони дійсно є рупором боротьби за соціальну справедливість, за права працівників окремих професій. Проте «боротьбу» слід розглядати як нормальне прагнення до істинного блага: у цьому разі до блага, яке відповідає потребам і заслугам працівників згаданих професій, – це не боротьба «проти» інших. Якщо у спірних справах вона і набуває такого характеру, це відбувається на користь соціальної справедливості, а не «заради боротьби» або усунення супротивника. Праця несе в собі те, що перш за все об'єднує людей, – і в цьому полягає її соціальна сила: сила будівництва спільноти. У кінцевому підсумку в цьому співтоваристві повинні в якийсь спосіб поєднатися і ті, хто працює, і ті, хто має у

²⁴⁷ Koslowski P. *Ethik des Kapitalismus* (Heft 87 der Vorträge und Aufsätze des Walter-Eucken-Instituts). – Tübingen, 1982. – S. 62.

²⁴⁸ Jan Paweł II. *Laborem exercens* // Jan Paweł II. *Dzieła zebrane*. – Kraków: Wydawnictwo M, 2006. – T. I: Encykliki. – Nr. 13.

своєму розпорядженні або власності засоби виробництва. У світлі цієї засадничої структури будь-якої праці – у світлі того факту, що в кінцевому підсумку в кожній соціальній системі «праця» і «капітал» є необхідними компонентами виробничого процесу, – породжений із потреб праці зв'язок між людьми для захисту їхніх прав залишається конструктивним фактором суспільного порядку і невід'ємної від нього солідарності»²⁴⁹.

2. Другий спосіб подолати протиріччя між капіталом і працею – це «участь працівників у створенні економічного капіталу», про що говорять такі, як *Adam Müller, Peter Franz Reichensperger, Fraz Josef Ritter von Buß, Ks. Biskup von Ketteler, Franz Hitze*. «Поширення приватної власності передбачає, вважає *Höffner*, уміння і бажання заощаджувати. Що далі і більше поширюється власність, то більше можливостей запобігти кризам власності в сучасному суспільстві». Перевагою цього є «зміцнення відповідальності, а також гальмування тенденції до держави загального добробуту в сенсі опікунському»²⁵⁰.

«VII. Технічний прогрес і раціоналізація»²⁵¹

Технізація економіки, безсумнівно, є насамперед позитивним фактором, який полегшує існування людини, яка тяжко працює. Але вільна людина може надати і добрій справі негативного сенсу, зокрема зауважено, що з появою техніки в XIX столітті «працівника іноді трактували в цих не персоналізованих рамках технічного обладнання лише як функцію та фактор виробництва», таким чином, спостерігається між «технікою та демонічною силою» якась «таємнича тотожність»²⁵².

Неомарксистичні з Франкфуртської школи, хоча з інших причин, підняли свій голос проти «наростаючого гноблення людини виробничим апаратом, який руйнує життя тих, хто цей апарат розбудовує і використовує»²⁵³. Ось чому Папа Іван Павло II багаторазово вказував

²⁴⁹ Jan Paweł II. *Laborem exercens* // Jan Paweł II. *Dzieła zebrane*. – Kraków: Wydawnictwo M, 2006. – Т. I: Encykliki. – Nr. 20.

²⁵⁰ Höffner J. *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 28.

²⁵¹ Там само.

²⁵² Dvorak R. *Technik, Macht und Tod*. – Hamburg, 1948. – S. 45.

²⁵³ Marcuse H. *Der eindimensionale Mensch*. – Neuwied, 1967. – S. 159.

людям техніки та економіки на ці проблеми, коли він казав, наприклад, у Кельні для людей науки, що «прогрес зайшов занадто далеко, причому багато людей, навіть цілі народи живуть пригнобленими, у негідних умовах, які могли би бути поліпшені за допомогою науково-технічного пізнання»²⁵⁴.

Суть економіки і техніки полягає в тому, щоб служити людині, а скрізь там, де вони стають самоціллю, це може навіть призвести до знищення людського життя, коли вони будуть сприйняті як «супротивники» свого «творця», тобто людини.

«VIII. Основна структура державного управління»

Католицька церква у своєму вченні від початку економічного розвитку звертає увагу на гармонію між «структурою управління підприємством» і «прийняттям відповідальності співпрацівників». Те ж саме стосується офісів, магазинів та інших установ, які тільки тоді можуть працювати добре, коли влада буде певним чином «розподілена» між окремими працівниками. Слід підкреслити, що найбільший скарб підприємства і «будь-яких інших сфер діяльності» не є «інвестиційний капітал», але «людина»²⁵⁵. Церква нагадує в *Gaudium et spes*, що «порядок речей повинен слугувати порядкові людей, а не навпаки»²⁵⁶.

У західному світі багато компаній розвивають такі тенденції, які трактують співробітників як «ближніх», що впливає не тільки на краще самопочуття співробітників, але також збільшує прибутковість компанії.

«IX. Відповідальність загальносвітова»²⁵⁷

Багаті країни несуть особливу відповідальність за країни бідні, аби, наприклад, не нав'язували їм цін, але намагалися б зберегти принцип справедливості. У тій турботі про бідні країни недостатньо принципу вільної конкуренції, але потрібні відповідні моральні засади економічної етики, щоб людське життя ставало все більш гідним духовної і матеріальної буттєвості людини. Що більше людство збли-

²⁵⁴ Johannes Paul II. Predigten und Ansprachen. – Bonn, 1980. – S. 31.

²⁵⁵ Там само. – S. 29.

²⁵⁶ *Gaudium et spes*, nr 26.

²⁵⁷ Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 30.

жується в процесі об'єднання світу, то більших моральних зусиль вимагає цей процес від усіх осіб та інституцій.

«X. Забезпечення місця праці»²⁵⁸

З боку католицької церкви не йдеться про пряме втручання в питання забезпечення робочих місць. Вона як інституція може тільки апелювати до парламенту даної держави, місцевих органів влади, політичних партій та профспілок, щоб вони зробили все необхідне в цій справі.

Природно, не так легко добитися «повної зайнятості, стабільності цін, економічного зростання, гармонії в неекономічному секторі та в екології»²⁵⁹, але йдеться насамперед про те, щоб ці відповідальні інституції робили все в національному та міжнародному вимірах з метою поліпшення якості і кількості ринку праці для людини.

«XI. Охорона навколишнього середовища»

Розвиток промисловий, технічний та економічний не повинні призводити до «грабунку, псування та отруєння середовища життя, що руйнує фізичні основи життя на Землі»²⁶⁰.

Tertulian пише про те, що люди стали «тягарем для землі, природні засоби майже виснажені, тому природа не може нас уже годувати»²⁶¹, і тому потрібно тільки одне: щоб відповідно до Волі Бога-Творця використовувати великі природні ресурси.

Höffner зазначає, що «невелика кількість поколінь людства використала безповоротно скарби, не замислюючись, що майбутні покоління будуть стояти перед порожніми скарбницями, заповненими горами сміття. У природі дуже важливим є принцип колообігу: вода, рослини, тварини приходять і відходять. Середньовічна економіка використовувала цей натуральний хід природи. Джерелами енергії були тоді вітер, вода і деревина. Сьогодні економіка вичерпує в основному невідновлювальні природні ресурси. Старі джерела енергії недостатні».

²⁵⁸ Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 31.

²⁵⁹ Там само. – S. 32.

²⁶⁰ Там само. – S. 32.

²⁶¹ Там само. – S. 32.

Ще більш складним питанням є проблема «отруєння землі», знищення природних зон зростання рослин, унаслідок чого відбуваються істотні змін клімату в безпрецедентних в історії масштабах.

Християнська позиція полягає в тому, що «руйнування і спустошення природи суперечить християнському розумінню видимого творіння. Свідомість відповідальності всіх людей і народів стосовно природи має бути розбуджена і зміцнена»²⁶², і то вже сьогодні.

«XII. Система розподілу багатства»²⁶³

Сама система «ринкового механізму» за своєю суттю не здатна компенсувати окремих втрат, викликаних, наприклад, світовими війнами, коли багато людей втрачають усе, а нерідко і власне життя, або, наприклад, через хворобу, старість, інвалідність. Для соціальної справедливості потрібні соціальні або урядові інститути для суспільства в цілому.

Проте сумнівним є створення так званої «держави загального добробуту». Католицьке соціальне вчення насправді підкреслює, з одного боку, необхідність захисту хворих і слабких, але це не створення «держави-опікунки», якраз навпаки, це стосується «зміцнення власної відповідальності і подолання утриманської свідомості. Народ не може в довгостроковій перспективі втрачати більше, ніж заробляє власною працею»²⁶⁴.

«Висновки»

Аналіз проблем, що стосуються оцінки ринкової економіки з позицій християнської економічної етики спонукає до висновку, що економіка і ринок мають слугувати людині як особистості. Це означає, що принцип конкуренції повинен бути доповнений принципами християнської моралі, які забезпечують стабільну основу для всіх проявів людської діяльності в державі та економіці.

Криза сучасної світової економіки була спричинена насамперед відривом економіки від трансцендентних смислів буття, які несе в собі Абсолют християнського Одкровення, і «антропологічною помилкою»

²⁶² Höffner J. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September. – S. 32–33.

²⁶³ Там само. – S. 30.

²⁶⁴ Там само. – S. 33.

(Іван Павло II), зведенням людини до статусу знаряддя виробництва. Тому віднайдення суспільством, з одного боку, нового доступу до Бога через релігію, а з іншого боку, справжнє звільнення людини від різних редукаціонізмів інтелектуальних, соціальних, політичних через культуру стане життєдайним подихом творчого духу, для вироблення гідних умов існування і діяльності винятково неповторної, і разом з тим наскрізь соціальної сутності людської особистості.

Стосовно цієї мети надзвичайно плідним виявляється католицьке соціальне вчення і надбудована на ньому християнська філософія економіки в широкому розумінні.

5.5. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ВИМІРИ ПРОФЕСІЙНОЇ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Гроші є специфічною цінністю, і як такі вони несуть у собі основні риси нормативної природи цінностей: вони є соціально схваленими взірцями, на які людина орієнтується, здійснюючи вибір своїх вчинків. Товарно-грошові відносини – це та сфера, в якій ситуація постійного вибору репрезентована особливо рельєфно, так би мовити, «у чистому вигляді». Гроші тут виступають як соціальна субстанція, яка принципово уможлиблює вибір для кожної конкретної людини, робить її суб'єктом широких контекстів суспільного життя. Тому спеціального аналізу потребує не лише функціонування грошей як регулятора руху матеріальних та ідеальних цінностей, а й як реального і необхідного регулятора соціальної поведінки людини.

Нерідко в дослідженнях, присвячених соціальним функціям грошей, домінує тема, що «гроші псують людей». Проте замислимося: порівняно з безгрошовими системами господарювання лише економічна система, побудована на розвинених грошових відносинах, здатна

була забезпечити такий рівень добробуту такої великій кількості людей. Звісно, вагомість цього аргументу залежить від того, яка цінність приписується добробуту. Втім, навіть якщо не розглядати його як найвище благо, добробут усе ж таки в будь-якому разі є цінністю. Його відсутність створює загрози для багатьох інших безперечних благ: людського життя, здоров'я, можливостей для самореалізації, хоча це не означає, що між добробутом й іншими благами існує прямо пропорційна залежність. З урахуванням цієї залежності в сучасному світі відбувається перехід від утилітаристських критеріїв до критеріїв справедливості: тимчасом як на ранній стадії індустріального суспільства віддавалася безумовна перевага зростанню виробництва навіть за рахунок загострення соціальних суперечностей (з ризиком політичної конфронтації), унаслідок переорієнтації розвитку до соціальної держави з кінця XIX століття набула значущості проблема справедливого розподілу, принаймні в індустріальних державах. У зв'язку з цим принцип справедливості має бути доповнений другим принципом, відповідно до якого економічна нерівність морально допустима тільки тоді, коли вона корисна для всіх. Подібним способом проблема вирішується в економічній теорії за допомогою принципу Парето: поліпшення економічних умов для будь-якої групи можливе лише в тому разі, якщо воно не призводить до погіршення умов будь-якої іншої соціальної групи.

Ще одна важлива соціальна риса грошей полягає в тому, що за їх допомогою може бути реалізована (хоча самі собою гроші цього не гарантують) вимога принципу справедливості, що стосується *рівного ставлення до рівних* за умов фактичної нерівності: більша особиста ефективність легітимізує й більші економічні права власності, добробуту, економічного визнання, матеріальної незалежності, яка є важливим елементом свободи особи і безперечно пов'язана з наявністю грошей. Треба визнати й те, що інший важливий аспект свободи – рівність громадян – загрожує свободі тоді, коли допускається брутальна економічна нерівність. Тому грошові інструменти соціальної оцінки особистої ефективності передбачають вимогу постійно коригувати стартові можливості, аби гарантувати реальну рівність шансів.

Важливий аспект забезпечення соціальної справедливості через дію грошових механізмів – це те, що на цивілізованому ринку перевагу та успіх має той, у кого трудова мораль стала другою натурою.

Цей аргумент часто нашоується на нерозуміння та опір в українському моральному дискурсі, мотивований гірким досвідом недавнього минулого і мало чим відмінного сьогодні. Безперечно, процес становлення новочасової трудової моралі є досить тривалий, болючий і повинен мати свої передумови. В одній тільки Європі за нього сплачено ціною багатьох жертв – годі вже казати про третій світ, де бракувало релігійно-світоглядних передумов, закладених християнством, зокрема протестантизмом, для швидкого завершення цього процесу. Україна – християнська країна, проте і вона не мала протестантського морального досвіду, який утвердив заробляння грошей як справу, угодну Богові. Тому варто сприйняти засторогу, що безконтрольне зростання потреб, які в змозі задовольнити тільки грошово-ринкова економіка, без становлення відповідної трудової моралі може призвести тільки до втрати людиною особистої гідності. Реальним, хоча й не усіма визнаним фактом є те, що ринкова економіка забезпечує високу оцінку праці, але така оцінка передбачає дві умови. По-перше, праця людини може бути позитивно оцінена, коли вона дає змогу швидко та ефективно досягати цілей (не тільки економічних), але за умови, що немає сумнівів у моральності цих цілей за своєю суттю. По-друге, становлення трудового етосу відбувалося паралельно з розвитком таких чеснот, як справедливість, відповідальність, самодисципліна, спроможність передбачити наслідки своєї діяльності, тобто зі здатністю людини панувати над власною природою.

Дуже важлива соціальна риса грошей – це їх роль «невидимої руки». Цю роль слід розуміти в тому сенсі, що, завдяки дії грошей як механізму необмеженої ринкової комунікації з метою досягнення консенсусу учасників ринку, із загального прагнення власної користі кожного постає спільне благо всіх, тобто результат їх специфічної системної раціональності морально значно відрадініший, аніж дії окремих індивідів. Усунення ж економічного егоїзму, який мотивує дії учасників ринку, веде до апатії, а це, порівняно з негативними наслідками функціонування грошей, ще більше суперечило б спільному благу. Тому слід спокійно ставитися до того, що ринковому господарству не доводиться поклатися на добру волю окремого індивіда, аби досягати морально пристойного результату. Те, що ринок безпосередньо карає за помилки і таким чином грошові механізми перебирають на себе значну кількість рішень за моральну свідомість,

свідчить про суттєве розвантаження людини, і тому дію ринкових чинників регуляції поведінки не варто сприймати як втрату автономії волі.

Гроші виступають одним із найважливіших критеріїв ефективності не лише господарювання, а й усіх інших сторін соціального життя. Вони ніби накладаються на всі інші відносини в сучасному суспільстві, тою чи іншою мірою доповнюючи і змінюючи їх зміст і навіть моральну оцінку. Цей останній і найбільш дискусійний момент пов'язаний зі змінами, які відбулися в системі цінностей у західному світі доби модерну під впливом розвитку ринкових відносин. «Проклята жадоба золота» була відома вже за часів античності, адже Платонова та Аристотелева критика прагнення прибутку як самоцілі передбачає наявність відповідної ментальності. Проте в античності та середньовіччі така ментальність властива небагатьом, тоді як специфічною рисою новочасової ментальності є переконання, що легальне прагнення до зростання прибутку не тільки не ганебне, а й морально виправдане, воно відповідає моральному обов'язкові людини. Тому гроші для людини як суб'єкта соціального життя можуть бути і критерієм у контексті моральної оцінки, а не лише інструментом у життєвих ситуаціях, що стосуються інших благ.

Особливого значення набирає моральна компонента у професійній діяльності людей, які фахово працюють із грошима, варто підкреслити – з чужими грошима. Для стороннього спостерігача, можливо, було б несподіванкою те, що професіонали банківської справи прагнуть конституювати моральні вимоги до свого фаху в специфічному «Моральному кодексі». Проте насправді це логічно і виправдано: люди цієї професії перебувають у ситуації підвищеного ризику, позаяк гроші – це завжди спокуса легкого досягнення будь-яких цілей «в обхід» етичних норм. Яскравою ілюстрацією того, на що може штовхнути людину жага грошей, є «угода з дияволом», складена 1676 року з дотриманням усіх необхідних формальностей й завірена нотаріусом. Про неї стало відомо лише тому, що вона потрапила до рук інквізиції. За свою безсмертну християнську душу, запродану дияволу, автор тексту угоди виставляє ціну: «Люцифере, ти мусиш дати мені негайно 100 000 фунтів золотом... 2. Ти мусиш давати кожного першого четверга щомісяця по 1 000 фунтів. 3. Ти вручатимеш мені це золото у формі монет, що перебувають в обігу, аби не тільки я, а й ти,

кому я їх дам, могли користуватися ними». Далі йшло ще двадцять п'ять пунктів, у яких детально були розписані зобов'язання обох сторін. Один із параграфів, наприклад, торкався питання про скарби: «Якщо мені буде потрібна чимала сума, незалежно для чого, ти маєш повідомити мені таємницю схованого скарбу. Я не повинен діставати його сам, де б він не був схований і закопаний, ти сам мусиш дати мені його в руки»²⁶⁵.

Людина ХХІ століття далеко не така наївна, як у ХVІІ віці. Так прямолінійно душу лукавому не продає, але чи змінюється від цього суть «проклятої жадоби золота»? Тому в кожному українському банку як своєрідний запобіжник на видному місці розміщений розроблений Національним банком України Моральний кодекс.

Він передбачає, що банкір – це людина благородних устремлень, що способом його дії і мислення є чесність, справедливість і моральність. Кодекс нагадує, що мужність і відповідальність – неодмінні умови продуктивної праці, занять і змагань. Тому банкір – істинний професіонал, дбає про успіх своєї справи, про процент і дивіденд, але неодмінно пов'язує свої інтереси з благом своєї країни, свого народу, з долею всього людства. Кодекс наголошує, що банкір може ризикувати своїми грішми, але не своєю репутацією, не грошима тих, хто довірився йому. Банкір – це людина, яка найглибше усвідомлює силу і слабкість грошей і знає межу, за якою слава переходить у неславу. Тому він над усе дбає, щоб зберегти чисті руки, чисті гроші, чисту совість. Одним із головних імперативів Кодексу є вимога завжди грати за правилами, не порушувати навіть недосконалих законів, але натомість добиватися ухвалення законів корисних і мудрих. Банкір повинен мати стратегічне мислення: вкладаючи гроші в будь-яку справу, він думає не лише про найближчі наслідки, а й про ті, що можуть настати згодом.

У Львівському інституті банківської справи Університету банківської справи Національного банку України студент в обов'язковому порядку ознайомлюється з Моральним кодексом банкіра під час проходження навчально-ознайомлювальної практики першокурсників. Цей нетрадиційний для українських вищих закладів освіти вид практики був запроваджений в інституті з 2003 року для реалізації такої настанови Болонського процесу, як наскрізна практична підготовка

²⁶⁵ Горбовський О. Ловці привидів. – К.: Веселка, 1968. – С. 17.

протягом усього навчання. Основне завдання практичної підготовки першокурсників – формування соціально-психологічних та моральних рис майбутнього фахівця, передусім – почуття професійної моральної та соціальної відповідальності.

Особливе місце в цій роботі посідає ознайомлення з добродійною діяльністю банківської системи. Адже банкір, як сказано в Кодексі, не лише дбайливо збирає, а й роздає: підтримує стражденого і нужденного, вдову і сироту. Але не заохочує милостинею неробства, нахлібництва й дармоїдства, прагне не просто нагодувати, а дати засіб, як заробляти на хліб, допомагає жертві зла й прагне запобігати злу. Дуже важливо прищепити майбутнім працівникам банківської сфери культуру заможного життя: аморально і небезпечно розкошувати серед злиднів. Банкір вкладає свій талант і свої гроші в добробут свого краю, свого народу, у його освіту, здоров'я й духовність, як у своє майбутнє і майбутнє своїх дітей. Творити добро – його найважливіша місія, бо у творчості й творенні благ людина виявляє спорідненість із Богом²⁶⁶.

Дехто лише скептично посміхнеться, прочитавши ці добрі побажання. Такий скепсис має свої об'єктивні причини, але не можна також не зазначити його до певної міри упереджений характер. Ця упередженість пов'язана з тим, що масова свідомість не схильна визнавати за людьми, зайнятими грошовими справами, вищих цілей та поривань. Наше сприйняття грошей нерідко будується на протиставленні духовних вимірів матеріальним аспектам буття. На нашу думку, є неправомірним спрощенням підхід, який класифікує буття людини залежно від ставлення до грошей на два типи – «вищий», для якого гроші не мають значення, і «нижчий», у якому гроші посідають важливе місце. Звичайно, не можна не погодитися з тим, що справжня духовність, служіння вищим цінностям далеко відсувають гроші на задній план у системі ціннісних орієнтацій особистості. Однак стверджувати, що людина, яка професійно працює з грошима, у силу самого цього факту живе відчуженим життям, нереалістична і несправедлива, а для представника економічної еліти – непрофесійна. У людей, які займаються бізнесом (не обов'язково приватним), гроші справді на першому місці, але не тому, що нема вищих інтересів, а тому, що це їхній спосіб самореалізації – професійна робота з грошима як

²⁶⁶ Моральний кодекс банкіра / Національний банк України. Інститут незалежних експертів. – К.: НБУ, 2002. – С. 143.

дуже складним і ефективним інструментом, який потребує найвищої самовіддачі і дуже великої відповідальності. Це і є та сама діяльність, яка утворює соціальну сутність грошей. Гроші не є для них засобом легкого, безтурботного життя. Ті блага, які вони можуть через них отримати, вони, як правило, не мають часу споживати, бо професійна діяльність рідко залишає на це дозвілля. Ці люди – трудівники, високі класні професіонали, вони платять податки, займаються добродійністю, забезпечують наповнення бюджету, за рахунок чого створюються блага, які мають суспільний характер і уможливають реалізацію найвищих у гуманітарному плані цілей соціуму. Власне кажучи, грошей на утримання соціальної (іншим словом – бюджетної) сфери поза коштами, що надходять від підприємницької діяльності, просто не існує в природі. Ринковий вибір українського суспільства – це орієнтація на те, що такі люди і такі соціальні відносини набиратимуть усе більшої ваги і, зрештою, стануть визначальними. Чи доцільно, чи правильно по суті відносити буття цих людей до категорії «несправжнього» через те, що гроші посідають в їхньому житті важливу роль? Окрім того, кожна людина в сучасному суспільстві повинна мати знання, навички, вміння, що дозволяють їй здійснювати успішний менеджмент грошей. До цього її зобов'язують і професійна діяльність, і родинні обов'язки, і особисті інтереси, що обов'язково мають як духовний, так і матеріальний вимір.

Картина типів людської особистості, пов'язаних з утилітарними орієнтаціями, значно складніша за дихотомічне протиставлення духовного та матеріального і потребує розлогішої класифікації. Зокрема, привабливим у цьому плані є підхід Еріха Фромма, який у праці «Людина для самої себе» ставить мету дослідити повністю розвинутий характер як мету людського розвитку й ідеал гуманістичної етики. Е. Фромм висуває концепцію продуктивного характеру, маючи на увазі під продуктивною орієнтацією особистості здатність людини застосовувати свої сили, реалізуючи закладені в ній можливості. Це такий спосіб ставлення до світу в усіх сферах діяльності, який дозволяє людині почуватися повним втіленням своїх сил, але не потрапляти від них у залежність²⁶⁷. Матеріальне виробництво розглядається в цьому контексті як найбільш розповсюджений символ продуктивності,

²⁶⁷ Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – С. 76–77.

але воно не вичерпує змісту цього поняття, бо найважливішим об'єктом продуктивності є сама людина. Е. Фромм поділяє орієнтації в процесі соціалізації особистості на продуктивні і непродуктивні, кладучи в основу розрізнення способи, якими людина одержує те, чого вона потребує, і реалізує свої взаємини з іншими людьми. До непродуктивних орієнтацій належать типи:

1. Рецептивний (той, що одержує). Принцип його стосунків із людьми: «якщо я підкорюся сильнішому, одержу від нього все, що мені потрібно».

2. Експлуататорський (той, що відбирає) – «щоб узяти від іншого все, що мені треба, я повинен керувати ним, перетворити його в безпомічний об'єкт моєї волі».

Обидва ці типи орієнтацій побудовані на повному злитті з людьми, від яких особа очікує або прагне взяти якісь блага.

3. Накопичувач (той, що зберігає). Для нього характерна перевага усамітнення, відсутність контакту з людьми. Прагне набувати потрібні блага не із зовнішніх джерел, а через накопичення і недопущення марнотратства. Будь-які близькі стосунки з іншими людьми сприймає як загрозу. Проблему стосунків із зовнішнім світом розв'язує через відчуження від нього, а якщо навколишнє середовище сприймається як занадто велика загроза – через його руйнування.

4. Ринковий (той, що вимінює). Він віддає перевагу певній незалежності від інших, незв'язаності з ними, самостійності, але, на відміну від накопичувача, ця роз'єднаність має скоріше дружні, ніж руйнівні засади. Головний принцип – уміння легко вступати в контакт, легкі і нестійкі, поверхневі зв'язки, і лише в глибині душі стійке почуття незалежності.

Людина продуктивної орієнтації – «та, що виробляє», буде стосунки з іншими на основі розумної любові, яка передбачає відповідальність, турботу, повагу і знання іншого за умов збереження цілісності особистостей партнерів²⁶⁸.

Принциповий підхід Е. Фромма, який ми вважаємо за доцільне застосувати до оцінки ступеня залежності людини від грошей, полягає в тому, що *немає жодної людини, чия особистісна орієнтація була б повністю продуктивною або, навпаки, повністю позбавленою*

²⁶⁸ Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – С. 95–96.

продуктивності. При цьому дуже важливо, що продуктивний потенціал особистості формується на ранніх етапах соціалізації, коли вона ще не включена у грошові взаємини. Таким чином для конкретної особистості не грошові взаємини постають як чинник, що формує її соціальний тип, а, навпаки, характер її ставлення до грошей зумовлений уже сформованою спрямованістю особистості. Значущість продуктивної і непродуктивної орієнтації в кожній конкретній людині індивідуальна, саме вона детермінує якість непродуктивних орієнтацій. Кожна людина, щоб жити, повинна щось одержувати від інших, щось брати в них, зберігати і вимінювати. Вона також повинна бути здатною підкорятися авторитетові, керувати іншими, а на певний час усамітнюватися й самостверджуватися. Відповідно до ступеня продуктивності загальної спрямованості непродуктивні орієнтації мають або позитивні, або негативні властивості. Якщо домінуючою є продуктивна орієнтація, то непродуктивні не мають негативного значення, але виявляють різноманітні продуктивні властивості. У ставленні до грошей, якщо спосіб придбання речей суттєво непродуктивний, тоді нормальні здатності брати, віддавати, зберігати й вимінювати перетворюються в гіпертрофовану пристрасть відбирати, експлуатувати, накопичувати й продавати як домінуючий спосіб життя. Непродуктивні способи соціальних зв'язків у людей із домінуючим продуктивним типом спрямованості виявляються як залежність, авторитарність, ощадливість, самовпевненість. Ці ж якості при домінуванні непродуктивної спрямованості набирають характеру сервільності, або агресивного панування й використання влади для збагачення, або продукують тип гоголівського Плюшкіна, або шахрайства.

Зі сказаного можна зробити висновок, що на зрілу, сформовану особистість деформуючий вплив грошових відносин поширюється незначною мірою. Говорити про докорінні впливи грошей на зміни внутрішнього світу людини доцільно в іншому ракурсі – а саме про створення грошовими взаєминами соціального тла загальноновизнаних ціннісних орієнтацій, які впливають на базові компоненти особистості, що перебуває в процесі становлення. У зв'язку з цими особливостями впливу грошових інтенцій на фахівця, що формується, потребує повсякчасних наполегливих зусиль морально-психологічна підготовка студентів економічних навчальних закладів, зокрема спеціалізації «Банківська справа».

5.6. «ЛЮДИНА ЕКОНОМІЧНА» І «ЛЮДИНА ЕТИЧНА»: ЧИ МОЖЛИВИЙ СИНТЕЗ?

Наслідки інтенсивної господарської діяльності людини у ХХ сторіччі, що здійснювалась за умов абсолютизації егоїстичного економічного інтересу, як ніколи актуалізує проблему співвідношення етичної та економічної сфер буття і шляхів їх поєднання. На рівні державного регулювання існують намагання поставити економічного суб'єкта в ситуацію, коли діяти етично для нього вигідно. Однак очевидно, що попри ці намагання взаємодія указаних сфер людського буття не є рівноправною. «Економічна людина» як суб'єкт економічної діяльності виявляється відірваною від «людини етичної», звідки і впливають наполегливі пошуки шляхів їх поєднання. Саме питання про способи формування моральної відповідальності в «економічній людині» свідчить про відсутність етичної складової в економічній діяльності. Як відомо, ми запитуємо про те, що втратили, брак чого ми відчуваємо. Тому саме питання є діагнозом втрати. Потреба шукати додаткові моральні основи економічної діяльності впливає з «аморальності» останньої. Мораль виявляється зовнішнім додатком щодо економіки.

Концепція «економічної людини» з'являється у праці «Про предмет політичної економії» Д. Мілля. Визначаючи предмет економічної теорії, дослідник вказує на необхідність введення гіпотези стосовно того, що «людина внаслідок своєї природи віддає перевагу більшому обсягові багатства перед меншим в усіх випадках»²⁶⁹. Винятком є відрізок до праці та бажання якнайшвидше насолодитися предметами розкоші. Економічна наука у своєму дослідженні повинна припускати, що в межах господарської діяльності людина прагне до збільшення багатства. Саме це прагнення як головна та усвідомлена мета, на думку Д. Мілля, повинно цікавити економічну теорію. Він визнає, що подібне припущення є абстракцією. «Таке припущення, – зазначає з цього приводу Д. Мілля, – приймається не тому, що хтось з політекономів настільки дурний, що вірить, немовби

²⁶⁹ Блауг М. Методология экономической науки. – М., 2004. – С. 13.

людство влаштовано саме таким чином, а тому, що без неї неможливе існування науки»²⁷⁰. Тому економічна теорія досліджує виключно таку сферу людської діяльності, де «прагненням отримати найбільший обсяг багатства з мінімальними затратами праці та мінімальним самообмеженням» є домінуючим.

Зрозуміло, що «економічна людина» – це абстрактна людина, або «уявна людина». Однак із часів зародження економічної теорії відбулися певні зміни. У результаті суспільних трансформацій колишня теоретична абстракція отримала цілком реальні обриси. «Уявна людина» в межах господарської діяльності прагнула мінімізувати витрати і максимізувати прибуток. Сьогодні, коли «економіка – Бог сучасної людини»²⁷¹, колишня абстракція переселилася з теоретичного простору в повсякденність. Вона заповонила всі щілини людського буття. Причиною цього є стрімке зростання ролі економічної сфери в сучасному світі. Точніше, вона перестає бути однією зі сфер суспільного буття, унаслідок того, що підміняє його собою. Розширення економічної сфери до «прагматичного економічного універсуму»²⁷² відбувається за рахунок інших сфер суспільного буття. Відбувається ніщо інше, як підміна частиною цілого.

Універсалізація економічної діяльності призводить до постійного і впевненого розширення ареалу свого існування «економічною людиною». У межах «фінансової цивілізації», яка не знає національних і державних кордонів, найбільш пристосованою є саме «економічна людина». Сьогодні вона вже не просто теоретична передумова, а всемогутній господар життя.

Поширення товарно-грошових відносин на всі сфери суспільного буття породжує відповідні рухи в теорії. «Економічний імперіалізм» під проводом Г. Беккера є теоретичним відображенням тих тенденцій, що мають місце в реальності. Він не породжує їх, а слідує за ними, описує їх. Твердження, що «економічний підхід дає продуктивну схему для розуміння всієї людської поведінки»²⁷³, стає можливим тільки тоді, коли дійсно більшість сфер суспільного буття підпорядковуються «капіталістичному духу» (В. Зомбарт) .

²⁷⁰ Блаут М. Методология экономической науки. – М., 2004. – С. 13.

²⁷¹ Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006. – С. 9.

²⁷² Там само.

²⁷³ Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение // THESIS. – 1993. – Вып. 1. – Т. 1. – С. 37–56.

«Людина економічна» постає носієм цього духу, виражає його у своїй діяльності. Так само, як частковий «капіталістичний дух» підміняє собою Дух узагалі, «економічна людина» витісняє людину взагалі. Причому подібне витіснення відбувається не тільки в теорії, а й у практиці. З цього приводу у В. Зомбарта можна знайти такі рядки: «Жива людина з її щастям та горем, з її потребами та вимогами витіснена з центру кола *інтересів* та місце її зайняли дві абстракції: *нажива і справа*. Людина, відповідно, перестала бути тим, чим вона залишалася до кінця раньокапіталістичної епохи, – *мірою всіх речей*. Прагнення суб'єктів господарювання, навпаки, спрямоване на якнайбільш високий прибуток та якнайбільше *процвітання справи*: дві речі, які, як ми побачимо, перебувають у тісному нерозривному зв'язку між собою. Їхні взаємовідносини полягають у тому, що підприємці хочуть прагнути до розквіту справи та повинні здійснювати наживу (навіть якщо вони і не ставили її свідомо собі за мету)»²⁷⁴. Отже, «капіталістичний дух» підпорядковує собі не тільки різні сфери суспільного буття, а й людину. Таким чином, для В. Зомбарта сучасна «економічна людина» не є вільною, вона підпорядкована «капіталістичному духу» з його «економічною раціональністю». Будучи породженням людської діяльності, вона відчужується від неї та постає самостійною силою, що нав'язує та примушує людину до певної поведінки.

Величезну роль у становленні «капіталістичного духу» відіграла, як це не дивно, саме етика. Так, М. Вебер вважав, що саме протестантська етика сприяла становленню «духу капіталізму». В особливостях релігії вбачав передумови розвитку «капіталістичного духу» вже згадуваний В. Зомбарт. Однак у нього передумовою становлення цього духу була не тільки релігія. Подальший розвиток капіталізму, як показує В. Зомбарт, призводить до необхідності звільнення від релігії та традиції. Те, що спочатку живило «капіталістичний дух», згодом перетворилося на кайдани. Так само етичні норми та цінності, що спочатку сприяли розвиткові капіталізму, з часом стали зайвими. Капіталізм стає самоціллю, а етичні норми сприймаються як зовнішній світ належного, який не є іманентним повсякденній реальності капіталістичного світу.

²⁷⁴ Зомбарт В. Буржуа: Пер. с нем. – М.: Ин-т социологии, 2004. – С. 131.

На початку сходження до влади буржуазія, якій судилося потім перетворитися на «економічну людину», змушена була здійснити переоцінку цінностей. У процесі боротьби буржуазії з аристократією формувалася відповідна буржуазна мораль на протигагу моралі аристократії. Нові етичні норми та цінності служили ідеологічним виправданням нового суспільного устрою. Вони служили способом легітимізації буржуазного етосу. Як пише польська дослідниця М. Оссовська у праці «Лицар і буржуа», «це стиль життя якоїсь суспільної групи, спільна орієнтація якоїсь культури, прийнята в ній ієрархія цінностей»²⁷⁵.

Не можна не помітити, що становлення буржуазного етосу супроводжувалося раціоналізацією всіх сфер життєдіяльності. У подальшому В. Зомбарт охарактеризував її як «економічну раціональність». Раціональними виступають етичні норми – вони мають службовий характер. Якщо в межах протестантської етики норми та цінності внаслідок своєї трансцендентності обмежують «дух капіталізму», то, наприклад, класична модель буржуазної моралі Бенджаміна Франкліна має «посейбічний» характер. Для нього добродесність не марна, вона корисна, адже приносить прибуток. Добродесна людина – це людина, що заслуговує на кредит. Три добродесності забезпечують кредит, це працелюбність, дисципліна грошових зобов'язань та ощадливість²⁷⁶. Однак ця мораль була характерною для раннього капіталізму. З розвитком капіталізму мораль із засобу, що сприяв його розвитку, перетворюється на межу, яка тепер вже стримує розвиток. Причиною цього є перетворення економічної діяльності на самоціль.

Добродесність Б. Франкліна служила збільшенню багатства. Саме максимізація прибутку виправдовувала її. Пізніше, коли вона перестала виконувати максимізуючу функцію, зникла потреба в ній. Добродесність перестала бути раціональною, адже «економічна раціональність» передбачає збільшення прибутку. Саме цей механізм, незалежно від бажань суб'єктів економічної діяльності, нав'язує їм маску «економічної людини». Для В. Зомбарта «прагнення до наживи» з необхідністю повинно перетворитися на самостійну силу, яка по-неволює людину.

²⁷⁵ Оссовская М. Рыцарь и буржуа: исслед. по истории морали / Пер. с польск., общ. ред. А. А. Гусейнова. – М., 1987. – С. 26.

²⁷⁶ Там само. – С. 241–242.

Для Б. Франкліна гроші насправді не є самоціллю. Найважливіше – це отримати незалежність. Пафос новоєвропейського звільнення від тягарю традиції, релігії та феодалізму проникає і в буржуазний етос, який притаманний ранньому капіталізму. Гроші виявляються засобом отримання незалежності. В античності шляхи отримання незалежності були запропоновані стоїцизмом та епікуреїзмом. Стоїк досягав незалежності, оголошуючи несуттєвим усе в цьому житті. Епікуреєць – звільнившись від страху. Утім, подібні люди були винятком. «Капіталізм, що зароджувався, пропонує незалежність більш демократичну – незалежність завдяки грошам»²⁷⁷. Однак, як діагностував В. Зомбарт, ця незалежність приховує за собою нову форму залежності. Як відомо, становлення капіталізму призводить до зміни особистісної залежності, яка мала місце в межах феодалізму, речовою залежністю. Саме ця уречевлена сила прагнення до наживи перетворює увесь світ на *засіб* збагачення. Звуження людської діяльності до використовуючої активності індивідів детермінує спосіб їх світовідносини. Домінуючими є відносини використання. І світ, і людина постають у світлі таких відносин уречевленими – тобто речами серед інших речей. Незалежність у такому разі обертається байдужістю. Атомізовані індивіди, підпорядковуючись «економічній раціональності», співіснують один з одним тільки внаслідок зовнішньої необхідності та в міру того, наскільки ці соціальні зв'язки служать задоволенню потреб індивіда-атома. Міжособистісні взаємозв'язки у світлі етоса «економічної людини» постають економічно вигідною угодою, вони функціоналізуються. Соціальні зв'язки відбуваються не між особливими представниками роду людського, а між функціями, персоналізаціями третьої відчуженої сили – капіталу.

Ринкова економіка, що перетворюється на самоціль, відрізняється від ранніх форм капіталізму. Відповідно змінюється й етос «економічної людини». Формується нова мораль, трансформується сам «дух капіталізму». Нова мораль відрізняється від класичної моделі буржуазної моралі Б. Франкліна. Домінуючими в ній є «перевага споживачьких інтересів – безглузда праця – безумовна, безмежна, безжалісна нажива – найвеличніший економічний раціоналізм: характерні риси

²⁷⁷ Оссовская М. Рыцарь и буржуа: исслед. по истории морали / Пер. с польск., общ. ред. А. А. Гусейнова. – М., 1987. – С. 246.

висококапіталістичного духу»²⁷⁸. Для цього «висококапіталістичного духу» економічна діяльність є аксіологічно байдужою. Її мета ціннісно порожня. Не дивно, що проблема цінностей формулюється саме в той час, коли капіталізм досягнув свого повноліття. Для кінця XIX і XX століть гроші та доброчесність виявляються цілком різними речами. Причому якщо доброчесність, мораль, етика опиняються під нещадною критикою, що призводить до розгортання нігілізму, то гроші, попри критичні напади, продовжують свою переможну ходу. Ринкова економіка, що стала самоціллю, – аморальна. Не в тому сенсі, що вона антиморальна, ні. Вона просто байдужа до моралі, якщо та не відповідає її потребам. Мораль використовується для надання смислу самоцілній економічній діяльності. Адже остання, відірвана від суспільного цілого, втрачає смисл, «лише смисл нонсенсу є в ній самій»²⁷⁹. Таким нонсенсом з аксіологічного погляду постає сучасна ринкова економіка. Не дивно, що діяльність «економічної людини» так само аксіологічно безмістовна. Відчуття цієї порожнечі та потреба її заповнення породжує пошуки «людини етичної».

Ще однією причиною стурбованих пошуків «етичної людини», яка прагне компенсувати безглузду голу утилітарність «економічної людини», є те, що капіталізм потрапив у зачароване коле самознищення. Ідеться про самознищення не просто певної господарської системи, а внаслідок абсолютизації економіки – про знищення людства. Дивним чином виявляється, що «бог-економіка» виявився байдужим до долі своїх адептів. Винахідлива, егоїстична та корислива «економічна людина» переслідує виключно свої приватні інтереси. Її активність має суб'єктивний характер. Вона орієнтується на ціль, але не на ціле. М. Вебер і М. Горкгаймер вважали, що «цілераціональна дія» має інструментальний характер, вона означає властивість або здатність речей, способів поведінки поставати засобами для здійснення певних цілей. У межах «цілераціональної дії» сам розум, так само як і мораль, виступають інструментами досягнення цілі. Ця інструментальна діяльність не замислюється, наскільки розумною є сама ціль. Таким є «суб'єктивний розум», який служить досягненню цілей, не виявляючи рівень їх розумності. Тому він може служити ірраціональним цілям. Однак всезагальна розумна мета розвитку людства та

²⁷⁸ Зомбарт В. Буржуа: Пер. с нем. – М.: Ин-т социологии, 2004. – С. 232.

²⁷⁹ Делез Жиль. Логика смысла. – М., 1998. – С. 118.

суспільства, на думку М. Горкгаймера, повинна бути прерогативою «об'єктивного розуму». Для того, щоб адекватно оцінити розумність цілі, потрібно вийти за межі прагнення виключно до-цілі, необхідним є включення приватної цілі в контекст цілого, тобто прагнути до-цілого. Адже людина і є маніфестацією цілого, мікрокосмосом, вираженням всезагального на стороні кінцевого (Г. В. Ф. Гегель), «просвіт буття» (М. Гайдеггер). Відмова від цілого є відмовою від себе. Розрізнення прагнення до-цілі та прагнення до-цілого розкриває розрізнення самих способів здійснення людської активності, способів входження людини у світ. Проблема полягає в пошуку альтернатив «економічній людині», яка продовжує «своєцентричну» (Г. С. Батіщев) експансію у світ, розширюючи владу над ним. «Коли людина діє партикулярно, вона вступає в антагонізм зі своєю власною природою. Але річ якраз у тому, що ніякої «власної», наперед даної специфічної, відмінної від усього іншого, від цілісного буття, природи саме в людини як людини – немає»²⁸⁰.

Людина приречена розділити долю світу. Перетворюючи останній на засіб збагачення, вона, хоче того чи ні, зводить себе так само до засобу. Звужуючи світ у межах споживацького ставлення до «природи», до речі-об'єкта, людина звужує себе до абстрактної функції, відтворює себе в ракурсі однієї (тому і абстрактної) якості. Ті спроби повернути людині її сутність, які залишаються в межах «економічної раціональності», призводять до зворотного результату. Суб'єктивація та формалізація процесу самозбереження перетворює його на власну протилежність, на процес самознищення. Тотальна трансформація кожної сфери буття в засіб, вважав М. Горкгаймер, веде до ліквідації суб'єкта, який мав ними послуговуватися. Це надає сучасному суспільству нігілістичний характер. Суб'єктивізація, яка підносить суб'єкт, одночасно прирікає його²⁸¹. Те ж саме відбувається в межах сакралізованої та абсолютизованої економіки, що стала самоціллю: розпочавши свій шлях як спосіб звільнення індивіда, вона загрожує знищенням людини.

²⁸⁰ Возняк В. С. Целе-сообразность и цело-сообразность: смысл // Проблема смысла у філософії та культурі російського Срібного віку: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Дрогобич: ДДПУ, 2008. – С. 86.

²⁸¹ Култаева М. Праця М. Горкгаймера «Критика інструментального розуму» та її значення для філософії освіти // Філософія освіти. – 2006. – № 2. – С. 187–197.

Пошук переходу «економічної людини» до «людини етичної» є пошуком виходу суб'єкта економічної діяльності зі стану самозамкненості. Його світозв'язки повинні подолати відносини використання як свою межу та вийти на всезагальний рівень співвіднесеності зі світом. Причому світ повинен мислитися ширше, ніж просто природа, адже світ це і є суспільство («усім світом», «світський») та інші люди («вийти у світ»). Етичні відносини не обмежуються формальними нормами та правилами, які індивід змушений виконувати в силу «суспільного договору». Вони не є абстрактно-загальним, хоча на практиці досить часто трапляється саме таке абстрактне поєднання «людини економічної» і «людини етичної». Кожній із цих людських іпостасей відводиться певна сфера існування, однак їх взаємозв'язок має поверховий і формальний характер. Етичні світовідносини тут обов'язок, повинність, але аж ніяк не спосіб існування, або, висловлюючись інакше, не стан душі. Індивід залишається відданим своїм приватним інтересам, а роль «етичної людини» його змушує виконувати «суспільна угода» громадянського суспільства. Саме тому подібна компенсаторна мораль, мораль-роль дуже швидко перероджується в моралізаторство. В абстрактно-загальне прокрустове ложе норми вкладається окремий вчинок, і цим визначається його правильність або хибність. Така процедура відбувається автоматично, поза суб'єктністю. Вона не зачіпає людину та не виступає особистісним вчинком. Тут узагалі немає місця вчинку – залишається тільки пристосовуватися під застигли монолітні форми моральних норм та цінностей.

Дійсне етичне світовідношення є конкретно-всезагальним, воно дотичне до феномена совісті, де совість – це вість цілого, взаємозв'язок з об'єктивним світом. До речі, саме в цьому виході за межі суб'єктивності у вимір об'єктивного філософська традиція довгий час вбачала джерело розуму. Тому економіка як замкнена самоціль не розумна, а «економічна раціональність» за всіма ознаками в кращому разі розсудкова. Со-вість виносить людину за межі її індивідуалістичної локальності, за межі атомізованої замкненості та «своєцентричності». Кожен вчинок людини так чи інакше співвідноситься з іншими людьми, з їхньою реакцією на цей вчинок.

При пильному вдивлянні в «совісний досвід» ми побачимо його вкорінення в цілісність людського буття та розкриття в ньому совісті

Інобуття. «Великі творці етики завжди стверджували, що совісний досвід вводить душу в новий порядок буття, як би ми не називали цей лад: як «даймонічний» разом із Сократом, чи як «моральну світобудову» разом із Фіхте, чи як сферу «всезагальної волі» з Гегелем, чи як «царство Боже» услід за Христом»²⁸². Совість якраз і є свідченням цього «нового порядку буття». Для розсудкового сприйняття світу вона часто виступає безглуздістю чи безумством. В одному з фільмів А. Тарковського – «Соляріс» – головному герою, ще до того як він починає розуміти необхідність самозміни, відкривається совісний досвід – дійсно, вість з іншого світу: «...знай, це не безумство. Тут радше щось із совістю». Ці слова немовби відлуння, що перегукується із поезіями О. Мандельштама:

Может быть, это точка безумия,

Может быть, это совесть моя...

Досвід «со-вісті» відкриває можливість співвіднести свої вчинки не з частковими принципами наявної дійсності, а з Абсолютом. Зрозуміло, що це вимагає повної відкритості Універсуму, і, як це не парадоксально, для самозамкненого індивіда-атома з його розсудковим зв'язком така відкритість ототожнюється з божевіллям. У цій точці трансформується розум, або розсудок знаходить свою істинну основу – розум. Отже, етичне світосприйняття змінює сам принцип зв'язку: з розсудкового, часткового, замкнутого, «своєцентричного» (Г. Батіщев) на цілісний і відкритий для зустрічі. Співвіднесеність наших дій з іншими робить їх із самого початку морально забарвленими. Зіставленість «Я» з «ТИ» є передумовою доцільної (у сенсі прагнення як до-цілі, так і до-цілого) діяльності, а значить і розумної. Тому необхідно здійснити перехід від зовнішнього поєднання етичного та економічного до розуміння їх органічної єдності на боці цілісної людини, коли етичне іманентне економічному, тобто є не зовнішньою та відчуженою нормою, а способом діяльності, спілкування та зв'язку. Коли людина пригадає свою первісну співвіднесеність з іншим світом, етичне перестане бути чужим економічному. Ця необхідність – не утопія, це історія.

²⁸² Ильин И. А. Философия и жизнь // На переломе. Философия и мировоззрение. Философские дискуссии 20-х годов. – М., 1990. – С. 52–53.

5.7. МЕЦЕНАТСТВО ЯК МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ

У будь-якому цивілізованому суспільстві інститут меценатства відіграє важливу роль у вирішенні соціальних проблем. Навіть найзабезпеченіша держава не може опікуватися кожною конкретною людиною. Рівень розвитку меценатства та доброчинності в Україні не має аналогів у новітній історії. Безперечно, міра доброчинності в кожного мецената своя, але об'єднує їх переконаність у тому, що могутність і добробут України нерозривно пов'язані з добробутом і щастям кожного її громадянина.

Сьогодні українці гостро відчувають необхідність об'єднавчої ідеї. Нею може стати прагнення кожного брати посильну участь у благочинних програмах, допомагаючи і конкретним людям, і суспільству в цілому вирішувати багато наболілих проблем. Головною метою такої ідеї повинна стати міцна консолідація всього українського суспільства. Одним із потрібних, гуманних і дієвих інструментів, за допомогою якого можна досягти цієї благородної мети, є Ліга українських меценатів, що об'єднує успішних та небайдужих людей, які добре знають потреби нашого суспільства і при цьому не бояться постійно брати на себе тягар дієвої соціальної допомоги. Результатом їхніх зусиль стане не тільки поліпшення життя конкретних людей, а й створення моральної, оптимістичної та творчої атмосфери, плідної як для економічного, так і духовного розвитку України.

Кращі традиції українського меценатства і доброчинності мають своє коріння в епосі Київської Русі і Гетьманства. Добродійність у Київській Русі відома з давніх часів. У «Повчанні» Володимира Мономаха записано: «Всього ж убогих не забувайте, але наскільки можете, по силі годуйте і подавайте сироті, і вдовицю виправдовуйте самі, і не давайте сильному губити людину»²⁸³. Доброчинністю займалися князі і гетьмани, підприємці й купці, світські та церковні особи.

²⁸³ Історія української філософії: Хрестоматія / Упорядник М. В. Кашуба. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – С. 31.

Перші спроби надати цій богоугодній справі певної системи зроблено за часів Володимира Великого. Уже тоді для жебраків будували богадільні й притулки, проводилися санітарно-карантинні заходи. Для забезпечення бідних прожитком були організовані суспільні роботи, практикувалася безплатна роздача хліба в голодні роки. Спадкоємці Володимира наслідували його приклад своїм добрим ставленням до бідних людей, турботою про сиріт, удовиць. На початку XVIII століття благодійність була прерогативою церков та монастирів, що були центрами соціальної допомоги старим, убогим і хворим. Активну участь у влаштуванні шпиталів і лікарень брали братства – громадські організації українського міщанства, які в XV–XVIII століттях відігравали велику роль у житті народу. Благодійність була одним із головних завдань їх діяльності. Братські громади об'єднали людей, свідомих своєї значущості в суспільстві, одержимих енергією діяння, праці на спільне благо, під яким розуміли добро вітчизни, культурну традицію, мову і релігію. Праця на спільне благо стала сенсом їхнього життя. Острозька і Києво-Могилянська академії є хрестоматійними прикладами їх діяльності в розвитку української культури²⁸⁴.

Конституція П. Орлика (1710 р.) проголошувала завданням влади турботу про шанування закону і справедливості, турботу про захист непривілейованих суспільних прошарків. Інакше кажучи, це був перший український законодавчий документ, що чітко прописував питання соціального захисту малозабезпечених верств населення.

Слово «меценатство» означає не просто виділення коштів на певні добрі чи гуманні справи, а таку добродійність, яку понад усе шанували у стародавній Русі. Історик В. О. Ключевський вважав, що стародавня Русь розуміла й цінила лише особисту, безпосередню добродійність, милостиню, що передавалася з рук у руки, таємно від стороннього ока²⁸⁵. У цьому істинна добродійність відрізняється від спонсорства, коли кошти виділяються, як правило, з корисливою метою (переважно для реклами). Саме так, у стародавньому значенні, розуміли добродійність практично всі українські меценати. Деякі з них навіть вимагали не згадувати їх публічно, коли робили анонімні пожертвування до декількох сотень тисяч рублів. А термін «меце-

²⁸⁴ Філософія Відродження в Україні – К.: Наукова думка, 1990. – С. 79–154.

²⁸⁵ Основи підприємницького дела (Благородний бізнес) / Под ред. Ю. М. Осипова. – М.: МГУ, 1992. – С. 8.

натство» уживався тоді й нині як синонім доброчинності, а не тільки підтримки мистецтва, як можна розуміти, якщо виходити виключно з тлумачення етимології слова, що бере свій початок від римського патриція Мецената.

Пригадаймо хоча б родину Терещенків, яка тільки для рідного міста Глухова пожертвувала неймовірну для того часу суму – півтора мільйона рублів. А її внесок у розвиток суспільного життя Києва важко переоцінити. Або Костянтин-Василь Острозький – діяльність його виявилася в заснуванні Острозької академії, друкарні, 600 церков, 20 монастирів, латинського костюлу, мечеті, синагоги на Волині. Власниця волинського містечка Гоцці Раїна Соломорецька заснувала Свято-Михайлівський чоловічий монастир і школу при ньому. Княгиня Анастасія Юрївна Гольшанська дала великі кошти на переклад і оформлення знаменитого Пересопницького Євангелія, княгині Олена й Софія Чарторийські у 1597 р. заснували спеціальну фундацію при Пересопницькому монастирі, дали кошти на шпиталь для недужих і заснували школу для селянських дітей. Свого часу коштом цукрозаводчика Платона Симиренка уперше видано Шевченків «Кобзар». Десятки обдарованих юнаків, котрі не мали за що продовжити освіти, безоплатно здобули її у відомій колегії Павла Галагана й уславили нашу науку й культуру. Петро Могила, Іван Мазепа, Кирило Розумовський, Василь Тарновський, родини Галаганів, Рильських, Бродських та інші увійшли в історію України як щедрі меценати.

Традиція меценатства в Україні особливо поживалась у ХІХ столітті, що можна пов'язати з наростанням патріотичних настроїв у добу романтизму. Якщо шляхта і дворяни керувалися принципом, «щоб не говорили, що він робить погане» (М. Гоголь), то купці відчували себе господарями країни і дбали про її добробут. Дослідники стверджують, що серед великих промисловців і торговців іноземного походження, які працювали в Україні, меценатів майже не було. Дбали про суспільну користь переважно вихідці із селянства і посадські, які розбагатіли власною працею. Завдяки меценатам українську культуру збагатили Києво-Могилянська академія, Софійський собор, храм Спаса на Берестові, Густинський монастир, училище імені Івана Труша, Острозька Біблія, Київський музей мистецтв, Національний архів, Національна бібліотека, Національний музей, народні школи для селян, колекції Тарновського в Качанові, Чернігівський історичний

музей В. В. Тарновського, палацова бібліотека, Колегія ім. П. Галагана, журнал «Київська старовина», металевий пароплав «Українець» Яхненків – Симиренків, українська «Родина», «Товариство допомоги літературі й науці», газети «Рада», «Громадська думка», «Літературно-науковий вісник», Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка завдяки Симиренкові, іменні стипендії для гімназистів, студентів та ін.²⁸⁶

Як бачимо, меценатство в Україні має давню та ґрунтовну історію, особливі традиції, а донедавна забуті постаті нині є гордістю та прикладом для наслідування. Так, «прагнення до суспільної користі» керувало вже згадану родину українських промисловців, землевласників та меценатів – Терещенків. Козак із Чернігова Яків Терещенко, його син Артемій, оселившись у колишній гетьманській столиці Глухові, дістали прізвисько «Рубль» за успішний торговельний хист. У подальшому Терещенки – Артемій, Федір, Микола, Семен, Михайло і Варвара стануть власниками найбільших заводів із виробництва цукру, а також посідатимуть провідне місце в торгівлі хлібом, худобою, суконним виробництвом, лісообробці. Їм належатиме понад 200 тисяч га землі, з них 70 тисяч – на Київщині. Їхні рахунки лише в закордонних банках перевищували 13 млн руб., родина мала яхту «Юланта» в Норвегії, віллу в Каннах, унікальну колекцію живопису. Наприкінці життя Микола Терещенко отримував чистого прибутку десять мільйонів рублів щорічно, був найбагатшою людиною в Російській імперії. За особливі заслуги та добродійну діяльність купцю першої гільдії Артемію Терещенку було даровано титул дворянина. Михайло Терещенко отримав блискучу освіту, навчаючись паралельно в університетах Москви і Лейпцига. Знав тринадцять мов, був вундеркіндом у математиці і завзятим театралом, вправним альпіністом і віртуозним музикантом. А коли він уперше відвідав казино, його вигреш сягнув такої цифри, що казино не змогло з ним розрахуватися. У двадцять п'ять років Михайло став головою промислової імперії і одним з найбагатших людей у світі. Обирався до IV Державної Думи (1912 р.), був міністром фінансів у Тимчасовому уряді (1917 р.), а згодом міністром закордонних справ. Іноземні

²⁸⁶ Див.: Мельничук Г. 1000 незабутніх імен України. – К.: Либідь, 2002. – 119 с.; Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. – К.: Либідь, 1997. – 327 с.; Осмоловський С. З історії станово-корпоративної організації українського купецтва у XVIII–XIX ст. – К.: Просвіта, 2001. – 138 с.

дипломати називали Михайла Терещенка найбільш чесним і щирим міністром Тимчасового уряду, що уособлював не Росію революціонерів і не розбещених аристократів²⁸⁷.

Згодом французький мільйонер Ротшильд, знаючи, що Терещенко – фінансовий геній, запросив його на посаду управителя свого банку в Лондоні. У 1930-х роках, під час світової фінансової кризи, Терещенко врятував від краху один з найбільших в Європі банків «Кредіт Анштальдт». За два роки цей банк став іще потужнішим. 1938 року, в ніч перед аншлюсом Австрії, Михайло Терещенко встиг перевести всі активи банку з Відня до Монако, за що Гітлер потім вважав його своїм особистим ворогом. Але не тільки цим жили Терещенки і не тільки цим були славетні та відомі. Належати до роду Терещенків означало не лише бути багатою людиною. Усіх Терещенків об'єднував неписаний родинний кодекс честі, якого вони дотримувались і в підприємстві, і в доброчинності, й у своїй прихильності до мистецтва. Їх справа – лікарні для бідних і безкоштовний відпуск ліків, безплатне житло й безплатне харчування для робітників-«терещенківців». При кожному заводі була школа, ремісниче училище, «чайна» для проведення вистав. У своє родинне гніздо – Глухів Терещенки пожертвували понад півтора мільйона рублів, на установи в Києві – до двох мільйонів рублів. Важко підсумувати результати філантропії, та, на щастя, і не все вимірюється грошима... Саме тому Терещенки залишили по собі так багато пам'яток, що їх не здатна зруйнувати жодна революція.

Яке коріння – такий і рід, свідчить народна мудрість, яку повністю підтверджує рід Чикаленків: Євген Харлампійович, його сини Петро, Іван, доньки Ганна і Вікторія, онуки Василь, Левко, Лел, Іван, правнуки Ірина, Євген, пра-правнук Сергій. Яскравий представник знатного роду Євген Харлампійович заповідав любити Україну не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені. Український землевласник, науковець, меценат, він вважається революціонером вітчизняного сільського господарства, винайшовши нові методи обробітку землі – «чорний пар».

²⁸⁷ Див.: Духовна велич України: Науково-публіцистичний збірник / Упор. І. І. Навиченко. – К.: Просвіта, 2004. – 248 с.; Іваненко А. Історія українського підприємництва. – К., 2002. – 187 с.; Казанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) – К.: Просвіта, 1999. – 75 с.

На сільськогосподарських виставках його двічі нагороджено срібною медаллю за зразкове ведення господарства. Є. Чикаленко провів реформи й у тваринництві. Чикаленко прагнув до збагачення українського селянина, навчаючи його самостійної праці за допомогою власного бестселера «Розмова про сільське господарство» і менеджерського хисту з питання добору кадрів, власного прикладу в розумній та наполегливій праці, заохочування до самостійного ведення господарства та прищеплюванням азів кредитування за допомогою земельних банків²⁸⁸.

Євген Харлампійович не шкодував грошей на жодну справу, яка могла б бути корисною для України, і ніколи цього не афішував. Наприклад, пожертвував величезну суму на спорудження академічного будинку при Львівській політехніці з умовою, що студенти зі сходу України теж проживатимуть у цьому гуртожитку, оплачував белетристику в альманасі «Киевская старина», виплачував гонорари письменникам (В. Винниченку, С. Єфремову, М. Коцюбинському), фінансував українські газети «Громадська думка», «Рада», в яких працювали та друкувались Олександр Олесь, Павло Тичина, Михайло Грушевський, Борис Грінченко. Друкувався в ній і сам Чикаленко, а гонорари відписував на користь газети, заснував фонд допомоги українським письменникам імені видатного на той час прозаїка і публіциста Данила Мордовія. Встигав херсонєць вести і сільське господарство, і відвідувати столиці, зокрема в Санкт-Петербурзі завдяки зусиллям Чикаленка виникає Українська Громада, в рідному селі заснував бібліотеку для селян, для якої скуповував українські книжки. Крім того, меценат опікувався хворим Іваном Франком, збираючи для нього кошти і надаючи власні. Дбав і про стан Шевченкової могили на Чернечій Горі, був одним із керівників громадського «Київського комітету зі збудування пам'ятника Т. Г. Шевченкові». Плекав ідею про заснування Українського банку – «щоб наші кооперативи не лізли в московські лабети» – і вживав для цього певних заходів. Допомагав осиротілій родині Михайла Коцюбинського. Меценатська, громадянська та господарська позиція Чикаленка не залишалася поза увагою

²⁸⁸ Мельничук Г. 1000 незабутніх імен України. – К.: Либідь, 2002. – 119 с.; Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. – К.: Либідь, 1997. – 327 с.; Осмоловський С. З історії станово-корпоративної організації українського купецтва у XVIII–XIX ст. – К.: Просвіта, 2001. – С. 48–57.

політичних партій. Євген Харлампійович не належав до жодної політичної партії чи руху, натомість до його слів дослуховувалися політичні лідери, а також він був кандидатом у Президенти Української Народної Республіки²⁸⁹.

Створена 1994 року Ліга українських меценатів, фундатором якої був громадський діяч Петро Яцик, щороку розглядає подання громадських організацій щодо здобувачів премії ім. Є. Чикаленка – єдиної не грошової відзнаки з низки нагород Ліги. Нагорода символічна, та не менш значуща. Окрім диплома і невеличкої позолоченої медалі, лауреат отримує копію ікони Вишгородської Богоматері, що була берегинею землі Києворуської.

Серед колекціонерів-меценатів не можна оминати династію Ханенків. Із найкращими мистецькими колекціями світу їх колекцію споріднює якісне наповнення – лише «Інфанта Маргарита» Веласкеса, що зберігається в Музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, це може засвідчити. У самому серці Києва, у затінку Шевченківського парку, на тихій вулиці Терещенківській, стоїть будинок, який звикли називати «Київським Ермітажем». Поціновувачі прекрасного вже, певно, здогадалися, що йдеться про Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. За часів СРСР це був третій за збіркою музей – після Ермітажу та Московського музею імені О. Пушкіна. Наразі колекція музею нараховує близько 20 тисяч екземплярів: це збірки західноєвропейського, античного та східного мистецтв. Звісно, що більшість одиниць перебуває у фондах: за світовою практикою, виставляється близько 5–10 відсотків від наявного, багато предметів ще потребують вивчення та реставрації. Ця колекція залишається найбільшим зібранням зарубіжного мистецтва в Україні²⁹⁰.

Купецький хист, дворянське благородство сумського купця, цукрозаводчика й мецената Івана Герасимовича Харитоненка та його сина Павла стали яскравим прикладом того, що робити великі гроші й бути відомим на всю імперію можна й у глибокій провінції. Досвід,

²⁸⁹ Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – 2-ге вид., доповн. – К.: Ярослав Вал, 2006. – С. 225–262.

²⁹⁰ Журавльова Т. Нащадки мецената. – К.: Просвіта, 1998. – 123 с.; Мельничук Г. 1000 незабутніх імен України. – К.: Либідь, 2002. – 119 с.; Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. – К.: Либідь, 1997. – 327 с.; Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – 2-ге вид., доповн. – К.: Ярослав Вал, 2006. – С. 225–262.

чесність, сумлінність, працьовитість («трудоголізм»), ініціативність вели по життю рід Харитоненків, і навіть руйнівні пожежі, які випали на долю батька і сина, були лише спонуками до нових кроків, подекуди навіть дуже ризикових. Усі вісім цукрових заводів І. Харитоненка були модерно оснащені – господар особисто закуповував найсучасніше обладнання за кордоном. У харитонівських цукроварнях працювали водотрубні парові котли, парові турбіни, компресори, підвісні канатні дороги, безперервно діючі дефекатори й сатуратори. Харитоненкам належали цукрові заводи, землі, ліси, будівлі, 11 економій та маєтків. Їхній бізнес був комплексним. Через контори в Одесі, Харкові, Москві, Томську, Владивостоку, Баку торговий дім «Харитоненко із сином» продавав цукор власного виробництва. Його постачали до Туреччини, Персії, Китаю, Фінляндії. Якість харитоненківського товару відзначали найвищими нагородами²⁹¹.

Харитоненко мав унікальну здатність вчитися все життя. У 56 років вивчив французьку й вільно володів нею. Талановитий самоук, він вважав за обов'язок опікуватися професійною освітою. На його кошти в Сумах 1873 року було споруджено реальне училище, Олександрівсько-Невську кам'яну церкву при ньому. Харитоненко був почесним її «попечителем». 1893 року для учнів – вихідців із селян слободи Нижня Сироватка (звідки був родом благодійник) чи, якщо таких не було, для мешканців Сум будь-якого стану (але неодмінно православного віросповідання) у цьому училищі було встановлено стипендію імені І. Г. Харитоненка. Харківському університету Іван Герасимович 1885 року передав у подарунок триповерхове приміщення. «На допомогу селянам для купівлі землі й покращення господарства» Харитоненко виділив 50 тисяч рублів, що склали статутний капітал «Олександрівського селянського сільськогосподарського банку», відкритого 1885 року сумським земством з ініціативи Івана Герасимовича. За підтримки Харитоненка його дружина Наталія Максимівна 1888 року відкрила в Сумах притулок для дівчат із багатодітних сімей і дівчат-сиріт, пожертвувавши для цього частину садиби. На кошти засновниці збудовано триповерхову споруду, оточену садом, заклад забезпечено всім необхідним для утримання 50–60 дівчат. Вихо-

²⁹¹ Іваненко А. Історія українського підприємництва. – К., 2002. – 187 с.; Осмоловський С. З історії станово-корпоративної організації українського купецтва у XVIII–XIX ст. – К.: Просвіта, 2001. – С. 48–57.

ванки вчилися грамоти, арифметики, а в 16–17 років виходили із закладу підготовленими до служби в багатих родинах гувернантками, економками, покоївками або ж влаштовувались у майстерні модистками чи кравчинями.

По смерті батька Павло Харитоненко отримав у спадок сім цукрових та один рафінадний заводи, що оцінювалися в 60 мільйонів рублів, 11 маєтків на 70 тисячах десятинах власної та 30 тисячах орендованої землі, мережу контор Торгового дому з командою досвідчених управлінців. Павло Іванович уміло продовжив справу батька, постійно модернізував виробництво, відстежував новинки в сільському господарстві. 1897 року П. Харитоненко за мільйон рублів купив у Тарновських славнозвісну Качанівку, що межувала з Парафіївським маєтком, де була цукроварня (Чернігівщина). Новий господар повністю реконструював цей завод, перебудував старі службові, господарські й житлові приміщення, поновив обладнання. Змінилася й назва заводу – на честь доньки Олени Павло Іванович назвав Парафіївську цукроварню Оленівською. Зазнала змін і Качанівська садиба. Тут з'явилися водогін, каналізація, електрика й телефон, серед нових будівель постали теплиці, корівники й стайні. А ландшафтний парк був взірцем «рослинної архітектури». Задля розваг у Качанівці збудували кегельбан (по-сучасному – боулінг).

Як і батько, Павло Іванович також ледь не збанкрутував через пожежу – 1907 року загорівся Павлівський рафінадний завод. Збитки були значні, та все ж завдяки позикам і кредитам, а також злагодженій роботі команди Павло Іванович відновив виробництво. «Заповідаю всю мою любов моїй дружині Наталії Максимівні, синові Павлові Івановичу, невістці Вірі Андріївні та моїм дорогим онукам і внучкам. Прошу їх любити одне одного й любити м. Суми так, як люблю я...»²⁹² – написав у своєму заповіті Іван Герасимович. Він розпорядився виділити півмільйона рублів і земельну ділянку на спорудження колись забороненого кадетського корпусу в Сумах. Павло Харитоненко виконав заповіт батька, щоправда, зміг це зробити лише за вісім років по його смерті. Вартість спорудження корпусу становила 4 млн руб. П. Харитоненко віддав на цю справу 1,5 млн руб. (решту виділив уряд). Сумське кадетське містечко не мало собі рівних. На прохання

²⁹² Мельничук Г. 1000 незабутніх імен України. – К.: Либідь, 2002. – С. 89.

Павла Івановича корпус визначили як безстановий заклад, де до навчання допускалися не лише діти дворян.

З ініціативи П. І. Харитоненка впродовж кількох років члени Сумського купецького товариства 5% чистого прибутку від ділових операцій щорічно відраховували у фонд комерційного училища, що відкрилося в Сумах 1913 року. Павло Харитоненко був патроном багатьох навчальних закладів, зокрема, як і батько, реального сумського училища, й утримував власним коштом підготовчий клас при ньому. Був він і почесним членом Харківського «попечительства» дитячих притулків, заснував у Сумах дитячу лікарню. А завдяки клопотанню його дружини Віри Андріївни Наталівський притулок для сиріт у Сумах перетворився 1913 року на приватну жіночу вчительську семінарію (першу та єдину в Україні).

Перелік імен українських меценатів дуже широкий, тому неможливо згадати всіх купців і промисловців, гетьманів, священників, що витрачали особисті кошти на науку, мистецтво, добродійність, не думаючи про прибуток. Нам залишається тільки дивуватися, як «бізнесмени» рубежу кінця XIX – початку XX століть могли і встигали займатися підприємництвом і меценатством водночас. Нинішнім «олігархам» варто би запозичити хоча б частину досвіду їх попередників.

Про меценатів, що підняли українську культуру на вищий ступінь розвитку, неохоче згадували в недалекому минулому, оскільки радянська система виробила для нашої свідомості певні стереотипи, і купець з підприємцем обов'язково повинен був виглядати як «кровопивець» і експлуататор робітничого класу й селянства. Діяльність багатьох купців і підприємців як людей, що жертвують особисті гроші на потреби освіти, мистецтва, для лікарень, притулків, витіснялася із створюваних стереотипів для підростаючого радянського покоління, тому досі погляд на заможних людей є неоднозначним і скоріше задрісно-критичним.

Звичайно, ідеалізувати добродійний порив «бізнесменів» теж не варто, оскільки серед них траплялися люди, що давали гроші зі звичайної пихи і задоволення особистих амбіцій, іноді заради чинів і орденів. Проте українське меценатство – це не просто одноразові пожертвування на «добру справу», а дивовижне явище в історії України.

У минулі часи добродійність була справою звичною і вельми поважаною. Після революції підприємців знищили як клас. Разом із добродійністю. На багато років девізом стала фраза «миłosердя принижує людину». Проте сьогодні «раптово» з'ясувалося, що убогість і економічна нестабільність принижують нас значно більше. Держава виявилася не в змозі забезпечити гідне життя людям похилого віку, сиротам, інвалідам. І тоді, як Фенікс із попелу, почала відроджуватися добродійність.

Продовжують традицію сучасні бізнесмени. Прикладом є хоча б донецький міський добродійний фонд «Доброта». За словами його директора Якова Роголіна, основними напрямками діяльності Фонду є підтримка лікарень, дитячих будинків, соціальних організацій, боротьба із жебрацтвом, реабілітація колишніх ув'язнених, екстрена медична допомога. Практично щодня фонд «Доброта» одержує 6–8 пожертвувань. А ось керувати непростим добродійним процесом дійсно може тільки людина багата, в якій не буде спокуси включити в число потенційних облагодіяних самого себе. Саме так вважає директор фонду «Доброта». Причому не просто вважає, а доводить власним прикладом: веде успішний бізнес, їздить на джипі і щомісячно перераховує свою зарплату практикуючого лікаря-проктолога до свого ж фонду.

2004 року сума податкових пільг, одержаних українськими підприємцями, які займаються доброчинністю, становила 20 млн грн. У той самий час у США гроші, виділені на меценатство, обчислюються сотнями мільярдів доларів. На думку експертів, досягти таких показників Україні серед іншого не дозволяє непостійність податкового законодавства, яке обертається практично подвійним оподаткуванням підприємств. Сьогодні українські компанії можуть здійснювати пожертвування в розмірі від 2 до 5% свого чистого доходу за звітний фінансовий рік. Народний артист України Володимир Гришко пропонує прийняти новий закону про меценатство, в якому передбачено довести ці показники до 20%, як це прийнято в міжнародній практиці. Експерти ж вважають, що потрібно не тільки підвищити граничний рівень коштів, які можуть перераховуватися на потреби доброчинності, а й знизити нижню планку. Це дозволить невеликим компаніям віддавати на добродійність стільки, скільки вони можуть собі дозволити, адже для малого бізнесу поріг у 2% є істотним.

Також, на думку експертів, перешкоджає широкій практиці меценатства серед вітчизняних бізнес-структур визначення, яке дає меценатській діяльності чинний Закон України «Про добродійність і добродійні організації». Він розмежовує поняття «меценатство» і «спонсорство». Так, займатися меценатством можуть тільки фізичні особи, оскільки добродійна допомога, що надається юридичними особами, у тому числі і фінансовими установами, підпадає під визначення «спонсорство». У свою чергу, спонсорство одночасно має ознаки, властиві як добродійній діяльності, так і рекламним заходам.

Власникам, як нікому, відомо, що таке суспільна відповідальність за десятки і сотні людей, які працюють на їх підприємствах. Варто розширити сферу цієї відповідальності і допомогти тим, кому це дуже потрібно, – дітям і іншим малозабезпеченим верствам населення. Це дозволить пишатися собою і тією новою Україною, яку всі ми створимо своїми добродійними вчинками і відповідальним ставленням до розв'язання суспільних проблем.

На гербі сім'ї Терещенків написано: «Прагнення до суспільної користі». Відродимо це прагнення в наших серцях і в наших справах! Ми змінимо Україну, а Україна змінить світ.

5.8. МИСТЕЦТВО В ПАСТЦІ ФІНАНСОВОГО УСПІХУ: ДИЛЕМА АРТРИНКУ (НА ПРИКЛАДІ «НАЙДОРОЖЧОГО ХУДОЖНИКА СУЧАСНОСТІ»)

«Ніхто б цього не купував, якби це було фуфло», – так про свої картини в одному з інтерв'ю висловився «класик» українського *Contemporary Art* художник Арсен Савадов²⁹³. У цій цитаті виразно простежується вплив ринку, грошей на критерії художньої цінності в сучасному мистецтві. Як і в усіх інших сферах життя, у мистецтві Україна за роки незалежності проходить етапи, які європейське суспільство проходило десятиріччями. Кожному етапові відповідає певний стан свідомості, рівень осмислення актуальних проблем, і, врешті решт, на цій основі формується пласт культури певного типу. Зміни такого масштабу вимагають часу, значно тривалішого, ніж роки української незалежності.

Що означає для українського мистецтва зустріч із такими реаліями ринкової культури на рубежі ХХ–ХХІ століть?

Ще 1935 року Й. Хейзинга зазначав, що в кризових явищах культурного життя ХХ ст. «криється знедуховлення та виснаження культури»²⁹⁴. З ним співзвучні слова його сучасника Х. Ортега-і-Гассета про те, що Європа переживає тепер найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури: це – «бунт мас»²⁹⁵. Сфери суспільного життя, які завжди були підпорядковані еліті, тобто людям специфічної кваліфікації, захоплює «людина-маса» як певний психологічний та соціальний тип, котра вважає свій усереднений, простацький рівень за взірцевий і довершений. Самовпевненість «людини-маси» була породжена надмірними можливостями цивілізації ХХ століття – надмірними порівняно з примітивним рівнем потреб та

²⁹³ Савадов А. Художник має бути хоч якимось маркером свободи у суспільстві // *Art Ukraine*. – 2009. – № 2 (9). – С. 23.

²⁹⁴ Хейзинга Й. В тени завтрашнього дня // Хейзинга Й. *Homo ludens*. / Пер. с нидерл., общ. ред. Г. М. Тавризян. – М.: Прогрес-Академия, 1992. – С. 247.

²⁹⁵ Ортега-і-Гасет О. Бунт мас // Ортега-і-Гасет О. *Вибрані твори* / Пер. з ісп. В. Бургарда, В. Сахна, О. Товстенка. – К.: Основи, 1994. – С. 15–139.

здібностей цієї людини. Коли пересічна людина влаштовується у світі багатств, коли вона зустрічає надмір засобів, не врівноважених життєвими труднощами, виникають деформовані зразки людського життя. «Людина-маса» принципово не хоче наводити аргументів і не хоче мати рації, вона обстоює своє «право не мати рації, глузд без-глуздя».

Характерною ілюстрацією до сказаного є виставка «найдорожчого художника сучасності» англійця Деміана Герста, котрого вважають одним із найвпливовіших і найдорожчих художників сучасності. («Класик» запропонував експозицію під назвою «Реквієм» (виставлялась у Києві із квітні до вересня 2009 року). Реакція української публіки на неї охоплює, мабуть, чи не весь спектр можливих емоцій – від дикого захоплення до тотальної огиди. Одне, у чому наші глядачі (і авторка статті) виявили однаковість, судячи з форумів та відгуків, – це запитання: *а що, власне, автор хотів цим сказати?*

З інтерв'ю на сайті *PinchukArtCentre* славнозвісного Екхарда Шнайдера також якось не надто вимальовується, що ж саме, окрім, звісно, фінансового успіху, мала б засвідчувати експозиція²⁹⁶. Складається враження, що ті, хто мав би пояснити «простим смертним» високі художні матерії, – ховаються за барвистими фразами на кшталт «...успішно поєднав несумісні художні стратегії...», «...створив досконало функціонуючу систему креативного виробництва...», «...контролювати потенційний конфлікт між емоційним наповненням та формальною довершеністю...» тощо.

Не далеко відійшов колега Екхарда – Майкл Брейсвелл. За його виразом, «у кожній роботі глядач стикається із фізичною репрезентацією, або її ретельно відшліфованим втіленням тих вірувань, ідей, умов й установ, що є фундаментом загальнолюдського досвіду. Смертність, віра, медицина, релігія, добробут, естетика є головними темами та предметами зображення в картинах, скульптурах і спорудах Герста»²⁹⁷. Так і хочеться запитати в пана Брейсвелла, чому це він раптом вирішив, що «смертність, віра, медицина, релігія, добробут, естетика» – це «фундамент загальнолюдського досвіду»? Та ще й у

²⁹⁶ Шнайдер Е. «Реквієм». Деміан Хьорст [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pinchukartcentre.org/ua/exhibitions/past/8826>.

²⁹⁷ Брейсвелл М. Деміан Хьорст [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pinchukartcentre.org/ua/exhibitions/past/8826>.

такій послідовності? Виявляється, «безкінечний взаємозв'язок фундаментальних потреб, їх внутрішній зв'язок з особистістю та суспільством оживають у роботах, яким притаманна як афористична витонченість, так і графічна навальність і відверта видовищність». Після таких декларацій так і хочеться сказати: ну «навальність» точно була (не знаю, чи графічна), але щодо зв'язку «з особистістю та суспільством», то в яких саме місцях вони «оживають» і де там «афористична витонченість»?

Але найбільше в рецензії п. Брейсвелла вражає остання теза, чи то пак, твердження (бо ж бездоказове): «Герст є одним з найвидатніших релігійних митців сучасності. Оскільки лише у взаємозв'язку релігії та науки, раціонального та ірраціонального можна віднайти той розмах мислення, за допомогою якого Герст співвідносить непохитний реалізм із космічною іронією, глибиною та величчю». Багато обіцяє анотація до виставки, декларована самим автором: «Примирення та спроба збагнути складність почуттів, які переживає кожна людина, стикаючись із неосяжною невідомістю смерті». В око впадає, передовсім, те, що тема смерті декларується мало не з претензією на першість у постановці проблеми. Загалом необґрунтована претензійність – типова, щоб не сказати, визначальна риса сучасного мистецтва. Сміховинно виглядає «спроба збагнути складність почуттів, які переживає кожна людина, стикаючись із неосяжною невідомістю смерті», якщо порівняти її зі спадщиною європейського екзистенціалізму, для якого смерть, по суті, є вихідною точкою філософування. Безумовно, мистецтво хоча й близьке до філософії, бо витворює через одиничне цілісний образ, та все ж залишається відокремленою духовною сферою зі своєю мовою та своїми засобами вираження. Але як можна ставити проблему такого масштабу і в таких масштабах, претендуючи «збагнути складність почуттів...» (*далі по тексту*), і впритул не бачити, наскільки глибоко й широко ця проблема розроблена у філософії? А нам після Гайдеґера, Ясперса, Сартра, Камю пропонують на огляд розрізану акулу і кажуть що «Смерть зупинено» та ще й пропонують «віднайти розмах мислення, за допомогою якого Герст співвідносить непохитний реалізм із космічною іронією, глибиною та величчю»? Хіба не наївно?

Перспектива смерті передусім спрямовує людину на питання про абсолютно суттєве, відкритість до Ніщо примушує людину шукати

сенсу власного життя. Де ж воно у «мистецтві» Герста? І про яку таку складність почуттів може йтися, коли об'єкти, виставлені в експозиції, викликають, по суті, лише одне почуття – відразу (принаймні в людей без психічних відхилень). Хоча, мабуть, ще й почуття жалю до замордованих тварин (знову ж таки, принаймні в нормальних людей). По суті, його так звані «образи» перегукуються з набором прийомів стереотипних кіношних страшилок, якими Герст доволі примітивно спекулює. Не завдасть особливого труду їх типологізувати. Це славнозвісні вівці, сюди ж віднесемо й усіх інших «невинно убієнних» тварин, що опинились у резервуарах із формальдегідом, окрім акул (вони з іншої серії). Пригадуються голлівудівські образи маніяків-убивць, коли образ «абсолютного зла» створюється з допомогою демонстрації невмотивованого вбивства істоти, яка у свідомості пересічних людей асоціюється зі стереотипними атрибутами дитинства – переважно, щось «ніжне й пухнасте», позбавлене вродженої агресивності, беззахисне. Пухнаста вівця, зворушливий поні, кольорові метелики сюди органічно вписуються. Таке вбивство матиме на публіку шокуючий ефект. Слід сказати, що багаторазове доволі бездарне повторення відомого сюжету, в якому змінюються хіба розміри акул, витворило у свідомості глядача «асоціацію-міф», який аж ніяк не пов'язується з фактом смерті реальної і аж ніяк не апелює до пошуку *абсолютно суттєвого*.

Акцент зі смерті як екзистенційної категорії, тієї, що примушує шукати сенс у житті і, по суті, накладає на *кожне* життя слід незбагненої таємниці перед обличчям Ніщо, – переноситься на сам *процес* смерті, причому смерті неприродної. Смерть у Герста дегуманізована, позбавлена екзистенційного підґрунтя, – це фарс, видовище, це навіть не трагічно (бо ж трагічне – це піднесене почуття, на нього зараз немає попиту), – це просто жажливо і нам усім пропонують дружно упиватися цією «жахливістю» у сповільнених кадрах, бажано ще й під мікроскопом (знімки ракових пухлин). Успіх цих «робіт» подібний до успіху публічних страт або кунсткамер – одні й ті ж самі почуття керують людьми, що приходять подивитися аж ніяк не на смерть як зустріч з Ніщо, вони приходять на шоу.

Ще одне широкоживане кіношне кліше – не менш славнозвісні мухи. Одразу пригадується глибоко художній мистецький образ за посередництвом мух, створений Ж.-П. Сартром у п'єсі «Мухи»

(1966). Саме образ: на сцені, звісно, немає мух, і не тому, що їх не можна принести в театр – зараз можна все (п. Герст це переконливо доводить, представивши нам на огляд, окрім мертвих, ще й живих комах), – просто художній образ – це іносказання, символ, витворений за посередництвом «духовного опрацювання» автором, він вимагає «духовних» зусиль. Натомість мухи, запропоновані Герстом, – це просто мухи і край! Вони дають можливість вжахнутися, але безпечно, так би мовити, «не забруднившись», як у кіно – дуже переконливо, але по той бік екрану. Згадується ще одна кіношна «асоціація-міф» – фільм «Муха» (1986) режисера Д. Кроненберга, неодноразово екранізований після нього – також не особливо художній витвір, але ж зате як переконливо гидко! Загалом, режисери частенько використовують комах, щоб викликати у глядача почуття огиди: бажано, щоб їх було багато (як кажуть, аж кишіло), бажано, щоб вони лазили по чомусь, що колись було живим, і бажано, щоб їх можна було роздивитися зблизька. Тоді жахатися можна особливо сильно.

Окрему увагу привертає фотофіксація кесаревого розтину. Переважна більшість знімків народження нового життя, які зазвичай демонструють на виставках, акцентують життєствердний мотив. Звісно, це особиста справа кожного художника, що він хоче сказати своєю творчістю. Проте в Герста цілком виразно простежується тривожна тенденція: його фотографії – далеко не фіксація «життя, як воно є»; складається враження, що Герст абсолютно цілеспрямовано підштовхує глядача до огиди від процесу появи цього життя. Немовля, очевидно, навмисне зняте в ракурсі, в якому воно нагадує швидше потвору-інопланетянина, ніж людську істоту. Мимоволі пригадується фільм «Чужий» (1979) режисера Р. Скота.

З огляду на сказане напрошується невтішний висновок про те, що декларація «привертання уваги» до проблеми життя та смерті – це насправді погано прихована зневага до всього живого та до людини взагалі. По суті, усі експонати – замордовані живі істоти, експозиція яких підкреслено показує їх смерть як шоу, як по-блюзнірському цинічну насмішку над життям, бо вони – тільки об'єкти. Те саме стосується і самої людини (знімок із відтятою головою). Якою має бути людина, що йде в морг, щоб сфотографуватися з мертвою головою колись живої істоти, такої ж, як вона сама? Але ж коли це опиняється у виставковому залі – з'являється натовп бажаючих подивитися на

«сміливця» в товаристві мерця. Було б усе так просто: ну прийшло подивитися на це кілька збоченців, кілька осіб із паскудним почуттям гумору, кілька «сучасних багатообіцяючих художників» тощо – так ні. Як кажуть, поганий приклад заразливий, – обов'язково знайдуться бажаючі повторити «подвиг», як-от росіянин О. Осмоловський у 1993 році («Хаос мій дім»), котрий сфотографувався з головою мертвої жінки. У цій блюзнірській зухвалості – не відвага, у ній – тваринний страх смерті, от тільки тваринним його робить не сам факт того, що людина боїться померти, а те, що людина демонструє це через зневагу до мертвого *Іншого*.

Філософ С. Кримський влучно зазначив, що людиною керує образ самої себе, що виражається передовсім як повага до себе²⁹⁸. Усе, що ми замислюємо в цьому світі, обертається довкола співвідношення із собою як кимось гідним поваги. В інтерв'ю, з яким можна ознайомитися на сайті *PinchukArtCentre*, пан Герст стверджує, що мертва людина (чи, в принципі, будь-яка істота) стає об'єктом. Насправді людину (маю на увазі не «гомо сапієнса», а так звану «людину культурну», головна риса якої – здатність побачити в Іншому Себе, а в Собі Іншого) від тварини відрізняє й те, що вона залишається людиною і після смерті (а не об'єктом, як для п. Герста), а, отже, заслуговує на *Повагу*. І ця повага стосується не так померлого, – йому вона вже ні до чого, – але вона необхідна тому, хто живе, як визначення *його, живого*, Людяності, як обов'язкова умова, що дає можливість *поважати себе*, сприймати себе *Людиною* серед Людей і розраховувати на те саме від *Іншого*.

Загалом маніфестоване Герстом ставлення до смерті має дуже тривожне походження. Воно відсилає до тоталітарних режимів ХХ століття. Загальновідомо, що одним із найбільших трагічних «відкриттів» ХХ ст., реалізованих тоталітаризмом, є «анонімна смерть». Коли мільйони було знищено, перетворено в аморфне безособистісне *Ніщо*, яке можна скинути в одну яму й забути, бо ж мертві перестають бути людьми, а стають мотлохом, непотребом... чи може «об'єктом» – що скажете, пане Герсте?! Проте найбільша трагедія і загроза ХХ століття полягає навіть не в тому, що мільйони людей були вбиті просто так. Трагедія і жах у тому, що вони для виконавців цих масових убивств були просто «об'єктом» при житті!

²⁹⁸ Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 285.

Тому блюзнірство, запропоноване Герстом під назвою «Реквієм», – зовсім не зухвалий виклик смерті, а всього-на-всього позерський жест – звісно, високооплачуваний! – цинічного боягуза, котрий не поважає людську гідність, та й людей узагалі. Можна було б сказати, «ну і біс із ним! Одним циніком більше, одним менше!» Але ж маємо приклад вищезгаданого Осмоловського, що дає підстави очікувати й нових «героїв», чи то пак, геростратів. Позаяк перший крок зроблено, і він сприйнятий на «ура!» громадськістю або принаймні тими, хто зробив на цьому гроші, та тими, хто хоче виглядати «сучасно», – то, мабуть, слід очікувати, що обов'язково знайдеться хтось, хто захоче «переплюнути» і їх. І те, що Герст зробив із коровою, зробить з людиною. «А чом би й ні? Вони ж мертві! Їм байдуже!»

Але ж нам не може бути байдуже! Чи як?

Багато сучасних філософів і науковців говорять зараз про можливість фізичного виживання людства тільки за умови, якщо наступна доба, котра прийде на зміну постмодерну, буде добою духовності. Що це означає? Це означає, що загроза перебити одне одного й усе живе довкола себе настільки реальна, що тільки сліпий може не побачити меседжу, який прочитується в «Реквіємі» Герста: заради примхи, а точніше – великих грошей та іміджу, можна все.

Навіть великодушність і шляхетність можна проявляти з користю для себе: так Герст підтримав благочинну ініціативу Пінчука, і напередодні вернісажу вони удвох урочисто відкрили в Києві Центр допомоги немовлятам. Герст виділив для цієї справи власну картину, яку Пінчук продав через аукціон. На виручені гроші обладнали лікарню²⁹⁹. Зворушливий жест! Діти – наші квіти! За старою доброю традицією, знаменитості виділяють «лепту» на добродійність, щоб заспокоїти громадську совість і переконати: це «антилюдське» мистецтво слугує високій меті – порятунку немовлят! Іронія нашого часу – дегуманізація під маскою гуманізму: чомусь пригадуються «піарні» відвідини політиками та всілякими «зірками» сиротинців і лікарень, – показові виступи добродійництва! З інтерв'ю Д. Герста: «Лікарня, в якій я вчора побував ... це своєрідна *історія успіху*». Чийого? Лікарів? Немовлят? Їхніх батьків? Аж ніяк. Вони – лише засіб. Біда в тому, що добродійність стала теж своєрідним бізнесом, тільки товар тут – імідж, або ж демонстрація *успіху власного*. Дуже прагматично і як дієво!

²⁹⁹ Титаренко О. Художник № 1 // Art Ukraine. – 2009. – № 3 (10). – С. 82.

Але на цьому історії про «найдорожчого художника нашого часу» не кінець. Нещодавно в лондонському музеї «Уолліс колекшн» відбулася персональна виставка Д. Герста, на якій він вирішив виставити свої твори, виконані не в еспатажному «актуальному» стилі, а в традиційній формі живопису. Ознайомившись з експозицією, експерти раптом виявили, що в «явні проблеми з ремісницькими навичками, з рисунком та колоритом». Фахівці навіть пригадали, що при вступі в художнє училище Герсту двічі відмовляли, бо він не міг скласти екзамен із рисунка. Лондонська «Таймс» назвала роботи Герста жакхливими. «Чому ці роботи опинилися поряд з такими майстрами, як Рембрандт, Пуссен і Фрагонар?» – запитує газета і підсумовує: «Художник, котрий зробив ім'я, шокуючи публіку, цього разу представив шокуjące бездарні роботи». Оцінку «Таймс» підтримує газета «Індепендент»: «Герст демонструє рівень малообіцяючого першокурсника художнього училища»³⁰⁰.

Чому ж такого «видатного художника» так «розгромили»? Відповідь до смішного проста: бо були інші критерії, окрім фінансового успіху, – володіння ремеслом, рисунком, колоритом.

Можливо, слово «духовність» віддає книжною архаїкою, проте тут слід розуміти її саме як *здатність до співжиття з Іншим*, тобто повагу до Іншого як умову власного виживання – а це, по суті, і є культура. І найбільша криза сучасної культури полягає в тому, що найвидатніші її досягнення людина перетворила на засоби досягнення фінансового успіху. Мізерна, ница, проте винахідлива людина з посередніми здібностями та бажаннями отримала ресурси й можливості, що значно перевищують її вбогі потреби. Пересічність захопила владу й агресивно нав'язує свої простацькі смаки й простацьке бачення іншим. Властиво, не бачити Іншого й не рахуватися ні з ким, окрім себе, – ця риса Ортегівського «самозакоханого панича» характеризує сучасну людину. Це ще одна велика проблема нашого сучасного стану: підміна відповідальної оцінки реальності симуляцією дійсності, в якій особистісна свобода вибору не передбачена, бо ж мас-медіа уже пропонують готовий образ дійсності з необхідними (кому?) акцентами та наголосами. І Герст тут – лише один із показових прикладів. Споживачеві подають уже сформовану медійниками думку у фразах

³⁰⁰ Радіо «Свобода» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/1854491.html>.

на зразок «найдорожчий художник сучасності», «найвпливовіша особистість у сучасному мистецтві», «художник номер один», той-таки «живий класик». А хто визначає ці рейтинги? Хто вирішує, класик чи не класик, номер один чи номер триста двадцять вісім? Беззаперечним є одне – «ніхто б цього не купував, якби це було фуфло».

Не останню роль відіграє ще один фактор – постколоніальний синдром. Він яскраво виражається у взаємовиключних міфологемах – страхів перед «загниваючим Заходом», з одного боку, та бажанням «бути Європою» за будь-яку ціну – з іншого. У другому випадку йдеться, звісно, не про об'єктивні інтегративні процеси в нашій економіці та політиці. Реальне наповнення українських амбіцій щодо Європи можна виразити словами Дені де Ружмона: «Розшукувати Європу означає її творити! Вона існує у *власному пошукові*». Натомість міф, яким переважно живе наше суспільство, реалізується через принижений погляд на себе як на «не-Європу», сполучений із міфологемою Європи як «Земного Раю», «Землі обітованої». Звідси – прагнення обґрунтувати власну національну ідентичність не на ствердженні певних притаманних рідній культурі позитивних цінностей, а на запереченні наявності таких взагалі. Ми – це «не-Європа», отже, «ми» позбавлені ознак, які вирізняють цивілізовані народи. Оскільки дуже собі не подобаємось, ми намагаємося втекти від себе до вищої цивілізованості, єдиний порятунок вбачаючи в бездумному прийнятті й наслідуванні всього того, що пропонується нам як європейське, отже, автоматично краще, ніж наше. І похапцем на місце реальних цінностей, які в сучасній європейській культурі здебільшого мають постутилітарний, постматеріальний характер, ставимо критерій фінансового успіху, далекий від професійної оцінки мистецьких витворів, зате добре зрозумілий людям примітивним і бідним.

5.9. ЖІНКА НА УКРАЇНСЬКОМУ РИНКУ ПРАЦІ: САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ЧИ ЗАРОБІТЧАНСТВО?

У сучасному світі жінки становлять майже половину населення, а в багатьох державах – демографічну більшість (зокрема, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, у демографічній структурі населення України 53,7% жінок). Але в усіх державах жінки є й досі більшою чи меншою мірою дискримінованою групою, маючи менше, ніж чоловіки, якщо не прав, то можливостей для самореалізації в усіх сферах суспільства. Витоки і ступінь цієї дискримінації дуже відрізняються залежно від країни та регіону, але гендерно обумовлена нерівність проявляється в таких сферах, як доступ і контроль над ресурсами, можливість самореалізації в економічній сфері, у владних структурах та політичному житті³⁰¹.

У сучасних умовах, коли ринок охопив не тільки економіку, а й політику, жінки входять у політичний ринок на основі певних правових норм, але без рівної з чоловіками економічної опори. Велика власність стає значним важелем при формуванні владних структур: при висуненні кандидатів у депутати, проведенні виборчої кампанії, використанні засобів масової комунікації та входженні до органів влади. Таких економічних важелів жінки не мають.

Важливим аспектом активізації жінок у громадсько-політичних справах є їхня економічна незалежність. Як зазначала Мілена Рудницька, голова Українського жіночого товариства «Союз Українок», «коли б позбавити жінку самостійного звання, а через те суспільного становища і матеріальної незалежності, то така розв'язка була б однозначна з відсуненням жінки від впливу на громадянське життя та з відібранням її можливостей стати творчим чинником в будівництві нових форм культури»³⁰².

³⁰¹ Див., зокрема: Гендерні складові процесу розвитку: Витяг зі звіту Світового банку // Гендер і державна політика / Пер. з англ. й упоряд. П. Ренкін. – К.: Основи, 2004. – С. 17–60.

³⁰² Рудницькі М. Текст виступу на Загальних зборах Українського Жіночого Товариства «Союз Українок», 22–23 грудня 1929 р. / Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 19–57.

Серед сучасних досліджень в Україні, де висвітлюються питання гендерної професійної зайнятості, можна виділити видання проекту «Гендер у розвитку», що створені з ініціативи та за фінансової підтримки Представництва ООН в Україні, публікацію результатів проекту, виконаного за фінансової підтримки програми ІНТАС Європейського Союзу, праці Т. Журженко, О. Іващенко, В. Суковатої³⁰³. Разом із тим питання професійної активності та зайнятості жінок і чоловіків в Україні та вплив цих аспектів на можливість самореалізації в економічній сфері, у владних структурах та політичному житті ще не достатньо висвітлені у вітчизняних публікаціях.

Метою нашого дослідження є аналіз особливостей, факторів і стратегій гендерної професійної зайнятості і активності, виявлення впливу диспропорції у професійній зайнятості й активності жінок і чоловіків на їхній соціальний статус, залученість до прийняття суспільно важливих рішень та в цілому на економічний розвиток і процес демократизації в Україні.

У дослідженні застосовано гендерний підхід, який, на відміну від традиційного підходу, враховує вплив чинника статі на соціально-трудова відносини. Використано загальнонаукові методи (історичний, порівняльний, агрегативний), емпіричні (статистичний), логічні (систематичний, аналітичний).

В економічній сфері сучасного світу помітна тенденція фемінізації робочої сили. Міжнародна організація праці для окремих регіонів світу у 2000 році наводить такі показники економічної активності жінок: 58% в Африці, 64% – Азії, 46% – Латинській Америці та країнах басейну Карибського моря, 69% – Європі та 73% – у Північній Америці.

³⁰³ Gender Analysis of Ukrainian Society / Editor T. Melnik – Kyiv, 1999; Gender Issues in Ukraine. Challenges and Opportunities. – Kyiv, 2003; Ісакова Н., Кавуненко Л., Велтер Ф., Смоллобу Д. Підприємці-жінки в Україні: шлях у бізнес // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 147–155; Журженко Т. Женская занятость в условиях переходной экономики: адаптация к рынку или маргинализация? // Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходной период: от социальных движений к политике / Под ред. И. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 1999. – С. 231–280; Журженко Т. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. – Харьков: Фолио, 2001; Іващенко О. Робота і практики трудової зайнятості в суспільстві, що трансформується: у пошуку нових стандартів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 160–164; Суковата В. Стереотипи підприємництва у масовій свідомості: гендерний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 131–143.

До головних причин збільшення рівня економічної активності жінок у сучасному світі експерти відносять зростання середнього освітнього рівня жінок у поєднанні зі зменшенням кількості дітей, народжених протягом життя однією жінкою, особливо у промислово розвинених державах. Частка жінок у складі робочої сили також зростає, але це відбувається повільнішими темпами, ніж збільшення відсотка економічно активних жінок. Актуальною проблемою жіночої зайнятості є також і те, що жінки, на відміну від чоловіків, частіше і більшою мірою залучені до неоплачуваної, хоча й суспільно важливої трудової активності, зокрема, часто через виконання ними традиційних функцій ведення домогосподарства та виховання дітей. У багатьох країнах існує також гендерна нерівність у статусі працівників та в якісних параметрах роботи, яку виконують чоловіки і жінки.

Дуже часто через свої родинні обов'язки, в основному пов'язані з материнством, жінки віддають перевагу або змушені працювати в режимі неповного робочого дня. Чоловіки ж у таких умовах працюють здебільшого на початку або в кінці своєї трудової діяльності. Унаслідок такого розподілу на ринку праці жінки мають нижчі доходи, обмежений доступ до кваліфікованої роботи, часто втрачають можливості для підвищення свого професійного рівня та просування по службі, знижується і розмір майбутньої пенсії.

Гендерну асиметрію також поглиблюють стійкі стереотипи, які ділять роботу та професії на жіночі і чоловічі. Часто так звана жіноча робота щодо рівня професійних вимог та отримуваної винагороди розглядається як менш вартісна. Однією з найпоширеніших соціальних теорій, яка обґрунтовує статевий поділ праці, є *теорія функціоналізму*, пов'язана з працями американського соціолога Т. Парсонса³⁰⁴. За цією теорією, сімейні ролі поділяються на інструментальні, які пов'язані з підтримкою зв'язку між сім'єю і зовнішнім світом (це в основному робота і матеріальне забезпечення сім'ї) та експресивні, які виявляються у створенні гармонії та внутрішнього клімату в сім'ї. У цій теоретичній перспективі вважається, що здатність жінки до народження дітей і турбота про них зумовлює її експресивну роль, а чоловік, який не може виконувати ці біологічні функції, змушений виконувати інструментальну роль. Можна стверджувати, що такий погляд є прикладом традиційного суспільного стереотипу, адже

³⁰⁴ Див.: Смелзер Н. Соціологія: Пер. с англ. – М., 1994. – С. 328–360.

доволі спрощує гендерні ролі, особливо за сучасних умов розвитку, акцентуючи на біологічній зумовленості соціальних ролей чоловіків та жінок.

Поєднання інерції суспільних стереотипів і гендерної нерівності у сфері освіти та професійної підготовки обумовлює формування *професійної сегрегації* в багатьох країнах. Під гендерною професійною сегрегацією розуміють стійку тенденцію працевлаштування чоловіків і жінок за чітко визначеними професіями, галузями і посадовими позиціями. Розрізняють дві складові професійної сегрегації:

1) *горизонтальну*, тобто нерівномірний розподіл жінок і чоловіків за галузями економіки і професіями;

2) *вертикальну*, тобто нерівномірний розподіл за позиціями посадової ієрархії³⁰⁵.

Прояви професійної сегрегації наявні і в демократичних країнах. Наприклад, у Фінляндії, де уряд і громадськість активно підтримують процес утвердження гендерної рівності, тільки 20% жінок зайняті в тих сферах, в яких співвідношення жінок і чоловіків можна вважати збалансованим. Проте ці робочі місця становлять лише 7% від їх загальної кількості в державі³⁰⁶. Одним із наслідків професійної сегрегації є різниця в розмірі заробітної плати чоловіків і жінок, що також зумовлена непропорційним гендерно мотивованим розподілом часу між виконанням оплачуваної роботи за місцем праці та неоплачуваної домашньої роботи.

Утім, у період від початку 2000-х років помітною є тенденція до нівелювання суспільних стереотипів, особливо у промислово розвинених демократичних державах, де жінки опановують професії, які раніше вважалися прерогативою чоловіків, і їхній заробіток становить вагомую частину сімейних доходів.

До ХХ століття в Україні самостійна жіноча праця використовувалася слабо і основною сферою її застосування залишалося домашнє господарство.

Людмила Смоляр, досліджуючи економічну активність жінок Наддніпрянщини у другій половині ХІХ століття, умовно виділяє за

³⁰⁵ Мезенцева Е. Гендерная проблематика в экономической теории // Введение в гендерные исследования: Учебное пособие / Под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. – Ч. I. – С. 238–276.

³⁰⁶ Верз Л. Гендерна нерівність на ринку праці та в суспільстві // Гендер і державна політика / Пер. з англ. і уряд. П. Ренкін. – К., 2004. – С. 64.

кількістю чотири основні групи жінок, що займалися самостійною професійною діяльністю: жінки, що займалися хліборобством та тісно пов'язаними з ним видами діяльності; жінки, які займалися поденною роботою, приватною діяльністю та були прислугою; жінки, що працювали у фабрично-заводській промисловості; жінки – робітниці транспорту та торгівлі. Усього в економічному житті Наддніпрянської України у другій половині XIX століття брало участь 1 030 тис. жінок, які становили 8,8% від загального числа жіночої людності України (серед чоловічого населення самостійне заняття мали 41,7%)³⁰⁷. Подібною була пропорція жіночої зайнятості у структурі суспільного виробництва в Західній Україні³⁰⁸.

В економічному житті України жіноча праця починає активно використовуватися на початку XX століття. Основним чинником цієї тенденції стала Перша світова війна. Відірвавши всіх молодих і працездатних чоловіків від виробництва, війна збільшила приплив жінок і дітей на фабрики та заводи. Цим була тільки підсилена тенденція капіталістичного виробництва до постійної і неухильної заміни чоловічої праці більш дешевою – жіночою і дитячою. Але тоді як у мирний період розвитку капіталізму застосування жіночої праці було результатом тривалого і повільного процесу реорганізації самого характеру виробництва та паралельно з цим розширення можливості застосування некваліфікованої праці, у період війни були здійснені велетенські кроки в цьому процесі, на які в інший час знадобились би десятиліття. Крім того, характер застосування жіночої праці змінився не тільки кількісно, а й якісно, на 1917 рік майже не було ні однієї галузі, де б жінки не брали порівняно інтенсивної участі.

Незважаючи на значну кількість зайнятих у промисловості робітниць, їхнє становище та умови праці були складними:

- 1) законодавство про працю перебувало в зародковому стані та не сприяло створенню відповідних умов ні для жінок, ні для чоловіків, також були відсутні закони про захист материнства і дитинства;
- 2) антисанітарні умови, відсутність охорони праці та медичної допомоги викликали численні захворювання та нещасні випадки;

³⁰⁷ Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса, 1998. – С. 44–67.

³⁰⁸ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 37–47.

3) рівень оплати жіночої праці був значно нижчим від чоловічої (у 1914 році середня заробітна плата робітниць становила 50% заробітної плати чоловіків)³⁰⁹.

В СРСР було проголошено вирішення жіночого питання, одним із основних аспектів цього стали законодавчо гарантовані рівні права з чоловіками в галузі зайнятості і максимальна участь жінок у суспільному виробництві.

Західні автори виділяють дві групи факторів, які обумовлювали високий рівень залученості жіночої робочої сили в радянське виробництво:

1) економічні – основною причиною мобілізації робочої сили була екстенсивна ресурсоемна модель економічного росту для модернізації та індустріалізації економіки, яку започаткував сталінський режим, і в умовах зменшення чоловічого населення в результаті війн та репресій попит на робочу силу протягом довгого часу задовольнявся за рахунок залучення жінок у суспільне виробництво;

2) ідеолого-політичні – важливе ідеологічне значення мала праця в суспільному виробництві, яка була джерелом радянської ідентичності та інтеграції суспільства, а робота на державу була фактично єдиною легітимною формою отримання доходів, і соціальні права в умовах державного соціалізму були пов'язані не стільки зі статусом громадянина, скільки з участю в суспільному виробництві; відповідно соціальні гарантії і пільги надавалися жінці саме як працюючій матері³¹⁰.

У той період під керівництвом партійних комітетів провадилася активна пропагандистська діяльність для залучення ще більшої кількості українських жінок до виробничої праці в промисловості: набули поширення місячники-огляди роботи серед жінок, спільні збори робітниць із домашніми господарками, гасло тих років: «Кожен робітник має привести на виробництво свою дружину, кожна

³⁰⁹ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 51–53.

³¹⁰ Dodge N.T. Women in the Soviet Economy. Their Role in Economics, Scientific, and Technical Development. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1966; McAuley A. Women's Work and Wages in the Soviet Union. – London: George Allen and Unwin, 1981; Lapidus G.W. Women in Soviet Society. Equality, Development, and Social Change. – California: University of California Press, 1978.

робітниця – завербувати не менше двох жінок»³¹¹. Для підвищення трудової активності та продуктивності праці було розгорнуте соціалістичне змагання, яке розгорталося на основі ідеологічно-міфологізованих рухів «стаханівок», жінок-механізаторів («Сто тисяч дівчат – на трактори!»), п'ятисотениць (жінок, що збирали понад 500 центнерів цукрових буряків з гектара), жінок-новаторів тощо. У цьому контексті проводилися недільники, конкурси, переклички, виробничі наради, пошуки раціоналізаторів³¹².

Як стверджують дослідники, активне залучення жінок у виробничу сферу на пізніх етапах існування радянського суспільства призвело до укладення базового типу гендерного контракту – «працююча мати», який передбачав обов'язкове поєднання жінкою сімейної і виробничої функцій. Особливістю радянського гендерного контракту було те, що обидві функції здійснювалися жінкою під контролем і покровительством держави, яка контролювала і приватну сферу. У результаті склався феномен «подвійної зайнятості», соціальні послуги, які надавалися державою, не могли компенсувати жінці тих переважань, які виникли внаслідок поєднання декількох соціальних ролей. Економічним результатом «подвійної зайнятості» була нижча продуктивність жіночої праці, пов'язана з меншими інвестиціями в людський капітал, нижчою кваліфікацією, вимушеними перервами в роботі тощо³¹³.

У сучасному світі Україна є однією з небагатьох держав, де жінки становлять половину середньооблікової кількості працівників, зайнятих у різних галузях економіки. Попри це, у національній економіці існують значні гендерні проблеми, розв'язання яких є актуальним для суспільства з перехідною економікою. Зниження рівня життя та соціального статусу населення внаслідок структурних економічних реформ у багатьох посткомуністичних країнах мало своїм усе ще не подоланим наслідком гострі соціально-демографічні проблеми, включаючи перевищення смертності над народжуваністю,

³¹¹ Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства. – К., 1971. – С. 65–66.

³¹² Там само – С. 67; 98–99.

³¹³ Журженко Т. Женская занятость в условиях переходной экономики: адаптация к рынку или маргинализация? // *Femina Postsovietica*. Украинская женщина в переходной период: от социальных движений к политике / Под ред. И. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 1999. – С. 237–242.

зниження тривалості життя чоловіків і жінок, суспільно небезпечні та кримінальні факти торгівлі людьми, в якій жінки стають найвразливішою соціальною групою. Усе ще недосконала соціальна політика держави, матеріальна незахищеність і невпевненість у завтрашньому дні багатьох сімей знижують і психологічне самопочуття чоловіків і жінок, збільшують психологічні стреси, відсоток алкоголізму, сприяють міграції робочої сили.

Утім, деякі дослідники вважають, що жінки, як правило, легше адаптуються до нових соціально-економічних умов у перехідний період, бо їм доводилося справлятися з аналогічними проблемами поєднання роботи і сім'ї ще в радянські часи. Чоловіки ж були більше «приголомшені» переходом до ринкової економіки, у результаті чого їхня традиційна роль як «годувальника» ставала більш проблематичною³¹⁴. Відтак, оскільки жінки здебільшого також вимушені працювати, аби забезпечувати власний матеріальний статок та рівень життя своїх родин, структурні економічні зміни, певною мірою, об'єктивно сприяють процесам економічної активності обох статей в умовах ринкової економіки. Характерною рисою сучасного українського суспільства є досить високий та стабільний рівень зайнятості як чоловіків, так і жінок (рис. 5.1)³¹⁵.

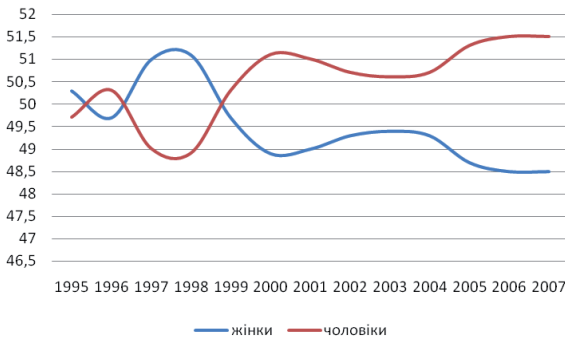

Рис. 5.1. Рівень зайнятості чоловіків і жінок (у %) у 1995–2007 рр.

³¹⁴ True J. Gendering Post-Socialist Transitions. Gender and Global Restructuring / Eds. M. Marchand and A. S. Runyan. Routledge. – New York, 2000.

³¹⁵ Підрахунки зроблено на основі даних Державного комітету статистики України: Основні статистичні показники зі статистики праці у 1992–2005 рр., Економічна активність населення у 2007 році [Електронний ресурс] // Експрес. – 2008. – № 74. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov/ua>.

Однак актуальні проблеми гендерної рівності саме і пов'язані не з кількісним залученням жінок на ринку праці, а з їхнім якісним представництвом, у фактах професійної сегрегації та дискримінації жінок. Жінки можуть мати кращу освіту, але працюють на менш престижних посадах і отримують нижчу заробітну плату. Зарплата жінок у середньому по країні на 2006 рік не перевищувала 72,5% заробітної платні чоловіків. Нижчим є й рівень працевлаштованості молодих жінок порівняно з молодими чоловіками. І це при тому, що, згідно з офіційною статистикою, жінки становлять майже 54% населення України; 52% студентів вищих навчальних закладів і 46% аспірантів – жінки. Вищу або середню професійну освіту мають 43% працюючих жінок і лише 34% працюючих чоловіків, але тільки 20% керівників різних рівнів – жінки. Серед безробітних з вищою освітою – 70% жінок³¹⁶. Такими є об'єктивні факти гендерної нерівності в економічній сфері держави.

Гендерні стереотипи в Україні, так само, як і в інших країнах, і досі впливають на розподіл ринку праці на «чоловічий» і «жіночий», зумовлюючи професійну сегрегацію. В українському суспільстві специфіка уявлень про статевий поділ праці виявляється в тому, що відбувається реанімація старих цінностей, патріархальної ідеології «жіночого призначення», адже в сучасних економічних умовах виявилося, що повернути жінці «істинне призначення» значно простіше, ніж створити дійсно рівні можливості для самореалізації чоловіків і жінок. Часто концентрацію чоловіків чи жінок у певних галузях професійної діяльності пояснюють тим, що певні професії є продовженням їхніх традиційних ролей. Уявлення про найбільш гендерно адекватні види професійної зайнятості свідчать про існування сталої соціальної асиметрії в оцінці професійних якостей чоловіків і жінок.

В Україні політика багатьох роботодавців з ознаками гендерної професійної сегрегації та навіть дискримінації значною мірою формує відповідні стратегії професійної активності жінок і чоловіків. Культурні обмеження – стереотипи про статевий розподіл праці – зумовлюють вибір напрямку освіти, а пізніше і виду діяльності для дівчат та юнаків,

³¹⁶ Забезпечення рівних прав жінок і чоловіків в Україні [Електронний ресурс] // Урядовий портал / Інформація Департаменту комунікацій влади та громадськості Секретаріату Кабінету Міністрів України від 30.11.2006. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=56610027&cat_id=103615.

а також впливають на батьківський вибір (за умови платної освіти й обмеженості коштів) щодо проблеми кому освіта потрібніша: сину чи доньці, – і перевага, як правило, надається синові.

Одним з основних чинників, за яким виявляється горизонтальна професійна сегрегація в Україні, є традиційна фемінізація або маскулінізація окремих галузей і сфер економіки. Зокрема, традиційно «жіночими» у країні вважаються освіта, охорона здоров'я, громадське харчування, а також соціальні фінансові послуги в галузі страхування і кредитування (рис. 5.2)³¹⁷.

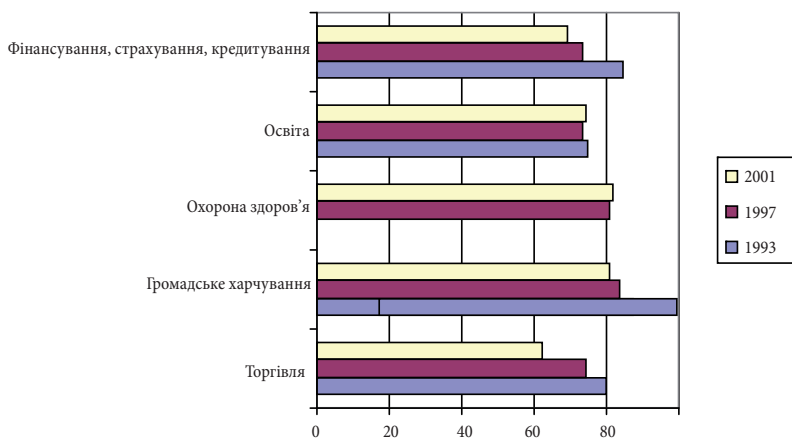

Рис. 5.2. Галузі економіки, в яких зайнята найбільша кількість жінок (у % до середньооблікової кількості штатних працівників) у 1993 р., 1997 р., 2001 р.

Ці галузі й надалі залишаються «жіночими», хоча з'являються нові форми професійної сегрегації, пов'язаної із зміною престижності професії та збільшенням заробітної плати. Це можна спостерігати на прикладі галузі фінансової діяльності у Львівській області. Так, питома вага жінок у загальній чисельності штатних працівників облікового складу у 2001 році становила 66,8%, середня заробітна плата жінок у галузі – 503 грн, середня заробітна плата чоловіків – 809,72 грн. У 2004 році середня заробітна плата жінок у галузі – 925,36 грн, середня заробітна плата чоловіків – 1 228,13 грн, а питома вага жінок у загальній

³¹⁷ Праця в народному господарстві: Стат. збірники за 1993, 1997, 2001 рр. / Міністерство статистики України. – К., 1993, 1998, 2002.

чисельності штатних працівників облікового складу – уже 65%³¹⁸. Отже, можна стверджувати, що на гендерну професійну активність мають значний вплив соціально-економічні фактори: чоловіки перемищуються в напрямі галузей і професій із більш високою оплатою праці.

За даними Всеукраїнського перепису населення у 2001 році, можна визначити структуру вертикальної професійної сегрегації в українському суспільстві: серед законодавців, вищих державних службовців, керівників кваліфікованих працівників переважають чоловіки, натомість серед професіоналів, в основному в галузі суспільно-політичних та гуманітарних наук, фахівців, технічних службовців, працівників сфери обслуговування та торгівлі, домінують жінки (рис. 5.3)³¹⁹.

Рис. 5.3. Розподіл зайнятих чоловіків і жінок у групі: законодавці, вищі державні службовці, керівники (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

Одним із наслідків професійної сегрегації в Україні, як і в усьому світі, є різниця в розмірі заробітної плати чоловіків і жінок. Це

³¹⁸ Зайнятість та рівень оплати праці за 2001 рік: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області. – Львів, 2002. – С. 18; Зайнятість та рівень оплати праці за 2004 рік: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області. – Львів, 2005. – С. 30–31.

³¹⁹ Жінки та чоловіки України: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України; За ред. О. Г. Осауленка. – К., 2004. – С. 139–141.

зумовлено як прямою дискримінацією жінок, так і з більшою часткою жінок, які працюють на менш оплачуваних роботах та посадах. Хоча законами України заборонена дискримінаційна оплата праці, досі не подолана реальна дискримінаційна тенденція в цьому плані. Так, у 1998 р. співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків було 74,2%, у 1999 р. – 72,4%, 2000 р. – 70,9%, 2001 р. – 69,7%, 2002 р. – 69,24%, за наведеними вище даними на 2006 р. – 72,5%. Утім, часто самі жінки обирають зайнятість у державному секторі, де існують соціальні гарантії, і в тих сферах, де можливий вибір режимів зайнятості, аби поєднувати свою професійну діяльність і соціальні ролі. А також у тих сферах, де досить швидко можна відновити кваліфікацію після тривалої перерви у зв'язку із народженням дитини і де це не позначається суттєво на рівні заробітної плати. Хоча в усіх перерахованих вище сферах зарплата є традиційно низькою.

Проблема подвійної зайнятості, яка не дає жінці можливості повністю самореалізуватися і зумовлює ставлення до жінки як працівника «другого сорту», є досить актуальною для українських жінок. Руїнування соціальної інфраструктури та державної системи догляду за дітьми ускладнило становище сімей, особливо жінок, адже на них усе ще лежить основна відповідальність за виховання дітей.

Своєрідно розв'язати проблему подвійної зайнятості запропонувала Партія зелених України. В її програмі йдеться про прирівняння домашньої праці жінок з виховання дітей до праці в суспільному секторі і про її оплату. Хоч спроба звільнити жінку від подвійного робочого дня – річ гуманна, але в даному разі досягається вона шляхом, який тільки посилить патріархальні принципи розподілу праці на сімейну – жіночу і суспільну – чоловічу. Оскільки перша не може бути належним чином виміряна, нікому, окрім даної сім'ї, не приносить очевидного прибутку, а також за своєю природою є працею рутинною, то зрозуміло, що вона не може бути високооплачуваною і лише закріпить підлегле становище жінки в сім'ї. Та головна небезпека навіть не в цьому, а в тому, що в разі ухвалення подібного закону таємне стане явним: закон легалізує обмеження можливостей вибору жінкою тих видів діяльності, які є покликанням кожної окремої особи, а не цілої статі. Аби подібний закон був недискримінаційним, він мав би передбачати винагороду за домашню працю тому членові сім'ї, який її виконує за взаємною домовленістю, – незалежно від статі.

Утім, і досі актуальна для багатьох українських сімей проблема розподілу умовних «чоловічих» і «жіночих» ролей під впливом сучасних соціально-економічних та культурних змін поступово трансформується в бік гендерного паритету, зокрема через сприятливі для її розв'язання нові орієнтації громадської думки. У суспільстві спостерігається певний відхід від традиційних патріархальних стереотипів. Це, зокрема, підтверджують дані репрезентативних соціологічних досліджень «Громадська думка населення України про демократію», проведених восени 2000 року та навесні 2005-го Київським міжнародним інститутом соціології в рамках спільного канадсько-українського проекту «Демократична освіта». Так на питання: «Чи погоджуєтеся Ви з твердженням, що для жінок робота є такою ж мірою важливою, як і для чоловіків?» 77% опитаних чоловіків та 85% опитаних жінок відповіли, що згодні з таким твердженням. А на питання: «Якщо розглядати три наведені нижче типи сім'ї, то який з них найбільшою мірою відповідає Вашим уявленням про сім'ю?» 53% чоловіків і 62% жінок відповіли, що сім'я, де і чоловік, і дружина мають однаково відповідальну роботу, а догляд за дітьми та домашню працю виконують порівну разом. Такі відповіді свідчать про позитивні тенденції щодо формування гендерної демократії в українському суспільстві, принаймні в такому його важливому інституті, як сім'я. А гендерна демократія, що починає формуватись навіть на рівні родинних базових відносин, є, за висновками багатьох досліджень³²⁰, одним із важливих чинників, що, у свою чергу, сприяють зростанню рівня економічного та соціального розвитку країни.

Отже, в українській економіці спостерігається гендерна асиметрія, яка проявляється фемінізацією чи маскулінізацією певних галузей економіки та професій і низькою представленістю жінок на верхніх щаблях посадової ієрархії. Унаслідок цього жінки мають нижчі доходи, обмежений доступ до кваліфікованої роботи, часто втрачають можливості для підвищення свого професійного рівня та просування по службі, знижується і розмір майбутньої пенсії.

Для того, щоби досягти вагомих результатів у подоланні гендерної асиметрії у професійній діяльності, потрібно відмовитися від політики патерналізму і соціального протекціонізму та перейти до

³²⁰ Див., зокрема: World Bank Gender and Development Working Paper Series [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org/gender/prr>.

стратегії рівних можливостей, розробляти механізми і програми позитивних дій для професійної підготовки, підвищення кваліфікації і службового росту з однаковою ймовірністю працевлаштування та кар'єрного просування як чоловіків, так і жінок. Сучасна політика в царині зайнятості повинна бути спрямована на ліквідацію уявлень про статевий розподіл праці через механізми підвищення престижу конкретних видів праці і реалізації принципу «рівної оплати за рівноцінну працю». Гендерна нерівність має негативний вплив на перспективи соціально-економічного та демократичного розвитку суспільства і це є вагомим аргументом, щоби на державному і громадському рівнях запроваджувалися заходи для сприяння гендерній рівності, зокрема через гендерну державну політику.

5.10. ВІД «ЛЮДИНИ ЕКОНОМІЧНОЇ» ДО «ЛЮДИНИ РИНКУ»: КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ЕКОНОМІЧНОГО СУБ'ЄКТА

Homo economicus – це теоретична абстракція, на яку економічна наука спиралася до початку ХХІ століття. У ній, згідно із загальноєвропейською тенденцією, була втілена раціоналістична позиція стосовно людини. Економіка обідняла людину, яка була органічно включена в «середовище ринку» і активно діяла в ньому «не всупереч тому, що їй властиве все людське, а саме з цієї причини» (Т. Кун), тобто діяла, виявляючи всі психологічні властивості людини. Дві науки вступили в успішну взаємодію в одному об'єкті – у «людині ринку». Кожна у своєму ракурсі розкрила дві різні сутності – абстракцію «економічного суб'єкта» і гносеологічний образ психологічно багатоманітного й різнобічного у своїх проявах індивіда.

Такий своєрідний синтез дав відчутні результати, головним з яких було те, що в економічній теорії на зміну абстракціям «економічна

людина», «раціональна економічна людина», що втратили свою силу, прийшов повноцінний гносеологічний образ індивіда «з людським обличчям». Запропонована тут методологічна рефлексія над ходом думки дослідників і трансформацією понятійного апарату науки дозволяє прояснити механізм розвитку абстрактних наукових понять і їх функціонування в реальному процесі пізнання.

Вісім років тому світ почув імена двох нових лауреатів Нобелівської премії з економіки: психолога професора Даніела Канімана, який був відмічений «за дослідження реальної поведінки економічних суб'єктів в умовах сучасної ринкової економіки», і Вернона Сміта, нагородженого «за застосування лабораторних досліджень як засобу емпіричного аналізу економіки»³²¹. Премією були оцінені не лише нові успішні зусилля самої лише економічної науки, а й об'єктивна значущість сучасного стану економічних досліджень категорій і закономірностей, що розробляються психологією. Дістали схвалення відкриття і методи, що до теперішнього часу здавалися не сумісними з методами, які переважають в економічній теорії, сутність якої співвідноситься з категорією «економічної людини» і презумпцією принципової неможливості експерименту в науках про суспільство.

Багаторічні дослідження психолога Канімана відносно реальної поведінки економічних контрагентів на ринку довели істотність впливу людської суб'єктивності й індивідуальності на хід і результат економічних процесів. Фактично в реальному житті результат вчинених людиною доцільних дій виникає не буквально в тому вигляді, який спочатку передбачався учасниками і організаторами процесу. Він реалізується із значними відхиленнями, оскільки кінцевий висновок диктується всією сукупністю взаємодій, значна частина яких характеризує звичайну, нормальну, правочинну людину як особистість і невіддільна від неї навіть у той момент, коли людина виступає і сприймається в ролі економічного суб'єкта.

Тим часом в абстракції «економічної людини» концентруються лише ті моменти і сили, які пов'язані з економічною суттю її рішення і вчиненої нею дії. Цього недостатньо для пояснення реальної економічної поведінки людей, бо психологічні властивості

³²¹ Филатова А. Н., Алексеев С. А. Отклик на событие (абстрагирование сущности и его пределы) // Философское наследие и современность. – М.: МГУ, 2003. – Ч. 2. – С. 30–36.

економічного суб'єкта досить самостійні і вимагають відповідного і адекватного обліку. «Економічна людина» – це теоретична абстракція, спеціально вироблена для виділення й означення властивостей емпіричної людини, що реалізуються в економічних діях і підлягають спеціальному розглядові в економічній теорії. У створенні такого роду абстракції виявилася загальноєвропейська тенденція утвердження в наукових дослідженнях (як і в усьому світосприйманні) раціоналістичної позиції стосовно людини.

Попри це, у багатьох галузях знання звернення до психічних властивостей об'єкта до останнього часу вважалося психологізмом, а вживання методів лабораторних досліджень психології для соціальних наук виключалося категорично. Сьогодні суспільство досягло такого моменту, коли об'єктивна економіка не може не включати у свої критерії оцінювання фігуру психологічної людини, яка виявляє себе через усвідомлювані інтереси і потяги. Вона раціоналістична й емоційна одночасно, керується почуттям обов'язку, власної гідності, інколи її обсїдають страхи, вона шанує науку і віддає данину забобонам і т. д. Це особливо помітно в нових наукоємних галузях сучасних проявів людського життя.

На сьогодні в економічній теорії виявилася зміцненою не категорія «економічна людина», а ціннісний, повноцінний гносеологічний образ індивіда, органічно включеного в економічне середовище і активно діючого в ній. Отже, саме застосування досягнень практичної психології в галузі розробок лабораторних досліджень поведінки людини призвів до такого важливого прояснення людиновимірності економічних процесів³²².

В описуваній ситуації, слід підкреслити, що, окрім успішного руху вперед економічної науки, окрім легітимації методів практичної психології, відбувся акт міждисциплінарного підходу до складного об'єкта. Дві різні науки, кожна у своєму ракурсі створюючи два різні гносеологічні образи – абстрактну «економічну людину» і психологічно багатоманітного індивіда, – здійснили успішну взаємодію в одному спільному об'єкті – у «людині ринку». Унаслідок цього метод екстраполяції досягнень практичної психології в галузі лабораторних досліджень поведінки людини знайшов статус загальнонаукового

³²² Дмитриева М. С. Легитимация психических свойств человека творящего // Наука і освіта. – 2007. – № 4–5. – С. 53–57.

методу. Когнітивна сила новонародженого комплексного підходу до суб'єкта економічної діяльності вже дала результат – народження нової абстракції. Об'єкт дослідження економічної науки знайшов багатограннішу об'ємну модель, в якій представлені його сутнісні зв'язки і стосунки. При цьому частка абстрактного поняття «економічна людина», визнаного неефективним, не втрачає для нас наукового інтересу. При розгляді цієї частки якраз і виявляються загальні закономірності генези наукових абстракцій і їхнє реальне функціонування в пізнанні.

Спробуємо розглянути цю частку в загальному плані. Як констатує оновлювана загальнонаукова методологія, наукові поняття, які являють собою досить складні, постійно перетворювані, з багатьма зв'язками, рухливі, відкриті системи різного рівня, переживають свою історію. Абстрактні поняття цілісної концептуальної обойми (категорії теорії і метатеорії) також проходять шлях від народження до зрілості і згасання. У цій історії спостерігаються три критичні стадії – кульмінація, висхідна і низхідна гілки розвитку³²³. У стадії висхідної гілки розвитку абстракції є максимально запотребуваними, щедро витрачають внутрішні ресурси на пояснення ситуацій пошуку, сприяють їх проясненню, «висвічують» (вислів В. І. Вернадського) напрям і суть ідеальних і реальних, тобто проведених «у матеріалі» експериментів на об'єкті і з об'єктом. На якомусь певному відрізьку часу наукові абстракції виконують тим самим своє найближче історичне завдання. Вони забезпечують прийнятне для відповідного етапу розвитку суспільства розуміння фрагмента реальності, що вивчається. Далі вони також продовжують брати участь у тому трансформаційному процесі, який знаменує самоорганізацію всього поля предметно-пізнавальної діяльності в цій зоні науки. При цьому дедалі частіше виникають ситуації, коли наукова теорія починає відчувати потребу в корегуванні їх результатів. У процесі самоорганізації науки і виникають такі ситуації, де виявляється обмеженість абстракцій.

Усі теоретичні абстракції мають межі своєї застосовності – і то досить суворі і чіткі. На певному етапі наука потребує вже не лише подальшого корегування й уточнення їх змісту, а й зміни кардинальної моделі об'єкта, що вивчається. Межі вживання понять визначає

³²³ Филатова А. Н. Концепции современного естествознания. Образ природы в научном знании. – М.: МГГУ, 2006. – С. 43–45.

дисциплінарна організація наукового знання і закони зв'язків об'єктивної реальності. У ході розвитку науки з часом виявляється, що успішно використовувані наукові поняття на різних ділянках і при розв'язанні різнотипних і різнорівневих завдань починають створювати труднощі щодо їх застосування. Це змушує вчених звертатися до вже знайдених в інших галузях дисциплінарного знання розв'язань і використовувати їх стосовно своїх об'єктів. Практика трансляції прийомів з однієї системи наукового знання в іншу спонукає методологію природознавства звернутися до глибинного вивчення природи поняття, ролі абстракцій і абстрагування в розумовому процесі.

Феномен розвитку мови науки методологією означений як принцип уточнення базових понять теорій. Провідна парадигма науки досить чітко означила визнання того, що характер СТАНОВЛЕННЯ має не лише досліджуваний об'єкт, але і її понятійний апарат, а, отже, і неминучість уточнення категорій³²⁴. Рефлексія над науковими теоріями сьогодні фіксує вживання операції уточнення понять на всіх рівнях науково-пізнавальної діяльності.

Здатність до уточнення і систематизації понять властива будь-якій науці, що розвивається, але принципом, а не просто операцією, уточнення понять стає саме на етапі формування наукових теорій, підкріплених розвитком методології науки. Уточнення, які вияснюють зміст змін категоріальної мови науки, стають принциповою необхідністю і можливістю лише тоді, коли відбувається відмова від методологічних припущень класичної науки про абсолютний і вичерпний характер знання об'єкта дослідження. Сьогодні уточнення й інші операції з категоріальним корпусом наукової теорії і метанауки стали надзвичайно актуальними й отримали назву перевідкриттів і переосмислень³²⁵. Подібні «виявлення виявленого» наповнюють історико-теоретичні дослідження всього трьохсотрічного шляху розвитку класичної фізики, здійснені І. Пригожиным³²⁶. Його теорія

³²⁴ Дмитриева М. С. Об уточнении базовых понятий в развитии теории // Логика. Методология. Наука: Материалы XI Международной конференции. – Москва – Обнинск, 1995. – Т. 4. – С. 8-17.

³²⁵ Дмитриева М. С. Обнаружение обнаружения или *ceteris paribus* // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Одеса, 2004. – Вип. 1 (13). – С. 31–35.

³²⁶ Дмитриева М. С. Пригожин: механизм переоткрытия // Дмитриев М. С. Синергетика в науке и наука языком синергетики: Сб. трудов. – Одесса: Астропринт, 2005. – С. 147–161.

дисипативних середовищ і конструктивно перетворена концепція нерівноважної термодинаміки оформлялася через виявлення точок інакомислення, через перегляд поглядів на фізичний світ як на жорстко детермінований, позачасовий, рівноважний, такий, що лінійно змінюється. Ці точки інакомислення, які він сам називав, послаючись на Мерло-Понті, негативними відкриттями, послужили поштовхом до кардинальних перетворень світобачення, до відповідного оформлення понятійного апарату однієї з найбільш вдалих моделей самоорганізації складних динамічних систем.

Доля абстракції-категорії складається по-різному. Зазначимо два варіанти. У тому разі, коли успішно відбувається розширення предметного поля даної абстракції, вона на нових варіантах взаємодії з об'єктами розширює свої інструментальні можливості і проявляє появу нових проявів традиційних законів загального плану³²⁷. Логічна операція трансформації самої абстракції-поняття має назву узагальнення. Абстрактне поняття при цьому скорочує свій зміст, а обсяг його або число охоплюваних об'єктів (на основі дії закону зворотного співвідношення обсягу і вмісту поняття) – збільшується. У результаті того, що предметна область теорії розширюється за рахунок усе більшої відповідності між зоною реальної дії теорії і сфери усвідомленого її застосування, абстракція сприяє інтенсивному приросту інформації про об'єкт, причому в дедалі більшій різноманітності³²⁸.

Так, наприклад, виникнення теорії авторегулювання спочатку було пов'язане з описом замкнених, розімкнених, потім комбінованих систем, пізніше – систем багатоконтурних і таких, що мають властивості самоналагоджування, а також самонавчання. За безперечного ускладнення цих кібернетичних систем методи їх дослідження в принципі залишаються загальними. Предметну область нової теорії може утворити також будь-яка сторона багатьох інших наук. Таким було формування теорії коливань, кібернетики, теорії управління. Саме подібний спосіб утворення лежить в основі виникнення синергетики або теорії складних самоорганізованих систем, яка в даний

³²⁷ Филатова А. Н., Дмитриева М. С., Алексеев С. А. О существовании пределов абстрагирования и их роль в развитии научного знания // Философское наследие и современность: Сб. науч. работ. – М.: МГУ, 2008. – С. 59–75.

³²⁸ Дмитриева М. С. Об экстраполяции метода и развитии теории // Ученые записки ТГУ. – Томск, 1975. – № 90. – Вып. 8: Проблемы методологии и логики науки. – С. 107–114.

час знаходить статус інтегратора своїх методів і категоріального апарату в трансдисциплінарному масштабі.

Другий варіант трансформації абстрактних понять у науці прийнято означувати як «повернення їх до своєї границі»³²⁹. Цей варіант має складніший характер і викликає напруження в розвитку теорії. Річ у тому, що в ході розвитку абстрактність поняття зростає в міру зростання-збільшення предметного поля (обсягу поняття) і виключення зі змісту поняття нових і нових властивостей об'єкта. Розвиток абстрактного поняття відбувається від вихідного конкретного поняття до повного ідеалізованого означення ним всіх об'єктів свого предметного поля як таких, що існують. Якщо ж абстракція опиняється за границею свого предметного поля або не має сили його охопити, то реальність вже є денотатом абстракції. Це свідчить про вичерпаність її когнітивного потенціалу і сигналізує про необхідність звести це поняття до його вихідного значення, тобто границі.

За умов означення границі головної абстракції видно лише смислове навантаження початкового поняття. Абстракція, зважаючи на свою відірваність від реальності, вже не сприяє пошукові, осмисленню і відкриттю нових властивостей об'єкта, тобто вже не виконує своїх когнітивних функцій. Дослідник починає когнітивну операцію, в якій він повертає абстракцію до її граничного випадку – до вихідного знання про видову належність об'єктів або навіть окремо взятого феномена цього вигляду. У формально-логічному плані це відбуватиметься як обмеження поняття від родового до видового через нарощування одної за іншою видових ознак на колишньому ідеалізованому об'єкті. За цим переходом від абстрактного до конкретного відбувається перехід терміна-абстракції від множинності об'єктів (яка може бути нескінченною) до унікального одиничного-об'єкта. При цьому в означенні конкретного родовий початок абстракції присутній (як завжди загальне у видовому), але слугує лише поясненням загальних зв'язків і закономірностей у ньому, розкриває родову природу виду³³⁰.

³²⁹ Дмитриева М. С., Алексеев С. А., Филатова А. Н. О пределе абстрагирования в метанауке // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2008. – Т. 21 (60). – № 3. – С. 137–142. – (Серия «Философия. Социология»).

³³⁰ Горский Д. П. Вопросы абстракции и образование понятий. – М.: Наука, 1964. – С. 282–283.

Зазначимо, що дослідник повинен усвідомлювати цю смислову трансформацію колишньої абстракції і збагачення сенсів, які несе в собі нова абстракція, що виникла на вищому рівні. І. Пригожин, імовірно, відчув новий рівень бачення рівноважного нелінійного макросвіту в усій його різноманітності, зробивши крок від метарівня категоріального корпусу теорії складних, дисипативних систем до їх границі у вигляді рівноважності і стабільності тих систем, що розвиваються лише лінійно. Через приведення до границі здійснюється збагачення когнітивного потенціалу абстракції і самого методу дослідження, що обіймає світ тепер уже в усій його цілісності. І. Пригожин робить висновок: «Розпізнати зворотний рух ми можемо лише за тим, що нам відомо про незворотний»³³¹.

Інколи відбувається навпаки: кризовий стан методу служить сигналом ослаблення і навіть завершення потенціалу абстракції. Це викликає занепокоєння самих учених-дослідників і активну критику ними невинуватих уже претензій абстракцій.

У світлі проведеного методологічного аналізу звернемося до питання про можливість синтезу понять «людини економічної» і «людини етичної». Наша відповідь – так, синтез понять «людина економічна» і «людина етична» можливий і необхідний. Слід сказати навіть – неминучий. Адже відбувся, і при тому настільки успішно, синтез економічної науки з практичною психологією. І модель об'єкта економіки репрезентована тепер значно більш повною абстракцією, з набором усіх психічних властивостей, які виявляє будь-яка «людина ринку» в різноманітних, індивідуально неповторних комбінаціях.

Проте при цьому слід пам'ятати, що сьогодні термін «людина економічна» – це вже не колишня теоретична абстракція, а граничне видове поняття, яке утворюється при розподілі обсягу родового поняття «людина», якщо ми поділяємо його на види за ознакою, наприклад, сфери зайнятості (людина науки, людина мистецтва, людина політична). В усіх цих випадках термін «людина» підкреслює родову ознаку.

Абстракція «людина етична» у пропонованому синтезі збагатить модель досліджуваного об'єкта економіки множиною невід'ємних для людини властивостей, насамперед людиновимірністю.

³³¹ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – С. 372.

РОЗДІЛ 6

**ФІНАНСОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ:
ГОРИЗОНТИ ОЧІКУВАНЬ**

6.1. КІНЕЦЬ «ЕКОНОМІЧНОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ»?

З розвитком сучасного світу все очевиднішими стають межі економіки, що ґрунтується на індустріальному типі виробництва. Необхідність переходу до постіндустріального суспільства стала банальною істиною. Перехід до постіндустріального суспільства, або, як його ще називають, до суспільства знань, передбачає не просто зміну способу виробництва, а й заміну економічних мотивів діяльності неекономічними. Сучасні трансформаційні процеси у сфері економіки невід'ємні від зміни становища людини у світі. Якісний розвиток економіки, що відбувається в ситуації «економічного імперіалізму», з необхідністю приводить до залучення в ці процеси людини. Саме в рамках економіки назріває потреба у виході за рамки економічного, потреба у вільній креативній особистості. Інноваційна економіка в рамках постіндустріального суспільства змушена орієнтуватися саме на неекономічну людину. Навряд чи розумно передрікати кінець економічного як однієї зі сфер суспільного буття. Утім, не менш нерозумно робити вигляд, ніби умови господарювання, що склалися протягом ХХ сторіччя, будуть і надалі залишатися незмінними. Соціокультурні трансформації кінця ХХ – початку ХХІ століть свідчать про те, що суперечності, які виникли в лоні індустріальної економіки, не можуть бути розв'язані в рамках цього способу господарювання. Економічне суспільство у своїй сучасній формі наблизилося до своєї межі. Воно ізсередики самого себе породжує необхідність вийти за власну межу, перейти в постекономічне суспільство.

Питання полягає не в тому, щоби вважати економіку злом чи добром. «Економічний імперіалізм» мислиться нами ширше, ніж експансія економічної науки на терени інших соціальних наук, аж до експансії економіки в усі сфери суспільного буття людини. Проблема в тому, чи може суспільне ціле підпорядкувати своїм цілям свою ж частину, чи ця частина затьмарить собою ціле. Або, говорячи іншими словами, чи зможе людство подолати хвилю «економічного імперіалізму», вийти за межі економічного, використовуючи тенденції, що є іманентними самій економіці, та, врешті-решт, чи зможе економічна людина стати постекономічною.

Якщо економіка підпорядковує собі всі сфери суспільного буття, тоді вона виступає як щось таке, що не відає своїх розумних меж, а отже, слідуючи давній філософській традиції, може бути охарактеризована як нерозумна. Тоді ми спостерігаємо, як за умов часткової, локальної раціональності, що характеризує діяльність суб'єктів господарювання, зменшується загальна розумність соціально-економічних процесів та явищ. Економіка сьогодні «тріумфує: після того, як політичне зникло, розчинилося в соціальному, саме соціальне починає поглинатися економічним...»³³² Однак цей тріумф містить у собі суперечність, без вирішення якої він з необхідністю обертається поразкою.

Логічно припустити, що в контексті поглинання соціального економічним людиною приречена грати роль «*Ното економікус*». Відповідно, людина переймає на себе всі риси економічної людини та постає як винахідлива, раціональна, така що оцінює та прагне до максимізації корисності. Людина економічна – це вільний, егоїстичний індивід, який знає, чого бажає, і прагне максимізувати свою корисність. Можна вважати подібні міркування стосовно людини та ролі економіки в сучасному світі перебільшенням, утім, це перебільшення симптоматично відображене і в самій економічній теорії.

У самій економічній теорії також має місце скептичне ставлення до ідей «економічного імперіалізму» та раціональної поведінки³³³. Скільки б ми не говорили про людину як про раціонального максимізатора прибутку, що зважає всі вигоди і витрати, але світ не стає більш розумним і впорядкованим. Навіть більше, світ занурюється в пійтму хаосу, що поглинає індивідуальні чи навіть групові нібито раціональні інтенції. Не випадково постмодернізм кваліфікує сучасність як «хаосмос». Та й саме індивідуальне, на думку Ж. Бодрийяра, розчиняється в «мовчазній більшості», в «імпульсивній масі», яка немовби «чорна діра» поглинає все навкруги.

Раціональність відчужується від суб'єкта соціально-економічної діяльності, перетворюючись на раціоналізацію, імітацію розуму, ірраціональну у своїй основі. Це вже лише виправдовування безглуздості

³³² Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – Екатеринбург, 2000. – С. 91.

³³³ Хайлбронер Р. Л. Экономическая теория как универсальная наука // THESIS. – 1993. – Вып. 1; Скитовски Т. Суверенитет и рациональность потребителя // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. – СПб.: Наука, 2000. – Т. 1.

людської діяльності деяким соціально-економічним законом. Адже розум – це не засіб отримання благ, це сама людина, спосіб її буття у світі. Становлення інструментального розуму, як було діагностовано в праці М. Горкгаймера і Т. Адорно «Діалектика Просвітництва», «є історія підміни суверенної особистості – абстрактною самістю, поеми життя – «технемою» виживання, розумного буття – розсудковою корисністю»³³⁴. Якщо раціональність в усіх її формах зводиться до ефективного використання, тоді людина в усіх своїх проявах зсихається до споживача.

У рамках індустріальної економіки формується жорстка прагматична орієнтація на споживання. Об'єктом споживання постає все, від людини, культури та історії аж до Всесвіту. Шлях до триумфу економіки пролягав через редукацію індивіда до його економічної проекції. Триумф економіки обертається поразкою людини.

Процес глобалізації, внаслідок активної взаємодії різних економік між собою, призводить до поширення уніфікованих норм поведінки та способів життя, які сформувалися в Європі в рамках індустріального способу виробництва. Для останнього характерно, що людина у процесі виробництва перебуває «при машині», як провідник анонімної, байдужої суспільної сили. Тут зайвою є унікальність і творчість індивіда, він, навпаки, повинен максимально «прибрати себе», перетворюючись на ретранслятора анонімної сили готового знання. Така діяльність постає як послідовність операцій відповідно до заданого алгоритму. Освоєння змісту діяльності в цілому, цілого виробництва не є необхідністю.

Граничний розвиток подібних тенденцій упритул підводить сучасність до «кінця економічного». Економіка, наближаючись до своєї межі в рамках індустріального способу виробництва, досягає колосального рівня впливу на життя людей. Згадаймо ідеї про виробництво самого попиту та «переформування» індивідуальних схильностей, прагнень у потрібному напрямку. З одного боку, вона все більше детермінує індивіда, позбавляючи його самої можливості критично осмислити свою ситуацію і тим самим протистояти «економічному імперіалізму». З іншого – наближаючись до своєї межі, економіка сама породжує можливість якісного подолання самої себе. Ця можливість

³³⁴ Погребняк А. А. Номо оeconomicus на русской земле // Философия хозяйства. – 2006. – № 2 (44). – С. 71.

міститься у значенні особистості як необхідного фактора переходу індустріальної економіки в постіндустріальну. Річ у тому, що динамізм сучасного світу ґрунтується на творчому потенціалі особистості. Інноваційна економіка, про яку так багато та різноманітно говорять у нас у країні, немислима в умовах, коли людина залишається ґвинтиком, функцією певного етапу виробництва.

Прагматизм і корисливий раціоналізм, жорстка детермінованість наявними потребами позбавляли масову людину необхідності у творчій діяльності. Наприкінці ХХ століття ця метапрагматичність відчувається вже як пастка, як криза. Ще раніше потребу звільнення людини від необхідності бути функцією відчули засновники теорії постіндустріального суспільства. Разом з інформаційною революцією від «пересічного робітника» все більше вимагається не бути «при машині», але бути поряд із цілісним виробництвом, змінювати програму автоматичних систем у самій їх суті, вимагається здійснювати *самоспрямованість* своєї діяльності. У сучасній компанії кожен повинен брати участь у всьому процесі в цілому – від першого етапу до останнього»³³⁵. Необхідність зміни місця людини в процесі виробництва та її ставлення до цього процесу усвідомлюється не тільки теоретиками, а й стає аксіомою менеджерів-практиків сучасного бізнесу. Потреба в інноваційній економіці породжує потребу в «неекономічній людині». За допомогою єдиної інформаційної мережі здійснюється обмін думками та діяльністю з людьми, що віддаленні у просторі. Спілкування можливе не тільки через континенти, але головне – через століття, на межі культур, тобто в засвоєнні *всезагальної праці* за схемою «N (те, що зробило та зрозуміло все людство) + 1 (те, що зрозумів, винайшов тільки та виключно Я – цей індивід)»³³⁶. А це вже творчість як основа інноваційної економіки. Саме тому людина, її творча діяльність постають як рушійні чинники розвитку сучасного світу.

Подібну ситуацію, що охопила весь світ, Томас Фрідман характеризує як процес вирівнювання світу. Сучасність мислиться ним як «плаский світ». Завдяки інформаційним технологіям «ігровий майданчик став більш рівним» і це значить, що сьогодні більшість країн «отримали таку можливість конкурувати на ринку інтелектуальної

³³⁵ Гейтс Б. Бізнес со скоростью мысли. – Изд. 2-е, исправл. – М., 2007. – С. 298.

³³⁶ Библер В. С. На гранях логики культуры: Книга избранных очерков. – М., 1997. – С. 344.

праці, якої раніше ніколи не мали»³³⁷. Однак В. С. Біблер ставить цю проблему більш радикально, його цікавить вирівнювання не тільки в географічній площині, не тільки спілкування та обмін думками через континенти. Більш важливим є питання, чи стане світ більш щільним і в часі, тобто чи буде основою людської діяльності культура як результат і форма буття всезагальної праці, як основа творчої діяльності. Вирівнювання світу як наслідок глобалізації може трактуватися як нівелювання, а може – як універсалізація. Горизонталь і вертикаль, інтенсифікація і екстенсифікація і, врешті-решт, «бути чи мати» Е. Фрома можуть виступати символами шляхів глобалізації. Глобалізація економіки призводить до вирівнювання конкурентного поля, породжує в людини необхідність оволодіння універсальною здатністю творчості. З розвитком інноваційної економіки все більше буде виявлятися її залежність від творчої особистості, а значить і від неекономічних цінностей та мотивів. Уже сьогодні, як зазначають дослідники постіндустріального суспільства, творча діяльність приходить на зміну трудовій, а матеріальні, утилітарні цінності та мотиви поступаються місцем мотиву самореалізації та неутилітарним цінностям³³⁸.

Таким чином, суперечність між стандартизацією та універсальністю, творчим та утилітарним, породжена індустріальною економікою, не може бути розв'язана в рамках цього ж способу виробництва. Подальший розвиток не тільки економіки, а й світу загалом залежатиме від усвідомлення необхідності виходу за межі економіки для пошуку розв'язання іманентних їй суперечностей.

³³⁷ Фридман Т. Плоский мир: краткая история XXI века. – М., 2006. – С. 12.

³³⁸ Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. – М.: Прогресс, 1999.

6.2. ПОСТІНДУСТРІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

В умовах бурхливої глобалізації економічна культура набуває особливої актуальності, що зумовлено зростанням ролі економіки, яка, за висновками дослідників глобалізаційних процесів, починає проявляти себе не лише як спосіб господарювання, а й як домінуюча система управління суспільством, як політика і навіть ідеологія епохи, що настає³³⁹.

В Україні, яка перебуває на етапі системної трансформації суспільства, питання економічної культури як соціального явища і як особистісного утворення звертають на себе особливу увагу. У світлі трансформаційних процесів надзвичайно важливим є формування такої економічної культури, що відповідає б основним орієнтирам цих трансформацій – утвердженню соціально орієнтованої ринкової економіки, демократизації суспільних відносин, підвищенню рівня та якості життя населення.

На жаль, в економічній культурі нашого суспільства переважають елементи, які склалися в попередню епоху: консерватизм, прагнення вести господарську діяльність у складі групи, колективізм, страх діяти одному, звичка до безоплатної допомоги, апеляція до влади при економічних труднощах, слабкість правосвідомості тощо. Як наслідок, фіксується неготовність багатьох людей, і що особливо прикро – молодих, жити в ситуації швидких змін, намагання уникнути самостійності у сфері економічної діяльності. З іншого боку, зумовлені трансформацією зрушення призвели до появи в українському суспільстві найгіршої моделі економічної поведінки, для якої характерні дотримання виключно власних інтересів, максималізація індивідуального прибутку в контексті збагачення заради збагачення. Засвоєна в нашому суспільстві в гіпертрофованому варіанті, ця модель стала причиною виникнення олігархічних систем у структурі суспільства

³³⁹ Неклеса А. И. Глобализация и мировое геоэкономическое мироустройство // Философия хозяйства. – 2002. – № 1 (19).

і, відповідно, причиною низького рівня соціальної довіри й такого ж рівня розвитку духовності.

Зрозуміло, що перетворення економічної культури – складний процес, бо культура розвивається і змінюється повільно, історично, її не можна створити за бажаними зразками і «пересадити» в людину, замінивши стару. Для цього потрібні роки і значні зусилля всіх соціальних інститутів, визначальна роль серед яких належить, поряд із політичною владою, інституту освіти, і перш за все системі економічної освіти. Економічна освіта визнана сьогодні в Україні пріоритетною, що знайшло відображення в Концепції розвитку економічної освіти, де зазначено, що місією економічної освіти є формування творчої особистості, підвищення якості життя українського народу і прогресивного розвитку суспільства³⁴⁰.

У ході дослідження проблем економічної соціалізації молоді, здійснюваного лабораторією соціальної психології Інституту психології імені Г. Костюка АПН України, обґрунтовано положення про те, що економічна культура особистості – це не тільки фінансово-економічна грамотність, а, перш за все, особистісні якості – психологічні, моральні, ділові³⁴¹. Доробок працівників лабораторії дозволяє констатувати, що економічна культура особистості – це 10% економічних знань, до яких обов'язково включається інформація про фінанси і гроші, і 90% особистісних якостей, завдяки яким людина здатна діяти в економічному просторі. Цих якостей людина набуває в процесі засвоєння економічних цінностей. У зв'язку з цим надзвичайно важливою є актуалізація Концепцією розвитку економічної освіти ціннісних орієнтирів економічної освіти: розвиток творчого потенціалу особистості; виховання самостійності наукового економічного мислення, формування економічного світогляду, впевненості у власних силах; розвиток здібностей до самореалізації, самоосвіти, саморозвитку особистості. Ціннісні економічні орієнтації виступають тим стійким утворенням у структурі особистості, яке характеризує її ставлення до соціальної дійсності, визначає мотивацію її економічної поведінки, впливає на всі сторони її діяльності. Система

³⁴⁰ Концепція розвитку економічної освіти в Україні // Освіта України. – 2004. – № 6. – 23 січня.

³⁴¹ Москаленко В. В. Соціально-психологічні засади економічної культури // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 3–17.

економічних цінностей, таким чином, постає провідним чинником процесу формування економічної культури, оскільки саме в її межах і здійснюється цей процес.

У зв'язку із зазначеним вище актуалізується питання про виокремлення системоутворюючого компонента системи економічних цінностей. У пошуках такого компонента дослідники рухаються від власності до грошей, надаючи, врешті-решт, перевагу останнім. Адже в усіх формах свого існування (майно, людські відносини) власність виражається в грошах. Гроші стали визначальним показником успіху й самодостатності людини. Більше того, вони перетворилися на компонент світогляду, який по праву можна називати не лише гуманістичним, демократичним, науковим, технологічним тощо, а й монетарним. Сила тепер не просто у знанні, а у знанні як заробити, здобути гроші, капітал, багатство³⁴².

Звичайно, освітня діяльність не може оминати такого феномена, як гроші. Показово, що саме колишнім міністром освіти України, президентом Академії педагогічних наук Василем Кременем гроші актуалізовані як педагогічна проблема в контексті формування людини економічної³⁴³. Відповідно до системи суспільних відносин, зазначає В. Кремень, слід формувати таке ставлення до грошей, яке дозволило б несуперечливо влитися в сучасне суспільство кожній особистості³⁴⁴.

Вирішення зазначеного питання ускладнюється особливим типом монетарної культури сучасного українського суспільства, яка формується під впливом чотирьох різноспрямованих тенденцій: 1) традиційна економічна свідомість, пов'язана зі зрівнялівкою, сприйняттям грошей як абстрактної цінності, про котру навіть говорити незручно; 2) радянський менталітет, що розглядає гроші як засіб експлуатації і нерівності, якого потрібно позбутися, – багатство людини визначається багатством суспільства; 3) вплив західного економізму, який ставить грошові відносини в центр відносин соціальних, соціальних зв'язків і пріоритетів; 4) кризовий характер економіки³⁴⁵.

³⁴² Ильин В. В. Философия богатства. Человек в мире денег. – К.: Знання, 2005. – С. 81.

³⁴³ Кремень В. Людина і освіта у вимірах економічної цивілізації // Дзеркало тижня. – 2006. – № 40. – 21–27 жовтня. – С. 81.

³⁴⁴ Кремень В. Освіта в контексті соціокультурних змін // День. – 2008. – № 148. – 20 серпня. – С. 80.

³⁴⁵ Москаленко В. В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 81.

Радянська традиція нехтування грошима як культурним, світоглядним феноменом ще залишається в певній частині освітян. Підкреслюючи зневагу до грошей і акцентуючи переваги «правильної свідомості», наводяться дані соціологів, що 95% розмов, які ведуть американці, – виключно про гроші, і лише 5% – на інші теми. Так демонструється, через ще не забуту практику ідеологічного протистояння, перевага «нашої» моралі, спрямованої на добро, справедливість, духовні цінності, і вади «їхньої», яку цікавить лише матеріальне.

Освіта й педагогічний процес мають виходити з реальності існування монетарної свідомості, будуватися за вимогами економічних запитів сучасної людини. І гроші в цих запитах слід розглядати не як свідчення деградації чи якогось зла, а благо, можливість досягнення своєї мети, мрій, самореалізації. До грошей треба виховувати шану й повагу, формувати в молодих людей бажання стати багатими. При цьому, зрозуміло, треба дотримуватися гуманістичних, морально-етичних принципів, які не допускають абсолютизації значення та ролі грошей, важливо не втратити ту міру, яка встановлює межі компетенції грошей. У молодих людей необхідно формувати такі параметри розуміння буття, за якими людина оцінюється не за рахунком у банку, а тим, що вона дає суспільству, яким є її внесок у суспільний розвиток. Гроші не мають бути метою і сенсом життя. Багатство має бути чесним, служити творенню гідного життя людини й народу. Хотілося б підтримати Т. П. Глушка, який пропонує як модель економічної культури особистості визнати модель економічної людини *homo sociologus*, тобто людини соціалізованої, що має певні соціальні зобов'язання, а не *homo economicus*, як модель економічної людини, що дбає про власні інтереси та максимізує прибуток у контексті збагачення заради збагачення³⁴⁶.

Таким чином, формування економічної культури особистості слід розглядати як формування економіко-психологічних характеристик особистості через засвоєння нею економічних цінностей суспільства, зрозуміло, оновлених цінностей, цінностей ринкової орієнтації. Системоутворюючим компонентом системи економічних цінностей є гроші; виховання ставлення до них має стати складовою

³⁴⁶ Глушко Т. П. Економічна ідеологія у структурі соціального знання // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 54. – С. 194.

освітньої діяльності з формування загальноцивілізаційних цінностей. Формуючи в молодих людей розуміння того, що особистість характеризує її духовний світ, її творчий потенціал, міра його реалізації, не слід замовчувати тієї сили, якої набуває людина за наявності грошей, розглядаючи їх як один з істотних показників здатностей людини до самореалізації. Потрібно виховувати позитивне ставлення до багатства як такого, до орієнтації на те, щоб бути багатим, але чесно багатим, бо чесно зароблене багатство – це прогрес суспільства і всього людства.

6.3. «ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕКОНОМІКА» ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

Економіка провідних країн світу дедалі більше перетворюється на «інтелектуальну економіку» як складову «суспільства знань», або К-суспільство, що означає впровадження інтелектуальної складової у виробництво, інноваційний розвиток усіх галузей соціально-економічного життя, формування нової соціальної структури та нових соціальних груп, пов'язаних із виробництвом і розповсюдженням знань та інформації.

Дослідження «метаморфоз влади» О. Тоффлером приводить до висновку, що демасифікація економіки примушує компанії та робітників взаємодіяти з більшою, ніж раніше, кількістю різноманітних партнерів. За О. Тоффлером, перехід від економіки «фабричних труб» до економіки, заснованої на комп'ютерах, потребує масового переміщення влади, яка має орієнтуватися перш за все на продукти розумової праці: наукові і технологічні дослідження, навчання робочої сили, складне програмне забезпечення, більш умілий менеджмент,

розвинуті комунікації, електронні фінанси³⁴⁷. Отже, у новому постіндустріальному, інформаційному світі та «суспільстві знань» формується соціальна структура, заснована на мережевих зв'язках, знаннях, інформації та комунікаційних технологіях.

Головним виробником і постачальником знань, ключовим фактором суспільного розвитку стає освіта, що позитивно впливає на подолання соціальних і економічних бар'єрів між різними верствами населення, підвищує конкурентоздатність країни та її інтелектуальний потенціал. Сучасна концепція людського розвитку визначає зміст та ідеал суспільного життя як поширення можливостей кожної людини вести здорове, повноцінне і творче життя, що значною мірою досягається саме через освіту. Як підкреслює Р. Дарендорф, освіта в такому суспільстві повинна бути більше, ніж просто підготовкою до професійної діяльності: вона є установкою на комплексне життя з тривалими фазами відповідальності³⁴⁸.

«Суспільство знань» робить масове виробництво і ринкове використання знань самостійним видом діяльності, приводить до формування нових інститутів державного управління, соціального захисту, громадянського суспільства; суттєво змінює структуру праці, трудових відносин, соціального захисту і зайнятості населення. Для визначення якісної і кількісної характеристики К-суспільства та фундаментальних умов його розвитку використовується індекс ООН, який передбачає три основні виміри:

- індекс інтелектуальних активів, який формується на основі таких індикаторів, як повний термін навчання у школі, кількість молоді віком до 15 років, яка отримує освіту, рівень надання населенню інформації за допомогою ІКТ і преси, зокрема, Інтернету, телефонного зв'язку, газет, часописів;
- індекс перспективності розвитку суспільства, що визначається рівнем державних витрат на охорону здоров'я, на дослідження та інноваційний розвиток країни, зменшенням витрат на оборону країни, кількістю дітей на одного вчителя в початковій школі, рівнем свободи від корупції;

³⁴⁷ Тоффлер Э. Метаморфозы власти: знание, богатство и сила на пороге XXI века / Пер. с англ. В. В. Белокосков и др. – М.: АСТ, 2001. – С. 203.

³⁴⁸ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у XXI ст. / Пер. з нім. А. Орган. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – С. 45.

- індекс якості розвитку суспільства, що характеризується якістю і безпекою життя людей шляхом урахування таких факторів, як рівень дитячої смертності (індикатор, що відображає бідність і маргіналізацію суспільства), нерівність розподілу матеріальних і соціальних благ між громадянами, співвідношення захищеної в екологічному плані території до загальної території країни, кількість викидів вуглецю на душу населення.

І хоча накопичене багатство кожної країни, що вимірюється за обсягами ВВП на душу населення, позитивно корелюється із здатністю кожної країни розвивати в себе К-суспільство, ці показники свідчать, що не лише економіка та матеріальні активи визначають перспективність розвитку суспільства, а й не менш важливим стає вплив нематеріальних активів, або, як зазначає О. Тоффлер, багатство Третьої хвилі все більше залежить від знання і економіка стає частиною всеохоплюючої системи, де на перший план виходять культурна ідентичність, релігія і мораль³⁴⁹.

Отже, парадигма «суспільства знань» передбачає пріоритетність інформації та знань, зростання особистої участі громадян у продукуванні різноманітних змін у роботі, стилі життя, власному розвитку. Масовість вищої освіти створює умови для того, щоб кожна людина змогла через освіту бути креативною, готовою до будь-яких змін. У результаті ми отримуємо появу нових соціальних груп – «класу інтелектуалів», «когнітаріату», «меритократії», основними відмінностями яких є доступ до інформації, володіння знаннями, уміння їх застосовувати і перетворювати в матеріальні і нематеріальні активи.

За висновками Д. Белла, А. Турена, О. Тоффлера, Р. Дарендорфа, Ф. Фукуями, В. Іноземцева та інших авторів, які досліджують процеси переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, закінчення трудового суспільства, в якому були чітко структуровані відносини між працею і капіталом, веде до побудови нових відносин між соціальними групами. У системі сучасного виробництва відбувається трансформація, яка виводить усіх, хто знаходить на своєму робочому місці можливості для самореалізації і внутрішнього вдосконалення, за межі експлуатації. Коло цих людей розширюється, в їхніх руках –

³⁴⁹ Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство. – М.: Политиздат, 2008. – С. 558–559.

знання та інформація, найважливіші ресурси, від яких більшою мірою залежить розвиток соціального прогресу, що формує нові соціальні можливості, але призводить і до нових соціальних суперечностей.

Стрімке формування нової еліти постіндустріального суспільства показує, що соціальний організм, який керується старими методами, стає непридатним, і ті соціальні закономірності, які були обов'язковими для більшості населення раніше, не відповідають дійсності. Суспільство, залишаючись зовні єдиним, внутрішньо розколюється, і економічно мотивована його частина починає все більш гостро відчувати себе людьми другого сорту. На відміну від них, інтелектуальна еліта отримує більш позитивні результати, керуючись не виключно економічними мотивами, у той час як дотримання суто економічних мотивів уже не змінює суттєво якість життя і не змінює на краще соціальний статус.

3. Бауман звертає увагу на ту особливість, що головним джерелом прибутку все більше стають ідеї, а не матеріальні предмети. Ідея продається один раз, після чого починає приносити прибутки залежно від кількості людей, що виступають як покупці, клієнти чи споживачі, а не від тієї кількості, яка зайнята у виробництві прототипу. Коли ставиться завдання зробити ідею прибутковою, конкурентна боротьба йде за споживача, а не за виробника. Виходячи з цього, при плануванні, переміщенні капіталу і визначенні місця його розміщення наявність робочої сили має другорядне значення³⁵⁰.

У міру того, як масове виробництво витісняється на периферію економічного життя, а то й взагалі виноситься за межі розвинених країн, зайняті в ньому працівники стають вигнанцями власного соціуму; їх відторгнення від суспільного виробництва представляється не тимчасовим безробіттям, а вічним відлученням від соціально значимої діяльності. Суспільство, орієнтири і цінності якого дедалі більшою мірою встановлюються інтелектуальною елітою, визначає, що винагорода за працю цих людей буде все меншою.

3. Бауман наводить (за Р. Райчем) нову класифікацію людей, зайнятих економічною діяльністю:

- символічні маніпулятори, які продукують ідеї та способи їх перетворення в щось корисне, що має попит;

³⁵⁰ Тоффлер Е., Тоффлер Х. Революционное богатство. – М.: Политиздат, 2008. – С. 34.

- зайняті у відтворенні робочої сили (працівники освіти, державні функціонери);
- зайняті у сфері «приватних послуг»;
- «рутинні працівники», «соціальний субстрат робітничого руху», які прив'язані безпосередньо до виробництва.

Саме остання категорія може бути замінена іншими, оскільки їхня робота не вимагає якихось особливих умінь³⁵¹.

Новий класовий поділ не тільки зводить стіну між тими, хто має доступ до інформаційних технологій і здібності, достатні для їх ефективного використання, і тими, хто позбавлений таких, але призводить також і до все більш непропорційного розподілу суспільного багатства.

Інтенсивне зростання нерівності в розподілі доходів приводить, замість «процвітання для всіх», до відмежування багатих від бідних. Як свідчать численні дослідження, у підсумку спостерігаємо, що поляризація прибутків означає зниження економічної активності, зменшення витрат на соціальні потреби, погіршення умов праці, відмову від соціальних гарантій з боку держави. Порушується закон, відкритий ще Т. Фордом: для того, щоб зростала національна економіка, потенційні покупці мають заробляти достатньо грошей, щоб купити товари масового вжитку (на прикладі корпорації Т. Форда, тримісячна зарплата працівника дозволяла купити масову модель автомобіля). На думку Р. Дарендорфа, навіть у високорозвинених країнах зростає проблема не лише бідності, а й значної частини молодих людей, які не знають, куди йти, і тому стають слухняними жертвами всіляких шахраїв, якщо вони самостійно, на свій страх і ризик, не роблять злочинні дії своєю основною професією. Нові нерівності виступають підставою для нових форм соціальних конфліктів³⁵². Це означає, що коли концентрація багатства не узгоджується із соціально справедливими принципами його споживання всіма членами суспільства, то суспільний розвиток починає стримуватися.

В умовах розвитку «інтелектуальної економіки» саме «клас інтелектуалів» перебирає на себе реальний контроль над процесом

³⁵¹ Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство. – М.: Политиздат, 2008. – С. 35.

³⁵² Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. А. Орган. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2006. – С. 18–19.

суспільного виробництва, і все більша частина суспільного надбання починає перерозподілятися на його користь, хоча в системі мотивів діяльності представників цього класу особисте збагачення не відіграє вирішальної ролі.

У той самий час члени суспільства, що не мають ні здібностей, необхідних у високотехнологічних виробництвах, ні освіти, намагаються вирішувати завдання матеріального виживання. Проте сьогодні частка їхніх доходів у валовому національному продукті не тільки не підвищується, а й знижується в міру економічного та науково-технічного прогресу. Таким чином, виникає напруження між новими соціальними групами, що потребує досягнення компромісу на нових ідеологічних та управлінських засадах.

Ця необхідність обумовлюється також тим, що, за висновками багатьох фахівців, в умовах постіндустріальних змін відбувається ерозія «культури солідарності». Натомість набирають силу тенденції, в основу яких покладено «індивідуалізацію» в найширшому її розумінні. Індивідуалізація означає, що окремі індивіди, суб'єкти економічних відносин, намагаються вийти з усталеного соціального і територіального середовища та самостійно визначати свій життєвий шлях і стиль життя. Зростаюча соціальна і просторова мобільність людей та усвідомлення того, що вони є «архітекторами» свого життя, виключають виконання багатьох соціальних зобов'язань. Дедалі меншою стає схильність виконувати зобов'язання як стосовно близьких, рідних, так і стосовно системи державного соціального страхування, соціального захисту і забезпечення. Р. Дарендорф пропонує розрізнити поняття соціального виключення не лише за ознаками зубожіння, виключення з ринку праці, виключення зі сфери надання послуг, виключення із суспільних відносин, а й за ознакою того, що є значна категорія «пропащих» людей, тих, хто не вірить, що для них так само існують супермаркети, політичні вибори, громадянські ініціативи, державні свята. Тобто це ті, хто живе в суспільстві, але до нього не належить³⁵³.

На відміну від соціально виключених громадян, еліта постіндустріального суспільства має якості, не зумовлені зовнішніми чин-

³⁵³ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у XXI ст. / Пер. з нім. А. Орган. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – С. 62.

никами. Сьогодні не суспільство, не соціальні відносини роблять людину представником панівного класу, і не вони дають йому владу над іншими людьми; сама людина формує себе як носія якостей, що роблять її представником вищої соціальної страти. Знання та інформація є найбільш демократичним джерелом влади, бо всі мають до них доступ, а монополія на них неможлива. Однак у той самий час знання та інформація є і найменш демократичним фактором, адже доступ до них аж ніяк не означає володіння ними. Отже, сучасне соціальне протистояння породжується сутнісними відмінностями особистого потенціалу різних членів суспільства.

Із цим в умовах побудови К-суспільства тісно пов'язується формування нової культури взаємодії індивіда з навколишнім світом. Знання і здібності, що становлять основний ресурс, який забезпечує зростання добробуту неекономічно мотивованої частини суспільства, не можуть бути ні відчужені, ні перерозподілені. О. Тоффлер, аналізуючи новий характер багатства постіндустріальної епохи, підкреслює, що в міру того, як всі компоненти створення багатства – маркетинг, фінансування, дослідницька діяльність, менеджмент, комунікації, інформаційні технології, відносини з постачальниками і дистриб'юторами, регулярність і надійність, законослухняність та інші складові – ускладнюються і набувають все більшого значення, робітники, як і сама робота, стають усе менше придатними для взаємозаміни і від них постійно вимагається оновлення навичок і умінь³⁵⁴.

При цьому цілком очевидно, що економічна підтримка захищених верств населення також перестає бути ефективною; зусилля, спрямовані на підвищення освітнього рівня, можуть позначитися в кращому разі через десятиліття, а швидше за все – навіть через кілька поколінь. Тому соціальний поділ, що виникає, і конфлікт, що його супроводжує, можливо, стануть більш складними, ніж соціальні проблеми індустріального суспільства.

Про це пишуть М. Кастельс і П. Хіманен, аналізуючи розвиток інформаційного суспільства у Фінляндії, яке показує, що глобальна тенденція інформаційної економіки – підключення до своєї мережі тих учасників, які є для неї цінними (і додатково збільшення їх вартості), але при цьому – виключення некорисних учасників,

³⁵⁴ Тоффлер Э. Революционное богатство. – М.: Политиздат, 2008. – С. 109.

що спричиняє збільшення соціальної несправедливості у формі нерівності прибутків, поляризації та бідності. Тих індивідуумів, які є найменш цінними в мережах інформаційного капіталу, – наприклад, через освіту, здоров'я або із соціальної причини, – залишають непризволяще, в позиції, з якої їм дуже важко зійти та змінити свою долю. Тоді найжорстокіший шлях виживання – підключитися до мереж глобальної злочинності³⁵⁵.

Першим кроком на шляху подолання соціального протистояння між постіндустріальною елітою та групами соціально виключених громадян є досягнення соціального консенсусу через забезпечення дохідної збалансованості груп населення. Держава має бути готова підвищити рівень життя груп громадян із низькими доходами, але при цьому відповісти на питання – чи здатне це зменшити розрив у соціальній нерівності? Мабуть, доцільніше шукати реальні можливості поєднання інтересів за конкретними параметрами і характеристиками життєдіяльності людини і суспільства.

Тим більше, що в новій соціальній структурі, як вважає Р. Дарендорф, не менш проблемним стає питання про те, що меритократичні фахівці не позбавлені нових напружень, які не сприяють реалізації максимальних життєвих шансів, що виявляється, зокрема, у тому, що ці фахівці працюють багато годин, часто маючи невелику відпустку, однак лише декілька років, доки їх знання не застаріють, а енергія не спаде. Для інших проблема виявляється в тому, що робота часто не приносить їм задоволення (і оплати), яких вони шукають³⁵⁶. Таким чином, ми можемо говорити про переведення соціальної боротьби на рівень соціальних проблем, розсіювання конфліктів, соціальне домінування в конфліктних ситуаціях, що не призводить до радикальних змін, повстань, а вирішується на рівні відкритості організацій та забезпечення умов для нової соціальної мобільності.

Отже, розвиток «інтелектуальної економіки», створюючи нові можливості для розвитку виробництва, у соціальному плані ставить питання про зміну характеру соціальних відносин і пошук шляхів

³⁵⁵ Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель: Пер. з англ. – К.: Ваклер, 2006. – С. 7.

³⁵⁶ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. А. Орган. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 48.

соціальної взаємодії, урахуваючи появу нових соціальних груп та певні суперечності між ними.

Вважаємо, що подолання розриву між інтелектуальною елітою та іншими соціальними групами значною мірою залежить від:

- трансформації цінностей матеріального багатства громадян до нематеріальних (постматеріальних) цінностей та інтересів, що забезпечують прогрес сучасного суспільства;
- створення робочих місць, де є можливість працівникові мати ініціативу і творчість;
- уникнення мотивації виключно інструментальними цілями і цілями споживання та перехід до такої моделі зайнятості, в якій гарантується гнучкість праці та горизонтально-мережева структура економічної відповідальності за економічні результати.

Прикладом розв'язання подібних проблем можна вважати фінську модель, у якій, як зазначають М. Кастельс і П. Хіманен, вплив держави загального добробуту створив громадян – робітників, добре освічених і добре захищених соціально людей. Їх охороняє всеохоплююча система охорони здоров'я, вони мають доступ до житла за помірними цінами, ефективної системи громадського транспорту, системи нагляду за дітьми та широкого діапазону міських зручностей. Їх підтримують суспільні програми в разі безробіття чи хвороби, отже, вони не ризикують, коли країна розпочинає радикальні соціальні та економічні перебудови. Це означає, що опір необхідним змінам є низьким, оскільки особисті та соціальні витрати, які могли б виникнути з подібної зміни, обмежені³⁵⁷.

Додамо, що М. Кастельс і П. Хіманен, як і О. Тоффлер, вважають, що суттєвим компонентом інформаційного суспільства та нового характеру соціальної взаємодії стає культурна ідентичність. Отже, можна вважати, що культурна ідентичність і відповідно соціальна та національна солідарність – зміцнюють соціальні зв'язки в умовах формування «інтелектуальної економіки» і дають можливість, навіть, за суттєвої соціальної диференціації на ґрунті знань та володіння інформацією, зберігати необхідний соціальний консенсус.

³⁵⁷ Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель: Пер. з англ. – К.: Ваклер, 2006. – С. 170.

На наш погляд, розв'язання соціальних суперечностей в умовах «інтелектуальної економіки» лежить також у площині збільшення в цих процесах соціальної відповідальності держави, яка через діяльність органів державного управління та місцевого самоврядування здатна знайти нові ресурси, для того, щоб втручання державного управління в економічне і соціально-політичне життя згладжувало кризи, підвищувало конкурентоздатність підприємств і робочих місць, щоб виникав приріст, який можна перерозподіляти, стимулюючи приватних інвесторів, щоб статус найманих працівників нормалізувався за допомогою громадянських і соціальних прав, участі у прибутках, шансах жити при свободі, соціальній справедливості, зростаючому добробуті.

Вважаємо, що саме за державою і державним управлінням як суб'єктом соціального партнерства в умовах постіндустріального розвитку залишається виконання таких соціальних функцій:

- корегування процесів поляризації багатства і недопущення такого рівня диференціації, яке переходить допустимі межі;
- встановлення соціальних стандартів і забезпечення громадян певним комплексом послуг у сфері освіти, охорони здоров'я, безпеки, доступу до культурних надбань;
- створення умов для підвищення якості життя і координація змін, які відбуваються в процесі трансформації.

Зокрема, новий формат суспільства потребує суттєвої інтеграції держави в мережеві громадянські структури, підвищення соціальної відповідальності бізнесу, розвитку нового типу соціальної взаємодії між громадянами, що потребує подальших досліджень та аналізу.

6.4. СОЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ КОНТЕКСТІ: ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Соціальний суб'єкт як джерело та носій творчого потенціалу, активності, здатності до вироблення та реалізації смислів та діяльних життєвих стратегій у сучасній постмодерністській філософії є одним з безлічі «кандидатів на смерть»³⁵⁸. І поки цей процес «відстроченої смерті» триває, ми все ще можемо говорити про окремі, фрагментовані прояви індивідуальної чи колективної людської суб'єктивності. Або навіть, перебуваючи в ситуації відстрочення (ситуації постмодерну), переосмислюючи здобутки попередньої філософської традиції та процесів, що відбуваються в суспільстві (у тому числі й у соціальній, економічній сферах), ми дочекаємось нового рівня центрації розпорошених фрагментів і станемо свідками відродження суб'єкта на нових засадах.

Якщо розвивати наш концепт суб'єкта³⁵⁹, і шукати його втілення в соціально-економічній сфері, то можна говорити про дві його специфікації: з одного боку – це колективний асоційований суб'єкт (представлений транснаціональними корпораціями, фінансовими установами, фондами тощо); з іншого боку – це індивідуальний соціально-економічний суб'єкт (приватний підприємець, як особистість, здатна до творчої самореалізації та соціальної відповідальності, та як актор, інтерпретатор процесів економічної сфери). Ми спинимось на розгляді саме останнього варіанта і спробуємо проаналізувати світоглядні, ідентифікаційні, морально-етичні передумови функціонування індивідуального соціально-економічного суб'єкта. Обмежимося українським контекстом такої проблеми, бо формування вітчизняної «постколоніальної» суб'єктивності, перманентно-кризовий процес розвитку економіки (як і всіх інших сфер суспільства) свідчать про драматичну актуальність цієї теми.

³⁵⁸ Мамалуй О. О. ДЕРРІ/ДА/ДІАДА. Пост(недо)модерні привіди до «Привидів Маркса» Ж. Дерріда // Дерріда Ж. Привиди Маркса. – Харків: ОКО, 2000. – С. 12.

³⁵⁹ Чистіліна Т. О. Ототоження та розототоження суб'єкта у вимірах соціальної філософії: Автореферат дис. ... канд. філософ. наук. – Харків, 2007. – 20 с.

Епоха модерну (а для України – ще й десятиліття панування радянської примарно-марксистської ідеології) жорстко протиставили суспільство та індивіда, що створило низку світоглядних та ідентифікаційних проблем для останнього. Німецький соціолог Н. Еліас, намагаючись позбутися цього протиставлення, пропонує застосовувати поняття «соціальний габітус», під яким він розуміє характерний рівень розвитку особистості, на якому остання ідентифікує себе з тим чи іншим рівнем розвитку суспільства³⁶⁰. Автор намагається підкреслити тісний зв'язок індивіда і суспільства, показати характер відносин між Я- та Ми-ідентичностями. У той же час соціальний габітус утворює підґрунтя для виявлення особливих проявів, завдяки яким окрема особистість – суб'єкт відрізняється від інших членів суспільства і може реалізувати власний творчий потенціал. Еліас говорить, що соціальний габітус є близьким до поняття соціальної структури особистості. При цьому підкреслюється принципова процесуальність і багатшаровість габітуса як у межах життя окремого індивіда, так і історичному контексті. Баланс між Я-і Ми-ідентичностями постійно коливається (автор простежує це на прикладі посилення Я-ідентичності в соціальній реальності західноєвропейського суспільства епохи модерну).

На думку дослідника, соціальний габітус сучасного європейця закріпився на рівні національної держави. При цьому існує суперечність між переживанням себе як «Я», абсолютно відокремленого індивіда, та його емоційним включенням в інтереси своєї національної групи.

В умовах глобалізації, втрати національними державами управлінських функцій у масштабах світових фінансово-економічних процесів, політичної інтеграції Західної Європи соціальна ідентифікація суб'єктів, їх соціальний габітус «не встигає» за миттєвими змінами реальності і залишається, як зазначає Н. Еліас, на нижчому ступені інтеграції, ніж цього потребують соціальні трансформації. Частіше за все, ідентифікація себе зі своєю нацією – державою залишається для сучасного європейця більш актуальною, ніж космополітична, «номадична» ідентичність. Політико-економічна інтеграція на рівні Євросоюзу сприймається сучасним європейцем як практична необхідність, але вона не відповідає його почуттям щодо своєї національної держави.

³⁶⁰ Элиас Н. Общество индивидов: Пер. с нем. – М.: Праксис, 2001. – С. 253.

Відносно країн, що розвиваються, соціальний габітус залишається закріпленим навіть не на рівні національної держави, а на рівні сім'ї, клану, «малої Батьківщини», тобто на більш традиційному, низькому рівні інтеграції. Таку ситуацію Еліас називає «*ефектом запізнення*»³⁶¹.

Сучасні соціально-економічні процеси є непередбачуваними та нестабільними, що корінним чином відрізняє їх від попередніх історичних епох. У той же час люди, у тому числі підприємці – індивідуальні суб'єкти, що включені в ці процеси, у своїй особистісній, світоглядній структурі все ще залишаються на попередньому, модерному рівні соціального габітусу.

Чи стосуються ці процеси особистісної ідентифікації українських індивідуальних соціально-економічних суб'єктів? Звичайно. Але динаміка змін українського суспільства виявляється набагато складнішою в порівнянні із західноєвропейськими процесами, де соціальний габітус формувався за умов цілком конкретної визначеності центруючих смислів та напрямів доби модерну. Що стосується ідентичності українського індивідуального соціально-економічного суб'єкта, то для її формування як у період модерну, так і в ситуації постмодерну були відсутні сталі основи. Українська соціальна ідентичність, а отже, і соціальний габітус довгий час перебували у «стані смислової невизначеності»³⁶². Наслідком стала байдужість до проблеми вибору та до самого вибору, принципове зрівнювання за смыслом будь-яких альтернативних рішень, явищ, процесів, результатів, а також індиферентність до будь-яких наслідків розвитку подій у соціально-економічній сфері, у тому числі наслідків кризових явищ. Пасивність та інертність, сила звички і влада традицій, конформізм і покора долі перетворилися на риси національного характеру українського індивідуального соціального суб'єкта-підприємця. Він виявляє себе епізодично, боїться ризикованих кроків, не звик до свободи, здебільшого є виконавцем, аніж творцем. Вітчизняні підприємці значно програють своїм західним партнерам у розвитку таких рис, як ініціативність, самостійність, пошук нового, бажання йти на виправданий

³⁶¹ Элиас Н. Общество индивидов: Пер. с нем. – М.: Праксис, 2001. – С. 293.

³⁶² Кондаков И. В. «Русский человек» в потоке смысловой неопределённости // Цивилизация. Восхождение и слом: структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса. – М.: Наука, 2003. – С. 416–445.

ризик³⁶³. Тобто якостей, через які найбільш яскраво виявляється ступінь розвиненості творчого потенціалу людини. Програють не лише в цьому, а й у відсутності духовної, морально-етичної традиції підприємницької діяльності.

На думку відомого мислителя М. Вебера, основою підприємницької духовності західноєвропейського зразка є протестантська етика, яка виплекала такі цінності, як індивідуалізм, антитрадиціоналізм, раціональність, світський аскетизм, орієнтацію на результативну, особистісно та суспільно корисну діяльність. Легітимація підприємництва з боку протестантської етики мала результатом те, що діяльність соціально-економічного суб'єкта стала в західному суспільстві морально-регламентованою, освяченою авторитетом християнської духовності. При цьому девіантні форми поведінки суб'єктів суворо обмежуються і, навпаки, дається простір для прояву діяльної активності людини відповідно до існуючих норм моралі та права.

Що ж стосується вітчизняного соціально-економічного суб'єкта – підприємця і його етичної обумовленості, то, на відміну від більшості своїх західних колег, він має досить специфічні уявлення про етику. Простіше кажучи, ідеться про майже повну відсутність моральних перепон, які б гальмували найбрутальніші прояви інстинкту накопичення. Намагання використати авторитет релігії тільки виявили відсутність такого авторитету в суспільстві, що не є дивним після десятиліть планомірного знищення релігійно-духовного компоненту українського світогляду з боку ідеологів радянської командно-адміністративної системи.

Перманентні травми імперського владарювання відіграли не останню роль у неможливості чіткої самоідентифікації українського соціально-економічного суб'єкта, визначення смислового поля його діяльності. Наслідки цих травм простежуються до сьогодні. Формування національної підприємницької еліти як смислопороджувального елементу соціальної та економічної діяльності постійно стримувалось з боку владних імперських структур. А за мізерний часовий відрізок української незалежності підприємницька еліта ще не встигла сформувати сталі морально-етичні традиції. Не дивно, що

³⁶³ Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / Отв. ред. В. М. Ворона, Е. И. Суиенко. – К.: Ин-т социологии, 1995; Суиенко Е. И., Ефременко Т. О. Ното есопотісус свременной Украины. Поведенческий аспект. – К., 2004.

соціальна відповідальність українського бізнесу скоріше залишається прекрасним побажанням, аніж розповсюдженою практикою.

Н. Еліас вважає, що соціальний габітус західних європейців у його сучасному вигляді сформувався в кінці XIX – на початку XX століть на рівні національної держави, тобто, Ми-ідентичність європейця закріпилась на рівні його самоототожнення зі своєю державою – нацією. Що ж стосується українського соціального суб'єкта, то, на нашу думку, в той період (як і тепер) його самоідентифікація перебувала, за іронічним виразом Д. Руденка, у «підвішеному» стані «*suspense*»³⁶⁴. Цей стан постійного відтермінування визначеності, вичікування «кращих часів», сприятливих обставин призвів до того, що український соціально-економічний суб'єкт так і не утвердив власне національне «Я», розчинившись у соціальних катаклізмах початку минулого століття, а пізніше – доконаний реаліями планової соціалістичної економіки.

Набуття незалежності, здавалося б, дозволяє говорити про фіксацію соціального габітусу українського суб'єкта на рівні нації – держави. Однак тут ми стикаємося з «ефектом запізнювання». Національну державу сформовано, але негативні процеси, що відбуваються в нашому суспільстві, свідчать про те, що габітус українського соціального суб'єкта зберігає попередній рівень (суб'єкт скоріше ототожнює свою Ми-ідентичність з власною сім'єю, фірмою, бізнесовим кланом, регіоном, аніж з інтересами нації та держави). Що стосується таких рівнів інтеграції і формування Ми-ідентичності, як загальноєвропейський, а тим більше – загальнолюдський, то українці ще більш далекі від них, аніж мешканці Західної Європи.

Щодо соціального габітусу українського суб'єкта можна навіть говорити про «*ефект подвійного запізнювання*». Не встигнувши сформувати сталі національної Ми-ідентичності, український соціально-економічний суб'єкт виявився включеним у світові глобалізаційні процеси, що не перетворило його ідентичність на космополітичну або номадичну, а дезорієнтувало та змусило повертатися в минуле, шукати світоглядних засад на попередніх рівнях. І це постійне повернення, пошук Ми-ідентичності на рівні нації – це початок XX століття для європейського соціального суб'єкта, і реальність для

³⁶⁴ Руденко Д. Фуко: говорити про сексуальність // Фуко М. Історія сексуальності. – Х.: Око, 1997. – Т. 1: Жага пізнання. – С. 41.

сучасного українського. Це ризикований стан, бо «перестрибнути» через етап національної ідентифікації неможливо, це означає втрату світоглядного підґрунтя. А значить, перетворює індивідуального соціально-економічного суб'єкта на об'єкт тотальних маніпуляцій з боку колективних суб'єктів-космополітів, які чітко фіксують свої інтереси і виявляють себе зовсім не епізодично, на відміну від суб'єкта індивідуального.

Ці ідентифікаційні перипетії українського соціально-економічного суб'єкта – підприємця ставлять питання про те, хто ж він такий – користолюбець, накопичувач багатств, гравець на сцені соціального, і чи має він узагалі творчий потенціал суб'єкта, чи може його реалізувати. Дані соціологічних досліджень³⁶⁵ підтверджують наші висновки про те, що український підприємець – суб'єкт, усе ще більш стурбований своїм матеріальним становищем, задоволенням інтересів своєї фірми, сім'ї, клану, регіону, і лише потім розглядає свою діяльність як засіб самореалізації, у контексті соціальної відповідальності чи з огляду на користь для суспільства або навколишнього середовища. Про етичну, духовну складову підприємницької діяльності в українському контексті говорити проблематично як через об'єктивні умови, так і у зв'язку з наявними моральними, світоглядними та ментальними якостями самих вітчизняних індивідуальних суб'єктів.

Дослідники виділяють дві моделі вітчизняної підприємницької діяльності: нормативну і реальну³⁶⁶. Нормативна модель, як певний варіант багатоманітної підприємницької практики, заснована на історичних традиціях цивілізованого ведення бізнесу. Соціально відповідальні компанії та індивідуальні суб'єкти економічної діяльності демонструють саме її. Але що стосується більшості українських суб'єктів, то для них характерна так звана реальна модель, що являє собою результат виявлення всієї сукупності емпірично зафіксованих характеристик вітчизняного підприємництва. Нормативна модель відображає найвищий на даний момент рівень економічних, соціальних і культурних досягнень підприємницької діяльності. Реальна – ті риси і якості, які притаманні сьогодні більшості пересічних вітчизняних підприємців. Ці дві моделі не співвідносяться як належне

³⁶⁵ Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / Отв. ред. Ворона В. М., Суименко Е. И. – К.: Ин-т социологии, 1995.

³⁶⁶ Там само. – С. 31–89.

і суще, скоріше – як стандарт і його профанація. Нормативна модель відповідає стандарту та інтегральному критерію цивілізованості підприємництва, який можна розглядати як високий рівень поєднання продуктивної ділової, перш за все інноваційної активності підприємця, мотивованої його особистим інтересом і трудовою активністю, з інтересами і мотивами найманих працівників та держави³⁶⁷. При аналізі нормативних і реальних моделей не можна ідеалізувати перший варіант. Бо підприємницька діяльність у будь-якому випадку – це складна праця, яка під силу лише особистості, здатній до прийняття рішень, до реалізації власної як бізнесової, так і життєвої стратегії, до розкриття свого творчого потенціалу, тобто до виявлення якостей суб'єкта. Нормативна модель не виключає деяких відхилень відносно етичних норм і власних переконань, експлуатації людини людиною та піклування про власні інтереси. Останнє залежить як від наявних людських, етичних, світоглядних якостей індивідуального соціально-економічного суб'єкта, так і від соціальних умов, у яких підприємцю доводиться вести свою справу.

Згадані вище соціологічні дослідження свідчать, що серед об'єктивних факторів, які стримують творчу активність вітчизняних підприємців, виділяються відсутність цивілізованої системи оподаткування, недосконале законодавство, нестабільність в економіці, хабарництво чиновників, брак фінансової підтримки з боку держави, вигідних умов кредитування для відкриття або розвитку власної справи³⁶⁸.

І хоча в умовах глобалізації роль національної держави в регулюванні соціально-економічних процесів, вплив з її боку на формування світоглядних орієнтирів громадян-суб'єктів постійно зменшується³⁶⁹, для українських реалій держава все ще залишається дійовим чинником цих процесів. Бо, як ми вже зазначали, український соціально-економічний індивідуальний суб'єкт як у своїй діяльності, так і на рівні самоідентифікації не набув рис космополіту, залишаючись

³⁶⁷ Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / Отв. ред. Ворона В. М., Суименко Е. И. – К.: Ин-т социологии, 1995. С. 31–89.

³⁶⁸ Там само. – С. 89.

³⁶⁹ Див. напр.: Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. – М.: Весь мир, 2004; Бек У. Космополитическая глобализация [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/articles/2328.html>.

прив'язаним до місцевих економічних реалій через проблематичність виходу на світові ринки, а отже, і до економічної політики, законодавства національної держави. Тому з боку останньої доречним було б прийняти комплекс заходів із реформування податкового законодавств, стимуляції комерційних банків до створення вигідних умов кредитування, сприяння розвитку малого та середнього бізнесу (бо саме в цій сфері реалізує себе більшість індивідуальних соціальних суб'єктів – підприємців). Вплив на формування морально-етичної складової світогляду індивідуального суб'єкта можливий через освіту, розширення її етико-правової складової, через політику підвищення авторитету соціально відповідального бізнесу. Такі заходи могли б сприяти створенню умов для розвитку потенційних творчих можливостей громадян, їх самореалізації, активної соціальної позиції, що було б вигідно і для самої національної держави.

Але навіть сприятлива економічна політика не спроможна вирішити всю низку світоглядно-ідентифікаційних проблем, які переслідують вітчизняного індивідуального соціально-економічного суб'єкта. Ні ситуація смислової невизначеності, ні «ефект подвійного запізнювання» ідентифікації, ні інші згадувані нами проблеми світоглядної орієнтації вітчизняного суб'єкта не можуть бути вирішені на рівні державної політики або ідеології. Для їх подолання необхідний час. Потрібен дискурс (про) українського індивідуального соціально-економічного суб'єкта з постійними, тривалими, багатоваріантними (само)усвідомленням, (само)проговорюванням, зрештою, (само)інтерпретацією. Такий шлях дасть можливість проявитися всьому спектру фрагментів сучасної децентрованої суб'єктивності і в той же час позбавитися від «привидів» та «фантомів»³⁷⁰, що підживлюють світоглядну дезорієнтацію, мазохістську «підвішеність» українського індивідуального суб'єкта, перманентну відтермінованість поставання його «Я». Це – подвійне завдання: як для самого індивідуального суб'єкта, так і для вітчизняної філософії.

³⁷⁰ У тому числі – і від привидів/спектрів революційного «борця з привидами», чий давно похований, «такий мертвий, що мертвішим не буває» труп тричі б перевернувся у своїй труні, якщо б дізнався, що саме його фантом, час від часу спливаючи із підсвідомості, відвідує вітчизняного суб'єкта, навчаючи жити поряд із собою і провіщуючи появу все нових й нових подібних (може, навіть більш зловісних) примар. Див.: Мамалуй О. О. ДЕРРІ/ДА/ДІАДА. Пост(недо)модерні привіди до «Привидів Маркса» Ж. Дерріда // Дерріда Ж. Привіди Маркса. – Харків: ОКО, 2000. – С. 5–32.

6.5. ДОВІРА ДО ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ

Публікація книги «Довіра»³⁷¹ Ф. Фукуями стимулювала зростання інтересу до ролі й значення довіри як основи соціального капіталу суспільства. Актуальність вивчення механізмів, що забезпечують високий рівень довіри, наприкінці ХХ століття – початку нового тисячоріччя особливо зростає. Це пов'язане із широким розгортанням трансформаційних процесів на пострадянському просторі, пошуком виходу із затяжної кризи в низці слаборозвинених країн Азії, Африки, Латинської Америки, розвитком у високорозвинених країнах постіндустріальних, постеконімічних тенденцій. Ф. Фукуяма стверджує, що зростання трансакційних витрат, пов'язаних із недовірою між учасниками господарського процесу в умовах, коли поділ праці й спеціалізація набувають загального характеру, проникають в усі сфери життя суспільства, приводить до істотного гальмування темпів економічного розвитку. На прикладі еволюції господарської культури країн, що належать до різних цивілізацій, учений простежує передумови й особливості формування довіри у відносинах між членами суспільства. Чи можливо підвищити рівень довіри в країнах, де він залишається незначним? Якщо так, то за допомогою яких методів й інструментів економічної політики? До пошуку відповіді на це питання звертаються багато дослідників.

Традицію уваги до проблеми довіри як важливого компонента соціальної взаємодії закладають такі мислителі минулого, як Г. Гроцій, Дж. Локк, І. Кант, Е. Дюркгейм. Звертає увагу на значимість довіри в господарській діяльності й А. Сміт. Основоположник політичної економіки вказує на зв'язок рівня оплати праці зі ступенем довіри до осіб, які займаються тим або іншим видом діяльності. Такими є робота лікаря, адвоката, ювеліра. Надання кредиту так само залежить від довіри стану, чесності й розсудливості позичальника³⁷².

³⁷¹ Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию. – М.: АСТ, 2004. – 730 с.

³⁷² Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Эксмо, 2007. – С. 148; 152.

До дослідження цього явища соціального життя наприкінці 1970-х рр. звертається Н. Луман³⁷³. Інтерес до проблеми довіри пробуджується наприкінці 1980 – початку 1990-х рр. із публікацією низки праць, присвячених практичним аспектам впливу довіри на різні сторони економічної діяльності. Серед них колективне дослідження «Довіра, маркетинг і руйнування кооперативної взаємодії» за редакцією Д. Гамбета³⁷⁴, «Економіка довіри» Дж. Уїтні³⁷⁵. Проблеми підвищення рівня довіри в комерційних організаціях як інструменту забезпечення ефективності їхньої діяльності присвячена робота Р. Шо³⁷⁶. До дослідження природи довіри звертаються такі суспільствознавці, як Е. Гіденс³⁷⁷, А. Селігмен³⁷⁸, П. Штомпка³⁷⁹. Дж. Ходжсон неодноразово вказує на довіру як необхідну передумову забезпечення різних сторін функціонування інституціональних систем³⁸⁰. Особливе місце займає довіра в грошовій сфері. На етичний рівень виносить конфлікт довіри й влади Г. Френкель. Підтримка добробуту населення за допомогою забезпечення стабільності грошей розглядається як найважливіша передумова етичної довіри й обмежувач політичної влади над грошима³⁸¹. До проблеми довіри як чинника грошової політики звертаються Р. Макдональд і Р. Мілберн. Вони розглядають можливості застосування в сучасній макроекономічній теорії для вироблення політики, що забезпечує довіру до грошової системи інструментарію ігрового моделювання³⁸². Представники австрійської школи основу довіри до грошової системи бачать у допущенні вільної конкуренції в

³⁷³ Luhmann N. Trust and Power: Two Works. – Chichester: John Wiley&Sons, 1979.

³⁷⁴ Gambetta G., Ed. Trust, Marketing and Breaking Cooperative Relations. – Oxford: Cambridge: Polity Press, 1988.

³⁷⁵ Whitney J. The Economics of Trust. Liberrating Profits and Restoring Corporate Vitality. – New York: McGraw-Hill, 1993. – 236 p.

³⁷⁶ Шо Р. Ключи к доверию в организации. Результативность. Порядочность. Проявление заботы. – М.: Дело, 2000. – 178 с.

³⁷⁷ Giddens A. The Consequences of Modernity. – Cambridge: Polity Press, 1990, Giddens A. Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age. – Cambridge: Polity Press, 1991.

³⁷⁸ Селигмен А. Проблема доверия. – М.: Идея-Пресс, 2002.

³⁷⁹ Sztompka P. Trust. A Sociological Theory. – Cambridge: University Press, 1999.

³⁸⁰ Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты. – М.: Дело, 2003. – 464 с.

³⁸¹ Francel H. Money: Two Philosophies. The Conflict of Trust and Authority. – Oxford: Basil Blackwell, 1977.

³⁸² Макдональд Р., Милбурн Р. Новые разработки в денежной теории // Панорама экономической мысли конца XX столетия / Под ред. Д. Гринуэя, М. Блини, И. Стюарт. – СПб.: Эконом. школа, 2002. – С. 351–382.

цій сфері. Ф. Гайек продовжує традицію протиборства прихильників приватних і державних грошових систем, закладену ще в XIX столітті. Учений бачить вирішення проблеми довіри в допущенні вільного обігу приватних грошових знаків³⁸³. За вільний ринок грошей ратує й М. Ротбард³⁸⁴. У світлі теми дослідження особливий інтерес представляє робота сучасних французьких учених М. Агліетти й А. Орлеана «Гроші між насильством і довірою»³⁸⁵. Учені засновують свою концепцію на ствердженні про катарлістську, або інституціональну, природу грошей, відсутність у них товарної вартості. Вони стверджують, що в умовах сучасної економіки саме довіра до грошової системи перетворюється в ключовий елемент забезпечення її стабільності.

Міжособистісна довіра в суспільстві формується в процесі його еволюції. Вона є продуктом взаємодії безлічі факторів, пов'язаних з особливостями організації господарської діяльності, національною культурою, історичною еволюцією. Істотною складовою забезпечення довіри є комплементарність інституціональної системи. Рівень соціальної довіри в суспільстві, з одного боку, багато в чому визначається характером інституціональної системи, а, з іншого боку – сам впливає на сформовані інститути, заперечуючи одні й стимулюючи розвиток і вдосконалювання інших. У зв'язку з цим набуває актуальності вивчення впливу взаємодії, узгодженості, комплементарності інститутів, що формують економічну систему на ступінь довіри, довіри до грошової системи зокрема.

Маємо на меті визначити зв'язок між довірою й особливостями інституціональної комплементарності (ІК), на прикладі інституту грошей простежити еволюцію довіри в процесі розвитку форм господарювання й зміни ІК між елементами, що формують відповідні системи відтворення.

Довіра, як і інститути, належить до сфери соціальної взаємодії. Однак якщо інститути – це привнесені іззовні норми соціальної взаємодії, прийняті й виконувані членами суспільства³⁸⁶, то довіру скоріше

³⁸³ Хайек Ф. Частные деньги. – М.: ИНМЭ, 1996. – 230 с.

³⁸⁴ Ротбард М. Государство и деньги. – Челябинск: Социум, 2008. – 207 с.

³⁸⁵ Агліетта М., Орлеан А. Деньги между насилием и доверием. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2006. – 365 с.

³⁸⁶ Дементьев В. Что мы исследуем, когда исследуем институты? // Terra Economicus: Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2009. – Т. 7. – № 1. – С. 13–30.

можна віднести до ціннісної сфери. Як і будь-яка інша ціннісна орієнтація, вона має суб'єктивно-психологічний характер, об'єктивований впливом навколишнього середовища в процесі соціалізації особистості. Саме ця об'єктивація дозволяє вченим говорити про спільність якісних характеристик довіри, властивих певним соціальним групам, національним культурам. Як цінність вона відображає очікування індивіда відносно партнерів по взаємодії та до норм і правил, що регулюють їхню поведінку. Типологія включає *між-індивідуальну безособову* або *персоніфіковану й інституціональну* довіру. *Об'єкт нашого дослідження – довіра до інститутів*, зокрема, довіра до інституту грошей. Наше завдання – простежити, яким чином комплементарність міжінституціональної взаємодії впливає на ступінь довіри до інституціональної системи в цілому, грошей – зокрема, і на цій основі виявити інституціональні механізми підвищення такої довіри в трансформаційній економіці.

М. Агліетта й А. Орлеан розглядають *довіру як безумовну готовність (і обов'язок) приймати гроші*. Вони виділяють три супідрядні форми такої довіри – *методична, ієрархічна й етична*. Методична довіра ґрунтується на традиції, звичайному ході речей, повторюваності актів обміну, кредитування. Вона – результат регулярності. Однак динамізм господарських відносин, конфліктність, постійне зіткнення інтересів учасників господарського процесу підривають цю форму довіри. З'являється потреба в її підкріпленні з боку стабілізуючої сили. Такою виступає державна влада. Логіка суверенітету породжує *ієрархічну довіру*, вмінювану грошовою владою й покликану забезпечити поєднання завдань забезпечення інтересів суспільства й прийняття грошової системи населенням. Ієрархічна довіра включається у взаємодію з методичною. Важливим аспектом цієї взаємодії є право влади змінювати правила, у тому числі й у сфері грошового обігу. З іншого боку, готовність населення їх прийняти й здатність влади включити в повсякденний побут нові норми багато в чому визначається раніше сформованою методичною довірою. У зв'язку з цим особливого значення набуває ступінь легітимності, визнання й прийняття влади з боку населення. *Етична довіра*, заснована на визнанні добробуту людської особистості, у кінцевому підсумку, на рівні людства в цілому, має пріоритетне значення³⁸⁷.

³⁸⁷ Агліетта М., Орлеан А. Деньги между насилем и доверием. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2006. – С. 110–113.

Узагальнюючи розглянуту концепцію, варто зазначити, що джерело *методичної довіри* перебуває в самих індивідах, які на основі господарської практики формують своє ставлення до грошової системи. Вони виступають суб'єктами – носіями цього типу довіри. *Ієрархічна довіра* походить від держави. Її завдання – забезпечити формування відповідного ставлення до грошової системи з боку суб'єктів господарювання. У цьому разі вони – об'єкти впливу, що в кінцевому підсумку приймають або відхиляють цілеспрямовану або спонтанну, усвідомлену або ні політику влади із забезпечення довіри до грошової системи. На рівні етичної довіри ми маємо справу із впливом соціальних норм, що визначають відносини економічних суб'єктів до грошової системи.

Альтернативну концепцію довіри до грошової системи можна отримати шляхом зіставлення моделі довіри російських учених А. Журавльової та А. Купрейченко й матриці норм Ф. Фукуями. Російські дослідники пропонують розглядати довіру як підсумкову складову впливу двох факторів – *рівня контролю* і *ступеня невизначеності ситуації*. Результат крайніх випадків – формування п'яти варіантів ставлення суб'єктів до ситуації:

- за можливості контролю й низької невизначеності – *ощадливість*;
- за можливості контролю й високої невизначеності – *контроль*;
- за неможливості контролю й низької невизначеності – *упевненість*;
- за неможливості контролю й високої невизначеності – *віра*;
- за помірних показників невизначеності й обмежених можливостях контролю – *довіра*³⁸⁸.

У *матриці інститутів, запропонованій* Ф. Фукуямою, *опозиції ситуацій* можливість/неможливість контролю цілком відповідає *опозиція норм* ієрархічні – спонтанні, а низької/високої невизначеності ситуації – раціональні/іраціональні норми³⁸⁹. Зіставлення підходів до ціннісних відносин довіри й норм в єдиній системі координат (*рис. 6.1*) дозволяє виявити характеристики інституціонального середовища, що відповідають параметрам, які підпадають під запропоновані російськими

³⁸⁸ Журавлев А., Купрейченко А. Нравственно-психологическая регуляция экономической активности. – М.: ИП РАН, 2003. – С. 216–217.

³⁸⁹ Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М.: АСТ, 2003. – С. 203.

вченими характеристики довіри: звичай (звичаєве право), формальне право³⁹⁰. Адже суб'єкти господарювання формують своє ставлення до інститутів так само, як і до будь-яких інших явищ навколишньої реальності. Це може бути ставлення до довіри, упевненості, довіри, ощадливості або контролю.

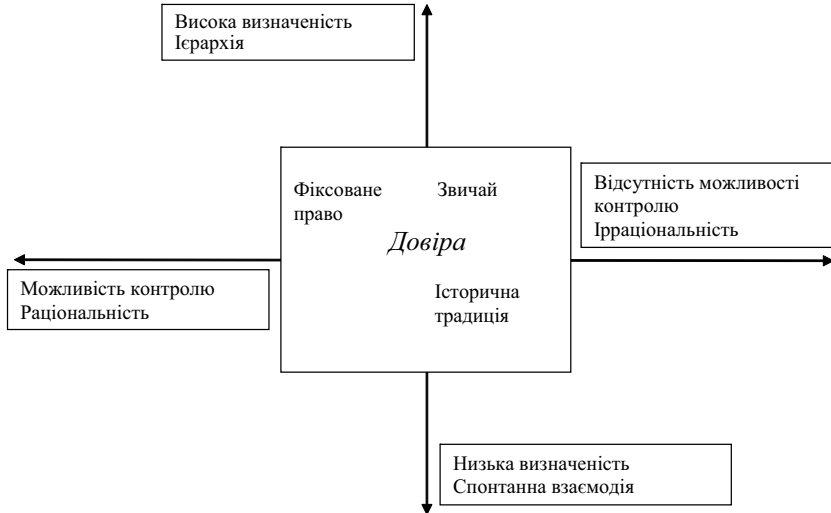

Рис. 6.1. Довіра на шкалі норм і відносин

Як відображає *рис. 6.1*, тип норм, ставлення до яких підпадає під категорію довіри, припускає проміжне положення в параметрах шкал ієрархія/спонтанна взаємодія й раціональність/ірраціональність. Найбільшою мірою подібні характеристики у Ф. Фукуями підпадає історична традиція. Яким чином зазначені особливості пов'язані з ІК? ІК відображає ситуацію зміни ефективності інститутів у результаті їхньої взаємодії. Оскільки йдеться про грошову систему, що займає ключове місце в забезпеченні економічної взаємодії, ми повинні враховувати системний вплив усього комплексу інституціональних норм, *системну* ІК. Вона припускає наявність двох типів взаємодії, що забезпечують цілісність інституціональної структури – *ієрархічної ІК* і *функціональної ІК*. Обидва виміри близькі до матриці норм, запропонованої Ф. Фукуямою. *Ієрархічна ІК* відображає ступінь ізо-

³⁹⁰ Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М.: АСТ, 2003. – С. 203.

морфізму конкретного інституту організаційному принципів, покладеному в підставу інституціональної системи. Як такий, для систем господарського відтворення варто визнати пріоритет індивідуального або колективного інтересу. Крайніми позиціями на шкалі будуть абсолютне домінування колективного (ієрархія)/індивідуального (спонтанний порядок) інтересу. Функціональна ІК відображає рівень ефективності забезпечення інституціональною системою виконання функції забезпечення відтворювального процесу. У цьому випадку крайніми позиціями на шкалі будуть ефективні (раціональні)/не-ефективні (нераціональні) інституціональні системи (рис. 6.2).

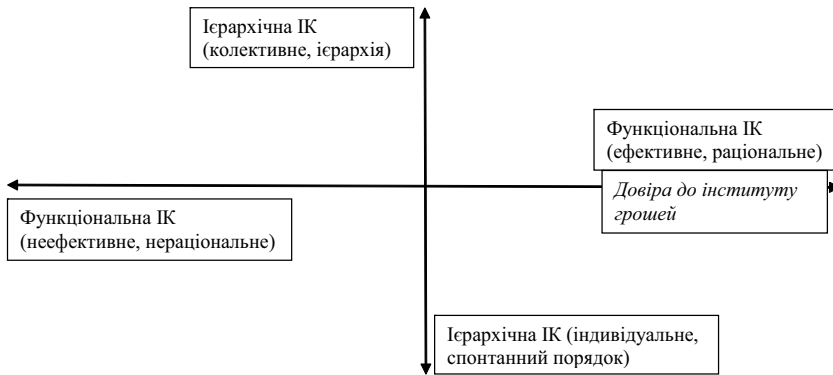

Рис. 6.2. Системна ІК і ставлення до грошей

Довіра до грошей як інституту в рамках ієрархічної ІК означає ситуацію, коли інституціональні норми, що регулюють грошові відносини в суспільстві, по-перше, цілком відповідають ціннісним переконанням індивідів, не виникає напруженості між вимогами, пропонованими інституціональною системою й внутрішніми ціннісними установками. По-друге, ці норми самі по собі повинні бути внутрішньо несуперечливими, комплементарними. Наявність протиріччя, інституціональна напруга в системі норм, що забезпечують функціонування грошової системи, підриватиме довіру до неї. Подібні явища особливо характерні для перехідних економік з інституціональними системами, що трансформуються. Найбільш наочно вони проявляються на прикладі такої країни, що динамічно розвивається, як Китай. Банківська сфера залишається

сферою, суворо регульованою з боку держави. Одночасно активно розвивається, лібералізується сфера корпоративного фінансування. Національний банк контролює майже чотири п'ятих усіх банківських депозитів, регулює пропозицію грошей і ставку відсотка, інші фінансові інститути. У результаті створено умови для росту корупції в середовищі державних чиновників, стримується конкуренція у сфері комерційного фінансування. Висока частка ненадійних позик перетворюється в одну з найважливіших проблем розвитку сучасного Китаю, що підриває довіру до грошової системи³⁹¹. Ієрархічна ІК відображає організаційну сторону забезпечення інституціонального у складовій відтворювального процесу. І у випадку із грошовими системами, заснованими на домінуванні держави, і в ліберальних, багатокомпонентних приватних грошових системах, довіра, за визначенням, припускає відмову від абсолютизації й віри, і суто прагматичного розрахунку відносно використовуваних грошей. Вона припускає усередненість, помірність між вірою й розрахунком. Довіра на шкалі ієрархічної ІК займатиме серединну позицію.

Довіра до грошей як інституту в рамках функціональної ІК пов'язана зі ступенем входження суб'єкта господарювання в суспільні відтворювальні відносини, опосередковувани грошима й ефективністю виконання ними своїх функцій. Вона відбиває міру його входження в процес відтворення як частина, елемент, узяття на себе певних зобов'язань і знаходження вигід як учасник функціональної єдності. У цьому разі ми маємо справу зі змістовною стороною інституціонального забезпечення процесу відтворення. На другий план виходить домінуючий принцип устрою соціальної системи. Головне – успішність виконання грошима своїх функцій. Мабуть, найкращим прикладом такої функціональної довіри стає довіра до долара як головної сучасної валюти. Адже грошова влада США своєю політикою швидше підриває ієрархічну довіру до нього. Але за об'єктивними критеріями – обсяги ВВП США, розміри накопичень як резервної валюти іноземними ЦБ, і окремими економічними суб'єктами, звички і навички роботи з цією валютою в усьому світі створюється зацікавленість у підтримці довіри до цієї валюти з їх боку. Вони чудово розуміють, що опортуністична поведінка означала б «пиляння гілки, на якій сам сидиш». Якщо в 60-ті

³⁹¹ Китай: угрозы, риски, вызовы развитию / Под ред. В. Михеева. – М.: Моск. центр Карнеги, 2005. – С. 236–287.

роки ХХ ст. проти долара наважувалася грати деголлівська Франція, то в сучасному світі на такий підрив довіри до провідної валюти світу виявляються здатні лише маргінальні автарктичні політико-економічні режими таких країн, як Іран і Північна Корея.

Саме завдяки формуванню сильних функціональних взаємозв'язків, що мінімізують спокуси опортуністичної поведінки економічних суб'єктів та формують об'єктивні підстави посилення функціональної довіри, стає можливим поєднання в сучасних соціально-економічних системах амбівалентних за вихідними соціальним орієнтаціями інститутів, народження *гетерогенних систем*. У грошово-фінансовій сфері це може проявлятися через поєднання елементів систем банківського (Західна Європа, Японія) і ринкового (США) фінансування корпорацій. Продовжуючи приклад Китаю, можна зазначити, що корпоративне фінансування тут розвивається за схемою, характерною для Японії й Німеччини. Вона передбачає наявність головного банку-партнера. Однак корпоративне законодавство побудоване за англо-саксонськими стандартами. У результаті банки зіштовхуються з проблемою неможливості ефективного моніторингу позик. На початкових етапах реформ запозичення протилежних за соціальною спрямованістю, *ієрархічно некомплементарних систем фінансування й управління корпораціями* дозволило вирішити поточні завдання, забезпечувало ріст функціональної ІК. Однак посилення дисфункціональності системи корпоративного фінансування на сучасному етапі трансформації звертає увагу на вихідну ієрархічну некомплементарність упроваджуваних інститутів³⁹². У рамках *функціональної ІК довіра* буде відповідати ситуації, коли соціальні норми, у нашому випадку гроші, забезпечуватимуть успіх господарської діяльності. На *рис. 6.2* це відповідатиме позиції справа на відповідній осі. Підсумкова, системна ІК, як результат поєднання двох типів ІК, відповідатиме позиції на діаграмі справа по центру.

Яким чином змінювалася ІК грошей у ході еволюції форм господарювання і як це впливало на забезпечення довіри до них? Гроші зароджуються в епоху панування натурального господарства. Їхня поява знаменує вихід господарського процесу за межі роду, племені. Домінує колективний інтерес, й інститути покликані його підтримати.

³⁹² Китай: угрозы, риски, вызовы развитию / Под ред. В. Михеева. – М.: Моск. центр Карнеги, 2005. – С. 236–287.

Функціонально господарська система й відповідні інститути націлені на самозабезпечення. Гроші в цих умовах створюють можливість доповнення традиційних форм ведення відтворювального процесу, виконують допоміжну роль. Вони залишаються на периферії інституціонального комплексу. Функціонально, з погляду замкнутого натурального господарства, гроші не були інститутом, що забезпечує його подальшу раціоналізацію. Скоріше – навпаки. Їхнє виникнення означувало формування в надрах старої системи нового елемента. У тій мірі, як вони забезпечували обміни за межами єдиної господарської громади, вони залишалися в рамках домінуючого традиційного принципу колективізму. У той же час виділення індивідуальної власності з общинної дає старт процесу перетворення грошей у потужний інструмент індивідуалізації суб'єктів господарювання.

Ієрархічні інституціональні відносини лише поступово витісняють традицію як домінуючу форму регулювання соціальної взаємодії. Зі становленням інституту рабства ієрархія в господарському процесі отримує максимальну силу, що поступово зменшується в міру просування від рабовласницького ладу до феодалізму й далі до ринкової економіки³⁹³. З протилежного боку, у міру виходу господарської діяльності за родоплемінні рамки, поглиблення спеціалізації й кооперації відбувається посилення функціональних зв'язків між учасниками відтворювального процесу.

Довіра до грошової системи підтримується за допомогою *двох складових* – авторитету суверена, що емітує монету як символ власної влади (*ієрархічна довіра*), і товарним їхнім характером, наявністю в грошей реальної вартісної складової (*функціональна довіра*). Зароджуючись як комплементарний допоміжний інститут, включений в існуючу інституціональну систему, гроші поступово перетворюються в один із ключових інструментів її руйнування. Здійснювалося це найрізноманітнішими способами. Гроші могли виступати інструментом морального розкладання еліти колишньої системи. Зловживання в грошовій системі породжували найжорстокіші фінансові кризи, що, як правило, передували революціям, які завершували формаційні зрушення. У кожному разі *руйнування довіри до грошей оберталося*

³⁹³ Гриценко А. Основные этапы институциональной эволюции // Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. А. А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – С. 168–169.

опортуністичною поведінкою, що отримувала масовий характер і полегшувала крах колишньої соціальної системи. Так було в періоді переходу від товарного господарства до структурного, від структурного до системного, від системного до загального. Яскравими прикладами залишаються кризи грошової системи в період, що передував краху Римської імперії, початку епохи переходу від рабовласницького до феодалного суспільства, так було в період, що передував Великій французькій революції, Першій світовій війні. Кризи довіри до грошових систем потрясли їх незалежно від того, чи ґрунтувалися вони на товарних, чи на символічних грошах. Аналогічний процес спостерігається й у сучасному світі, у період розгортання постеконімічної трансформації. Особливість сучасного періоду, за твердженням В. Юровицького, пов'язана з формуванням об'єктивних передумов для здійснення другої «грошової революції» – зміни ключового компонента грошової системи, переходу від паперових до електронних грошей³⁹⁴.

У міру розвитку системи суспільного відтворення відбувається скорочення значимості ієрархічної й зростання значимості функціональної ІК. Інституціональна довіра має ієрархічну й функціональну складові. Значимість останньої посилюється в міру ускладнення процесу суспільного відтворення. Гетерогенність інституціональних комплексів сучасних, у тому числі й успішно функціонуючих соціально-економічних систем, стає можливою в результаті набуття домінуючого значення функціональною ІК.

³⁹⁴ Юровицкий В. Эволюция денег. Денежное обращение в эпоху изменений. – М.: ГроссМедиа, 2005. – С. 55–58.

6.6. ФІНАНСОВА СИСТЕМА І ЛЮДИНА: НОВИЙ РІВЕНЬ ВЗАЄМОДІЇ

Зміни в сучасному світі відображаються на розвитку фінансової системи: електронні гроші та комерція, процеси глобалізації та регіоналізації стирають фінансові кордони між країнами. Відбуваються зміни у світовій валютній системі, має місце значний рівень інтеграції сфер виробництва, послуг та фінансів. У багатьох країнах банки, які є провідною ланкою фінансової системи завдяки своїй універсальності та властивим їм функціям створення і перерозподілу фінансових потоків у суспільстві, справляють значний вплив на політичне та суспільне життя.

Усе це не може не впливати на розвиток суспільства. Між ним і розвитком фінансової системи існує взаємозв'язок. З одного боку, люди змінюють фінансову систему, з іншого – вона змінює їх. Звідси виникають логічні запитання: як саме впливають зміни у фінансовій системі на людину?

Нерідко цей вплив мав негативний характер. Наприклад, наслідки азійської фінансової кризи негативно відбилися на розвитку цілих економік (Росії, Європи, США) та фінансовому становищі окремих інвесторів. Відповідно постає ще одне питання: яким чином використовувати ці зміни на користь розвитку суспільства та мінімізувати потенційні ризики?

Зважаючи на таку постановку питання, завданням цього підрозділу є дослідження впливу змін у фінансовій системі на людину, її діяльність і розвиток з метою сприяння їх позитивним проявам та зниження рівня можливих ризиків.

Для визначення сучасних рис та особливостей розвитку фінансової системи нами було проведено ретроспективний аналіз. Для цього шлях розвитку фінансової системи було розділено на три етапи: доіндустріальний, індустріальний і перехідний до постіндустріального (відповідно до етапів розвитку суспільства).

Фінансова система протягом доіндустріального етапу характеризувалася слабким рівнем розвитку, що виявлялась у низькому рівні організації фінансового ринку, незначній кількості фінансових

інституцій і трансакцій. На ранніх періодах цього етапу основними представниками фінансових інституцій були лихварі. Фінансові взаємовідносини проявлялися здебільшого у формі сплати оброків та податків до державної скарбниці, які потім використовувались для потреб держави. Тільки в XVII столітті з'явилися перші банки, однак коло їх операцій було дуже обмеженим – це були довірче зберігання коштів та видача їх у формі кредитів.

Свого розквіту фінансова система набула під час індустріальної стадії господарювання. Було розроблено теорії грошей та фінансів. Сама фінансова система стала основою економіки, оскільки основним виробничим фактором став капітал. Підтвердженням цього є постулати тодішніх теорій економічного розвитку. У неокласичному їх варіанті (Р. Солоу, Р. Барро, Р. Лукас) робиться акцент на таких факторах довгострокового розвитку, як накопичення капіталу, зміна норми заощаджень, зростання кількості населення і технічний прогрес³⁹⁵. Неокейсіанські теорії економічної динаміки загострюють увагу на граничній схильності до заощадження, розмірах державних витрат, величині граничної ефективності капіталу в її співвідношенні зі ставкою процента³⁹⁶.

В епоху індустріалізму фінансова система значно ускладнилась і стала виконувати цілу низку функцій, основною серед яких, однак, лишалася функція фінансового посередника. Основним завданням фінансової системи стало підтримання обробної промисловості – виробництва, шляхом надання їй кредитів, обслуговування рахунків, здійснення емісій цінних паперів тощо.

Сучасна фінансова система, яка перебуває на етапі переходу до постіндустріального типу організації, характеризується певними особливостями.

1. Високим рівнем інтеграції зі сферами виробництва та надання послуг.

2. Переорієнтацією з пріоритетної підтримки обробної промисловості на сферу надання послуг і нематеріального виробництва.

3. Використанням переважно електронних грошей, у формі інформації на рахунках та платіжних карток.

³⁹⁵ Дорнбуш Р., Фишер С. Макроэкономика. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 708–718.

³⁹⁶ Харрод Р. К теории экономической динамики // Классики кейсианства. – М.: Экономика, 1997. – Т. 1. – С. 58.

4. Зменшенням ролі грошової одиниці як матеріального блага в суспільстві.

5. Стиранням чітких меж (відмінностей) між операціями та функціями різних фінансових посередників і виділенням чіткого лідера фінансового сектору – банківської системи, навколо якої й здійснюється фінансова інтеграція.

6. Набуттям принципово нових важелів впливу на політичне життя країн завдяки наявності значної кількості фінансових ресурсів.

7. Транснаціональною консолідацією фінансових корпорацій шляхом фактичного нівелювання кордонів для руху капіталів.

8. Домінуванням на світовому ринку однієї валюти – долара США, що надає країні небувалих економічних переваг перед іншими країнами шляхом застосування нею монетарних заходів регулювання економічної системи, яке, однак, поступово послаблюється через проблеми розвитку економіки.

9. Значним рівнем фіктивізації капіталів як наслідок значного завищення ринкової вартості компаній, особливо наукоємного сектору, однією з причин цього є експансія американського долара на світові та американський ринки шляхом безконтрольної його емісії Федеральної резервною системою для покриття дефіциту бюджету США.

10. Швидким поглинанням фінансовими системами розвинених країн (перш за все США та країн ЄС) відкритих до глобалізації фінансових систем інших країн. Наслідком цього стало створення та домінування на світовому рівні низки глобальних банків (активи найбільшого з них – Сітібанку, станом на початок 2006 року перевищували трильйон доларів).

11. Зростанням глобальних ризиків як наслідок діяльності фінансової системи – останнім прикладом була азійська криза 1998 року, спричинена масовим відпливом здебільшого спекулятивного капіталу з Південної Кореї та інших країн.

12. Збільшенням політичної та економічної залежності відносно слаборозвинених країн світу від високорозвинених, що є наслідком проведення політики надання державних позик, а це значно підвищує можливість фактичного банкрутства багатьох країн шляхом оголошення дефолту.

13. Постійним зростанням асиметрії в розмірі капіталізації економік провідних країн і країн третього світу та країн із перехідною економікою.

Зазначені особливості дають можливість визначити нову роль, яка проявляється в тому, що вона з місця обслуговуючої ланки щодо виробництва перейшла на рівень інтегрованої частини економічної системи, яка є безпосереднім учасником та визначальним фактором економічних процесів, що викликано посиленою інтеграцією фінансового та виробничого секторів економіки. З іншого боку, відбувається зниження ролі капіталу як основного фактора економічного розвитку, на перший план виходять інтелектуальні розробки, що зумовлює необхідність зміни пріоритетів у роботі фінансової системи з метою максимізації підтримки саме цієї ланки економіки.

Разом з еволюцією соціальної та економічної систем еволюціонувала також і фінансова та її основний компонент – гроші. Причому процес еволюції форм використовуваних грошей можна розділити на три чіткі етапи, які за своїми часовими параметрами майже ідентичні періодизації суспільного розвитку, застосовуваній А. Тоффлером та Д. Беллом. Відповідно до цих етапів принципово змінювалася знакова форма і соціальне значення грошей.

На першому етапі, який за часовими параметрами відповідає доіндустріальному етапові розвитку суспільства, вони були представлені в матеріально-товарній формі. На початкових його стадіях – це були худоба і зерно, які виконували такі базові функції грошей, як засіб вимірювання вартості та засіб обігу. Пізніше гроші набули переважно металічної форми, що призвело до формування біметалічного і монометалічного стандартів, де грошима були золото та срібло (у формі монет і зливків). Основною ознакою цього етапу є безсумнівна реальна вартість грошей.

На відміну від першого етапу, на другому, індустріальному, вартість грошей стала фіктивною або номінальною, вони являли собою переважно паперові носії вартості, які не мали реальної вартості. Другий етап розпочався з моменту відмови від золотого забезпечення паперових грошей, що було пов'язано з початком Першої світової війни. Вартість грошей визначали переважно уряди країн, це часто призводило до суттєвих інфляційних процесів, що було фактично неможливим на першому етапі.

Третій етап еволюції грошей, згідно із періодизацією Д. Белла, яка тут цілком може бути застосована, – постіндустріальний – характеризується використанням електронних грошей у формі інформації на рахунках і пластикових карток. Фактично вони стали «віртуальною

реальністю», і вони все більше набувають характеру інформації³⁹⁷. Розвиток сучасних електронних систем призвів навіть до включення до сучасного набору банківських послуг ведення умовних рахунків у золоті. При цьому клієнт банку вносить до нього кошти, а вони записуються на рахунок у формі золота, за чинним на той час курсом обміну, хоча реально отримати його в банку неможливо, а відтак воно є фіктивним.

Важливо також відмітити, що, як при переході від доіндустріального до індустріального і потім постіндустріального етапів розвитку суспільства та його господарства, в еволюції грошей початок нового етапу не означав повного знищення атрибутів попереднього. Відбувається лише превалювання нових атрибутів над попередніми. Для прикладу, на сучасному, третьому етапі еволюції грошей і надалі застосовуються золоті зливки та монети, які виконують такі функції грошей, як засіб накопичення та, частково, як засіб обігу.

Результати дослідження еволюції форми грошей дають підстави стверджувати, що виконувана ними соціальна роль робить їх своєрідним індикатором змін в економіці та суспільному житті. Вони фактично сигналізують про певні економічні процеси, змінюючи свою форму та соціальне значення, що зумовлено їх невід'ємністю як від економічної, так і від соціальної сфер буття.

Результати проведеного аналізу дозволили виявити основні напрями впливу змін у фінансовій системі на діяльність та розвиток людей і суспільства. Їх можна розділити на дві групи:

- 1) нові можливості;
- 2) нові загрози.

До першої відносимо:

- розширення доступу до нових знань та інформації у сфері управління власними фінансами;
- збільшення спектра фінансових послуг, що дозволяє більш якісно задовольняти потреби в них;
- концентрація різних видів фінансових послуг в окремих фінансових посередниках (переважно – банках), так зване створення фінансових супермаркетів;

³⁹⁷ Белл. Д. Постиндустриальное общество // «Американская модель»: с будущим и в конфликте. – М., 1984. – С. 24–28.

- розширення географічного доступу до співпраці з фінансовими установами через мережу Інтернет, що дозволяє більш ефективно проводити фінансові операції;
- полегшення розрахунків за товари та послуги завдяки наявності електронних грошей;
- розширення інструментарію діяльності на фінансових ринках.

До нових ризиків відносимо:

- можливість виникнення і поширення транснаціональних фінансових криз, які підривають розвиток економіки та збіднюють населення³⁹⁸;
- виникнення нових видів шахрайств у сфері електронної комерції, що загрожують безпеці розрахунків та електронних заощаджень населення;
- збільшення розшарування населення за рівнем отримуваних доходів;
- посилення залежності світової економіки від долара США, що за умови зростання нестабільності його курсу може спричинити до криз економік цілих країн та призвести до фінансових втрат людей;
- збільшення обсягів спекулятивних операцій на ринках, що може призвести до виникнення системних фінансових криз.

Загалом, зміни у фінансовій системі значно розширили можливості для операцій на фінансовому ринку. Це дає змогу швидше та більше заробляти тим людям, які володіють більшим обсягом фінансових знань та оперативною інформацією. Люди ж, які не володіють ними, навпаки, наражаються на додаткові небезпеки втратити кошти. Відтак можна підтвердити висновок про те, що фінансова глобалізація сприяє розшаруванню суспільства за рівнем добробуту, залежно від фінансових знань людей і доступу до сучасних технологій.

Це можна вважати негативним процесом, який потребує окремого вивчення та розроблення системи рекомендацій щодо його обмеження. Не йдеться про необхідність вирівнювання рівня добробуту населення, але надмірне розшарування потенційно небезпечне

³⁹⁸ Фрідмен Т. Л. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію / Пер. з англ. М. Прокопович та Р. Скакуна // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2002.

зростанням рівня соціальної напруги з усіма наступними негативними наслідками.

Зважаючи на це, доцільно запропонувати низку рекомендацій з обмеження та мінімізації перерахованих вище ризиків. До них відносимо:

1. Сприяння розвитку інформаційного сектору та створенню нових знань, причому як прикладного, так і теоретичного характеру.

2. Диференціацію фінансових продуктів та послуг «під кожного клієнта» і запровадження практики їх індивідуального обслуговування.

3. Визначення оптимальних форм співпраці та об'єднання фінансових і виробничих установ з метою підвищення ефективності їх співпраці та максимізації задоволення потреб їх клієнтів.

4. Забезпечення потреб економіки у фінансових ресурсах (капіталі) шляхом перерозподілу їх у суспільстві та використання новоствореної у фінансовій системі вартості для розвитку економіки.

5. Набуття працівниками фінансових установ нових універсальних якостей, що зумовлено інтеграцією фінансової та економічної систем. Це зобов'язує їх вкладати кошти в освіту власних кадрів, що дозволить підвищити рівень конкурентоздатності конкретної установи, підвищить інтелектуальний рівень населення і поліпшить якість надання фінансових послуг.

6. Створення ефективної транснаціональної системи запобігання ризикам фінансової діяльності, зважаючи на фінансову глобалізацію, оскільки потенційні розміри збитків від втрат чи банкрутства загальносвітових фінансових установ вимірюються вже не мільйонами доларів, а долями цілих країн та конгломератів³⁹⁹.

7. Розроблення єдиної глобалізованої схеми фінансової інфраструктури, яка повинна, з одного боку, оптимально задовольняти потреби економічних агентів у фінансових послугах, а з іншого – хоча б частково уніфікувати структуру фінансових систем окремих країн, що має зменшити ризики системних криз, та створити важелі контролю за транснаціональною діяльністю фінансових установ, яка

³⁹⁹ Спроба створити подібну систему в банківській сфері зараз здійснюється – це розробка системи принципів та обов'язкових нормативів банківської діяльності Базель II. Однак далеко не всі країни підтримали цю ідею, що зумовлено як захистом інтересів власних фінансових установ, так і відмінностями побудови фінансових систем окремих країн.

за певних умов може створювати потенційну небезпеку для функціонування економіки окремих країн.

8. Продовження еволюції грошової одиниці як засобу розрахунку та міри вартості з метою полегшення і прискорення її обігу в економіці та підвищення зручності їх використання.

9. Визначення чітких критеріїв та встановлення економічних меж на операції на фондовому ринку з метою уникнення ефекту «мільних бульбашок», тобто штучного завищення ринкової капіталізації окремих компаній, оскільки це може призвести до подальшого їх так званого «лускання» – тобто банкрутства, а відтак до шкоди акціонерам і загалом фондовим ринкам.

10. Визначення на світовому рівні можливостей контролю за експансією долара, а відтак обмеження отримання Сполученими Штатами Америки економічних вигід від монетарних заходів та сеньойражу за рахунок економік інших країн.

Запорукою ж зниження рівня фінансових ризиків, пов'язаних із розвитком фінансової глобалізації, слід вважати підвищення фінансової грамотності людей, поліпшення доступу до сучасних інформаційних технологій і знань.

ВИСНОВКИ

Гроші як предмет філософського дискурсу. Щоб розкрити сутність грошей як соціокультурного феномена, ми розглядаємо гроші як медіум комунікативних процесів між людьми, за допомогою якого вони досягають порозуміння. На відміну від поширеного у вітчизняній філософії підходу до грошей, який акцентує в їх функціонуванні момент самовідчуження людини, ми наголошуємо на присутності в грошових відносинах саме аспекту комунікативного порозуміння в суспільних відносинах.

Наукове визначення грошей повинне в узагальненій формі, з одного боку, виразити всю їх історію, з іншого – повинне знаходити підтвердження в кожній конкретній формі. Принциповою основою для такого визначення є теза: гроші – це представник вартості як еквіваленту в обміні. *Гроші – це формалізовані в узагальненому, де-суб'єктивованому, зрозумілому та прийнятному варіанті зобов'язання учасників економічного процесу, які забезпечують можливість обміну господарськими благами на еквівалентних засадах і тим самим уніфікують критерії соціальної взаємодії в суспільстві.* У них фіксується соціальне визнання значущості і затребуваності праці суб'єктів господарювання.

Як медіум комунікації гроші являють собою знак, символ. У ході своєї історичної еволюції вони утворили специфічну підсистему комунікативної системи соціуму, варіант спрощеної спеціалізованої мови, заміник природної мови у стандартизованих діях обміну. Змістом процесу виникнення та еволюції грошей є смислоутворення, тобто вироблення і кодування у знаковій, символічній формі нових, до того часу не чинних значень речей, включених у життєвий світ людини. Створення спеціального символу і цілої символічної системи, що обслуговувала товарообмінну діяльність, відкрило нові можливості в раціональній формі виражати співзв'язки між речами, фіксувати такі поняття, для яких у звичайній мові не існує вербальних відповідників, досягати точності та однозначності в господарських розрахунках.

У процесі історичного буття грошей ми виділяємо, виходячи з критеріїв еволюції їх семантичної природи, *три самостійні періоди*, у кожному з яких принципово змінювалася *знакова форма і характер її взаємодії зі смисловим наповненням грошових знаків*. У ході цієї еволюції сутність грошей виявлялася в усе більш адекватній формі, звільнялася від позірної нерозривності з природними характеристиками знаків і виявляла себе як чиста соціальність.

Перший період – повноцінні гроші. Початкова форма – монетні гроші – це початок розчленування знаку та значення. Виникнення монет уперше *пов'язало гроші з діяльністю держави*, її свідомим втручанням у сферу грошового обігу, що сприяло прискоренню процесу ідеалізації грошей. Наступний крок – виникнення банкнот, зроблених з паперу, фізичне відділення у просторі і часі грошового знаку, який здійснює свій обіг у формі паперу, засвідченого певним законним чином, від його значення, тобто золотого забезпечення. Другий період – відмова від золотого забезпечення паперових грошей. Незмірно зросли можливості довільного втручання держави у процеси функціонування грошей. Проте, позаяк *гроші і надалі залишаються способом буття соціальної, зокрема економічної необхідності*, позірна легкість, з якою грошові механізми використовуються для реалізації волюнтаристських цілей та інтересів тих чи тих соціальних сил, обертається зростанням і загостренням низки економічних та соціальних проблем. Третій період – поява електронних грошей і кредитних карток. Гроші втрачають традиційну предметно-чуттєву форму, стають віртуальною реальністю. В ідеальних грошах сутність грошей знайшла свою найадекватнішу (ідеальну) форму існування. *Організована у формі грошей інформація перетворюється в субстанційну основу сучасної економічної і загалом соціальної реальності*.

Починаючи з доби Відродження, гроші поступово розвивалися як феномен *кредитний*. У сучасному світі кредитна роль грошей виявляється з граничною ясністю: весь господарський світ забезпечується грошима в кредит, і господарський світ зобов'язаний відзвітувати за цей кредит живим продуктом, який лише набуває в ході свого народження і буття необхідного грошового вигляду. Тому гроші, якими оперує сучасна людина, по суті, їй не належать, вони лише запозичені, нав'язані в борг. Гроші – це обопільне зобов'язання, певна обіцянка, виконання якої може бути розтягнуто в часі й просторі. Усі

учасники цієї тотальної безперервної обіцянки мають одну загальну властивість – ліміт кредитування. І той, хто користується кредитом, і той, хто його видає, – активи і пасиви – завжди зустрічаються. Усі сторони, таким чином, мають свої рейтинги, що відображають не стільки обсяг ліквідності, скільки обґрунтованість і доказовість *права на кредит*. Сумнівність активів і низька якість пасивів – це ерозія, підрив або крах саме цього фундаментального права бути надійним боржником, якому *довіряють*. Таким чином, сутнісними характеристиками економічного феномена *кредиту* стають виміри морального (а не лише юридичного) *права*. Причому про моральну відповідальність починають говорити тоді, коли ресурс юридичної регуляції виявляється явно недостатнім для запобігання фінансовим катаклізмам, спричиненим безвідповідальністю учасників фінансових процесів.

У зв'язку з винятковою роллю грошей у житті сучасного людства переходить на інший рівень соціальної значущості проблема забезпечення стабільності функціонування як світової валютної системи, так і грошових систем окремих країн – по суті, це питання стабільності соціуму як такого. Одночасно шляхи досягнення цієї мети значно ускладнюються. Виникає потреба в розробленні нових, адекватних ситуації концептуальних принципів грошової політики, які б забезпечували довіру населення до грошей та їх надійність.

Цивілізаційний ефект грошей. Сучасна економіка не просто грошова, навіть і не просто з пріоритетом грошей, це вже фінансова економіка – *фінансоміка*, в якій усе підпорядковане не просто грошовому початку, а подвійно грошовому, супергрошовому, коли *гроші діють винятково заради грошей*. Фінансова цивілізація фіксує той факт, що не тільки господарство, а й усе суспільство стало грошовим. Усе може бути виміряне грошима і опосередковується рухом грошей. Вихід людство шукає, по-перше, на шляхах приборкання грошей і навіть їх скасування (соціалізм, комунізм), по-друге, на шляхах технічного прогресу (сцієнтизм, технологізм, технократія), по-третє, на шляхах переходу до іншого світоладу (телеологізм, есхатологізм).

Потрібний широкомасштабний аналіз цілісної картини функціонування світової фінансово-економічної системи як конститутивного чинника сучасної цивілізації. Без такого цілісного бачення неможливо правильно зрозуміти як сутність цивілізаційних зрушень, які переживає нині людство, так і масштаб та тенденції самих фінансово-

економічних процесів. Без визначення їх загальноцивілізаційних координат, поза історичною перспективою, окремі події в економічному житті сприймаються як епізодичні та скороминущі – це виразно виявилось в розповсюджених заявах про короточасність сучасної фінансової кризи. У таких оцінках не беруться до уваги навіть зовсім недавні економічні та інші катаклізми 1990-х років: лише декілька років фантастичної кон'юнктури на ринках вуглеводнів, стрімкого зростання фондових індексів, лібералізації фінансових ринків – і мотивації фінансових еліт вражені «синдромом переможця». Тим часом непомітно один за іншим показники уразливості досягають критичних значень і начебто раптом розкривається стара істина – неможливість покривати надзвичайно розвинуті потреби звичайним шляхом. Це виявляється особливо болючим на тлі новоутвореної звички «жити на широку ногу» і цінувати тільки надприбуток.

Гроші стали засновком цивілізації від початку модерної доби. Вони втілили в собі ту нову темпоральну структуру буття, яку знаменує й втілює модерн, «Новий час». У світі, що пережив секуляризацію, гроші *посіли місце віри*: якщо середньовічний світ був підпорядкований прагненню спасіння душі, то в добу модерну конститутивного значення набуло прагнення розкоші. У домодерну добу можна виділити дві фундаментальні форми детермінованості людського буття: нужденність і обов'язок. Нужденність є детермінацією засадничо «природною», тоді як обов'язок уособлює «культурну» детермінацію в її найбільш загальному варіанті. Розкіш у цьому смислового горизонті виводить людину *за межі детермінованості взагалі* – як природної, так і культурної, і тим переводить її в топос чистої свободи. Історично лише в модерному світі гроші стали універсальною силою, якій ніщо не чинить і не здатне чинити спротив. За цих умов гроші в їх доведених до логічного завершення функціональності постають як *чиста потуга можливого*. Цивілізаційні наслідки цієї *потуги можливого* полягають у використанні їх ефекту як *соціального капіталу*.

Проте існує очевидна відмінність грошей як соціального капіталу в західному світі та на європейському маргінесі, і ця відмінність має принципове значення для України. «Західні» гроші забезпечують надійність і стабільність, вони є найсильнішою соціальною гарантією благополуччя та запорукою розв'язання життєвих проблем. Натомість «східні» гроші самі по собі не гарантують соціального статусу і

стабільного існування, навпаки, часто примножують ризики. Ця різниця в соціокультурному ефекті грошей пов'язана з *відмінним сенсом власності* в першому і другому випадках: гроші і власність у західному світі є *гідним місцем* самі по собі, тоді як на європейському маргінесі гроші втрачають дієвість *поза контекстом влади*. Тому капітал змушений здійснювати експансію в політику. Відтак *олігархія* у власному сенсі слова – як зрощення економічної потуги з політичною владою – є *закономірним наслідком цієї системи*.

Різниця в соціальному статусі грошей тягне за собою глибоку відмінність у *соціальній відповідальності капіталу*. «Західні» гроші як учасники ринку працюють не лише на приватний інтерес, а й на відтворення системи, в якій приватний інтерес має свої права і гарантії, себто на *спільне благо*. Натомість на європейському узбіччі не суспільство, а держава гарантує (чи спростовує) дієвість приватного інтересу, тому капітал залучається в систему *державної відповідальності*, що цілком *позбавляє його необхідності бути суспільно, соціально відповідальним*. Утворивши альянс із державною владою, капітал може нехтувати суспільством і його благом. Така ситуація, де влада і позаекономічний примус є джерелом відповідальності, у класичній схематиці політичної антропології іменується *варварською*. Тому й режим соціальної відповідальності грошей на європейському узбіччі (тобто їх якість як соціального капіталу) можна визначити як варварський, на протигагу соціальній відповідальності грошей у рамках західної цивілізації.

Розвиток людської цивілізації є не що інше, як виявлення, реалізація і розвиток (або згасання) *потенціалу довіри* окремих людей і їх спільнот одне до одного. Відмінність цивілізації від варварства – у високому розвитку, з одного боку, знання про світ і місце в ньому людини, з іншого – довіри як основи відносин у суспільстві «своїх» (на протигагу до «чужих») і солідарності навколо спільних цінностей та ідеалів. Імунітет будь-якого суспільства до соціальних недуг визначається ступенем соціальної і моральної відповідальності його громадян, їх довірою один до одного й до держави, чистотою і чесністю гри. Відсутність спротиву принципів «успіх за всяку ціну» веде до невірального переродження цивілізації: із заснованої на вірі й відповідальності на засновану на недовір'ї і безвідповідальності, точковому і масовому терорі небагатьох проти всіх.

До цих умов незастосовний класичний постулат Адама Сміта про те, що «невидима рука» ринку, спонукуючи індивідів переслідувати цілі свого егоїстичного успіху, збільшує добробут усього суспільства. Це було підтверджено авторитетом Нобелівського комітету, який нещодавно присудив премію Джону Нешу за доведення формально-математичними методами етичної настанови: для досягнення стійкості у складних системах, якими є будь-які соціальні групи, потрібно, щоб кожний індивід, кожний гравець прагнув досягнення своїх цілей, але з *урахуванням взаємодії з іншими гравцями і вимогами успішності всієї системи.*

У світлі цього підходу може бути пояснений феномен безпрецедентних за масштабами соціально-економічних проривів у країнах не тільки Заходу, а й Сходу в XIX–XX століттях, який має особливу значущість для пошуку шляхів подолання в Україні глибокої системної кризи. Сам феномен «економічного дива» не зводиться до сфери власне економіки, а має значно ширший культурно-історичний, світоглядний, морально-етичний контекст. Природа «економічних див» у цих країнах не тільки споріднена з циклами потужного загальноцивілізаційного сходження, а є безпосереднім проявом сплеску так званої *насіонарності*. Економічний детермінізм у даному разі проявляється не в тому, що продуктивні сили «переростають» віджилі виробничі відносини, а в тому, що *виникає нова система духовних цінностей і мотивацій, яка, своєю чергою, слугує духовним базисом для наступного способу виробництва*, виступаючи каталізатором для його виникнення і розвитку. «Економічним дивам» XX століття передувало формування новими меритократичними спільнотами постгедоністичної і постутилітарної духовної картини світу. Загальна ж патріотично-мобілізаційна консолідованість народів, об'єднаних спільною системою духовних цінностей, дозволяла командам політиків-реформаторів розробити і втілити в життя широкомасштабні комплексні соціально-економічні реформи. Тому глибока деструкція економічного розвитку в Україні, хаотичні пошуки національної самоідентифікації та невдалі спроби створити нові форми економічного буття вимагають суттєвого переосмислення теорії і практики ринкових перетворень з огляду на процеси *постіндустріальних і постеконімічних* трансформацій, що відбуваються сьогодні в найбільш розвинених країнах світу.

Філософія економіки: проблеми і перспективи. Світ увійшов в епоху глибокої трансформації економічної, фінансової і, як наслідок, соціальної систем. Сучасна фінансова система сама по собі не забезпечує ні справедливості, ні соціального прогресу, не усуває нерівність. Посилюється необхідність створення нової системи фінансової архітектури та реформування механізмів, що її регулюють. Для здійснення цього завдання потрібно провести ретельний аналіз ціннісно-нормативних і світоглядних аспектів діяльності господарських суб'єктів, залучаючи для цього дані соціології, психології, антропології та аксіології. Визначити межі, за які та чи інша економічна система не може вийти без шкоди для світоглядних цінностей, соціальних принципів своєї суспільної програми.

У світлі взаємозв'язку економічних і кардинальних світоглядних проблем зростає важливість *філософії економіки*. На відміну від економічної теорії, котра аналізує конкретні форми економічних відносин, структурні елементи економіки, філософія економіки орієнтована на *розуміння загальних універсальних закономірностей розвитку господарсько-економічного світу*. У центрі її уваги – принципові питання: *природа економіки*, тенденції формування матеріальних умов життя людини і суспільства в цілому, виявлення сутності поведінки і діяльності *людини* в економічній сфері. Ці проблеми недостатньо розроблені і на цей час немає ґрунтовної методологічної бази їх наукового дослідження.

Філософія економіки лежить *на стику* філософії та економічної теорії. Як така, вона покликана вивчати соціокультурні та світоглядні аспекти економічного розвитку. Вона включає економічну онтологію, епістемологію, методологію та аксіологію. Це така сфера діяльності вчених, у якій формуються світоглядні, нормативні та ціннісні основи економіки, сама ідея господарювання. Для філософії економіки економічний розвиток служить предметом філософської рефлексії про принципи та смисли ведення господарства. У центрі її уваги не конкретні економічні явища і факти, не конкретні форми і вияви економічної діяльності, а природа й цілі економічної сфери життєдіяльності, економічного життя взагалі.

Якщо взяти до уваги, що філософія економіки має справу не тільки з дійсним, а й із належним, то вона має оперувати гіпотетико-дедуктивними категоріями, категоріями добра і зла, реального та

ідеального. Вона надає перевагу тій чи іншій економічній системі, наприклад, ринковій організації перед директивною (плановою) економікою, або пропонує свої моделі економічного розвитку як найбільш досконалі альтернативи. Економічна реальність і філософія економіки як рефлексія над нею пронизані морально-етичним началом, а також і певними ідеологічними засадами.

Криза фінансова чи цивілізаційна? Фінансові кризи останніх десятиліть, і та, що почалася у 2008 року зокрема, – це вияв *кризового стану соціальності як такої*, сучасної соціальності. Причина цієї кризи – наслідок збою, глибокого дефекту *режимів продукування та існування символічного*. Те, що, по суті, міститься в сучасній кризі, – це поразка людей і речей; і цю нищівну поразку їм завдали *знаки*. Гроші – лише один конкретний зразок *знакової системи*, проте їх всеосяжний соціальний вплив висвітлив універсальну закономірність: для сучасної цивілізації характерним є досягнення знаками і символічними кодами цілком самодостатнього існування, автаркії. Денотати практично втрачені, інтенсивно продукуються знаки знаків, ними переповнений світ. Це не випадковість, не наслідок «перевиробництва» символічного, а закономірний щабель розвитку техногенного світу. Прийшов час опікуватися вже не проблемою техніки, а ще більш гострою проблемою *сигніфіки* – способу існування, перенесеного у площину знакової реальності. Відповідно маємо ситуацію соціальності, яка все інтенсивніше *віртуалізується*.

Нинішня світова криза на поверхні виглядає насамперед фінансовою, економічною, але насправді сучасна фінансоміка створює незвичайний світ-симулякр, і створює його за рахунок усього реального світового контексту. Початок цих процесів коріниться ще в добі Відродження, коли почала формуватися перша у світі банківська система. Саме тоді у глибинну суть грошового механізму було закладено можливість вкладати в господарство «порожні» кредитні гроші, забезпечені *довірою, вірою* в те, що позички будуть повернуті. Ера кредитних карток та електронних грошей лише надала процесові несамовитого прискорення та інтенсивності, наповнюючи сучасну економіку, по суті, обіцянками, перетворюючи її в «мільну бульбашку», яка от-от лусне. Сучасна грошово-кредитна система являє собою не що інше, як розгалужену мережу форм довіри: гроші – довіра, депозит – довіра грошей, кредит – довіра довірених грошей, або довіра довіреної

довіри, фінанси – рух і накопичення довіри і так далі. Таким чином, довіра є базовим інститутом сучасної грошово-кредитної та фінансової систем. Гострота і глобальна поширеність сучасної дискусії про соціальну відповідальність бізнесу і політики – наслідок *всеосяжної кризи довіри*.

Вади, пов'язані з виникненням феномена відриву символічних цінностей від своїх матеріальних носіїв як у безпосередньо виробничій, так і фінансовій сферах, можна подолати не шляхом повернення до класичних форм товарної ринкової економіки (у тому числі у формі державного капіталізму або економічного етатизму, крайнім проявом яких і стала радянська командно-адміністративна система), що так чи інакше працюють за принципом «гроші – товар – гроші», а, навпаки, форсованим упровадженням нових форм економіки, які, зберігаючи сам принцип оцінки людської праці в символічних продуктах як на рівні безпосереднього виробництва, так і посередництва, стимулюватимуть відмову від будь-якої фетишизації абстрактної праці коштом конкретної і будуть націлені на декапіталізацію людських сутнісних сил.

Сучасна фінансова криза – це криза одночасно 1) власне економіки – як способу господарства, і 2) власне цивілізації – яка цю економіку облаштовує, їй служить, викликає її до життя і безперервно підживлює. Тому її слід розглядати як лише чергове кризове загострення затяжної цивілізаційної кризи. І навіть у такому масштабі вона є лише верхівкою айсберга тих негативних фундаментальних процесів, які відбуваються у світі. Йдеться перш за все про те, що інфляція світової валюти й ринку цінних паперів, знецінення фінансових авуарів віддзеркалюють не тільки процеси емісії долара. Вони нерозривно пов'язані з двома більш глибокими тенденціями: *неухильним збільшенням населення і його потреб, і зменшенням кількості невідновлюваних природних ресурсів*. Глобальні кризові явища, що неодмінно вимагатимуть спільних мобілізаційних надзусиль, – це не просто «всерйоз і надовго», а практично «назавжди». Тому *всі розмови про тимчасовість фінансової кризи безпідставні*.

Заходи, які застосовуються зараз, мають неоднозначний характер. Адже переважають спроби великих фінансових впливань з метою погасити заборгованість банківського сектору і пожвавити економіку (у США і Європі вже йдеться про трильйони доларів). Але гроші в

широкому сенсі (процентні ставки, випуск короткотермінових акцій і державних зобов'язань тощо) самі по собі надто тонкий регулятор економічних процесів. За існуючої ситуації в кращому разі вони виступлять як паліатив, гіршому – як бензин, яким намагатимуться гасити полум'я світової економічної рецесії.

Те ж саме стосується і відкритості економіки. Не закликаючи до економічної автаркії, яка підриває конкурентоспроможність і за великим рахунком є нереальною, слід зазначити: досвід попередніх масштабних криз незаперечно свідчить, що *кризу успішно долають лише країни, здатні знайти власні внутрішні матеріальні і духовні антикризові ресурси*. До того ж зайва лібералізація, особливо у фінансовому секторі, є надто великою небезпекою того, що хтось спробує вирішити свої проблеми, а то й просто нажитися за наш рахунок.

Від того, чи з'являться в найближчому майбутньому в розвинених державах представники *нової еліти*, яким на тлі глобальних екологічних катаклізмів, великого переселення народів, що фактично уже почалося, етнічного розмивання корінних націй нарешті вдасться виконати завдання принципової зміни системи світового поділу праці і механізму функціонування самого глобалізму, залежатиме не тільки доля України, а й усього людства.

Розгортання кризових процесів у національній економіці України вимагає термінових, узгоджених між собою заходів у сфері монетарної та фіскальної політики, спрямованих на розбудову стабільної фінансової системи і модернізацію реального сектору економіки, а саме: перехід до політики гнучкого валютного курсоутворення; селективна підтримка і зміцнення банківської системи, розширення її ресурсних можливостей та інструментів економічного зростання; посилення спроможності фінансового сектору до трансформації вільних коштів населення в інвестиційні ресурси. З точки зору ефективного використання обмежених бюджетних ресурсів слід задіяти механізми державного замовлення винятково на кількох пріоритетних напрямках економічного розвитку, зосередивши основну увагу на інфраструктурних проєктах.

Загалом, навряд чи коректно говорити про те, що держава впроваджується з кризою, оскільки потенціал глобальної фінансової кризи значно переважає можливості навіть наймогутнішої держави. Питання полягає в іншому: чи може держава, уряд і в який спосіб завадити

кризі виявити деякі свої риси, наприклад, вивести з економіки не-ефективних власників? Держава має можливість перешкоджати «стисканню» економіки і фінансової сфери, що є доволі серйозним випробуванням для населення. Держава може штучно за допомогою емісії «накачати» економіку грошима якраз у період, коли вона стискається, і за розумного користування емісійним механізмом це не обов'язково повинно призвести до інфляції. Подібний алгоритм поведінки держави в умовах кризи, безперечно, не є ідеальним і вичерпним, існує широкий спектр інших підходів і поглядів. Головне те, що держава, особливо, така слабка, як в Україні, повинна, насамперед, рятувати системоутворювальні галузі і сектори економіки, перш за все банківську систему. Стосовно реального сектору економіки має бути застосований селективний підхід у наданні допомоги з боку держави підприємствам і галузям, визначальним з точки зору національної безпеки, розвитку соціально-гуманітарної сфери.

Сьогоднішні фінансові потрясіння показали недоліки наявної моделі грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики. Стало очевидним, що Україна не захищена від усіх негативних наслідків потрясінь на міжнародних фінансових ринках. Проте глобальна фінансова криза несе зі собою не тільки цілком очевидні і неочевидні ризики та загрози, а й створює певні можливості, спонукає до оновлення суспільно-економічного організму. Реальне життя з важкими наслідками світової депресії переконують українську громаду в безперспективності сировинного шляху розвитку національного господарства, паразитування на транзитних перевагах економіки, у відсутності цілої низки необхідних передумов для переведення виробничої сфери на інноваційну траєкторію зростання, у серйозності невирішених проблем соціальної політики і державотворення. Головним чинником посилення чи послаблення економіки внаслідок кризи виступає здатність або нездатність управлінської, політичної еліти до реалізації нагальних реформаторських проєктів, насамперед технологічних інновацій. Для України важливо вже сьогодні започаткувати модернізаційний проєкт, назрілі реформи, перехід на інноваційну модель розвитку як єдину альтернативу нинішній деградації.

Людина економічна та людина етична в лабіринтах фінансової цивілізації. Нинішню фінансову кризу називають «кризою

людського егоїзму», «кризою довіри», оскільки її причини значною мірою лежать у площині нераціонального споживання, прагнення до легкого збагачення, швидкого отримання надприбутків, вигідних кредитів та депозитів із максимальною доходністю за мінімальних ризиків. Тому подолання кризи дає певний шанс усвідомити безперспективність такого ставлення до матеріальних цінностей, легкого заробляння грошей; воно є поштовхом до наступного етапу, вироблення «антиегоїстичних», більш реалістичних та оптимальних стандартів економічної діяльності.

Проте принцип «успіх за всяку ціну», що уразив життєво важливі структури сучасних суспільств у бізнесі та політиці, диктує прямо протилежний алгоритм: *бізнес як війна*. Сучасний бізнес і уявлення про нього насичені запозиченнями з військово-стратегічного й оперативного мистецтва: використання хитрості, створення пасток, введення в оману, прагнення переграти суперника будь-якими методами, дедалі активніше застосування методів обмежувальної ділової практики, несумлінної конкуренції – усе це перетворює бізнес на театр воєнних дій. Війна стала категорією економічною, інформаційною, психологічною.

І лише великі соціальні потрясіння, викликані такою стратегією, примушують згадати, що продукція лідерів бізнесу й політики – це не лише рішення й дії заради ефективності, вона має етичні виміри – справедливість, чесність, розумну достатність, милосердя. Будь-яка вертикаль відповідальної влади й бізнесу будується на вертикалях великих цілей, значень, цінностей. У цьому, власне, полягає істина, за яку одержав Нобелівську премію з економіки Джон Неш: не успіх за будь-яку ціну, не торжество егоїзму, а гармонія, талановите поєднання плюсів і мінусів усіх гравців, добровільне врахування ними переваг і інтересів інших дійових осіб, злагоджене підпорядкування всіх загальній стратегії є обов'язковими умовами успішної підприємницької діяльності в наш час.

Дослідження двох інших лауреатів Нобелівської премії з економіки: Даніела Канімана і Вернона Сміта, які були відзначені за вивчення реальної поведінки економічних суб'єктів в умовах сучасної ринкової економіки та за застосування лабораторних досліджень як засобу емпіричного аналізу економіки, розкривають іншу грань людського фактора в економічних процесах. Зокрема, вони переконують

у продуктивності та необхідності використання психологічних методів в економічних науках, хоча дотепер це вважалося несумісним із методами, які переважають в економічній теорії. Істотність впливу людської суб'єктивності й індивідуальності на хід і результат економічних процесів чітко виявилася в останній світовій фінансовій кризі, тому антикризові заходи повинні включати і механізми захисту фінансово-кредитної системи від таких психологічних характеристик людини, як егоїзм, жадібність, безвідповідальність.

Як і праці Д. Неша, роботи Д. Канімана і В. Сміта переконують: сьогодні в економічному знанні виявилася затребуваною не категорія «економічна людина», а цілісний, повноцінний гносеологічний образ індивіда, який органічно включений в економічне середовище і активно діє в ньому. Застосування досягнень практичної психології продиктоване усвідомленням людиновимірності економічних процесів. Необхідний міждисциплінарний підхід до складного об'єкта, коли дві різні науки, кожна у своєму ракурсі, створюючи два різні гносеологічні образи – абстрактну «економічну людину» і психологічно багатогранну та різноманітну у своїх проявах особистість, – здійснюють успішну взаємодію в одному спільному об'єкті – у *«людині ринку»*. Таким чином, об'єкт дослідження економічної науки знаходить багатограннішу об'ємну модель, в якій представлені його сутнісні зв'язки і стосунки.

«Людина економічна» – це не щойно досягнутий щабель розвитку, а витвір індустріальної епохи, якою її зробила доба Нового часу, XVIII–XIX століття, а в нас, пострадянських, світогляд XIX століття був ще й законсервований марксизмом. І ось цей суб'єкт з *минулої* епохи одержав у своє розпорядження колосальну потугу *сучасних* постіндустріальних грошей, абсолютно неспіввимірну з моральними програмами, що керують його поведінкою. Ми люди індустріальної доби, яким випало жити на етапі її остаточного завершення: уже не технологічного, яке позаду, а екзистенційного – тобто *вичерпання породженого цією епохою типу людини*. Не сьогоднішня економічна етика, основний принцип якої – «успіх за будь-яку ціну», а етика відповідальності людства у глобальних масштабах за результати своєї діяльності, обриси якої ще лише намагаються побачити філософи, може врівноважити новою духовністю небачене зростання економічних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аглиета М., Орлеан А. Деньги между насилием и доверием. – М.: ГУ ВШЭ, 2006.
2. Андреев А. Л. От экономической идеологии к философии хозяйства // Философия хозяйства. – 2009. – № 1.
3. Анисимов А. Йена и доллар в глобальном контексте нового миропорядка // Распад мировой долларовой системы: ближайшие перспективы. – М.: Международные отношения, 2001.
4. Архипов О. П., Охріменко О. Г. До понять технократичного буття та технократичного мислення // Філософські проблеми сучасного природознавства. – 1991. – Вип. 76.
5. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: Підручник. – 2-ге вид. – К.: Знання, 2008.
6. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. – К.: Знання, 2008.
7. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2006.
8. Балашов Ю. В. «Антропные аргументы» в современной космологии // Вопросы философии. – 1988. – № 7.
9. Баллестрем К. Г. Homo oeconomicus? Образы человека в классическом либерализме // Вопросы философии. – 1999. – № 4.
10. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. – М.: Весь мир, 2004.
11. Бек У. Космополитическая глобализация [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/articles/2328.html>.
12. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение // THESIS. – 1993. – Т. 1. – Вып. 1.
13. Беликов А. Выжить можно только вместе // Еженедельник «2000». – 2009. – № 16 (456). – 17–23 апреля.
14. Белл Д. Постиндустриальное общество // «Американская модель»: с будущим и в конфликте. – М., 1984.
15. Бердяев Н. А. Человек и машина: проблема социологии и метафизики техники // Вопросы философии. – 1982. – № 2.
16. Бессонова О. Раздаточная экономика России. – М.: РОССПЭН, 2006.
17. Библер В. С. На гранях логики культуры: Книга избранных очерков. – М., 1997.
18. Блауг М. Методология экономической науки. – М., 2004.
19. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело Лтд, 1994.

20. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – Екатеринбург, 2000.
21. Брейсвелл М. Демиен Хьорст [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pinchukartcentre.org/ua/exhibitions/past/8826>.
22. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М.: Прогресс, 1986.
23. Бьюкенен Дж. Правые и не-правые. – М.: МИФИ, 2006.
24. Бюхер К. Четыре очерка народного хозяйства. – СПб., 1898.
25. Вакарчук І. О. Квантова механіка: Підручник. – 2-ге вид., доп. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2004.
26. Везерфорд Д. История денег. Борьба за деньги от песчаника до киберпространства. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001.
27. Верз Л. Гендерна нерівність на ринку праці та в суспільстві // Гендер і державна політика / Пер. з англ.; упоряд. П. Ренкін. – К., 2004.
28. Виступ Голови Рахункової палати України В. К. Симоненка щодо підсумків виконання Державного бюджету України 2009 року на засіданні Верховної Ради України [Електронний ресурс] // Сайт Рахункової палати України. – Режим доступу: <http://www.acrada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16724271>.
29. Возняк В. С. Целе-сообразность и цело-сообразность: смысл // Проблема смысла у філософії та культурі російського Срібного віку: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Дрогобич: ДДПУ, 2008.
30. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові. – К.: Наукова думка, 1990.
31. Гальчинский А. Методология анализа экономической глобализации: логика обновления // Экономика Украины. – 2009. – № 1.
32. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада. – К.: Либідь, 2005.
33. Геець В. Макроекономічна оцінка грошово-кредитної та валютно-курсової політики України до і під час фінансової кризи // Економіка України. – 2009. – № 2 (567).
34. Гейзенберг В. Философские проблемы атомной физики. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008.
35. Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли. – Изд. 2-е, исправл. – М., 2007.
36. Гендерні складові процесу розвитку: Витяг зі звіту Світового банку // Гендер і державна політика / Пер. з англ.; упоряд. П. Ренкін. – К.: Основи, 2004.
37. Геродот. История: В девяти книгах. – Л.: Наука, 1972.
38. Гиренок Ф. И. Экзистенциальная антропология // Философия хозяйства. – 2003. – № 2 (26).
39. Глузман С. Деньги в мифологическом сознании человека. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007.
40. Глушко Т. П. Економічна ідеологія у структурі соціального знання // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 54.

41. Голицына Н. Выставка Дэмиена Херста в Лондоне [Электронный ресурс] // Радио «Свобода». – Режим доступа: <http://www.svoboda.com/content/transcript/1854491.html>.
42. Горбовський О. Ловці привидів. – К.: Веселка, 1968.
43. Горский Д. П. Вопросы абстракции и образование понятий. – М.: Наука, 1964.
44. Гофф Ле Ж. Цивилизация средневекового Запада / Пер. с франц. В. Бабинцева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005.
45. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін. – К.: Знання, 2008.
46. Гриценко А. А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. – К.: Основа, 2005.
47. Гриценко А. Маржинализм и трудовая теория стоимости: возможен ли синтез? // Экономика Украины. – 1996. – № 1.
48. Гриценко А. Основные этапы институциональной эволюции // Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. А. А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008.
49. Губанов С. С. Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция (о факторе развития России) // Проблемы переходной экономики: Сборник научных трудов / Под науч. ред. С. А. Пельха; Академия при Президенте Республики Беларусь. – Минск: Право и экономика, 2010.
50. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Избранное. – М.: Экспо, 2008.
51. Данилов С. Правовые демократические государства: Очерки истории. – М., 1999.
52. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. А. Орган. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006.
53. Делез Жиль. Логика смысла. – М., 1998.
54. Дементьев В. Что мы исследуем, когда исследуем институты? // Terra Economicus: Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2009. – Т. 7. – № 1.
55. Джевонс У. Деньги и механизм обмена. – Челябинск: Социум, 2006.
56. Дмитриева М. С. Легитимация психических свойств человека творящего // Наука і освіта. – 2007. – № 4–5.
57. Дмитриева М. С. Об уточнении базовых понятий в развитии теории // Логика. Методология. Наука: Материалы XI Международной конференции. – М. – Обнинск, 1995. – Т. 4.
58. Дмитриева М. С. Об экстраполяции метода и развитии теории // Ученые записки ТГУ. – Томск, 1975. – № 90. – Вып. 8: Проблемы методологии и логики науки.
59. Дмитриева М. С. Обнаружение обнаружения или *ceteris paribus* // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Одеса, 2004. – Вип. 1 (13).
60. Дмитриева М. С. Пригожин: механизм переоткрытия // Дмитриев М. С. Синергетика в науке и наука языком синергетики: Сб. трудов. – Одесса: Астропринт, 2005.

61. Дмитриева М. С., Алексеев С. А., Филатова А. Н. О пределе абстрагирования в метанауке // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2008. – Т. 21 (60). – № 3. – (Серия «Философия. Социология»).
62. Дорнбуш Р., Фишер С. Макроэкономика. – М.: ИНФРА-М, 1997.
63. Дугин А. Г. Эволюции социальных идентичностей при переходе к парадигме постмодерна // Философия хозяйства. – 2004. – № 5 (35).
64. Духовна велич України: Наук.-публ. збірник / Упор. І. І. Навиченко. – К.: Просвіта, 2004.
65. Єрмолаєв А. Час, щоб зрозуміти зміст прийдешнього дефолту, практично вичерпано [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/2/26/90391.htm>.
66. Жаліло Я. А., Бабанін О. С., Белінська Я. В. та ін. Економічна криза в Україні: виміри, ризики, перспективи / За заг. ред. Я. А. Жаліло. – К.: НІСД, 2009.
67. Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства. – К., 1971.
68. Жінки та чоловіки України: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України; За ред. О. Г. Осауленка. – К., 2004.
69. Журавлев А., Купрейченко А. Нравственно-психологическая регуляция экономической активности. – М.: ИП РАН, 2003.
70. Журавльова Т. Нащадки мецената. – К., Просвіта, 1998.
71. Журженко Т. Женская занятость в условиях переходной экономики: адаптация к рынку или маргинализация? // Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходной период: от социальных движений к политике / Под ред. И. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 1999.
72. Журженко Т. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. – Харьков: Фолио, 2001.
73. Забезпечення рівних прав жінок і чоловіків в Україні [Електронний ресурс] // Урядовий портал / Інформація Департаменту комунікацій влади та громадськості Секретаріату Кабінету Міністрів України від 30.11.2006. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=56610027&cat_id=103615.
74. Зайнятість та рівень оплати праці за 2001 рік: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області. – Львів, 2002.
75. Зайнятість та рівень оплати праці за 2004 рік: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області. – Львів, 2005.
76. Зелизер В. Социальное значение денег. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2005.
77. Зибницкий Э. Монархический принцип и власть // Новый мир. – 2007. – № 4.
78. Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь: Пер. с нем. – М.: Айрис-пресс, 2004.

79. Зомбарт В. Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека // Зомбарт В. Собр. соч.: В 3 т. – СПб., 2005. – Т. 1.
80. Ильенков Э. В. Становление личности: к итогам научного эксперимента // Коммунист. – 1977. – № 2.
81. Ильин В. В. Власть и деньги. – К.: Книга, 2008.
82. Ильин В. В. Философия богатства. Человек в мире денег. – К.: Знання, 2005.
83. Ильин В. В. Человек в мире денег. Философия богатства. – К.: Знання України, 2005.
84. Ильин И. А. Философия и жизнь // На переломе. Философия и мировоззрение: Философские дискуссии 20-х годов. – М., 1990.
85. История государства и права зарубежных стран. – М., 1991.
86. Іваненко А. Історія українського підприємництва. – К., 2002.
87. Іващенко О. Робота і практики трудової зайнятості в суспільстві, що трансформується: у пошуку нових стандартів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2.
88. Ільїн В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007.
89. Ісакова Н., Кавуненко Л., Вертер Ф., Смоллбуун Д. Підприємці-жінки в Україні: шлях у бізнес // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 2.
90. Історія української філософії: Хрестоматія / Упорядник М. В. Кашуба. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004.
91. Казанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) – К.: Просвіта, 1999.
92. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель: Пер. з англ. – К.: Ваклер, 2006.
93. Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России. – Новосибирск: ИЭиОПП СО РАН, 2001.
94. Китай: угрозы, риски, вызовы развитию / Под ред. В. Михеева. – М.: Моск. центр Карнеги, 2005.
95. Кімова І. Мета наради – отримання першої консенсусної думки про те, які саме принципи мають бути закладені в програму стратегічних реформ [Електронний ресурс] // Сайт Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/16832.html>.
96. Князев В. Н. Человек и технология (социально-философский аспект). – К.: Либідь, 1990.
97. Князев В. М. Технократизм як суспільне явище // Проблеми філософії. – 1992. – № 91.
98. Кокошин А. Реальный суверенитет и суверенная демократия. Суверенитет. – М.: Европа, 2006.
99. Кондаков И. В. «Русский человек» в потоке смысловой неопределённости // Цивилизация. Восхождение и слом: структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса. – М.: Наука, 2003.
100. Концепція розвитку економічної освіти в Україні // Освіта України. – 2004. – № 6. – 23 січня.

101. Корет Э. Основы метафизики. – К.: Просвіта, 1998.
102. Кремень В. Людина і освіта у вимірах економічної цивілізації // Дзеркало тижня. – 2006. – № 40. – 21–27 жовтня.
103. Кремень В. Освіта в контексті соціокультурних змін // День. – 2008. – № 148. – 20 серпня.
104. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
105. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. – К.: Парапан, 2003.
106. Кричевская Т. А. Логико-исторический анализ доверия в контексте социально-экономических отношений // Экономическая теория. – 2009. – № 3.
107. Култаева М. Праця М. Горькаймера «Критика інструментального розуму» та її значення для філософії освіти // Філософія освіти. – 2006. – № 2.
108. Кутырев В. А. Человек XXI века: уходящая натура // Человек. – 2001. – № 1.
109. Кутырёв В. А. Человеческое и иное. – СПб.: Алетейя, 2009.
110. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – М.: Политиздат, 1981.
111. Липов В. В. Деньги как феномен культуры, социальный институт и качественная категория хозяйствования: сакральное в профаном // Культура и экономика. – Донецк: ДонНУЕТ, 2008.
112. Липов В. В. Деньги как хозяйственный институт: качество versus количество // Экономическая теория в XXI веке / Под ред. Ю. М. Осипова, Е. С. Зотовой. – М.: Теис, 2007. – № 6 (13): Деньги.
113. Липов В. Свобода, равенство, справедливость в экономических отношениях или институт денег: между сакральным и профанным // Человек и христианское мировоззрение. – Симферополь, 2008. – Вып. 13: Свобода, равенство, справедливость: их сущность и основания.
114. Лизтар Б. А. Будущее денег. – М.: АСТ, 2007.
115. Львов Д. С. Развитие экономики и задачи экономической науки. – М.: ТЕИС, 1999.
116. Ляско А. Проблема доверия в социально-экономической теории. – М.: Институт экономики РАН, 2004.
117. Мазараки А., Ильин В. Философия денег. – К.: КНТЭУ, 2004.
118. Майроф Б. Лики демократии: герои, аристократы, диссиденты, демократы. – М.: Наука, 2000.
119. Макдональд Р, Милбурн Р. Новые разработки в денежной теории // Пано-рама экономической мысли конца XX столетия / Под ред. Д. Гринуэя, М. Блини, И. Стюарт. – СПб.: Эконом. школа, 2002.
120. Мамалуй О. О. ДЕРРІ/ДА/ДІАДА. Пост(недо)модерні привіди до «Привидів Маркса» Ж. Дерріда // Дерріда Ж. Привіди Маркса. – Харків: ОКО, 2000.
121. Мезенцева Е. Гендерная проблематика в экономической теории // Введение в гендерные исследования: [Учебное пособие] / Под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. – Ч. I.
122. Мельничук Г. 1000 незабутніх імен України. – К.: Либідь, 2002.

123. Менгер К. Основания политической экономии. – Одесса, 1903.
124. Микешина Л. А. Философия познания: диалог и синтез подходов // Вопросы философии. – 2001. – № 4.
125. Миронов В. В. Трансформации философии в эпоху глобализма // Философия хозяйства. – 2002. – № 4.
126. Миронов В. В. Образы науки в современной культуре и философии. – М.: ТЕРРА, 1997.
127. Моральный кодекс банкіра / Національний банк України. Інститут незалежних експертів. – К.: НБУ, 2002.
128. Москаленко В. В. Соціально-психологічні засади економічної культури // Соціальна психологія. – 2007. – № 4.
129. Москаленко В. В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4).
130. Мосс М. Очерк о даре // Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. – М.: Восточная литература, 1996.
131. Мясникова Л. А. Экономика постмодерна и отношение собственности // Вопросы философии. – 2002. – № 3.
132. Неклеса А. И. Трансмутация истории // Вопросы философии. – 2001. – № 3.
133. Неклеса А. И. Глобализация и мировое геоэкономическое мироустройство // Философия хозяйства. – 2002. – № 1 (19).
134. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Прогресс, 1999.
135. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. – К.: Либідь, 1997.
136. Олейник А. Институциональная экономика. Институт плана и институт рынка // Вопросы экономики. – 1999. – № 4.
137. Ортега-і-Гасет О. Бунт мас // Ортега-і-Гасет О. Вибрані твори / Пер. з ісп. В. Бургарда, В. Сахна, О. Товстенка. – К.: Основи, 1994.
138. Осипов Ю. М. Философия хозяйства. – М.: Изд-во Московского университета, 2001.
139. Осипов Ю. М. Деньги // Экономическая теория в XXI веке / Под ред. Ю. М. Осипова, Е. С. Зотовой. – М.: ТЕИС, 2007. – № 6 (13): Деньги.
140. Осипов Ю. М. Мировой кризис в поле зрения философии хозяйства // Философия хозяйства. – 2008. – № 6.
141. Осипов Ю. М. Философия хозяйства как познание // Философия хозяйства. – 2005. – № 4–5.
142. Осипов Ю. М. Эпоха постмодерна. – М.: МГУ, 2004.
143. Осмоловський С. З історії станово-корпоративної організації українського купецтва у XVIII–XIX ст. – К.: Просвіта, 2001.
144. Основы предпринимательского дела (Благородный бизнес) / Под ред. Ю. М. Осипова. – М.: МГУ, 1992.
145. Оссовская М. Рыцарь и буржуа: исслед. по истории морали / Пер. с польск., общ. ред. А. А. Гусейнова. – М., 1987.
146. Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. – М., 2002.

147. Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Кошик О. М. та ін. Державний сектор і функції держави у період кризи. – К.: Центр економічного розвитку, 2009.
148. Пій XI. Енцикліка. *Divini Redemptoris*: AAS (1937).
149. Платонов А., Райзеггер Р. Почему погибнет Америка? Взгляд с Востока на Запад. – К.: Наукова думка, 2003.
150. Погребняк А. А. Номо оекономісус на русской земле // *Философия хозяйства*. – 2006. – № 2 (44).
151. Поланьї К. Семантика использования денег // *Великая трансформация Карла Поланьї: прошлое, настоящее и будущее*. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2006.
152. Праця в народному господарстві: Стат. збірник. – К.: Міністерство статистики України, 1993.
153. Праця в Україні у 1997 році: Стат. збірник / Відп. за вип. Н. В. Григорович. – К.: Державний комітет статистики України, 1998.
154. Праця в Україні у 2001 році: Стат. збірник / Відп. за вип. Н. В. Григорович. – К.: Державний комітет статистики України, 2002.
155. Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / Отв. ред. Ворона В. М., Суименко Е. И. – К.: Ин-т социологии, 1995.
156. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986.
157. Радаев В. В. Экономическая социология. – М., 2001.
158. Рикардо Д. Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1941.
159. Роберт Л. Хайлбронер. Экономическая теория как универсальная наука // *THESIS*. – 1993. – Вып. 1.
160. Розов М. А. Теория социальных эстафет и проблем эпистемологии. – М.: Новый хронограф, 2008.
161. Рорбард М. Государство и деньги. Как государство завладело денежной системой общества. – Челябинск: Социум, 2003.
162. Росманн К. Європа 2020: Комісія пропонує Нову економічну стратегію для Європи [Електронний ресурс] // Прес-реліз Європейської комісії. – 03.03.2010. – Режим доступу: http://ec.uropa.eu/eu2020/index_en.htm.
163. Ротбард М. Государство и деньги. – Челябинск: Социум, 2008.
164. Руденко Д. Фуко: говорити про сексуальність // Фуко М. Історія сексуальності. – Х.: Око, 1997. – Т. 1: Жага пізнання.
165. Рудницькі М. Текст виступу на Загальних зборах Українського Жіночого Товариства «Союз Українок», 22–23 грудня 1929 р. – Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі: ЦДІА України у Львові), ф. 319, оп. 1, спр. 125, арк. 19–57.
166. Румянцев М. А. К созданию политической экономии империй // *Философия хозяйства: Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова*. – 2004. – № 2 (32).
167. Савадов А. Художник має бути хоч якимось маркером свободи у суспільстві // *Art Ukraine*. – 2009. – № 2 (9).

168. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1999.
169. Самсин А. И. Основы философии экономики. – М.: ИНФРА-М, 2003.
170. Селигмен А. Проблема доверия. – М.: Идея-Пресс, 2002.
171. Силичев Д. А. Социальные последствия перехода от индустриализма и модерна к постиндустриализму и постмодерну // Вопросы философии. – 2005. – № 7.
172. Сичивица О. М. Моральная ответственность ученого и общественно-исторический процесс. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2003.
173. Скитовски Т. Суверенитет и рациональность потребителя // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. – СПб.: Наука, 2000. – Т. 1.
174. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – 2-ге вид., доп. – К.: Ярослав Вал, 2006.
175. Смелзер Н. Соціологія: Пер. с англ. – М., 1994.
176. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Эксмо, 2007.
177. Сол Д. Р. Ублюдки Вольтера. Диктатура разума на Западе. – М., 2007.
178. Сорос Дж. Эпоха ошибок. Мир на пороге глобального кризиса. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008.
179. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця. – К.: НВЦ НБУВ, 2009.
180. Спенсер Г. Вмешательство государства в денежные и банковские дела // Спенсер Г. Опыты научные, политические, философские. – Мн.: Современная литература, 1998.
181. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. – К.: Фенікс, 2007. – Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця, акад. НАН України В. П. Семиноженка, чл.-кора НАН України Б. Є. Кваснюка.
182. Струве П. Хозяйство и цена. – М., 1913. – Ч. 1.
183. Суименко Е. И., Ефременко Т. О. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект. – К., 2004.
184. Суковата В. Стереотипи підприємництва у масовій свідомості: тендерний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2.
185. Сціборський М. Націократія. – Вінниця, 2007.
186. Тактичні пріоритети та стратегічні орієнтири економіки України / Я. А. Жаліло, О. С. Бабанін та ін. – К.: НІСД, 2008.
187. Тарасевич В. Н. Очерки теории переходной экономики. – К.: Наукова думка, 2001.
188. Татаренко Н. А. Глобализация как модель трансформации цивилизационных пространств // Цивилизационные модели современности. – К., 2002.
189. Титаренко О. Художник № 1 // Art Ukraine. – 2009. – № 3 (10).

190. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство, сила. – К., 2003.
191. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство. – М.: Политиздат, 2008.
192. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: знание, богатство и сила на пороге XXI века / Пер. с англ. В. В. Белокосков и др. – М.: АСТ, 2001.
193. Фаломьев А. Н., Ревазов В. Г. Инновационное инвестирование. – СПб.: Наука, 2001.
194. Филатова А. Н., Алексеев С. А. Отклик на событие (абстрагирование сущности и его пределы) // Философское наследие и современность. – М.: МГГУ, 2003. – Ч. 2.
195. Филатова А. Н. Концепции современного естествознания. Образ природы в научном знании. – М.: МГГУ, 2006.
196. Филатова А. Н., Дмитриева М. С., Алексеев С. А. О существовании пределов абстрагирования и их роль в развитии научного знания // Философское наследие и современность: Сб. науч. работ. – М.: МГГУ, 2008.
197. Филипенко А. С. Объективные предпосылки и факторы формирования экономической модели Украины // Россия перед лицом глобализации. – М.: ТЕИС, 2004.
198. Філософія Відродження в Україні. – К.: Наукова думка, 1990.
199. Фридман Т. Плоский мир: краткая история XXI века. – М., 2006.
200. Фридман Т. Л. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію / Пер. з англ. М. Прокопович та Р. Скакуна // Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2002.
201. Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993.
202. Фрумкин К. Г. Пассионарность: приключения одной идеи. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008.
203. Фукуяма Ф. Великий разрыв: Пер. с англ. – М., 2003.
204. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. – М.: АСТ; Ермак, 2004.
205. Хайек Ф. Частные деньги. – М.: ИНМЭ, 1996.
206. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего. – М.: КоЛибри, 2008.
207. Харви Д. Краткая история неоллиберализма. – М.: ИНЕС, 2007.
208. Харрод Р. К теории экономической динамики // Классики кейнсианства. – М.: Экономика, 1997. – Т. 1.
209. Хейзинга Й. В тени завтрашнего дня // Хейзинга Й. Homo ludens / Пер. с нидерл., общ. ред. Г. М. Тавризян. – М.: Прогрес-Академия, 1992.
210. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты. – М.: Дело, 2003.
211. Цехмістро І. З. Голістична філософія науки. – Х.: Акта, 2003.
212. Цивилизационная структура современного мира: В 3 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1: Глобальные трансформации современности / Под ред. акад. НАН Украины Ю. Н. Пахомова, д-ра филос. наук Ю. В. Павленко.
213. Чарлз У. Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля. – М., 2003.

214. Чистіліна Т. О. Ототоження та розототоження суб'єкта у вимірах соціальної філософії: Автореферат дис. ... канд. філос. наук. – Харків, 2007.
215. Шморгун А. Методологическая функция теории общественно-экономической формации. – К., 1990.
216. Шморгун А. Религиозно-мировоззренческие парадигмы Востока и Запада в контексте стадияльно-цивилизационной типологии: поиск духовной альтернативы // *Цивилизационные структуры современного мира. Цивилизации Востока в условиях глобализации.* – К.: Наукова думка, 2008.
217. Шморгун А. Социальная революция как форма разрешения социального противоречия // *Закон единства противоположностей.* – К.: Наукова думка, 1991.
218. Шморгун А. Эстетическое освоение действительности как диалектический процесс // *Закон единства противоположностей.* – К.: Наукова думка, 1991.
219. Шморгун А. Этнонациональное измерение глобальных цивилизационных тенденций Нового и Новейшего времени // *Цивилизационные модели современности и их исторические корни.* – К.: Наукова думка, 2002.
220. Шморгун О. Авторитарний вимір демократії: еліта проти анти еліти // *Народний депутат.* – 2010. – № 2–3.
221. Шморгун О. Безпрецедентний прецедент. Світова фінансова криза: останнє попередження // *Народний депутат.* – 2008. – № 11.
222. Шморгун О. Світова фінансова криза в цивілізаційному вимірі // *Філософська думка.* – 2009. – № 2.
223. Шморгун О. Стратегія розвитку української економіки: проблема системного моделювання [Електронний ресурс] // *Диалог.UA.* – 29 июля 2004. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1478>.
224. Шморгун О. Фінанси і майбутнє глобальної економіки // *Перехід-IV.* – 2000. – № 1.
225. Шморгун А. Инновационно-цивилизационные измерения посткапиталистического общества // *Экономическая теория в XXI веке.* – М.; Краснодар, 2008. – № 7 (14): *Инновационная экономика.*
226. Шморгун А. Китай и постсоветское пространство: поиск цивилизационной альтернативы // *Цивилизационные модели современности и их исторические корни.* – К.: Наукова думка, 2002.
227. Шморгун О. Нова соціально-економічна система: від утопії до... міфу? // *Політологічні читання.* – 1992. – № 3.
228. Шморгун О. Становлення нової світоглядної парадигми на етапі посткапіталістичного стадіального зламу // *Глобальні тектонічні зрушення: виклики та відгуки.* – К., 2005.
229. Шнайдер Е. «Реквієм». Демієн Хьорст [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pinchukartcentre.org/ua/exhibitions/past/8826>.
230. Шо Р. Ключи к доверию в организации. Результативность. Порядочность. Проявление заботы. – М.: Дело, 2000.

231. Шпенглер О. Закат Европы / Пер. с нем. К. А. Свасьян. – М.: Мысль, 1998.
232. Элиас Н. Общество индивидов: Пер. с нем. – М.: Праксис, 2001.
233. Юровицкий В. Эволюция денег. Денежное обращение в эпоху изменений. – М.: ГроссМедиа, 2005.
234. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Издательство политической литературы, 1991.
235. Bañez D. Decisiones de jure et justitia. Venedig 1595 (1 wydanie w Salamance 1588). – qu. 77, a. 1.
236. Barney J. B., Hansen M. H. Trustworthiness as a Source of Competitive Advantage // *Strategic Management Journal*. – 1994. – 15 (Winter Special Issue).
237. Bell D. The Social Framework of Information Society. The Computer Age: A Twenty Year View / Ed. Michael L. Dertouzos and Joel Moses. – Cambridge: MIT Press, 1979.
238. Bridgstock M. Science, technology, and society: an introduction. – U. K.: Cambridge University Press, 1998.
239. Castells M. The Information Age Economy, Society and Culture. The rise of the network society. – Madlen; Mass: Blackwell Publishers, 1996. – Vol. I.
240. Dodge N. T. Women in the Soviet Economy. Their Role in Economics, Scientific, and Technical Development. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1966.
241. Dvorak R. Technik, Macht und Tod. – Hamburg, 1948.
242. Francel H. Money: Two Philosophies. The Conflict of Trust and Authority. – Oxford: Basil Blackwell, 1977.
243. Gambetta D. Can We trust Trust? // in D. Gambetta (ed.); *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. – New York, NY: Basil Blackwell, 1988.
244. Gambetta G., Ed. *Trust, Marketing and Breaking Cooperative Relations*. – Oxford: Cambridge: Polity Press, 1988.
245. *Gender Analysis of Ukrainian Society* / Editor T. Melnik. – Kyiv, 1999.
246. *Gender Issues in Ukraine. Challenges and Opportunities*. – Kyiv, 2003.
247. Giddens A. *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. – Cambridge: Polity Press, 1991.
248. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. – Cambridge: Polity Press, 1990.
249. Hastedt H. *Aufklärung und Technik*. – Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1994.
250. Höffner J. *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* // Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. – 1985. – Nr. 12, vom 23. – September.
251. Horkheimer M. *Die Sehnsucht nach dem ganz Anderen*. – Hamburg 1970.
252. Jan Paweł II. *Centesimus annus* // Jan Paweł II. *Dzieła zebrane*. – Kraków: Wydawnictwo M, 2006. – T. I.: Encykliki.– Nr. 34.
253. Johannes Paul II. *Predigten und Ansprachen*. – Bonn, 1980.
254. Koslowski P. *Ethik des Kapitalismus* (Heft 87 der Vorträge und Aufsätze des Walter-Eucken-Instituts). – Tübingen, 1982.
255. Lapidus G.W. *Women in Soviet Society. Equality, Development, and Social Change*. – California: University of California Press, 1978.

256. Lugo de J. Disputationum de Justitia et Jure. – T. II, Lugduni 1642, Disp. 26, sect. 12, nr 176.
257. Luhmann N. Trust and Power: Two Works. – Chichester: John Wiley&Sons, 1979.
258. M. z Azpilcueta, Enchiridion sive Manuale confessorum et poenitentium. – Paris, 1607. – C. 23, n. 80.
259. Marcuse H. Der eindimensionale Mensch. – Neuwied, 1967.
260. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. – Washington: World Future Society, 1981.
261. McAuley A. Women's Work and Wages in the Soviet Union. – London: George Allen and Unwin, 1981.
262. Molina L. De Justitia et Jure (1 wydanie 1593), Tr. II, Disp. 348, nr 8.
263. Müller A. Ausgewählte Abhandlungen. – Jena, 1921.
264. Paul VI. Octogesima adveniens. – Nr. 15.
265. Pius XI. Quadragesimo anno. – Nr. 88.
266. Pius XII. Soziale Summe Pius XII. Aufbau und Entfaltung des gesellschaftlichen Lebens, A.F. Utz, J.F. Groner (Hrsg.), t. III, nr 6104. – Freiburg, 1961.
267. Reichensperger P.F. Die Agrarfrage. – Trier, 1847. – S. 199.
268. Rüstow A. Zwischen Kapitalismus und Kommunismus, «Ordo», t. 2 (1949).
269. Smith A. Der Reichtum der Nationen, 1776, 2. Buch, 3. Kapitel; 4 Buch, 9 i 2. Kapitel.
270. Summenhart K. De contractibus licitis atque illicitis, Venedig 1580 (1 wydanie w Hagenaw 1500), Tr. III, qu. 65, Cor. II.
271. Sztompka P. Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society // Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by J. C. Alexander. – Guildford, Surrey: Biddies Ltd., 1998
272. Sztompka P. Trust. A Sociological Theory. – Cambridge: University Press, 1999.
273. True J. Gendering Post-Socialist Transitions. Gender and Global Restructuring / Eds. M. Marchand and A. S. Runyan. Routledge. – New York, 2000.
274. Weber W. Wirtschaftsethik am Vorabend des Liberalismus. – Münster/W., 1959.
275. Whitney J. The Economics of Trust. Liberrating Profits and Restoring Corporate Vitality. – New York: McGraw-Hill, 1993.
276. World Bank Gender and Development Working Paper Series [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org/gender/prr>.
277. Yager R. E. Science – Technology – Society: As Reform in Science Education. – New York: State University of New York, 1996.
278. Zucker L. G. Production of Trust: Institutional Sources of Economic Structure, 1840–1920, Research in Organizational Behavior. – 8, 1986.

Наукове видання

ФІЛОСОФІЯ ГРОШЕЙ В ЕПОХУ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Монографія

За редакцією

*доктора економічних наук, професора Т. С. Смовженко,
доктора філософських наук, професора З. Е. Скринник*

Технічний редактор	І. В. Мазінг
Комп'ютерне складання	М. П. Спугай
Комп'ютерне верстання	І. В. Мазінг
Коректор	О. П. Яремчук
Дизайн обкладинки	Д. Ю. Іщенко

Підписано до друку 01.12.2010. Формат 60 × 84¹/₁₆.
Обл.-вид. арк. 21,0. Умовн. друк. арк. 26,97. Тираж 500. Зам. № 960.

Університет банківської справи Національного банку України.
04070 м. Київ, вул. Андріївська, 1.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2872 від 11.06.2007.

Друк Приватне підприємство «КОЛО».
82100 Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Бориславська, 8.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 498 від 20.06.2001.